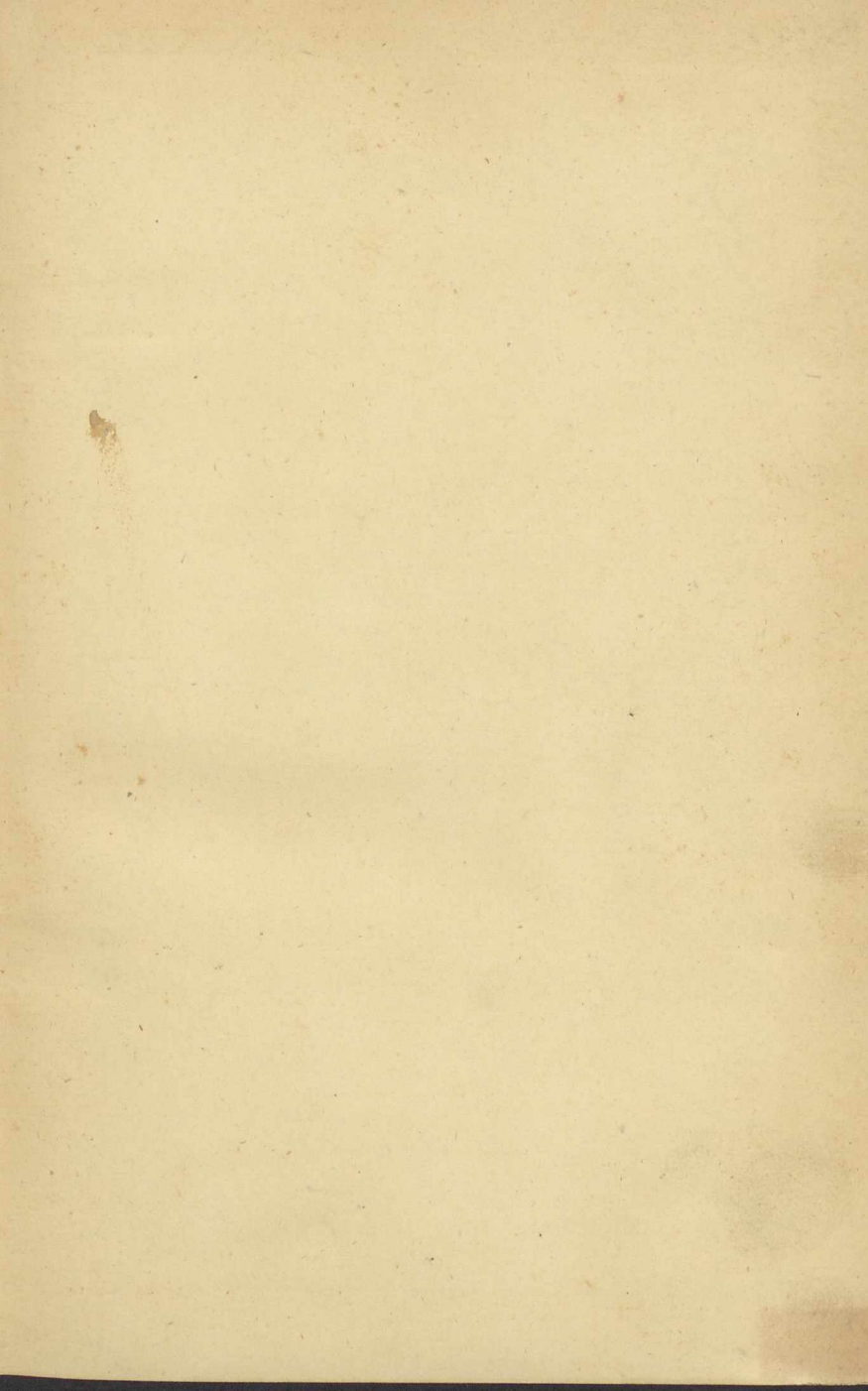

Francia Jr.

O. 193e/4.

Digitalizálta
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ

A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

IRTA

NISARD D.

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

BUDAPEST.

1880.

A FRANCZIA
IRODALOM TÖRTÉNETE.

IKTA

NISARD D.
A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN FORDITOTTA
SZÁSZ KÁROLY.

NEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1880.
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA
(Az Akadémia épületében.)

100805

Budapest. Weizsmann testvérek könyvnyomdája.

A SZERZŐ ELŐSZAVA

A NEGYEDIK KÖTET ELSŐ KIADÁSÁHOZ.

Tíz év telt el e mű harmadik kötete s negyedik és utolsó kötetének megjelenése között.

Olvasóimnak, kik szívesek voltak némi türelmetlenséget tanúsítani e késedelem miatt, rövid magyarázattal tartozom.

Mikor e kötet megírásához kezdtem: az 1848-iki forradalom épen akkor emelte állam-elvek méltóságára a tizennyolczadik század legveszélyesebb tanait. Mig e korszak tévedéseit újra hitelre juttatta, fölelevenítette az irói elleni elfogúltságot.

Ellenkező elvek heves pártolója lévén: könnyen azt az eszélytelenséget követtem volna el, hogy ez újra feléledt rokon- és ellen-szenv hevében vita-íratot irtam volna történelem helyett. Hiába igyekeztem volna, hogy műveiket csak a művészet szempontjából tekintsem; a fejetlenség szelleme által felingerelt bölesész elvakította volna bennem az elfogulatlan író.

A FORDÍTÓ UTÓSZAVA.

Nisard kitűnő művének fordítását befejezve, megelégedéssel s aggodalommal teszem le tollamat.

Megelégedéssel, e szép munkával való beható foglalkozás által nyújtott élvezet és tanulság emlékében, mely élőképben engedte elvonulni szemeim előtt az új-kor legszebb, leggazdagabb irodalmának nem száraz, hanem kritikai és aesthetikai szellem által elevenített történetét; megelégedéssel, a gondolatban, hogy az akadémia könyvkiadó-bizottságának bizalmából, nekem jutott a szerencse, e mű átültetése által példányt mutatni föl: mikép kell a gazdag és túl-bő tartalmat oly formába önteni, mely élvezhetőségéből ne vegyen el semmit, mikor könnyen áttekinthetővé teszi s azzal, a mit a részletekből mellőz, az egésznek világosságát s kidomborodását mozdítja elő.

De aggodalommal teszem le tollamat, ha arra gondolok: mily kevésbé sikerülhetett a francia nyelv szellemét és irálya szépségét, a bevégeztség és megállapodottság e tökélyes mintáját, nyelvünkön csak valamennyire is, nem visszaadni, de

bár érezhetővé tenni; mily kevéssé, különösen a Nisard körmönfont előadása módjának, kivált a bölcsészti helyeken s elvontságaiiban, szabatosságát, tömörttségét, a mellett ékességét és szellemességét csak meg is közelíteni. Hányszor kelle mondatait feloldanom! Képeit körülírnom! Velős vonásait felhigítanom!

Nem kis nehezséget okoztak a verses idézetek. Egész verses művet fordítani: magában is nehéz; míg az ember belejő, a forma nehezségeit leküzdve, a hangba: jó idő telik. Kikapott sorokat, itt kettőt, négyet, ott tizet, húszat, csak tűrhetőleg is fordítani: majdnem lehetetlen. Mire az ember belejött volna a hangba: az idézeteknek vége szakadt. Kétszeres volt a nehezség, az első kötetben az ódonságok s középkori darabok fordításánál, a hol a nyelv, a hang, a szellem, mind annyira elűt attól, a mihez én műfordítói gyakorlatomban szokva voltam.

E nehezségek s annál fogva a csekély siker fölött csak egy vigasztal: hogy más sem igen csinálta volna, nálunk, ez idő szerint, sokkal jobban; s Nisardot ily gyöngye fordításban is birni, kétségkívül nyereség irodalmunkra, mely ehez hasonló irodalom-történeti művet még nem bir felmutatni,

1880. augusztusban.

Sz. K.

A NEGYEDIK KÖTET TARTALMA.

NEGYEDIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

	Lap.
Harcz a klasszikus régiség és a keresztyén régiség ellen	3
I. A régiek elleni három hadjárat. — Desmarests de Saint-Sorlin	4
II. Perrault Károly	9
III. Houdard de Lamotte	16
IV. Fontenelle szerepe a klasszikus régiség elleni harcban.	
A rossz és a jó Fontenelle.	28
A jó Fontenelle	33
A Világok Többses-volta	34
A Tudósok Dicsérete	37
V. Harcz a keresztyén régiség ellen. A vallási kétely három neme. Lamotte-Levayer. — Pascal. — Huet. Bayle	41
VI. A keresztyén és pogány régiség kicsinyülésének hatása a francia irodalomra a tizennyolczadik században	48

MÁSODIK FEJEZET.

A negédes szellem újból fellépése. Hívei a tizenhetedik és tizennyolczadik században	51
I. Bouhours atya. A cziczomás igaz elmélete	53
II. Trublet abbé. — Hogy lehet a jóból szépet csinálni .	57

III. Még egy hasonlatosság a tizenhetedik és tizennyolczadik század negédesei között. — A Szellemi körök. A szépelgő modor. Lamotte és Du Maine herczegné	61
IV. A negédesség nyomai a Massillon Bőjti beszédeiben. Mi veszély fenyegeti a francia szellemet a tizennyolczadik század kezdetén	64

HARMADIK FEJEZET.

A francia nyelv és szellem megújhodása a lángész és hagyomány útján. — A jó és a rossz bölcselmi szellem	67
I. Montesquieu. A Perzsa Levelek	70
II. Voltaire. — XII. Károly története	76
III. Buffon. Természetrájk	85
IV. Lesage. Gil Blas	93
V. Rollin. Értekezés a tanrendről	105

NEGYEDIK FEJEZET.

A francia irodalom nyereség- és veszteség-számlája a tizennyolczadik században. A veszteségek története	125
I. A költészet és a verselés művészetének veszteségei. Rousseau Ker.-János Ódái	126
II. Voltaire Henriade-ja. Verses értekezései és Levelei. Játszi költeményei	133
III. Nehány vers-író. — A tizenhetedik század hagyománya a satirában. — Gilbert.	143
IV. A költészet megújulása a tizennyolczadik század végén. — Chénier André	147

ÖTÖDIK FEJEZET.

I. A veszteségek történetének folytatása. — A szomorú-játék a tizennyolczadik században. — Corneille és Racine első utánzói	157
---	-----

II. A Crebillon újításai. — Az ember és a költő	159
III. A Voltaire Oedipus-a — Mit köszönhet a tragédia Voltaire-nek?	165
IV. Zaire és Mérope	173
V. A Voltaire színműveinek hiányai s azok okai	178
VI. A Voltaire irálya a tragédiában	189
VII. A Voltaire utánczó: De Belloy, Guymond de la Touche, Saurin, La Harpe, Chénier Mária-József. Kísérletek a tragédia újjászülésére, Ducis, Le- Mercier	193

HATODIK FEJEZET.

A veszteségek sorozatának folytatása. — A vígjáték Molière után	201
I. A Játékos, Regnard-tól	208
Dufresny. — Dancourt — Turcaret	211
II. Marivaux. — Destouches. — La Chaussée. — A Mo- lière-iskola újra ébredése	214
Destouches	217
La Chaussée	219
III. A rímkovács. — A Gazember	221
IV. Diderot. — A komoly vígjáték elmélete	228
V. Beaumarchais. — A Szevillai borbély. — Figaro há- zassága	240
VI. Andrieux Collin és d'Harleville	252
Fabre d'Eglantine. — A Molière Philinte-je	256

HETEDIK FEJEZET.

A veszteségek történetének folytatása	260
I. Veszteségek az egyházi szónoklat terén	260
1. Bossuet	263
2. Bourdaloue	273
3. Massillon	285

II. Veszteségek az erkölcsi bölesészet terén. Vauvenargues.	
1. Vauvenargues mint moralista	298
2. Vauvenargues mint jellemfestő	305
3. Vauvenargues mint kritikus	308

NYOLCZADIK FEJEZET.

A francia próza nyereségei a tizennyolczadik században	317
I. Elmélkedések a római birodalom fénykora és hanyatlása fölött. — Összehasonlítás Bossuet és Montesquieu közt	319
II. Miért hallgat Montesquieu a Gracchusokról? Megokolatlan ítéletei	324
III. A Törvények szelleme. Hogy keletkezett e könyv	329
IV. A Törvények szellemében rejlő varázs. A Montesquieu nyelvének és irányának szépségei. A módszer hiánya.	332
V. A Törvények szellemének eszméje. E könyv sikere a tizennyolczadik században. Montaigne és Montesquieu	338
VI. Montesquieu tévedései és ezeknek főbb okai	343

KILENCZEDIK FEJEZET.

A tizenhetedik századi francia próza nyereségeinek folytatása	352
I. A XIV. Lajos százada. — A Század eszméje kizárólag a Voltaire-é	352
II. Mit tartunk e mű tervének bírálatairól? Minő igényeket és várákozást kötünk egy történelmi műhöz?	355
III. A Században előforduló néhány képről	358
IV. A Század hiányairól	362
V. Emlékezés a nemzetek szelleméről és erkölceiről. — E könyv jó és rossz tulajdonai.	366
VI. Voltaire Levelezései. — Nehány Értekezés a büntető törvények reformjáról	374

VII. A Levelezésekben mutatkozó különféle szellemről . . .	377
VIII. Az irodalmi kritika része a Levelezésekben	380
IX. A Voltaire és a Cicero levelei	382

TIZEDIK FEJEZET.

A nyereségek történetének folytatása	385
I. Az ember történetrajza. — Az emberi fajok változai; az ember egysége	385
II. Az egyén története. Az ember természeti és erkölcsi rajza. A Buffon ecsetének szűzies volta	389
III. Az állatok természetrajza. A Buffon ellenszenvei	393
IV. A természet korszakai	399
V. Beszéd az írályról	403

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Jean-Jaques Rousseau (János-Jakab)	409
I. A Rousseau iratainak hatása	490
II. Az utópia szelleme	417
III. Az utópia szelleme Rousseau politikai műveiben	422
IV. Az Új Heloise utópiája	427
V. Emil	431
VI. A Vallomások utópiája	442
VII. Hogy lett Rousseau utópistává?	451
VIII. A Rousseau műveinek maradandó szépségei	461

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

I. Az Encyclopédia	467
II. D'Alembert	470
III. Diderot. — Az encyclopédikus iskola szelleme. Hatása.	475
IV. Bernardin de Saint-Pierre. — Természet-tanulmányok	480
Pál és Virginia	484

V. Chateaubriand. — René. A keresztyénség szelleme. — A két régiség. — Új irányok a francia irodalom- ban. Mivé tette Chateaubriand-t a politika. — Emlékiratai	488
--	-----

B E F E J E Z É S.

Miért áll meg e történet a tizenkilencedik századnál	500
I. Politikai bölcselmi- és Vallási vita-iratok. — De Staël né. — De Bonald. — Lamennais. — De Maistre József	503
II. A költészet a tizenkilencedik század első felében .	511
III. A történelem a tizenkilencedik század első felében. Thierry Ágoston	520
IV. A műbírálat. — A szépművészetekre alkalmazott kri- tika. — A bölcsészeti kritika	526
V. A színmű- és regényirodalom a tizenkilencedik szá- zadban. — Utolsó benyomás	531

NEGYEDIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

Harcz a klasszikus régiség és a keresztyén régiség ellen. — I A három hadjárat a régiek ellen. Desmarets de Saint-Sorlin. — II. Perrault Károly. — III. Houdard de Lamotte. A látszat jellege. — IV. A Fontenelle szerepe a régiek elleni harcban. A rossz és a jó Fontenelle. — V. A keresztyén régiség elleni harc. Lamotte-Levayer. Pascal. Huet. Bayle. — VI A két régiség kicsinylésének a hatása a XVIII. század irodalmára.

Ha igaz, hogy a francia szellem tökélyét a XVII. században a pogány és keresztyén két régiséggel való szoros összeköttetés alkotá: a mely nap ez az összeköttetés megszakad, a francia szellem hanyatlása kezdődik, s a műreemek kora végkép lejárnak lesz tekinthető. Hogyan, már hanyatlás? — Hagyjuk a szót, ha úgy tetszik. De tekintsük a kérdést magát. Sokkal jobb, ha hiszszük, hogy megvan, már csak azért is, hogy féljünk tőle, mint hogy nem véve tudomást róla, egyszer csak váratlanul meglepjen. Adjunk, ha úgy tetszik, más nevet a változásnak, melyet a XVIII. század irodalmán észlelhetünk; csak haladásnak ne nevezzük, s a nyereség számlája ne feledtesse velünk a veszteségét!

I.

A régiek elleni három hadjárat. — Desmarets de Saint-Sorlin.

A két régiség elleni harcz a tizenhatodik század utolsó harmadával kezdődik. Már Perrault előtt is csak úgy bántak el Homérral mint Aristotelessel. A skepticismus Bayle előtt is megvolt. Különös, vagy jobban mondva emberi dolog, hogy épen e két szövétnek legteljesebb ragyogása idején, közvetlenül az *Athalie*, és a *Discours sur l'Histoire universelle* megjelenése előtt, kezdte fejét emelni a kettős lázadás a két régiség ellen.

A rehabilitatio szelleme, mely e kor egyik erénye, vagy tán gyöngesége, meg kísérelte a Homér elleneseiről is letörülni azt a nevetségességet, mely nevükhöz tapadt vala. Sokan e vitában a haladás ügyét látták, mely — mondák — méltánylatot érdemel még a legrosszabb íróban is. Magam is szívesen fölismerem azt, az újjászületésnek indúlt tudomány fellázadásában, a mint a Descartes ihletének befolyása alatt harczra kél a rosszszúl fordított és rosszszúl értelmezett Aristoteles babonás tekintélye ellen. A mely perczben a fejlődő tudomány megdöntötte a bálványt, nyilvánulásai megértették a világgal hogy a veszteglés bálványa helyet adott a szemlélődés, és részletekbe hatolás észszerű és termékenyítő kultuszának. De a klasszikus régiség elleneseiben a haladás bajnokait látni, legfőlebb is szellemes kimélet, de nem igazság.

Ezt a nélkül szeretném kimondani, hogy a másik túlságba essem, vagy feledésbe merült emberekkel és könyvekkel szemben oly szigort kívánnék tanusítani, mely a meghaltak iránti harag színét viselhetné magán.

A klasszikus régiség ellen három hadjáratot lehet megkülönböztetni, melyekben a küzdők élén három oly ember szerepel, kik közül egyiket sem szabad kicsinyleni, nem kivált a két utóbbit, úgymint: Desmarets de Saint-Sorlin, Perrault Károly és Lamotte-Houdard.

Desmarets egyike a Richelieu meghittjeinek, Mazarin alatt elhanyagolva vagy kegy-vesztve, Colbert által ismét alkalmazva, a francia akadémiának, keletkezése óta, tagja: nevét először vígjátékok, regények és költemények által tette ismertté. Hirteleni vallás-változtatása a hit-viták terére sodorta. Úgy az egyik, mint a másik irodalmi ágban, inkább a kor szellem-iránya, mint saját lángesze volt a döntő működésére. Ő a szerelmet úgy fogta föl mint a negédeseknél (*précieuses*) divat volt, a hittudományt pedig úgy, a mint a viták kiforgatták velejéből. Foglalkozik fölváltva, költészettel, a nélkül, hogy költő, — vallási kérdésekkel, a nélkül, hogy hittudós lett volna, — s mind e nagy dolgokkal külszín és divat szerint bánik el, a mint hogy Franciaországban csakugyan minden lehet divat, még a hittudomány is.

Egyszerre, 1670-ben, Desmarets-t utolérte, jobban mondva egyszerre elborítá a feledés. A század egyébbel volt elfoglalva, hogysem ideje lett volna az ő költeményeit vagy vitatkozásait olvasni. A régiség valamennyi hírneves bámulója lépett egyszerre a szintérre. Már hangzott a taps Molière *Tartuffe*-jének, Racine *Andromaché*-ja és *Britannicus*-ának; Lafontaine első meséit már élvezte

a világ; Boileau, kit satirái már is híressé tettek, már olvasta magán-körökben *Költészettanát*. Desmarets érezte a csapást. Haragja egész könyvben tört ki. »Nem tekintve, úgymond, hogy talállok-e követőkre vagy támogatásra, megkezdem a harczot a görögök és latinok szenvedélyes bámulóival, a kik szeretnék letétetni velünk a tollat s azt a csüggeteg vallomást csikarni ki belőlünk, hogy nem birjuk őket utolérni.« *

E harczy riadó oly embertől jött, ki megszokta, a hősköltemények tárogtatójába fújni. A kihívás felelet nélkül maradt. Ő beletüzelte magát s a következő évben új rohamot kezdett, kísérve egy, már úgy is halálra sebzett bajnok — saját Clovisa új kiadása — által. Könyvének »Szózat a királyhoz« című előszavában bizonyságul hívja XIV. Lajost, »hogy nem önhittség a keresztyén embertől, ha meg van győződve, hogy vallásával járó fölényénél fogva, — melyért a dicsőség istent illeti, — jobban, szebben és észszerűbben képes a költészetet művelni, mint a pogányok.« Boileau azt tartá, sem istenkáromlást nem követ el, sem a királyi kegy elvesztését nem vonja magára, ha nem erősíti meg Desmarets-t jó véleményében saját versei felől. Nagyon is világos példálózásaiban érdeme szerint bánt el, mind a feltámasztott s ismét halálra váló *Clovis*-sal, mind azokkal az elméletekkel, melyeket Desmarets a királyhoz intézett Szózatában fejtegetett. Desmarets erre piszkolódni kezdett. Boileau-nak volt annyi jó ízlése, hogy elhallgatott. Ellen-

* *Traité pour juger des poètes grecs et latins.* (Értekezés a görög és latin költők megítéléséről.)

fele nyolczvan éves volt, s meghalt két évre rá, hogy fiatal legyőzőjének oda dobta a Priam szavait:

..... Telum imbelle sine ictu.

Minket Desmarets csak annyiban érdekel, a mennyiben typicus alak. Ő az oly fajta írók közé tartozik, a kik felhasználják az egész világ tollát, hogy ne mondjanak egyebet, mint a mit mindenki mond.

Mint már öreg ember érve meg azt a korszakot, melyben a maradandó újítások, a lelemény, a nagyszabású irány kerülnek felszínre, nem bir lépést tartani ez új jövővényekkel s duzzogni kezd ellenök. A régiek elleni harczának egyedüli rugója a sértett hiúság. *Clovis*t nem olvassák; ez valódi bűne Homérnak.

A Desmarets kritikái a régiek ellen, mint korát jellemző irodalmi elfogultság, s mint az emberi elme ideiglenes tevélygése: történelmi szempontból érdemelnek egy kis visszapillantást.

A mi a régieknél s kivált Homérnál és Virgelnél hiányzik, — ki merjük-e mondani? — Desmarets szerint: az ítélőtehetség. Igaz, hogy ők a dolgokat és embereket nem úgy ítélik meg, mint Desmarets. Előttük nem állott a férfi példányképeül az eszményi *Clovis*, a gyöngesség nélküli harczfi, mindig következetes magához, kit tüze soha el nem ragad, cserben nem hagy; valódi regény-hős, a tökély netovábbja — a theologusok szemében. Tökélytelenséget tűrni meg, hősköltemény hőségében: szerinte a kellő ítélet hiánya. Ez volt hibája Homérnak is, midőn oly Achillest képzelt magának, ki heveskedni is tud, s ki megtagadja segítségét a görögöktől egy elrabolt rabnőért. Virgil meg szintén nem mutat

elég itélőtehetséget, midőn Aeneas, a kitörő viharral szemben, iszonytól borzongva festi:

Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra.

Mennyivel jobban ismerte Segrais az embert, s mennyivel inkább szíven hordta Aeneas becsületét, midőn »nagy ijedtségét szépítgette« Virgil verseit következőleg fordítván:

Aen'ás meglepetve . . . *

Ez különben nem az egyedüli e fajta jó szolgálat, melyet Segrais a latin költőnek tesz. Aeneas bevallja, — s ki előtt? Didó előtt, — hogy a hajóját üldöző Polifemos láttára lehető gyorsan kereket old:

Nos procul inde fugam trepidi celerare . . .

Egy éposz hőse, a ki szalad, s ki ezt még be is vallja, minő gyalázat! gondolá Segrais, s még egyszer megmentendő Aeneas becsületét, e sokkal illendőbb szavakat mondatja vele:

Ezzel én távoztam

Egyébiránt Desmarests barátai sem voltak valamenyenien egy véleményen vele a régiek felől. Huet, ki őt rendkívüli költői tehetséggel felruházottnak mondja, s ki költeményeiben »fenséges gondolatokat« ** talál, — mi úgy hiszem nem mutat ellenséges indulatra — kijelenti,

* Sem Desmarests, sem Segrais nem értik a *frigore* szót, mely annyit jelent, mint: szent borzadály. A kegyes Aeneas felismerte Junót. Nem a tengeri vihartól ijedt ő meg, hanem a hatalmas kéztől, mely azt felkorbácsolta.

** *Mémoires de Huet*. IV. kötet.

hogy Desmarets máskép ítélte volna meg Homért és Virgilt, »ha igyekezett volna mind az ó-kor, mind önmaga ismeretébe jobban behatolni.«

E szerint a klasszikus ó-kor első ellenese csak oly szellemes ember, a ki beszél a régiekről, a nélkül, hogy értené. Sőt a nélkül, hogy önmagát ismerné; költő, kinek bálványa: önmaga; keresztyén, ha szívében csakugyan az, ki sem a szerénység, sem a felebaráti szeretet erényét nem gyakorolja. Ha az ügyet a védő után ítéljük meg, bátran fogadhatunk rá: hogy nem jó ügy és hogy sorsa: bukás.

II.

Perrault Károly.

A második bajnok a régiség elleni harcban, magasabb színvonalra emeli a vitát, tekintélyre emelkedett elveinél, valamint a szerencsésebb tapintatnál fogva is, melylyel a régiekkel szembeállított újkoriakat megválasztja, s végre saját művei jelessége által is. Ez Perrault Károly. Egy kis kötet elbeszélés, melyet irt, népszerűvé tette nevét. Mindnyájan olvastuk, anyáink térdein himbálózva. Ezt nem szabad felednünk, midőn ítéletet monduk a szerzőről.

Dicsteljes kortársaktól környezve. kiknek háta mögül az ókoriak ellen álcázott harcot folytathatott volna: Desmarets tartózkodik segítségükhöz folyamodni, mert tudta, hogy Homér és Virgil iránt kedvezően vannak hangolva; sokkal szebbnek tartja egyedül lenni, valamennyi ellen. Ez jobban is megfelelt hősei szokásának.

Perrault azáltal teszi ügyét jobbá, hogy a kortársak dicsőségét is elismeri, beleértve Boileaut is, kinek eszélyesen jelöli ki helyét közöttük; de álcázottabbá teszi azáltal, hogy midőn a régiek fensőbbségét kétségbe vonja, ezt nem saját egyéni ízlése szerint, hanem egy új eszményhez mérve teszi, melyet azonban tartózkodik önmagában személyesíteni meg.

S csakugyan, míg a vén Desmarets támadásait alig méltatta Boileau egy pár kicsinylő versre, melyekben nevetségessé teszi poémait, s nevét meg sem említi: Perrault, kit Fontenelle támogat, abban a kitüntetésben részesül, hogy Lafontaine és Boileau állnak ki vele síkra.

Szerinte, semmi meglepő abban, ha az újkoriak egy színvonalon állnak a régiekkel; ellenkezőleg feljül kell, hogy múlják azokat. Nem abban áll-e a világ haladása: hogy az utókor felhasználja mind azt, mit az elődök feltaláltak, gondoltak, írtak és nyomattak előttük? A hősköltemény szabályai ma bizonyára ismertebbek, mint a Homér idejében. Tehát az *Iliás*nál és az *Odysseás*nál ma már jobbat lehet írni. S így Chapelainnek, ki bizonyára sokkal többet gondolkozott a hősköltemény kellékei felől, mint Homér, felül is kell múlnia Homért. S csakugyan felül is múlja, Perrault szerint. Az igaz, hogy nem úgy mint költő, hanem a művészeti kivitelben. Gyönyörű előny, ha a mellett a — *Pucelle*-t nem lehet végig olvasni!

Egy komoly oldala van csak a Perrault vitatkozásainak: s ez az eszme ama visszássága, mely egész korát jellemzi, s mely a tudományoknak az újkorban oly dicsőséges felülkerekedése óta, az emberi szellem egy nagy tevélygésének arányait öltötte magára; értem a tudósok

amaz öntelt fenhéjazását, mely szerint az irodalmi műveket is épen azon elvek szerint akarják megítélni, melyek a tudományokban irányadók. Összezavarni a művészetet a szépirodalomban, a módszerrel a tudományokban, mindkettőnek egyenlő érvényt tulajdonítani, oly csalódás, mely régibb Perraultnál, s őt túl is élte. Pedig semmi sem oly különböző, mint e két dolog. A tudományokban a módszer tulajdonkép maga az egész lelemény, maga a tudomány. A szépirodalomban ellenben a módszer a teremtető eszme nyomdokán jár; a szabályoknak itt nincs más létezési feltétele, mint az ok, melynél fogva a ben-rejlő szépben gyönyörködünk. Alkalmazni a tudományos módszert, azaz megfigyelni, részletezni és osztályozni: annyi mint három teremtetési munkát végezni, annyi mint teremteni. A ki az irodalmi szabályokat alkalmazza, semmit sem tett, ha nem teremtetett előbb. Hány mű van, melynek szerzője e nyomon járva, a nélkül, hogy teremtetett volna valamit, nem birt egyebet felmutatni, mint azt, hogy mire volt képtelen.

A tudományról a tekintélyt helyettesítő okoskodás elvét a szépirodalomra vinni át, ugyanennek a tévtannak a kifolyása. Descartes nézete szerint, midőn a józanész harczra kél a tekintély ellen, arról a tekintélyről van szó, mely az I. Ferencz páteseiben Ramus-t az Aristoteles ellen elkövetett felségsértés bűnében marasztalja el; mely, 1624-ben, száműz Párisból, parlamenti végzéssel, valamennyi tanárt, a kire Aristoteles iránti hűtlenség bizonyul; mely, egész 1671-ig, ugyane bűn miatt, ugyane büntetéssel, fenyeget mindenkit s szükségessé teszi a Boileau gúnnyoros ítéletét.

De minő tekintély vagy fensőbbtség ellenében kellett volna az irodalomban védeni a józanészt? Király vagy parlament államtörvénynyé emelte-e valaha a Homér bámulását? Igaz, hogy a homéri költeményeket olvasták s tanították az iskolákban. De senki oda be nem erőszakolta, ha csak az a bűvös tekintély nem, melyet a legyőzött Görögország művészete, a győztes Róma felett gyakorolt:

Graecia capta ferum victorem cepit

és melyet tizenöt századdal később, a renaissance amaz aggastyánai éreztek, kik az iskolák padjaira ültek, hogy megtanulják az Ilias nyelvét. Van-e valószínűség abban, hogy a józanész ellenálljon Homér tekintélyének? E tekintély nem egyéb, mint a józanész szabad elhatározása. Mind azt, a mi tetszik képzeletünknek e homéri mesék fenséges voltában, mindent, mi szívünkhöz szól az emberi szenvedélyek e legelső és mesterkéletlen nyilatkozásában: eszünk helyben hagyja és fölleli benne azt az erkölcsi tanulságot, mely észrevétlenül *lopózik* be az élvezetbe.

Perrault és társai, hogy másképp ítélhessenek, a józanész helyébe az okoskodást kellett hogy tegyék. Régóta ismerjük már az e fajta okoskodást. A középkorban annyira össze volt zavarva a syllogismussal, hogy ezt ültette maga helyébe és leborult saját képmása előtt. A tizennyolczadik században azt fogja mondani Athaliáról: »Mit bizonyít mindez?«

Midőn az ember ily könnyedén ítél a művészetről és irodalomról, nem csoda, ha a klasszikus ó-kor hivatlan bírakra talál. Ez történt Perrault-lal is. Az ő szemében Plató unalmas, még Maucroix fordításában is, a melyben

olvasta s a melyet dicsér, Plató párbeszédei nem érnek fel a *Vidéki levelekkel*. Ez nem volna elvetendő ítélet, de ne feledjük, hogy Perrault jansenista: Pascal iránti bámulában nincs semmi modern; csupán pajtáságból ered.

Az ő szemében Demosthenesnek »igen merev a magatartása«; pedig »kecsteljes«-nek kellene lennie. Nem mond többet, csak »a mi épen szükséges«; ez pedig igen kevés. Egyébiránt a Marathonnál elesett hősök felett tartott beszédében van jó is. S vajjon minek köszönheti e beszéd, hogy Perraultnak tetszik? »A búsongó hátérnek, melyből kiemelkedik.«

Horáciban a gúny-költő csak félig van meg; Juvenallal kellene kiegészíteni. Sophoclest és Euripidest nem szükség görögül olvasni; Garnier és Hardi teljesen kielégítő képet adnak rólok. Mi érdem van abban, hogy Terentius természetesen beszélteti embereit? A természet arra való, hogy a magányban s a ligetekben élvezzük. Úgy kellett volna őket beszéltetni, mint szellemes emberek szoktak. Ovid sokkal jobban ért ehhez mint Terencz; s csakugyan ő is a Perrault kedvencz költője.

Homérnál semmi sem jó, sem a tervezet, sem az erkölcsök, sem a kifejezés. A jellemek még a Terenczéivel sem érnek föl, nem nyilatkoznak sem természetesen, sem szellemesen. Nestor, midőn Agamemnon és Achilles közt közbenjáróul lép föl s szemökbe mondja, hogy látott ő fiatakorában nálok keményebb legényeket is, a legügyetlenebb közbenjáró a világon. Hát Achilles, nem különös egy époszi hős-e, midőn anyját, az istennőt, kéri, hogy bosszút álljon ellenségein, s maga sátrában vesztegel, míg künn verekszenek?

Egyébiránt nem csodálkozom, hogy Achilles jelleme oly silány bírálatban részesült oly időben, mikor bámulói is oly gyöngén bámulták. A hol Perrault nem lát egyebet egy nyers ficzkónál, ott Boileau nem bámul mást, mint a harag típusát. Pedig előttünk az egész Achilles áll, kit, úgy látszik, Boileau ép oly kevésbé fogott föl mint Perrault: itt van a fiú, ki apja emlékének becsesebb könnyeket szentel, mint a melyeket Boileau »egy sérelem miatt« tetszéssel lát ömölni szemeiből; itt a Patroklos barátja, a ki feledi a boszút a barátságért; a szeretetre méltó bölc, ki csitítja a férfiak vitázó hevét s vigasztalja a legyőzötteket, végre itt az ember, ki sátra magányában sokat elmélkedik a jó és a rossz, az élet, a sors és önmaga felett, első typusa annak a búskomorságnak, mely a Homér nagy lelkét azzal a bensőséggel rezgi át, mely az emberből közvetlenül fakad. A jellemegység igen szűkeblű felfogása, úgy látszik, mind Boileaut, mind Perrault-t meggátolta, az igazi Achilles felismerésében. Mindkettőjük szeme előtt oly hős lebegett, kinek eszményét Perrault a regényekből, Boileau az akkori költészetből vette. Achilles nem egyéb, csak ember.

Nem valószínű, hogy Perrault, ennyire tévedve a régiek megítélésében, helyesebb bírálója lehessen az újkoriaknak. Egy rangba helyezi a középszerűeket a kitűnőkkel s nem nagyon tömjéne az utóbbiaknak, a mire megvoltak a maga okai. Bossuet-t a történelemre nézve, együtt említi Cordemoy urakkal. A hosszú névsorban melyben Molière is előfordul, ott szerepelnek még

»A kecses Sarrasin — s a nyájas Voiture« . . .

La Fontaineben nem hiányzik bizonyos só — mely azonban épen nem atticai, mond Perrault, s melybe a

naivnak, a meglepőnek s a játsziságnak valami egészen sajátos neme vegyül, mely elbűvöl, megindít és megkap.« Valóban furcsa egy só ez a zagyvaléka a gyermetegnek, mely elbűvöl, a meglepőnek, mely megindít és a játsziságnak, mely megkap! Perrault különösen arra fektet súlyt, hogy a tréfás rész van benne túlsúlyban, La-fontaine kedvesebben tud tréfálni, mint a régiek. Ez az ő hivatása. Meg lehet vele elégedve!

Lényegében Perrault sem más mint Desmarets, de több szellem van benne s a Fontenelle sugalmazása meg látszik rajta. Ugyanannak a típusnak a másolata. Mint Desmarets, ő is minden divat után fut. Fiatal korában az emberek bolondultak a bohózatra s az *Iris en l'air*-féle művek után; ő tehát travestálja Virgil hatodik könyvét s olyan Irist énekel, kinek

— piczi piros szája

Gömbölyű s mosolygó, nincsen annak párja . . .

Másik divat volt akkoriban, hogy az elménczek udvariassági és erkölcsi kérdések fölött vitatkoztak. Perrault egy párbeszédet írt, melyben azt nyomozza, »a szerelem miért testvére a barátságnak s a kettő közül melyik az idősebb.«

Az igaz, hogy ezek csak fiatalkori munkák. De sem érett korában, sem öregségében nem tagadta meg magát. Egyik könyvében, melyet nevelési szempontból írt gyermekek számára, ajánlja nekik travestált Virgiljét s dicsekszik az Iris sikerült rajzával; a legsikerültebb rész, ugymond, mit e nemben írt. A mi a szerelem és barátság fölötti párbeszédet illeti, öntetszolgólag említi,

hogy Fouquet úr aranyos, virágos keretbe foglaltatta. Nem úgy veszi-e ki ez magát azt mint mikor valaki tükrével kaczerkodik?

Így a régiek második ellenese, csak úgy mint az első, nem egyéb divatos szép-elménél, ki sem azokat, sem magát nem ismeri. Egyébiránt neki is meg volt a maga *Clovis*-a, melyet védenie kellett s Szent-Paulinus-a iránti gyöngéd aggálya iratta vele vaskos védelmét, a négy kötetes *Paralléles*-t. De a mérséklet, melyet támadásai-ban tartani tudott; ügyessége, melylyel ügyének barátokat tudott szerezni; a helyesebb részletezés ugyanazon tévedések tömkelegében; alaposabb műveltsége a művészeti dolgokban; az élvezhető irány; az a szerencséje, hogy Colbert alatt közreműködhetett Versailles csodái létrehozásában; elbeszélései, melyekben még a negédesség sincs kellem nélkül: mind ez, ha az ügyet, melyért küzdött, nem tette is jobbbá, elég volt arra, hogy nevét megóvjá a nevetségességtől.

III.

Houdard de Lamotte.

Az újkoriak harmadik viadora, Lamotte, újból fölvette a Perrault tantételét s nem csekély boszúság lehetett Boileau-nak, hogy a feltámadott Perrault-val kell szemben állania s még hozzá, nem is haragudhatott. Erről előre gondoskodott Lamotte. Két ódája, melyben Boileaut *franczia Horácznak* s műveit »felséges iratoknak« nevezi, megtompíták a vén oroszlán körmeit. Bajos gúnyolódni

azzal, ki az embertől oly kevésbé kiméli a tömjént. Hús évvel előbb, Boileau nem fogadott volna el dicséreteket verseiért, de megvénülve, s elfogulva saját munkái iránt, ha nem is helyeselte a mit Lamotte tett, hagyta tenni. Így történt, hogy félig behúnyt szemei előtt, Lamotte büntetlenül adhatott közre egy egész csomó ódát, mesét, még pásztor-énekeket is, egészen a Perrault orákuluma és sugalmazója, Fontenelle, modorában.

Még tovább is ment Lamotte. Az Ilias rövidített fordítása néhány részletét Boileauinak ajánlotta. Ez annyira lekenyerezte, ha igaz, az agg költőt, hogy elragadtatásában állítólag valami olyat szalasztott volna ki a száján, »hogy inkább szeretné, ha ő írta volna a *franczia Homért*, mint maga Homér lenni.« Világos, hogy ezt csak Lamotte hitte el. Annyi áll, hogy midőn ez ítélettel dicsekedett, Boileau már nem czáfolhatta meg: meg volt halva.

Ugyanazzal az ügyességgel, melyet a kritika megvesztegetésében kifejtett, sikerült neki ama férfiú elnézését kinyerni, a ki a XVII. század nagy írói között leginkább hódolt a Homér lángelméjének: a Fénélonét. A bátorítások, melyeket tőle nyert, kevésbbé gyanusak, mint a Boileau tanúsága, mert ezek írásban voltak adva. Lamotte leveleket birt fölmutatni, Fénélonról, melyek dicsérik törekvését, hibáztatják verselésünket s vádolják azokat, kik Lamotte-ot gúnyolják; verseiről azonban mindannyiszor hallgatnak. Ennyi is elég volt e botrányból. A költészet szelleme ellen viselt eme kegyetlen hadjáratban, kinyerni a Boileau hallgatását — és a Fénélon semlegességét, Lamotte-ra nézt nagy győzelem volt.

Lamotte a győzelmi bért előre oda ítélte magának
s minő versekben!

A természet keblén előmbe tűn
A *hasznos-szép* s *tökélyes* képe, hűn,
A változatlan-egy s örök.
Homér, muzsáját itt hagyá, nekem:
S elzengem én, ha nem csal ihletem,
Mit el nem zengett a görög.

Nehéz elhinni, hogy Boileau agguló szemei szomor-
kodva ne fordultak volna el e rossz rímes prózától.

Így Homérnak csak két védője maradt: Dacier és
neje. Ők álltak mintegy örül a szentély előtt, melyen La-
motte már két ízben tett erőszakot, először Homér rövi-
ditett fordítása, másodszor Homérról szóló Értekezése
(*Discours sur Homère*) által. Mily szerencse, ha sikerülne
e kettőnek éberségét is elaltatnia! Úgy kezdte velök is,
mint Boileauval és Fénelonnal. A férjhez egy ódájában
így szól:

Ha tán ezélt érhetek,
S merész röptöm tetszésed' megnyeri,
Dics-esarnokokba visz dicséreted,
S homlokom az eget veri.

Dacierné lefordította volt Anakreont. E fordítás,
mond udvariasan Lamotte, a váltságdíj, melyet a foglyúl
esett szerelem, szabadsága fejében, a nőnek fizet:

Váltság-díjúl adá, ehon!
A mit legtöbbre becsüle:
S kezeden van — Anakreon!

Így jó előre fedezte magát a villámok ellen, avval
a borostyánnal, melyet a Dacierné halantékai köré font.

Férj és nő nem voltak érzéketlenek Lamotte ódái iránt, s erről ő irásos elismeréseket birt felmutatni. Politikájának mesterfogása azonban az volt, midőn kijelentette, mielőtt Homért megtámadta, hogy egyedül Daciernének köszönheti, hogy megismerte. Kicsibe mult, hogy a Dacier-párt nem tartották bűnrészesnek a szentségtelen merényletben.

Így minden megtámadás ellen vértézve, a munka megjelent. A címképen a Merkur által vezetett Homér volt ábrázolva, a mint lantját Lamotte kezeibe teszi le. Becsületére válik Daciernének, hogy e botrányt nem nézte el. A hol Boileau hallgatott, a hol Fénelon semleges maradt, a nő kitört. Hatvanhárom éves korában merészen sorompóba lépett oly ellenféllel, ki mellett fiatalsága és a divat szólt. Az igaz, hogy sem a győztest, sem a legyőzöttet nem igen olvasták; s igazuk volt; a védelem, néhány részletet kivéve, a tárgyhoz viszonyítva, nem igen áll magasabb színvonalon, mint a támadás. De ha e vitában mégis van valami dicsőség, az bizonyynyal e kiváló nő részébe jut, ki ama fényes korszak előítéletei ellen küzde az emberi lángelme szolgálatában.

Lamotte *Discours*-ja Homérről, nem egyéb mint saját fordításának védelme. Nem annyira a görög Iliast bírálja, mint inkább dicsőeneket zeng a francia Ilias tudákos finomságainak s mesterkelt merészségeinek. Becsületesen megosztja a babért Homér és maga közt, s bár a jobb részt mégis magának tartja, Homérnak is elég kellemmel nyújtja a magáét. S csakugyan voltak elegenden, kik lépre mentek, s kik elhitték, hogy a Desmarets nagyhangú állításai s a Perrault sekélyessége után, végre valódi kritikát kapnak. Különben is Lamotte

csak mintegy mentegetőzve dicsérte magát; az embereknek előre elvette a kedvét, hogy tőle megtagadják, a mit maga is, látszólag, csak szűkmarkulag mért magának, kivéve azt az épen nem megvetendő mesterséget, — a miben azon felül még szégyelleni való sincs, — hogy mintegy maga is kételkedni látszik abban, a mit állít, ellentmond, a nélkül, hogy sértene és győztesnek hiszi magát, a nélkül, hogy diadalt kiáltana.

Ennyi ügyesség, ily óvatos fellépés pártjára hódított mindenkit. Dacierné heveskedése * a Lamotte *Discours*-jára adott válaszában, ennek mérsékletét még inkább kiemelte. Dacierné mindenkit támadott, s ha nem is engedte magát sértésekre ragadtatni, helyenként mégis túllépte az udvariasság határait. A mi szemünkben azonban, kik e vitát másfél század multán ítéljük meg: Dacierné ennél sokkal nagyobb hibát követett el: érvei nem érnek föl lelkesedésével — a védelem nem áll az ügy magaslatán. Ő maga is kifogásolja Homérban azt, a mit Desmarets és Perrault »póriasnak« neveztek. Ő is pirul eszményeért, bizonyos részletek igen is nyílt — vagy mint akkor mondták, durva volta miatt. Az ő fordítása is, mely egyébiránt bámulata magas röptét nem bírja követni, ugyan a fajta habozásokkal vajudik mint a Lamotte-é. Homér szívszaggató leírásához, hozzá teszi: *ezer gondtól gyötörve*; szebbnek tartja e kifejezést: »házzól-házra koldul« mint am azt, hogy »apja barátainak köpenyeikbe vagy felöltőikbe kapasz-

* *Causes de la corruption du goût.* (Az ízlés megromlásának okairól.)

kodott.« Jobb szereti Astyanaxot »*gönddal növelve apja ölén*« mint »a legzsírosabb falatokkal és birka-velővel táplálkozva.« Lamotte megcsonkította a szobrot, Dacierné bemázolta.

Rendkívüli ügyesség volt Lamotte-tól, hogy nem zsákmányolta ki mind azokat az előnyöket, melyeket Dacierné nyújtott polemiájának élessége, irányának nehézsége s könyvének vastagsága által. Nem maga ítélte oda magának a győzelmi bért — hagyta, hogy mások nyújsák neki. Eszébe jutott ódája, melyet Anakreon fordítójához intézett, s nem akarta magát meghazudtolni, Dacierné iránti tiszteletből és — ódája kedvéért. Egy közös barát kibékítette az ellenfeleket. A béke terített asztalnál köttetett meg. A szellemes Staálné is a vendégek közt volt.« Én, úgymond, a semlegességet képviseltem; ittak a Homér egészségére, s minden jól végződött.«

Dacierné halála után, Lamotte egy új ódát szentelt emlékének, melyben a jó indulat feledteti a rossz verseket. Úgy festi, a mint az elyseumi mezőkön a Homér nagy árnyával találkozóra megy, s előtte térdet hajt; és udvariasan megrójjá e miatt.

Boileau nem volt ily udvarias, midőn Perrault-val kibékült. Ama bámulatos fenségű levélben, melylyel békét köt, fentartja valamennyi elvét. Mert nem egyéni nézetek, s mert az ügy nem a saját ügye. Megadja Perraultnak a kellő tiszteletet, sőt dicséri is, de csak szűkmarkulag s nem sajnál tőle egy utolsó döfést sem, s midőn jelentik neki halálát, »csak annyi részt vesz benne, — úgymond — a mennyi minden derék ember emlékét

megilleti.« * A különbség, mely e kissé kénytelen-kelletlen kibékülés és a közt a békeszerződés közt van, melyet Lamotte elfogadott, nem csupán a két egyén véralkatából magyarázható ki. Boileau midőn fegyvereit lerakta, tartott tőle, hogy az udvariasságnak valamivel többet áldoz fel, mint önérzetét. Lamotte kecssteljesen dobván el magától fegyvereit, ismét csak a maga hiúságának tömjénez.

Ha Lamotte nem érti Homért, annak nem csupán a nyelv nemtudása az oka. Az Iliasnak és Odysseának nem egy bámulója volt, ki nem tudott görögül. Gyermekek majd minden irodalmi műveltség nélküli művészek lelkesültek azokon a fenséges részleteken, melyek a legrosszabb fordításból is mintegy kitörnek. »Nem rég, úgy mond Bouchard, a szobrász, egy avult franczia könyv került a kezembe, melyet nem ismertem: a Homér *Iliása*. Mióta ezt a könyvet olvastam, az emberek mind tizenöt láb magasak, s nem tudok miatta aludni.« ** Ott, hol a művész mind csupa óriásokat lát, az irodalmár sajnálja, hogy nem talál regény-hősöket, XVII. századbeli szokásokat, a Fontenelle eszejárását, s a sceaux-i udvar divatos szellemét.

Homér helyes megítéléséhez vagy a lángész fenséges érzéke, vagy a művész gyermetegsége, vagy a józanész kíváncsatik, melynek alapja és kiindulási pontja az önismeret. Abban az időben, mikor Boileau ez önismertetre, mint minden maradandó alkotás forrására ösztönzött minden költőt, a keresztyén szellem ebből merítette

* *Lettre à Brossette*, 1703. július 3-káról.

** *D'Alambert. Éloge de Lamotte*.

a leginkább követendő példát, s a legbiztosabb tudományt. Hozzászoktatva az embert, hogy gondolatain túl, azok kiindulási pontjára is tekintsen, a szellemi dolgok vizsgálóit megtanította, hogyan kell fölismereni a korok változó vonásaiban az ős természet változatlan törvényeit és az *embert*, ki az erkölcsök és szokások örökös változandósága közepette is, ugyanaz marad. Innen van, hogy azok, a kik a keresztyénség szellemébe legjobban behatoltak, Homérnak is legnagyobb bámulói. Mind az, a mi a Lamotte kényes fülét sértette, mint: hősök párbeszédei, dicsénekek, melyeket maguknak és fajuknak zengnek. csata előtt váltott kihívások, győzők sértő szavai holt elleneik fölött, harczosok beszéde csataméneikhez, az emberi szenvedély mind e közvetlen nyilatkozásai, melyeknek a polgárosult élet szabályai magunkba fojtására szoktatnak: egy Racinet, egy Bossuet-t, egy Fénelont, egy Rollint gyönyörködtették; mindez, szerintök, ép úgy megfelelt a természetnek, mint a józanésznek.

De annak a józanésznek, mely Lamotte-ot oly kényessé tette Homérnal szemben. semmi egyéb köze az igazihoz, mint épen csak a neve. Ez mindennek okát és miértjét keresi, s mert nem találja: tagad. S még rosszabb, ha nem birva tagadni: bizonyít. Az elmének a tekintély elleni fellázadásából eredve, elfordul a bámulattól, mint egy szolgaságot látva benne, a hagyománytól, melyet előítéletnek tart, a multtól, melyben akadályt lát a jelenre nézve. A szép visszatetszést szül benne, mint egy neme az uralomnak, melyet csak a szellem hosszas szolgálása tett törvénynyé. Azt képzei, hogy fel bírja fedezni a lelkesedés törvényeit, ugyanannak a rendszernek az alapján,

mely a meleg vagy a fény felfedezésére vezetett s midőn részletez, azt hiszi, hogy teremt. Lamotte mindent csinált: ódákat, meséket, hőskölteményeket, vig- és szomorújátékokat; s mert e válfajok mindenikéről elég helyes fogalommal birt, elhitette magával, hogy mindegyik sikerült neki.

Az elemzés szelleméből az irodalomra és a művészetre alkalmazva, a valóság helyett oly valami származik, a minek egyidőre éppen annyi súlya van: t. i. a látszat. Az egész Lamotte: látszat. Nem teremtője e látszatnak, de úgy látszik az van teremtve számára. Költeményei csak úgy, mint tanai, nem egyebek látszatnál és neve, — azok között, melyeket az emberiség fentart vagy feled — mintegy függőben hagyva egy soha be nem következendő ítélet számára, — neve: sem híres sem ismeretlen, merő látszat.

Hogy mi a látszat, Lamotte következőben magyarázza meg. »Az igazi érdem, így szól Homérról irt *Értekezésében*, abban áll, hogy felfedezzük a hibákat, mindenütt a hol léteznek.« Nem, ezt nem irom alá. Ez csak egy neme az érdemnek; van egy más, ennél ritkább: bámulni a szépet, mindenütt a hol található. Annak, a kiből nincs meg mind a kettő, jobb ha ez utolsóval bír, mert a csodálat lelkesít és termékenyít s ebben része van a szívnek, melyet a kritika elfásít s jó szerencse, ha nem aljasít oda, hogy titkos irigységet érezzünk azok iránt, kik felett ítélünk. »A meghaltaknak, — mondja Lamotte ugyanott — nem tartozunk egyébbel, mint az igazsággal; az élők irányában tekintetek kötnek.« Megint a látszat érvelése. Kinek tartozunk mindenek felett az igazsággal, ha nem annak, ki hasznát veheti? Mit nyer

azzal a halott, ha neki azt megmondják, vagy az élő, ha elhallgatják? Az igazsággal mindenkinek tartozunk, de az élőknek sokkal inkább, mint a holtaknak és a halottaknak csakis az élők érdekében. A mi a kiméletet illeti, azt senki irányában nem szabad mellőzni.

Lamotte-nál a látszat mindig érdekből származik. Ha igyekszik meggyőzni a felől, hogy a kritika egész érdeme, a hibákat, bár hol legyenek, meglátni, ezzel csak abbeli érdemét fitogtatja, hogy ő a Homéreit megtalálta. Tanácsa, hogy az igazságot a holtaknak, a kiméletet az élőknek tartsuk fenn: arra czéloz, hogy megbocsássuk neki az igazságot, mit a Homér Iliásáról mondani vél, s ne feledjük a kiméletet, melylyel neki tartozunk.

Az a látszat, mely Lamottenál minden egyéb fölött uralkodik, a mi úgy látszik természete, tulajdonkép elmélkedéseiben van, melyek, mint rejtett kétértelműségek, igazaknak tűnnek fel, első tekintetre, de mihelyt elemezzük, mint csináltak mállanak szét, a nélkül azonban, hogy hibául rónók fel az írónak, a nélkül, hogy, mint mulékony délibábbal szemünket kápráztatná velök. Ez közös vonás az írók egy egész osztályánál s éppen ezért emelem ki. A lángész emberei természetszerűleg az igazságot keresik, — a szellemeskedők, — mint Lamotte, — ismét természetszerűleg — a látszatot hajhászsák. Amazok nem törődnek azzal, ha mások, előttök, már ugyan azt gondolták a mit ők; elég ha meggyőződésből, őszintén hiszik, a mit gondolnak; kifejezéseik erejénél fogva majd sikerülend sajátjukká tenni azt. Ez utóbbiakról megmondta Boileau:

Szégyennek tartaná, a szörnyű verselő,
Hogy más is ugyanazt gondolta, a mit ő.

Ebben egy csapással sujtatik a tévelygés s a vele érdekközös hiúság. Hiúság, csillogási vágy, elkerülhetetlen gyöngeségei a látszat emberének. S innen van, hogy a látszat írói dühös udvarlói a divatos eszméknek, melyeknek kizárólag köszönhetik mulékony szerencsájöket

Azonban mindenki, a ki akar, tud látszatot mutatni és senkiben nincs meg e hiba, annak jó tulajdonai nélkül. A való és ál közt tévelyegve bolyongani, nem igen dicső alkalmazása a szellemnek; de midőn a valót kerülgetjük, megeshetik, hogy olykor el is találjuk. Még ott is, a hol Lamotte csak a látszatot csillogtatja, feltéve, hogy önzetlenül teszi, vonzó és leleményes elmefuttatásai inkább gondolkodóba ejtenek, mintsem az ellentmondást hívják ki s ő a jó izlésnek szolgál, még a felköltött kétkedés által is. Különb, inkább behizelgi magát, mint feltolja. A modor, melylyel állításait felteszi, nem sérti az ellenvéleményűeket, sem azokat, kik tovább is kétkedők maradnak. Különcz nézetei, paradoxonai, sikere, sima előadásában rejlik, mi még ma is mentségeül szolgál a szellemi dolgokban elnézők előtt. Tévtanait oly modorban állítja fel, hogy megérdemlené, hogy igaza legyen. Ez, a mi szeretetreméltó egyéniségéből átment irataiba.

Bár prózája egyenetlen és szabatoság nélküli s a hol csak látszatra dolgozik, tele van eltakart határozatlansággal, Lamotte derék író, ha a tiszta hagyomány vagy az újkori eszmék hamisítatlan útain jár. Majdnem szerencsésebb, mint a XVIII. század nagy költői, kiknek némely kényeskedők nem bocsátják meg, hogy prózában is nagyok: a Lamotte versei nem ártottak prózájának. Az embernek oly jól esik, ha a döcögő versek után, a legszebb, legegyszerűsebb és legragyogóbb prózát élvez-

heti. Azt szintűgy hajlandó érdeműl tudni be a próza-írónak, hogy levetkőzte a verselőt. Pedig mily messze maradnak legszebb részletei is a Boileau *Reflexioi*-nak magvas egyszerűsége vagy épen azon levele mögött, melyben elbeszéli Perrault-val való kibékülését! Nem is említve, hogy a mi jó Lamotteban van, vagy Boileautól származik, vagy szerencsés alkalmazása a XVIII. század irodalmi elveinek.

Lamotte, munkáinak azzal a részével, melyben elveihez hű, vívja ki magának elnézésünket, azokért a helyekért, hol azokat megtagadja. Csak ez menti meg, hogy nem merült el teljesen a nevetségesség özönében, holott Homér Iliása fordítását barbár módon rövidítve adta, a költészetet üres buboréknak mondta. míg maga kötetekre menő verseket irt, — s holott Mithridates verseit prózába tette át s megkisérté a rimtelen ódát. Az igazi szellem, mely mesterkéltisége, — s az egyenesség, mely *képmutató-sága* * mögött rejlik: ez, a mi őt a feledéstől megmenti. Neki meg volt az a ritka — s megérdemelt szerencséje, — hogy miután sokáig a divat hőse volt, a végén a méltánylást nem vonták meg tőle. Menjünk-e még tovább, s Voltaire szavára adjunk-e helyet neki az Izlés pantheonában? Nincs kifogásom ellene, csak ne abban a pantheonban, a melyben Homér trónol! De van-e más?

* Lamotte-Houdard jött aztán nyomba'

S szenteskedő orr-hangon monda:

»Nyissátok ki: Oedipusom merő

Próza, versem döcözög — de van bennök erő.

(Voltaire: Az izlés temploma.)

IV.

*Fontenelle szerepe a klasszikus regiség elleni harcban.
A rossz és a jó Fontenelle.*

Előbb a Perrault, később a Lamotte oldalán, felhasználva őket inkább, mint szolgálva nekik, Fontenelle is résztvesz a régiek elleni harcban, a maga módja szerint, inkább egyes csípős megjegyzések és szellemes paradoxonok, mint rendszeres nyilatkozványok által. Míg Perrault az Akadémiában nyíltan kitűzte a lázadás zászlóját a régiek ellen, úgy hogy még La Fontaine-t is magára haragította; míg a még kevésbé eszélyes Lamotte kettős támadást intézett Homér ellen, Iliasát nemcsak lefordítván, hanem bírálván is: addig Fontenelle minden zaj és feltűnés nélkül, inkább csipdesve, mint rendszeresen vitatkozva, nem támadva senkit, sem a régiek, sem híveik közül egyenesen, mindig fedezett állásban maradt, hogy kikerülje az ütések s ne legyen kitéve a leveretés veszélyének sem. Ha sorra került, ő is megállta helyét, de soha sem nyílt csatában. Mindig suttyomban működik, s valahányszor egy-egy alkalmi megjegyzést elejt, vagy a szereplő egyéniségek és önösségük közé nagy ügyességgel a kétely magvát hinti: mindig céljának szolgál, a nélkül, hogy személyét kitenné.

Óvakodik Homért egyenesen támadni. Ez botrány lenne és veszélyes is. Kevesebb feltűnéssel és kockázattal jár, ha mellékesen pár epigrammai megjegyzéssel érinti, midőn a híres írókról általában bizonyos kicsiny-

léssel beszél. Ilyformán mintegy elszórja támadásait, hogy a védők nyomot veszítsenek. Taktikájának fényoldala, hogy a latinokat, mint későbbi kor szülötteit, a görögök fölé helyezi, hogy ez által saját kortársait bátorítsa arra, hogy magukat meg — a lejárt évszázak jóvoltából — görögöknél és latinoknál jobbaknak tartsák. Hogy ne fogadták volna jó szívvvel e tant? Ha szerénységből nem is akarhatták saját érdemöknek köszönni fölényüket, miért ne fogadták volna el azt — az időtől?

Bár a régiek ez új ellenese tagadhatatlanul ügyesebb, mint czinkostársai, őt is tulajdonkép ugyanazok az indokok vezérlik. Ő is csak oly kevésbé ismeri azokat, kiket támad, mint a többiek, sőt még kevésbé. De nem oly együgyű, hogy tudatlanságával hivalkodjék. Az ártatlan Lamotte-ra bízza bevallani: »hogy nem dicsekszik azzal, hogy nem tud görögül; jobb volna ha tudna.« — Fontenelle nem ily gyerekes; tudatlanságát nem függeszti ki czégérnek, kritikái sekélyessége fogja elárulni.

Neki is, mint Desmarets-nek, Perrault-nak és Lamotte-nak még más oka is volt megtámadni a régieket: benne is hiányzott az önismeret. A szellemesség ép úgy szülhet önismeretet, mint annak hiányát. Szikrányi önhittség elég arra, hogy a legszellemesebb embert butává tegye. Desmarets és Perrault, midőn keresztyén epopéákat gyártanak, Lamotte, midőn magát bölcs Pindarnak képzei, nem állnak hátrább az önismeretben, mint Fontenelle, midőn magában a pásztorélet hivatott festőjét látja. Az igaz, hogy nem veszi példányul a Theokrit pásztorait; ezek neki igen parasztosak, szurtosak; az ő pásztorai egészen divatosan vannak öltözve s egyenesen az opera ház ruhatárából kerülnek ki.

A legközvetlenebb ok, a mi Fontenelle t a Desmaretst, Perrault és Lamotte zászlója alá sorakoztatja, szintén közös forrásból ered. Ő is költő volt; tán kissé gyöngébb mint amazok, kik maguk is a gyöngék közé tartoztak. Ezt nagyon jól tudták a régiek táborában s nem is hallgattak vele. A Racine epigrammája a *Fontenelle ur Asparja* ellen éles fütty, mely még ma is sivít. A Boileau epigrammái, melyekkel Perrault-t és Desmaretst üldözték — Fontenelle-nek is szóltak.

Ő a régieken boszulta meg magát, a mért bámulóik őt megvetették. Ha Aeschilost »örültnek«, Euripidest »nyersnek« nevezi, Racine-nek és Boileau-nak beszél, nem is említve, mennyire bosszantotta őt, mint Corneille unokaöccsét, minden, a mit Racine dicsér és szeret.

Az utolsó ok, s már egészen az ő sajátja, felvilágosítást nyújt, miért nincsenek inyére a régiek. Hiányzott nála a csodálás érzéke. A csodálás nem a pillanatnyi meglepetésben nyilvánul, melyet csakhamar ismét az előbbi közöny vált fel, hanem abban a végnélküli szeretetben a Szép iránt, mely megkap és nem enyészik el soha. Fontenelle-ben ez az érzés soha sem volt meg. Nála az irodalmi szépség: rideg fogalom. Ha egyszer élvezték s az újdonság ingere lehűlt, meg van az a hátránya, hogy köznapivá válik. Túl kell adni rajta s új ismeretlen után nézni. Mintha csak azt mondanák, hogy a nap pusztá világrajzi fogalom, melyet egyszer mindenkorra ismerünk és nem az a tűzhely, mely szünet nélkül önti reánk melegét és világát. Le Dieu abbé beszéli, hogy Boileau-t, sokszor, éjjelenként álmából riasztotta föl egy-egy homéri visszaemlékezés. Ez az igazi csodálás; ama szelíd lámpa, mely ha egyszer kigyúl, nem alszik többé

el. Mily szép példája — mellékesen jegyezve meg — annak, hogy az a lángelme, ki annyiszor lelkesített másokat, miként lelkesül maga is eszményeiért. A csodálás mécsse virraszt lelkében, midőn már minden más tehetségek szunnyadnak, vagy inkább, nagy lelke egygyé válik e csodálással, melyet egy-egy visszaemlékezés kelt föl benne, az egész életében csodált s egész lényébe átment Szépre.

Fontenelle nagy tisztelettel viseltetik bátyja, a nagy Corneille, iránt; de kétkedem, hogy annyira tisztelné, mint mondja. Ha dicsérete hangjából ítélem meg, azt hiszem, hogy tudja mennyit ér, de nem érzi. Hogy becsét emelje, összehasonlításokba fog; de ekkor előítéletekkel támogatja apadó csodálását s én azt hiszem, hogy nagyobb gondja, mit vegyen el Racine-tól, mint hogy mit adjon Corneille-nek.

Fontenelle-nek leginkább tetszhetett Corneille-ben az, a mit e nagy ember művei kétes szépségeinek lehetne nevezni: az a mesterkélt szellemesség ott, hol a lángész a tárgyat vagy a tárgy a lángészt cserben hagyja. Ő, ki a szellem valamely művére nem tudott jobbat mondani, mint hogy: »Nem új!« az irodalmi művekben csak az újdonságot tudta becsülni. Az egyszer elfogadott s ha szabad így szólnom — beraktárolt igazságokat kevesebbre becsülte, mint bármely tévtant, ha az újság látszatával birt. S csakugyan Cicero lángeszével is csak úgy barát-kozik meg, ha a Senecáét is hozzá veszi. A Senecával bélelt Ciceróban elfogadná a szépségeket is a szemléletek kedvéért s ép oly könnyű szerrel kibékülne a régivel az újért.

Ő adott példát Lamottenak, hogy lehet verselni s még is lenézni a költészetet. A szellem s nem az eljárás következetlensége, oly korban, midőn a versírás művészetét kedvtelésből űzték még s a bölcsészet már kezdte megtámadni, mint a szellem ügyes hivalgását: Fontenelle, midőn verseket csinált azoknak, kik *még* hittek a költészetben és költészet-ellenes elméleteket hirdetett azoknak, kik *már* nem hittek: két divatos eszmével kaczerködött egyszerre. Éles elméknek szerencsétlensége, hogy az emberek még több élt tulajdonítanak neki, mint a mennyivel valóban birnak. Vajjon Fontenelle, midőn a költészetet az elme-élre vitte vissza, költőnek tartotta-e magát mihelyt a közönséggel elfogadtatta paradoxonát? S más felől, midőn a halálharangot húzza a verselés művészetének, mint oly gyerek-játéknak melybe az emberek már-már beleunnak, csak elnézést akar-e nyerni magának, hogy nem remekelt a költészetben, az által, hogy legalább nem is áltatta magát azzal?

Magára gondol akkor is, midőn a költést csak tehetségnek nevezi és fölébe helyezi a szellemet. Lamotte is utána mondta ezt. Mindketten a *Vágott farku róka* meséjét juttatják eszünkbe. Igen, a tehetség, nevezzük bár azt, mint Fontenelle és Lamotte tették, ösztönnek, a lángész állati részének, önkénytelennek — mindezt ők mondák — alacsonyítsuk le bár egész a méh gépies mozgásáig, midőn sejtjeit rakja; a tehetség, a mi a költőt teszi. A költő, midőn ihlet szállja meg, maga sem tudja mi ihleti; s mert munkájának titka tudatán kívül áll: múzsájának működését látja benne; ez varázsolja tollát lanttá át, melynek húrjait isteni újjak hozzák rezgésbe. Régi kép, elismerem, melyet a mértan szelleme aligha helybenhagy;

de épen a mi mesés és határozatlan van benne, felel meg leginkább az eszménynek, melyet a népek a költőről maguknak alkottak és adja meg neki dicsfényét.

Fontenelle, mint a Desmarests, Perrault és Lamotte szövetségese a régiek elleni harczukban, nem egyéb, mint ugyanazon typus lenyomata. Az ő szemében, úgy mint társaiéban is, a régieknek nincs más bűnük, mint hogy nem érti eléggé őket, valamint nem ismeri ön magát sem és hogy verseket ír, melyeket paradoxonokkal kell védenie. Ugyan az a félszezség mint Lamottenál, csak hogy több szellemmel párosulva, a mint hogy Fontenelle-ben több a tanulmány, szélesebb a világnézet, mint mind a háromban együtt. És az a félszezség, mit benne az elnéző kritika a külső Fontenelle-nek nevez, s mit én egyszerűen a rossz Fontenelle-nek szeretnék nevezni, mit annyira inkább tehetek, mert a rossz mellett megvan a jó is, s mert a jó talán többet használt a francia szellemnek, mint a mennyit a rossz a régieknek ártott.

A jó Fontenelle.

A jó Fontenelle nem egy helytt kandikál ki a rossz alól, az újkoriakról és régiekről irt kis művében. La Fontaine mondá:

Sokképen lehet ám a gyönyört élvezni...
 Kiönteni mindent, baráti kebelbe —
 A dolgok okáról — kérdve és feelve —
 Asztalnál, mezőben, vagy erdő-középett
 Fejtegetni velők a Jót, meg a Szépet...

és hozzá teszi:

Föltéve, ha tudjuk könnyedén tárgyalni...

Ártatlan, de megérdemelt vágás a Bouhours-ok és Le Bossu-k nehézkes értekezéseire. Fontenelle követte a jó tanácsot, pedánság nélkül érvel, bár nem mentten minden önteltségtől, és rideg szabályok helyett az izlés kételyeinek felébresztését ajánlja, a mi az ellenmondókat inkább elmélkedésre készíti és nem sért. Ettől kezdve az az ember lép nála előtérbe, ki jobban szereti az igazságot, mint a tévelygést, de ki a maga kényét mégis jobban szereti az igazságnál. S mindez oly kellemes, könnyed irányban, mely rossz érveivel is majdnem kibékít, a jóknak pedig különös bájta kölesönöz. E kis munkácska, bár a költészet és ékesszólás méltán panaszkodhatnak rá, még használt nekik, népszerűbbé tévén az által, hogy elvette az emberek kedvét, párttusák hevébe vonni azt, a mi közös tulajdon.

Am legigazabb színben mutatja magát a jó Fontenelle akkor, mikor hivatása valódi útjára térve, az a gondolata támad, hogy a közönséget a tudományok igazságaiba beavassa és ez úton a tudományt magát tegye divatossá, a nélkül, hogy lealjasítaná. E szép célnek két kedves művet köszönhet a francia irodalom; ezek: *A Világok többes volta* és *A Tudósok Dicsérete*.

A Világok többes volta.

A Világok többes volta-nak a kerete, ha már ke-retről lehet szó ott, hol minden oly természetesen foly egymásból, a lehető legszerencsésebb. Egy nagyvilági nő kíváncsi, mint akkoriban a nők voltak, érdeklődik az új bölcsészet vívmányai iránt, kérdi tudósunktól, milyen ez a mi világunk, melyen lakunk s ha vannak-e még más,

szintén lakott világok. A társalgás ideje és helye jól van választva. Este van s ama ragyogó világok, melyek titkát Fontenelle óvatosan leleplezni készül, egy bájos liget árnyára vetik sugaraikat. A kíváncsi nő majd gyermeken együgyű, majd merészen csapongó kérdései, türelmetlensége, ha a dolgok nem nézete szerint alakulnak; öröme, ha szeszélyes állításai, — mintha csak a Teremtő is kedvében akarna járni — helyeseknek bizonyulnak; az a meder, a hogy a legnehezebb vagy legkönnyebb kérdésekkel egyformán elbánik; az a kicsapongó kedv, mely szenvedélyből útasít vagy fogad el, majd komoly, majd léha tételeket; ez a — mintegy meggyőzni kívánó — kaczerkodás a tudományokkal: mindez oly hű képe az akkori nőnek s úgy hiszem a maiak sem hazudtolnák meg.

Fontenelle csöppet sem igyekezett álcázni magát, e félig tudós, félig gyöngéd légyottokon a szeretetreméltó kíváncsival. Megmarad eredeti alakjában és egész odáig megy, hogy magatartása bő táplálékot nyújt az akkori rossz nyelveknek. Szinte halljuk, a mint majd kérve kéri a szép marquisnét, hogy bár mibe kerüljön, szánja el magát a földdel a nap körül keringni; majd látjuk meghajolni legszeszélyesebb nézetei előtt, csak elhiggye neki az igazságokat, melyek azokat megdöntik. Hol komoly, a nélkül, hogy a nő tudnivágyát elriasztaná, hol játszi, de nem annyira, hogy a tudomány méltóságát veszélyeztetné. A káprázat tökéletes. Igen, ez maga Fontenelle, sajátkezüleg festve, a mint ismételten elárulja gyöngeségeit, főleg azt, melyben az igazság¹ szeretete küzd a felületesség szeretetével s győztes ez utóbbi marad. Mihelyt a dolog vitára kerül, eltűnik, mintha csak bizonyos engedély folytán — melylyel visszaélni nem akar —

leplezné le a valót. Mikor e könyvét írta, harmincz éves volt; azóta azon gondolkozhatott, hogy lehetne száz évig élni.

A tudomány, mely a természet és az égi testek törvényét magyarázza, bizonyára nagyobb kifejezésekkel rendelkezik, de soha sem találand olyakat, melyek mélyebben vésnék lelkünkbe — Isten után — a legnagyobb két eszmét: a világrendszert és a végetlenséget. Az a könnyed modor, melyben Fontenelle fejteget, semmit sem von le természetes nagyságukból, sőt fenségesebbé teszi őket. Azt hiszszük: csak játszunk — enyelgünk s ime! egyszerre a sphaerákon fölül találjuk magunkat. Keveset ígér; mert a ki ígér: állít, és a ki állít: tudakos; de többet ad, mint a mennyit ígért. Még abbeli törekvése is, hogy a tudomány fejlődési képességének határtalanságába vetett hitét a gyanítás leplébe rejtse: csak megerősíti bennünk e hitet s a gyönyört, melyet a bevégzett vívmányok élvezetében találunk, tetézi azzal a termékenyítő tudni-vágygyal, mely a jövő méhében rejlő új igazságok felfedezése felé irányul. Jól tudom én, hogy az a törekvés, mely a tudományokban rejlő igazságokat mintegy hozzá szabja a mi, mindig előítéletekkel teljes, tudatlanságunkhoz, nem egészen ment a hamis érvelésektől s hogy Fontenelle, midőn térdet hajt a tudománynak, nem feledkezik meg magáról sem. Magam is látom itt ott a *Cydias** lólábát kikandikálni. De Fontenelle nem egészen *Cydias* s ez inkább igazságtalan mint csipős kép — melynek festésével bosszulta meg magát La Bruyère, a mért nem kaphatta meg a Fontenelle szavazatát az

* *La Bruyère. Esprits forts.* (Az erős szellemek cz. fejezet.)

Akadémiában, főleg azt bizonyítja, hogy a festő nem volt elég türelmes jelölt. Az előtt egy évvel, hogy e hozzá épen nem illő bosszút állotta, írta meg La Bruyère azt a szép munkáját, melyben a csillagászat törvényeivel bizonyítja az Isten létezését. Ki tudja, nem *Cydias* adta-e hozzá a legelső eszmét?

A Tudósok Dicsérete.

A Tudósok Dicséretében már alig van valami nyoma a rossz Fontenellenek. Az a gondolat, hogy a francia tudósok mellett az Akadémiában a külföldi tudósok is helyet foglaljanak: XIV. Lajosnak egyik legnagyobb — Colbert által sugalmazott — eszméje volt. De Fontenelle egyetemes műveltsége kellett hozzá, hogy az ige testté váljék s hogy a tudományos Európa megtudja, mi része van neki e sokoldalú munkálkodásban, melynek czélja: az ember tényleges jóllétének folytonos emelése volt. Ez a mindenbe beható éles elme, ez a tudomány majd minden ágában hivatott leíró, kellett hozzá, hogy mindenkinek, a metafizikustól kezdve, ki a végetlent fürkészi, le a mérnökig, ki a tengerpartokat méri s új utakat nyit a világ-kereskedelemnek, kijelöltessék a maga teendője a közös nagy munkában.

E munkájában, — saját körével együtt — egyszerre föltaálta jellemének és éleselméjének teljes összhangzatát; fel azt a figyelő helyet, melyből minden kedve szerinti újat legelőször élvezhetett és talált nyugalmas tevékenységet, tekintélyt és hírnevet, küzdelem és izgatottság nélkül. Páratlan szerencse: egy fél évszázad multán újra

kezdődő és még egy másik félszázadig tartó élet! Nem csodálom, hogy e kedvező helyzet megteremtette azt a könyvet, mely sok tekintetben tökéletes, már csak annál az összhangzatnál fogva is, mely a kiindulási pont és a cél, valamint a munka és a munkás közt van.

Úgy irni, hogy a felvilágosult közönségnek tessenek s a tudósok kicsinylő mosolya mégis elmaradjon; hogy lekössük a figyelmet s ezt a leleményről a feltalálóra vigyük át; kerüljük mindenben az unalmast, mellőzve a tudományban mindent mit csak a hivatott szakértő foghat fel: így irni mesterség s a ki ezt eltalálta, maradandót teremtett. A *Tudósok Dicséretében* a kellő mérték oly tapintattal van megtartva mindenütt, hogy az olvasó alig veszi észre, hol végződik illetékessége s eszébe se jut letenni a könyvet, abbeli féltében, hogy nem ért meg mindent. Hajlandóbb azt hinni, hogy semmi sem siklik ki felfogása elől.

Hogy a finoman rajzolt arczképeket a Fontenelle könyvében felfoghassuk: nem szükség tudósnak lenni. Valamennyi neves egyén előfordul benne. A hibák kiméletesen vannak érintve, inkább csak azért, hogy az árny mellett a fény még jobban tündököljék, meg azért is, hogy a felületes bámulatot mérsékelje. A tudósok tévelygései leleplezésében nem találja örömét; mindent mellőz, mi a gúnynak tápot nyújthatna, a nélkül hogy példát adna; de a legkisebb részletekig hatol be, ha valamely kitünőségről van szó és egy alkalmat sem mulaszt el, hogy kiemelje, mily fényt árasztanak az igazságra, az erkölcsök nemességére, a szerény és tiszta élet s az a szép példa, melyet az igazság keresésében fáradozók dicső halála ad. Mind azt, a mit leir, érzi is, ha nem is szívé-

vel, de a tudós eszével, mely édes megindulásában, a mindenség szeretetreméltó képeit látja az emberek érényeiben. Szereti a meghaltakat, mint mi a távollevőket, kiknek hibáit feledjük, míg jó oldalaik, a távolból, kedvesebbé válnak.

Volt idő, midőn Fontenelle csak azért nyúlt a nagy emberekhez, hogy lerántsa őket, midőn a tekintélyt kisebbitendő, megkísérlé bemocskolni a dicsőséget. Az az idő ez, midőn a *Halottak Párbeszédeiben*, Phrine, a kéjhölgy, a haditudományokból leczkét ad Nagy Sándornak; Rafael hallgat művészetéről, s azt vitatja, hogy fen kell tartani az előítéleteket. Homér gúnyolódik isteneivel; Tersites, vitájában Agamemnonnal, felül kerül. Az a Fontenelle ez, ki ellentmond mindennek, a mit az emberi ész megállapított, nevetségessé tesz minden nemes szenvedélyt, melyre maga nem képes, gúnyolja azt a morált, mely korlátozza őt kitűzött céljának, a jó és rossz közti ingadozásnak, megvalósításában, nem csodál semmit és senkit, hogy ne legyen lekötelezettje senkinek és mindennek fölé helyezi magát a tagadás által, mely nem egyéb álcázott hiúságnál.

Ám, a *Tudósok Dicséretében*, Fontenelle nem kisebbiti a dicsőket — ellenkezőleg a legszerényebb is pártfogóra talál benne. Míg a *Párbeszédek* Fontenelle-je meg akarja dönteni a tekintélyt, addig a *Tudósok Dicséretének* a Fontenelle-je csak abban jár, hogy újakat ne teremtsen. Ifjonta gúnyolódott a csodálással; megvénülve: nem gátol abban senkit, sőt helyenként maga is rásegít.

Fontenelle-ben megvolt az a tulajdonság, mit a fiatalságban oly ritkán találunk; az éles-elme, melyet mindig megőrzött. De míg fiatalkorában keresettség látszott

rajta, mint öregnek természetévé vált: élete munkásságának és tapasztalatának érett gyümölcse. A mit némely fiatal arczról lehet mondani, hogy már a zsenge korban a férfias megállapodottság jellegét hordja magán, de az érett korban is még fiatalnak látszik; ugyan ez áll a *Tudósok Dicsérete* irányáról, mintha nem felelne meg írója életkorának. Pedig nem lehet mondani, hogy a jó Fontenelle, a rossznak minden hibáit levetkőzte volna. Ellenkezőleg megtartotta azt a szokást, hogy a hol czélja kívánja, egyet-mást elhallgat, szereti a keresett homályt és a negédeskedést; olykor szörszálhasogató az érthetetlenségig, — vagy túlságosan *átgondolt* (pensé) mint akkor mondták, és végre elméskedő mint a látszat embere mindig. De a hol a *Tudósok Dicséretének* irálya jó: ott aztán kitünő. Nem hiában töltötte Fontenelle életének felét az ékes egyszerűség és az ékesen szóló igazság példányképei között. Innen maradtak meg jó szokásai, melyeket, szerencsére, nem vetkez le soha. Még hibái is, inkább a XVII. mint a XVIII. század szelleméből folynak s ha nem is lesznek kellemesebbekké ez által, még is bizonyára kevésbbé sértenek, mint az a sok üres szó és pávatollal fényeskedés, mely akkoriban kezdett lábra kapni. Fontenelle hű maradt a régi szokásokhoz, a mi kisebb baj, mintha az újakat vette volna fel.

A régiek elleni harcz négy viadora közül, az egy Fontenelle birt magának, maradandó művekkel, elnézést vívni ki, azért, hogy osztozott kora tévedéseiben. De az ő munkái is azok közé tartoznak, melyeket élvezni lehet, de csodálni nem. Fontenelle nem tűrte, hogy másokat bámuljanak; büntetése az, hogy a bámulat adója tőle is megvonatik.

V.

Harcz a keresztyén régiség ellen. A vallási kétely három neme. Lamotte-Levayer. — Pascal. — Huet. — Bayle.

A keresztyén régiség ellen a támadás, még a pogány régiség ellen intézett előtt megkezdődött. Nem is lehet tán támadásnak nevezni, miután semmi sem történt nyíltan. A *szabadosok* (libertins) — mint akkor a hitetleneket nevezék — a terített asztaloknál üzték játékukat, de írni, nem irtak semmit. Desbarreaux híres sonettje még a legnagyobb illetlenség, mit e párt nyilván elkövetett. Azok is megtagadták a közösséget velök, kik különben erkölcsanuk felé hajlottak.

A legnagyobb veszély, mi a keresztyénséget fenyegette, nem a szabadosoktól, hanem ama két arczú kételkedőtől jött, kik, míg egyikkel mosolyogva néznek a hívők felé, a másikat a hitetlenek felé fordítják és ezeket bátorítják. A keresztyénség tulajdonképi ellenfele, a tizenhetedik században, a vallási kétely.

Külsőleg különfélekép lép föl. Mindig az okoskodás örve alatt: majd alázatosan, képtelennek vallva magát, hogy elhárítsa magáról az illetékességet a vallási dolgokban; majd tüntetőleg lépve föl s nagylelkűleg vallva be tehetetlenségét, hogy meggyőzze magát a teljes lemondás szükségéről a hit kérdéseiben; majd végre úgy mutatva be magát, mint az ellenmondó állításokkal szemben, kételemek közt lebegő lelkiállapotot s magatartási szabályul a türelmetlenséget ajánlva.

Lamotte-Levayer az, a ki azt vitatja, hogy az ész képtelen a hit kérdéseiben, sőt még a természeti vallás dolgában is, megállapodott nézetre jutni. Szerinte lehetetlen, emberi módon, bebizonyítani az Isten létezését s a lélek halhatatlanságát. Bizonyítékokat erre egyedül a vallás nyújt. Ezt írta, mielőtt megjelent az *Értekezés a módszerről*, s ezt vallotta azután is, ámbár már, az akkori idő parancsolta óvatossággal s lehetőleg álcázva. Törekvése volt, szembe állítani az észet az őt leginkább érdeklő kérdésekkel s — mintegy sajnálkozva — azt mondatni vele, hogy semmit sem lát. De senki sem ült fel neki. Bizonyára nem volt igaza Desmarets-nak, midőn újjal mutatott Levayer-ra, mint vallástalan emberre* de Desmarets mégis jól eltalálta: a kétkedők első büntetése, hogy mindenki kétkedik állításaikban.

Az észről szólva, mely fődicőségét a lemondásban leli. Pascalról szólunk. Levayer az egyetemleges kételyt hirdeti, hogy abba a hitet is belevonhassa; a Pascal kételye a hit győzelmes harcza az észszel. Ő visszautasítja a Descartes bölcsészete által a természeti vallásnak nyújtott támogatást. Neki nem kell oly vallás, melyet az ész saját szüleményének mondhat s az olyannak rendszerét, a természet regényének nevezi. Örömmel látja Montaigne-ben, mint küzd az ész legyőzhetetlenül saját fegyverei ostromával*** és e fölötti öröme tör ki belőle, midőn felhiv, hogy alázzuk magunkat a porig és, ellentétben Montaigne-vel, ki *bölcsökké* akar

* Megérdemelte e szép feleletet: »Barátom, nekem annyi a vallásom, hogy nem hiszek a tiedben.«

** Pascal beszélgetése De Sacival.

tenni, tegyük *oktalanokká* magunkat. Úgy bánik az észszel, mint rosszul kioltott szenvedélylyel. És e nagy ember, minden írók közt ebben a legmeglepőbb; mert rákényszeríti eszünket, hogy tapsoljon annak az ékes-szólásnak, mely létezését tagadja; s kicsikarja a legyő-zöttől, hogy belenyugodjék leveretésébe.

A theologia másik skeptikusa, (hittudós kétkedő) Huet, az avranche-i püspök, nem birt a Pascal ékesszólásával; de gyűlölete, az észnek a vallási kérdésekbe beleszólása ellen, lehetőleg még nagyobb volt. Ő az ész-től minden tudatot megtagadott, még azt is, hogy kétszer kettő csakugyan négy. Descartes iránt, — kinek többek közt azt sem tudja megbocsátni, hogy előre elragadott tőle minden érdemet, az által, hogy oly keveset ad az emberi tudásra, — még sokkal kiméletlenebb Huet, mint Pascal, és harmincz éven át üldözi irataiban, miközben, a cartézianus spiritualismus elleni gyűlöletből, az érzéki ideologia karjaiba veti magát, mi ugyancsak nem keresztyénhez és püspökhöz illő dolog. Hit és ész, — e tételt nem fogadja el; csak a hit létezik s attól az ész csak akkor különböztethető meg, midőn elmerül benne.

Ezek a különcségek bosszanták Bossuet-t, azt a férfit, ki legnagyobb ékesszólással beszélt az észről. A baráti kötelekek, melyek őt Avranche püspökéhez köték, meglazultak miatta. Huet érinti ez elhidegülést, *Emlékirataiban*, persze magának adva igazat. Hiányzott benne az alázatosság és soha kétkedő, a ki az emberi ész működését tagadta, nem volt érzékenyebb azon köte-lyek iránt, melyek esetleg az ő állításai alapossága ellen emelkedhettek.

Hátra van még az a magát figyelő állásra ítelt bölcsesség, a merész állítások szüleménye, mely minden kérdést a türelemmel szeretne megoldani. A kétely e neme, egészen a Bayle sajátja. Nála a követelő, a dogmatikus nézetnek nyoma sincs. Inkább azt lehetne mondani, hogy benne a jólelkű ember nyilatkozik, ki legfeljebb meg akarja alázni a kevély nézeteket, rámutatva ellenmondásaikra s lecsillapítani a szenvedélyeket, azon túlzások feltárásával, melyekbe esnek azok, kik végretekig viszik tanaikat. Majd a hit mellett törve lándzsát, a vallástalan kételkedők ellen, majd magát az ész jogosultságát vitatva a hittani dogmatismussal szemben, elérte azt, hogy mindkét pártot gondolkozóba ejtette. Elég szép vívmány lenne, ha az ember megállhatna a lejtőn, s vallási kérdésekben nem siklana a minden meggyőződés iránti tiszteletből le a közönyig.

A Bayle kétkedése nem tesz erőszakot sem magán, sem másan; tiszteli a nézetekben a gondolat szabadságát, a tévedésekben az igazság keresésének jogát; nem hibáztat senkit, csak a türelmetleneket, és örömet leli mindenben. Mind e különféle hitárnyalatokat, melyek csak az elmentmondók közös üldözésében találkoznak, fejtegetni, vizsgálni: az ő szemében felséges lakomához hasonlít, melyre a meghivottakat egyaránt édesgetheti az élvezetek különfélesége és a gazda mértékletessége. Többeket, a legjobb keresztyének közül is, elcsábított tanának megnyerő külseje. Bizonyosság erre Boileau, ki pedig hit dolgában tántoríthatatlan volt s ki még sem tartózkodott a legnagyobb tisztelettel viseltetni Bayle iránt. A mi La Fontaine-t illeti, nem is csodálkozom, hogy a Bayle lakomájának vendégei közé sorakozik. Ő akaratlanul is, mindig azok

vallásán van, a kiket szeret. Ő mondja Bayle-ről, összehasonlítva ama kor egyik más tudósával, Le Clerc-rel:

Emez (Le Clerc) tudós, finom, mindent tisztába lát;

Bayle is. Becsülésre mindkettő érdemes.

Mindkettő irálya szép s jó, nyelve nemes.

Mindkettőről ez az ítéletem tehát,

Az a bölcseknek kíván tetszeni —

Emez pedig, a szellemes

Emberekkel kedvelteti magát.

Annyira tetszett, hogy az emberek gyanútlanul olvasák iratait a kétely különféle nemeiről, beleértve az istentagadást is. S a ki olvasta és tanulságot akart meríteni e látszólag oly kellemes tanokból, öntudatlanul is oly kérdéseket vetett föl, melyek mind a kétkedés magvát rejték magokban s beleesett a dialektika törébe, mely észrevétlenül mind szűkebbre vonta fojtogató szálait, nem követelve a hitelvek egyszerre feladását, de apránként mindig elvéve belőlök valamit. Vegyük e csábító modorhoz még az erőteljes és tiszta nyelv báját, mely természetességében könnyed inkább mint pongyola, de elég pongyola is arra, hogy az olvasó észre ne vegye azt a hálót, mely körülfogja; s akkor elképzelhetjük, minő pusztítást vitt véghez, ez az inkább szellemi kéjlegéshez, mint valamely tisztázott nézethez hasonló tan.

Ime a kételynek, az írók egyénisége szerint különböző három neme, mely a tizenhetedik században a keresztény régiséget ostromolta. Az okozott kárban, nem minden habozás nélkül tulajdonítok részt Pascalnak is. Az igaz, hogy ő, midőn eszünk működését tagadja, ellentétben egyéb skeptikusokkal, cserébe adja helyette hitét; és ez megbecsülhetetlen adomány, ha meggondoljuk, mily

erkölcsi magaslatra és lelki tisztaságra emelte Pascalt a hit. De az ő erényéhez az ő lelkülete is kellett. A köznap-i középszerűség inkább azt nézte, a mit elvesz, mint azt, a mit helyébe ad, s az ész, ama tanácsáért, hogy alázzuk magunkat az oktalan állatig, hitetlenséggel fizetett. Később, midőn a vitákkal együtt az előítéletek is megszűntek, ugyanaz az ész, érezve törekenységét, homályos voltát és erőtlenségét a szenvedélyek megfékezésére, megemlékezett, mily fájdalmas küzdelmek, mily emésztő tűz árán fizetett Pascal ama tanácsért. Mi most is kétségbe vonjuk, hogy Istennek az lett volna a célja, hogy az ember saját kezeivel fojtsa el azt a szikrát, melyet agyában, születésével, a világra hoz; de Pascalhoz kell fordulnunk, ha meg akarjuk tanulni a keresztyénségben az önismeretet s életünk elrendelését.

Kevésbé habozom elismerni a Levayer, az avranche-i püspökök és a Bayle részét az ó-kori keresztyénség tekintélye csorbitásában. Voltaire őket egyenesen a maga atyáinak mondja, még a püspököt is, ki szívós makacssága által, melylyel az észről minden jogosultságot megtagadott, hitkérdésekbe avatkozni, egyebet nem ért el, mint hogy az emberek kétségbe vonták hitét s nagyon kevésre becsülték eszt.

A vallási viszályok, a kételkedést közkeletűvé tévén, csak növelték a tekintély alábbszállását. Ha az Egyház felállithatta azt a tant, hogy: *Az eretnekség szükséges,** ezt oly időben tette, midőn az eretnekség csakugyan hasznára vált, a mennyiben az igazi hitet, a viták tüzeiben, megszilárdította. De vannak idők, midőn e tan

* Oportet haereses esse.

veszélyes lehet, oly társadalomban, mely úgy is a vallási közöny felé hajlik. Különben is, hatása más a küzdőre és megint más a szemlélőre. Mig az egyiket a makacsság csak megerősíti hitében, addig a másik nagyon hajlandó lesz a gúny fegyverét ragadni meg, mely aztán nem kiméli a vallást sem. Még rosszabb, ha a hatalom is belevegyül a vitába. Az érdek, mely vezérli, igen könnyen magyaráztatik a lelkiismereten elkövetett erőszakra s a pártfogásába vett nézetnek, ha talán jobb is lenne, mindig az a szerencsétlensége, hogy *mert* a hatalomé: rossznak tartatik. Ezt láthattuk a tizennyolczadik század kezdetén, midőn XIV. Lajos uralkodása utolsó éveit, az *Unigenitus* bulla ellenzői ellen intézendő államcsiny tervelgetése zavarta meg. Az előbb csak nyugtalankodó közöny, csakhamar ellenséges színt öltött. A vallás vallotta kárát a theologiai vitáknak s a XIV. Lajos rendeletei által előidézett visszahatás, ép oly mértékben fordult a meghalt király vallási türelmetlensége, mint maga a vallás ellen, melynek nevében azt elkövette.

A mint a theologia becse alább szállt: a szent könyvek becsukódtak. Ugyan így jártak az Egyházi Atyák könyvei is, melyekben valamennyi hit-viszály képviselői harczra keltek volt. Az emberek undorral fordultak el, ez annyi féktelen viszálylyal bemocskolt lapoktól és inkább egészen lemondtak a bennök rejlő isteni igazságok s az emberi tudomány új és maradandó vívmányai kereséséről. Az erkölcsi rend is, nemsokára, érezni kezdé e visszahatás következményeit. A keresztyén erkölcs tan helyébe az lépett, mit száz évvel később Charron *Prud'homiának* nevezett: a természeti erkölcs; az a mit Socrates vallott. De az emberek nem váltak

sem a keresztyén morál igaz emberévé, sem a socratesi morál természeti emberévé. Azzá lettek, a mi a lehető legrosszabb: pogány mezbe bújt keresztyénekké.

VI.

A keresztyén és pogány régiség kicsinylésének hatása a francia irodalomra a tizenennyolczadik században.

A legkevesebb, a mit veszít az író, ki a klasszikus ó-kor tanulmányozását elhanyagolja: az emberi szív ismeretének hiánya. A legkevesebb, a mit veszít az, ki a keresztyén ó-kort kicsinyli: az önszíve dobbanásának nem ismerése. Mások és a magok nemismerésével bűnhődtek a tizenennyolczadik század írói, azért, hogy kicsinyelték e két régiség becsét. Innen van az a sokféle szeszélyes különcz nézlet, az a kedvtelés a paradoxonokban, mely helyes ítélet hiányában, mindig fél, hogy nem találja el a valót. Innen azok az emberi hiúságok, melyek önbecsüket nem lelkiismeretük sugalmából, hanem abból a lármából ítélik meg, melyet ütni birtak, s ama féltékenység az írók közt, mely egymással verseng a láрма-dijért. Innen végre az emberiség ama vallása, melynek megvoltak álszentei s mely a társadalomban dúló egyéb bajokat még tetézte az ábrándképek utáni hajhászás vágyával s azzal a botránnyal, mely a hirdetett elvek nemkövetésében nyer kifejezést.

Az igazság megkivánja, hogy a tizenennyolczadik század íróinak hibáit egyenlően osszuk meg magok és koruk közt, s hogy elnézők legyünk még saját hibájok iránt is. Isten mentsen, hogy e részben mulasztást kövessenek el. Magam is a tizenennyolczadik század gyermeke:

hálátlanságot követnék el, ha kisebbíteném ez írók érdemét, az erkölcsi rend ama jótéteményei előkészítésében, melyek az ember helyzetét a tizenkilencedik században fölemelték. A polgári szabadság, a vallási szabadság, a törvény előtti egyenlőség s az a jog, mely mindenkinek most már visszavonhatatlan sajátja, hogy vélemény-nyilvánítás, vagy szavazata által hazája kormányzásába befolyjon, mind megannyi vívmányok, melyeknek létrehozásáért küzdének atyáink, e merész szellemek, kardnál élesebb tollal, némelyike szabadságának, mindegyike nyugalmanak árán! Igaz, hogy e nagy eszmék nem nyertek a halhatatlan igazságok teljességével kifejezést könyveikben. A viták heve kiforgatta alapjokból, s az igazság nem egyszer rútabb színben tűnik től nálok, mint az előítélet, mely ellen küzdének. Jobb is, ha e nagy eszméket most törvénykönyveink lapjain tanulmányozzuk, hová utat találtak magoknak, hogy menten a viták salakjától, a megállapodottság békés és megtisztult alakjába öntve, kormányozzák szabad társadalmunkat. De az átalakulás, melyen e nagy eszmék átmentek, midőn törvénykönyveinkben foglaltak helyet, nem szabad hogy elfeledtesse velünk azok érdemeit, kik azokat legelőbb hirdették és kegyetlenség volna, becsmélésünk alapjául az észtehetségeknek éppen azt az előhaladottságát használni fel, melynek fejlesztésén ők munkálkodtak.

Egyébiránt legyen a tizenharmadik századbéli írók hibáinak kútforrása önmagukban, vagy legyen az századuk tévedéseivel közös: fontos reánk nézve csak egy s ez: hogy tisztában legyünk velök. Ha ezzel az elővigyázattal élünk, akkor bátran engedhetjük át magunkat az élvezetnek, mely csodálásukból foly, akár úgy tekintjük

őket, mint előharczosait annak az eszmének, mely a megelőző század önző igazsága újjáteremtésén fáradozik, nem nézve, hogy e harcban a visszaélések ellen, azokat a szép harczyi fegyverzeteket is fel kell öltetniök, melyek porlepte tétlenségben heverték a régiségek táraiban; akár a mint a tizenhetedik század módszerét és nyelvét használják fel a tudomány új igazságainak s a természettudomány új felfedezéseinek hirdetésére, az emberi társadalomban. Szent Bazil, fiatal tanítványainak, a pogány szónokok és költők olvasását ajánlotta — és képzelem, mily lelki haszonnal tanulmányozták azok e könyveket, melyekben a szent ember vallásossága kijelölte a hitőknek veszélyes helyeket. Ugyanily haszon háramlik azokra, kik a tizenyolczadik század íróit, a tizenhetedik század világánál tanulmányozzák. Ha áll, hogy minél magasabbról szemlélünk valamely tárgyat, annál igazabb színben tűnik fel: a tizenhetedik század levén a legmagasabb pont, melyről Franciaországban a szellemi dolgokat áttekinteni lehet, — ez az a magaslát, melynek légkörében a mérséklet és fenség honol, s melyről alátekintve leghelyesebben lehet megítélni, mit tett a tizenhatodik század a francia irodalom tökélyesbítésére és mit a tizennyolczadik, a hanyatlás meggátlására.

MÁSODIK FEJEZET.

A negédes szellem újból fellépése. Hívei a tizenhetedik- és tizen-nyolczadik században. — I. Bouhours atya. A cziczomázott igaz elmélete. — II. Trublet abbé. Hogy lehet a jóból szépet csinálni. — III. A Szellemi Körök a negédesek két korszakában. A szépelgő modor. — Lamotte és Du Maine herczegné. A *finom* a tizenhetedik században és az *átgondolt* a tizennyolczadik században. — IV. A negédesség nyomai a Massillon *Kisbüjtjében*. A francia irodalmat fenyegető veszély a tizennyolczadik század kezdetén.

A francia irodalom jellemzővonása, a két régiség-től való elfordulás után, legelőbb is, a negédes irányra való visszaesés. Újra ébredésében nem ment ugyan addig a szélsőségig, melyből Molière, Boileau és La Bruyère a gúny fegyverével végkép kigyógyították Franciaországot, — hanem jelenkezik abban az árnyalatban, melynek kitűzött célja volt: »semmi köznapit nem mondani.« A jelszót legelőbb Gracian Boldizsár, spanyol költő, adta ki, ki a negédes áramlat első virágzása idejében közkedvességű író volt s kinek műveit, midőn ez irány másodszor lépett fel, szorgalmasan fordíttgatták. E jelszó egészen a hiúság jelszava, s ez magyarázza meg, hogy a negédesség elmélete kétszer is sikerrel léphetett fel, s tán még harmadízben is föltámadhat Franciaországban. Többet mondani, mint a mennyit gondolunk, ez a negédesség igazi alapja és ez alap nálunk annyira elpusztít-

hatlan, mint az a társadalmi szellem, mely inkább szereti a kitűnőt sikerrel utánozni, mint megelégedni a magunkéval, megőrizve természetességünket és eredetiségünket.

Tehát el minden köznapival! Ezt mondták a negédesek az első és ismételték a második áramlat idején, mintha bizony az az általános törekvés, hogy semmit se mondjunk úgy, mint mások, nem ösztönözne viszont mindenkit arra, hogy hasonló móddal különböztesse meg magát mindenkitől. Egyébiránt örvendek, hogy e jelszó, majd azt mondam ez egyenruha, a külföldről származott be hozzánk. Hogyan! a külföldön ne volna semmi jó, semmi tartalmas, a mit utánozni lehetne? Oh igen, de csak úgy, ha az édes-magunkét vesszük át: az emberi szívben rejlő igazságokat! Akkor aztán igazzá válik egy egész nép szájában a Molière szava: »ott veszem a magamét, a hol találom!« Így aztán helyes és érdemes az utánzás; máskép nem egyéb mint csalóka csere, melyben egyik nép a maga jó tulajdonait adja oda a másik hiányaiért: szín-arany helyett játék-pénzt, tantuszt, kap.

A nevetségessé válástól való félelem által mérsékelte, s úgyszólván megszeliült negédesség képviselője, mindkét korszakban, két oly férfi vala, kik mindegyikének szellemessége magán hordta az elfogultság és önáltatás bélyegét. Mindketten követték a divatos áramlatot, a nélkül azonban, hogy egészen ellentétbe helyezték volna magokat a józanész követelményeivel; mindegyikének sikerült apró érdemeik és óvatos fellépésük által hasznos barátokat szerezni magoknak, elleneiket pedig kiméletre hangolni. Mindkettőnek neve rég elfeledve, de mint typos, ma is élnek emlékünkből. E két férfi: Bouhours atya és Trublet abbé.

I.

Bouhours atya. A cziczomás igaz elmélete.

A negédes irány ez első tudora és terjesztője, az 1680. év körül nagy tekintélyben állott és 1730-ban is még volt annyi hitele, hogy Voltaire az *Izlés Csarnokában* helyet adott neki. Igaz, hogy Pascal és Bourdaloue mögött állva mutatja be, a kik az ékesszólásról beszélgetve, kis táblácskákra jegyzik »a szájukon akaratlanúl kiszaladt pongyola kifejezéseket« és Polignac bibornokkal azt a jó tanácsot adatja neki, hogy hagyjon fel

»Az aprólékos kritikus
Szórszálhasogatásával!«

De ez is épen azt bizonyítja, hogy az illető és tana 1730-ban még követőkre talált s hogy olyan embernek tartatott, ki izléssel bir, különben nem vetették volna szemére e részben igen nagy szigorúságát.

Bouhours az irodalomban műkedvelő-szerepet játszik; jellemző vonása, hogy semmit sem szível a maga egyszerűségében, cziczoma nélkül. Az a viszketegség, mely mindenbe, a mi közbeszéd tárgya, bele szeret szólni, a mi nagyon hasonlít a bátorságnak ahoz a neméhez, mely a puskaporszagra vet lobbót: im ez a műkedvelő irodalmi hivatása. E hivatás meglehetősen mindennapos oly országban, hol akárhány ember alapítja meg szerencsáját egyes társalgásával s hol akárhányan alig tanulnak többet, mint a mi a csevegéshez elég. Bouhours nagyon kedvelt csevegő volt; abból az édeskés fajtából, mely eszméit a női boudirok függönyei mögül szedi; ebben tündökölnék

művei, melyek egyébiránt nincsenek is mindig könnyű kézzel írva. Bouhours mindenek fölött világfi, a Szellemi Kőrök szorgalmas látogatója, udvari nevelő, a mindenhez alkalmazkodás iskolájából való jezsuita; ki a míg tapsol a könnyed negédnek Voiture-ben, s ugyanazt, kihegyezett alakjában, Gracianban sem gyűlöli: egyúttal tiszteli Boileau-t, dicséri Bossuet-t, mint olyan ember, ki szeret a dicsőség melegében sütkérezni s mindenfelé kacsint, kivéve Descartes-ot, kit tán nem is értett és Pascal-t, kit jezsuita neheztelése mindig a *Vidéki Levelek* színében lát. Az új- és ó-kor párthívei közt kiütött vita kezdetén, túltesz amazokon, míg a vita befejezésekor ezeket igyekszik túlszárnyalni, hajlott kora érettebb megfontolásra ösztönözvén s mert az udvar és az ó-koriak pártjához kezd hajolni.

Bouhours szerint, hogy valaki gondolatait jól fejezze ki, nem elég, hogy a gondolat maga helyes legyen; szükséges, hogy meglepő is legyen. Ha a gondolat maga nem új, a forma, melybe öntjük, kell hogy a hiányt pótolja. Ha a forma sem elég tetszős, valami más fogással kell a dolgon segíteni; de mindenek előtt őrizkedni kell attól, hogy a gondolatok *csak* jók legyenek; ez alig biztosítna félsikert.

A Bouhours első művében * az igaz iránti tisztelet még langyosabb, s a cziczoma után hajhászás kevésbbé van fátyolozva. Akkor még a kényeskedés első időszaka járta. A régiiek előtt még meghajoltak tiszteletből, de a szívekbe már a spanyolok és olaszok furakodtak volt be. Bouhours, ki a boudoir-okba nagyon bejáratos volt.

* *Les entretiens d'Ariste et d'Eugène*, 1671.

ezeknek irányát képviseli és segíti győzelemre egyénisége és sikerei varázsával. Mikor a negédesek ideje lejárt, átsapott a győzők pártjára s második műve már ezeknek szól.* Így kívánta a haszonlesés, ragaszkodása előbbi elveihez pedig sokkal gyöngébb lábon állt, hogyszem az ilyes hűtlenségek nehezeére estek volna. De nem oly könnyű ám az igazat szeretni, mint annak külszínét s Bouhours, bár hogy erőltesse magát, csak félig bir megterni. Azt gondolja, 1687-ben, hogy Boileau, Molière és Bossuet műveiben az igazat szereti, pedig csak a sikernek tömjénez. Azt hiszi, hogy az 1761 diki cziczomát nem szereti többé, pedig a mit szeret az sem igen más.

Innen van, hogy sem Boileau, sem Bossuet, kiket pedig mindig magasztal s kik vele barátságosan vannak: nem ülnek fel neki. Úgy látszik, tisztában voltak az iránt, hogy azokban a magasztalásokban, melyekkel őket elhalmozá, több része van hirnevők varázsának, mint érdemeik őszinte elismerésének s alig hogy Bouhours egyet botlik, mindjárt értésére is adják, hogy köztük a barátság nem egyéb pusztá udvariasságnál. Boileau, látva, hogy olykor egy lapon dicséri olyanokkal, kik neki czéltáblául szolgáltak, erősen panaszkodik, hogy rossz társaságba keveri. Bossuet, néhány sorban, melyet Bouhours halálára ír, megróvja »azokat a divatos és kényeskedő kifejezéseket, melyeket az evangeliom fordításánál használ, s kijelenti, hogy azok sem az evangeliomhoz, sem bármely komoly irányú műhöz nem méltók. Ez volt az egyetlen halotti beszéd, melyet Bouhours, barátjától ki tudott érdemelni.

* A helyes gondolkodás módja. 1687.

Ime, milyen volt Bouhours; tulajdonkép csak a kellemest és csinosat szereti, az igaz és szép iránt csak kimélettél viseltetik. De ha az igazi szépet nem oly férfiak képviselik vala, kikkel érdekében volt jó lábon állani, hány, magasztalásukra szánt, üres bókot kimélt volna meg! A mi az ó-koriakat illeti, beszél rólok, a nélkül hogy tisztában volna velök; a mig csak nagyjában, s híveik kedvéért foglalkozik velök, elég okosan teszi; de ha példákat keres, úgy tesz, mint Desmarets de Saint-Sorlin, vakon neki megy a rosszaknak, vagy ha dicséri is a jókat, gyanus indokok vezérlik.

Elmélete a *cziczomás igazról*, melyet majd úgy állít elénk, mint épületet, mely nem tetszik, ha csak szilárd, majd mint gyémántkövet, melynek valódi becsét a csiszolás adja meg: az író munkája értékét a gondolatról egészen a betűre helyezi át. Miután úgy is mindenki abban a hitben van, hogy megtalálta az igazat, minek még keresni, kutatni? E szerint tehát a szavakba kell kapaszkodni s hogy Bouhours hasonlataival éljünk, az emberek inkább fognak nézni az épület külső czifrázataira, mint alapja szilárdságára; a gyémántnak nem értékét, hanem a csiszolást fogják bámulni. De arra, hogy valaki az igazat, a dolog velejét kutathassa, két dolog szükséges; az a tudat, hogy keresés nélkül megtalálni nem lehet s az a lelkiező, mely a kereséssel járó fáradság megbíráshoz szükséges. Ellenben, a szavakon nyargalni, erre mindenki kész, részint csekély szellemi tehetség tudatában, melylyel talán rendelkezik, részint mert a divat rendesen a legmesterkétebb szókat fogadja el. Így aztán kapunk gondolkodó ember helyett gépies írókat s a művészet a szívből átköltözik a kézbe!

Bezzeg máskép vélekedett Boileau, midőn így szól a költőkhöz:

Mielőtt írnatok még, — gondolkozzatok!

És ez is a rendje a munkának. Gondolkozni tanulni s az igazat keresni: ugyanegy dolog, különböző szavakban fejezve ki. Azután jó aztán az a törekvés, hogy a gondolat kifejezésbe öntessék, vagy, ha már Bouhours oly nagyra van vele, — csinnal jelenjék meg; a mi megint csak egy ugyanaz, más szavakkal, mert a hol az igaz van kifejezve, ott egyszersmind diszesen is jelenik meg. Bouhours azonban megváltoztatja a Boileau munkarendjét, s azt tanácsolja, hogy előbb tanuljunk meg írni s azután gondolkozni, mintha az elsőre törekvés nem lenne képtelenné a másodikra!

II.

Trublet abbé. — Hogy lehet a jóból szépet csinálni.

Bouhours közvetlen utóda a tizennyolczadik század kezdetén Trublet abbé volt; ez is csak oly szellemeskedő ember mint amaz, de kevesebb szellemmel; ez is ítész, közvetítő szellem érdekből, de alapjában híve a rossz Fontenelle-nek, mint Bouhours volt Voiture-nek. Irataiban, — mint a Bouhours-éiban is — a mi rossz: közvetlenül kedélyéből fakad, a mi jó: csak tekintetek által szabályozott külszín. Bouhours a Voiture és a Boileau kibékítésén fáradozik vala, vagyis ízlését és érdekeit akarta kiegyeztetni; Trublet, az ő példáján indulva,

megkísérli a Fontenelle negédességét a Voltaire természetességével összeegyeztetni, vagyis két szavazatot akar megnyerni az Akadémiába. De Voltaire ép oly kevéssé ült fel, mint Boileau, ezeknek a megosztott dicséreteknak, s azok a közszájon forgott versek* voltak a Trublet büntetése, hogy Fontenelle-t szíve szerint, Voltaire-t pedig csak érdekből szerette.

A Trublet elmélete ugyanaz, mint a Bouhours-é, annyiban, nem mondhatnám jó, hanem rossz irányban módosítva, a mennyiben a téves eszmék természeti törvényénél fogva, az ismétlés mindig tulzással jár. Bouhours barátja volt az igaznak, de csak úgy, ha fel volt cziczomázva. A Trublet szemeiben nincs igaz, csak jó, s ebből szépet kell csinálni. Ime, mit kíván erre nézve: 1-ör az eszme új legyen; 2-or előkelő modorban, élénkséggel, gyöngéden fejeztessék ki. Trublet-nek is meg vannak a maga kedvencz hasonlatai, de nem oly magas röptűek mint a Bouhours-éi. Bouhours-nál az igaz: az épület alapja, a termés-gyémánt; Trublet-nél a jó: egy jó darab rostélyon sült friss pecsenye; ügyes szakács, ha fűszeres lére ereszti fel, kész a jóból csinált szép.

Trublet két fajta író-t ismer: a jót és a nagyon szépet. Quintilian és Fleury abbé a jók közé tartoznak; Cicero és Bossuet a nagyon szépek közé. Amazokat jelképzi: a jó pecsenye, rostélyon kisütve, ezeket: a jó

* Bosszankodik Trublet apát,
Hogy rá Párisban ki sem ad.
Magában szellem nem levén,
Mástól veszi kölcsön szegény.
Gyűjt, gyűjt, gyűjt . . . a mások szavát
Ismétli — azzal sokra mén.

pecsenye, fűszeres lére. A mi nézetünk szerint csak egy fajta író létezik: a jó; nincs jó író, csak az igaz által s az igaz, a helyett hogy csak jó lenne: — minden. Mondaná csak valaki Quintilián olvasójának, például La Fontaine-nak, a midőn elragadtatással mélyed olvasásába: * A mi annyira elbűvöl, csak a jó; a szép másutt van!

Fűszeres lére ereszteni fel a jót, hogy szép legyen belőle; még a Bouhours tanánál is, a *cziczomás igaz*-ról, veszélyesebb. Ez utóbbinak az elméletében legalább benne volt a szó: s lehet, hogy a szó eszünkbe juttatja a dolgot. De a fűszerezve feltálatlalt jóban, az igaz még csak említve sincs. S mily gyanus ez a fűszeres divat! A Trublet elve szerint, a kellékek legelsőbbike: az újdonság. De vajjon az új igen gyakran nem épen ellenkezője-e annak, amit addig jónak tartottak? Ha az író mintegy fel van híva arra, hogy mindig csak újat mondjon, nem lesz-e sokszor kénytelen az elfogadott nézetekkel szemben állani? S nem ösztönöz-e erre úgy is akárhányat a hiányos mivelttség, vagy az újság ingere? Ez annyit tenne, mint az embereket egyenesen az ellenmondásra hívni fel, mintha bizony a legelső ösztön a helybenhagyásé lenne!

A tizenhetedik században, azt a kis kört kivéve, melyben Bouhours mozgott, az írótól az igazat várták, s hogy okát adja, minél fogva különbözteti meg a tévestől. S ez helyes is, mert daczára annak, hogy az igaz természetes varázsa magához vonz. körülöttünk mégis minden arra dolgozik, hogy attól távol maradjunk, nem is említve, hogy gyakran érdekünk is ezt kívánja. Az igaz: eszmény

* Levél Huet-hez.

és szabály egyszersmind. Az eszményig felemelkedni, nagy megerőltetésbe kerül; hogy a szabályoknak alá-vessük magunkat, arra önuralom szükséges. Ez az oka, hogy a felvilágosult elmék, az igaz keresésére ösztönöznek. Mert jól tudják, hogy erre sem magunkban elég hajlam nincs, sem mások által eléggé segítve nem vagyunk. Az igaz a könyvekben, annyi mint az erény a társadalomban: a legritkább valami. S ezért nagyon is szükséges, hogy arra intsenek. A tizenhetedik században nem hiányzott az intő szó s nem volt feltételül tűzve az igaznak felcizfrázása. Az akkori nagy elmék jól tudták, hogy sallangba kapaszkodni, annyi mint a dolog velejét tagadni s nem egyéb, mint annak a mit irtunk, érdemét kizárólag magunknak tulajdonítani. Ha irataikban említik is néhol a külső cziczomát: csak azért teszik, hogy óva intsenek tőle. A tizenhetedik század legnagyobb ítésze, Fénelon, fölismerete volt Cicero műveiben a cziczomázott igaz iránti hajlamot s ez elég volt arra, hogy Demosthenest többre becsülje.

Azok, kik a minden áron újat ajánlják, nem érzik a dolgok velejében az igazat és nem irtóznak a tévestől. Nem is csodálkozom tehát, hogy Trublet, ki naivabb mint Bouhours, elvei sorában helyet ad — és nem utolsót — az *ál* elméletének is. »A ki, úgymond, Virgilt többre becsüli Lucanusnál és Cicerot Senecánál, bár helyesen ítél, még nem bizonyítja, hogy szellemes ember Az a szellemes ember, a ki, ha helytelenül is, Lucanust Virgilnél és Senecát Cicerónál többre becsüli.« * Bizonyos voltam benne, hogy a cziczomás igaz és a fűszeres pecse-

* A Szellemről. III. kötet.

nye elmélete, kimondatja vele, hogy az ál felé hajló ízlés, több szellemre mutat, mint az igaz szeretete. Még egy kis biztatással azt is ki lehetett volna belőle venni, hogy az új, még a hazugság árán is, többet ér, mint a cziczoma nélküli igaz. De persze, ha egyszer alkura kerül a dolog, ha az igaz elméletét feltételekhez kötjük, akkor vége mindennek, az álnak zsákmányául estünk s a mi kis tisztelet az igaz iránt még megmarad bennünk, az már csak az emberben lappangó jobbérzés kifolyása.

III.

Még egy hasonlatosság a tizenhetedik és tizennyolczadik század negédesei között. — A Szellemi Körök. — A szépélő modor. Lamotte és Du Maine herczegné.

Még más hasonlatosság is van a tizenhetedik és tizennyolczadik század kényeskedői között, s ez a mindkét korszakban virágzó *Szellemi Körök*-ben lelhető fel. A Rambouillet-palota helyébe, a tizennyolczadik században, a sceaux-i kastély lépett; a maine-i herczegné: az új Julia; a Scudery kisasszony *szombat*-jai a Lambert marquis-né *kedd*-jeiben újultak fel. A mit a tizenhetedik században *finom*-nak (fin) neveztek, azt a tizennyolczadikban *átgondolt*-nak (pensé) hívják. Ha van valami különbség, csak annyi, hogy a tizenhetedik században inkább a szív, a tizennyolczadikban inkább az ész mesterkéltisége uralkodik. Azonban a szépélő modor sem hiányzik a sceaux-i kastélyban.

Saint-Evremond mondta a tizenhetedik századbeli negédesekről: »hogy az érzelmi szenvedélyeket a szívből

átvitték az észbe s hogy az önkénytelen mozdulatokat eszmékké fejlesztették«. * Ugyanez áll a tizennyolczadik századbeliokról is. Csakhogy a játék a sceaux-i kastélyban nem volt oly ártatlan, mint a Rambouillet-palotában. A sceaux-i pásztornókben hiányzott a d'urfé-i pásztornók gyermekes ártatlansága. Ugyanezt mondhatom a pásttorokról is, kivéve Lamotte-ot, kinek szerelme a sceaux-i kastély úrnője iránt: »hasonlított, úgymond Fontenelle, a Voiture-éhez, Rambouillet kisasszony iránt, csakhogy még teljesebben reménytelen s még végetlen sokkal aránytalanabb volt«. ** A vén szerelmesekkel úgy vagyunk, mint a régi divattal; fölújítva túlzásba viszik s nevetségessé válnak. Voiture után, ki legalább fiatal volt és jól birta magát, jó Lamotte, a mint vakon és meggörnyedve biczeg a scaux-i várkert sétányain végig, kezében sétabotja, a hercegnő ajándékából felpántlikázva: mint egy pásttorbot!

Mikor aztán ugyanennél a Lamotte-nál olyan kifejezéseket olvasunk, mint: »a kert őrsége« — kerítés helyett; »helyben utazás« — a földrajz helyett; »a hizelegés gazdája« — mi azt az egyént akarja jelezni, a kinek hizelegnek, azt hinné az ember, hogy még abban a régi jó időben él, mikor a tükör »a gráciák tanácsosa« volt, a szobrokat »dicső némáknak« nevezték; mikor Kató (a Molière *Précieuse*-eiben) azt kívánja, hogy e helyett: »Odaki van egy inas, azt kérdi, itthon van-e a kisasszony?« ezt kell mondani: »Ott künn van egy komornyik, ki azt kérdi, hogy látható helyzetben van-e nagysád.«

* *Le Cercle* (A kör).

** Lamotte dicsérete.

Sőt úgy tetszik, mintha abban a gyermekes mester-ségben, hogy semmit se mondjanak úgy, mint mások, a tizenhatszadik század szellemeskedői még túltettek volna a tizenhetedik századbelineken. Ezek csak finomúl, — amazok talányokban igyekeztek beszélni. Ugyanez a viszásság kapott lábra a kor fény- és árnyoldala, az elemző szellem túlhatása által is. Midőn Marivaux egy nőről beszél, »a ki magának tisztes szemrehányásokat tesz, melyek gyöngeségét még táplálják«, vagy emberekről, »kik rövid lélekzettel kérik a nagy urak kegyét, mert a szívük a helyén van«, vagy »egy átkozott arczról, mely hajba kap a magunkéról táplált jóvéleménnyel«, — nem tudjuk, megoldandó föladatokkal vagy megfejtendő rejtvé-nyekkel van-e dolgunk? S mikor megint Fontenelle, azt fejtegetve, miért esik Leibnitznak oly nehezére a beszéd, ennek okát »a fejében levő tárgyak adagjának a szók adagjához viszonyítva igen nagy voltából« magyarázza — nem valamely egyenlet ismeretlenét akarja-e velünk ki-keresztetni?

Az olvasóra bizom kitalálni, mit érthettek az idő-ben következő kifejezések alatt: »élő könyvtár, melyből, fáradság és tanulmány nélkül, mindent meg lehet tudni; zene-terem, melyben a legtudósabb hangversenyeket hall-hatni; pompás színház, melyben minden, a mi a szemet gyönyörködteti, meglepi az elmét és megfagyasztja a hangot; mennyei iskola, hol a szellem, bár mely emeleten legyen is lakása, még emelkedettebb lesz és, egy fénylő test érintése és átsugárzása folytán, naponként új világos-ságot vehet magába; minden színekben pompázó virá-gokkal diszített nézőtér; közköltségen és kimért léptek-vel a halhatatlanság felé közeledő testület; a műzsák

családjának szentélye; a szellem oly magas régiója, hogy az ember elszédül belé, mint, ha igen magasra szállunk a légbe, kifogy a lélekzetünk.« Mind ez ép oly talánszerű, mint túlzott dicsőítések a francia akadémiának voltak mondva, új tagok székfoglalóiban, kik efféle izzasztó erőlködéseket vittek végbe, a helyett hogy egyszerűen hálájuknak adtak volna kifejezést.

IV.

A negédesség nyomai Massillon Böjti beszédeiben. — Mily veszély fenyegeti a francia szellemet, a tizennyolcadik század kezdetén.

Attól a negédességtől, attól a kényeskedéstől a kifejezésekben, mely annyi fejtörést kíván s melyet, az akkori kedvencz kifejezéssel *átgondoltnak* neveztek; még Massillon sem ment egészen. E ragálytól sem jelleme, sem papi öltönye, sem túláradó képzelme nem bírta megóvni. Helyenként túl tesz még Marivaux-n is a negédes kifejezésekben. *Böjti Beszédeiben*, számtalan hely van, miben az *átgondolt* eszmét s a *halmozott* képzelmet még a Lambert-né salonjának mindennaposai is megtapsolhatták volna. Vajjon Massillon vagy Marivaux, mondja-e az emberi dicsőség rúgóiról: »hogy igen gyakran a legsilányabb *rúgók hajtanak* a dicsőség felé s hogy az *út*, mely arra *vezet*, majd mindig megaláz?« Ha Lamotte többet foglalkozott volna az erkölcsbiráskodással, az ő észjárását ismerném fel abban a képletben, mely szerint az emberi erények »leggyakrabban a dölly és a dicsvágy

ölében születnek, hogy a következő perczben ugyanott sirjokat leljék«, vagy ebben: »a közvélemény nyomása alatt születve, másnap elhunynak, mint a bolygó tűz a sötétség és a titokzat mélyében.« * Még abban sem vagyok bizonyos, ha nem sértem-e meg Lamotte ot, midőn ilyen hasonlatokra tartom képesnek.

De a mi a szellemeskedő íróban nem oly szembe-
szökő, mélyen elszomorít az egyházi íróban; s tán nem
vétek nagyot, midőn megbotránkozom az emberi elme
ama tévelygésén, mely egész az egyházi szószékig befész-
keli magát s onnan, a helyett, hogy szózatában lélekeme-
lőleg nemesítené a jó ízlést, leleményes érthetlenségek-
ben hallatja szavát, rontva ízlésünket s hidegen hagyva
lelkünket.

A veszély, mely a tizenhetedik századbéli szép-
nyelvet akkor fenyegette, felette komoly volt. A kere-
settség és képleges kifejezések vágya az új vagy felújított
dolgokat hajhászta. Szövetségesre talált e törekvés abban
a szerencsés haladásban, melyet a francia nyelv kifeje-
zési képességében tett; épúgy ösztönt adtak erre amaz
újítások is, melyek maradandóknak váltak be. A közön-
ség zavarba jött: mi jó, mi rossz. S ennek az egész
mesterkéltnak alkotmánynak egyedüli támasza Fontenelle
volt, kinek érdekében állt, hogy senki se tudja hányadán
van vele, mint ő maga sem tudta. A negédes szellem az
ő hírnevessége védelme alá bújt s ez úton lopódzott be
az akadémiába is. Jobban pártfogolta azt mint bevallá.
Boldognak érezte magát, hogy egy korszak tőle vette
nevét. Innen ama kiczirkalmazott körmondatok, ama ké-

* *Petit Carême* (Kis-Böjt). Passio-vasárnapi beszéd.

tes szabatoságú kifejezések sikere, azok »a pókhálószálon mérlegelt sémmik«, * innen az a botrány, hogy Trublet munkái másodszor is kiadásra kerülnek, mi annyira fellázította a mélyelméjű kritikust, Grimmet, midőn negyven évvel utóbb elgondolta mind azt a bajt, a mi az általa az emberiség köztulajdonának tartott francia szellemet érhetne volna, az által hogy a kényeskedő irány, felocsúdva a tizenhetedik század gúnyhahotája általi leveretéséből, ismét támadólag lépett föl. **

* Voltaire bírálata Marivaux-ról.

** Grimm Levelezései, 1757. márcz.

HARMADIK FEJEZET.

A francia nyelv és szellem megújódása a lángész és hagyomány útján. — A jó és a rossz bölcseleti szellem. — I. Montesquieu. *Perzsa Levelek*. — II. Voltaire. *XII. Károly története*. — III. Buffon. *A Föld Elmélete*. — IV. Lesage. *Gil Blas*. — V. Rollin. *Értekezés a tanulmányokról*.

A francia szellem a lángész és a hagyomány által újraéledt. A lángész által: Montesquieu, Voltaire és Buffon, — a hagyomány által Lesage és Rollin műveiben. Helytelen volna azt az érdemet, hogy a francia szellem megmenekült a negédes irányba visszaeséstől, kizárólag Voltaire-nek tulajdonítani. Elég, hogy e veszély elhárításában neki főrésze volt. Két, egyenetlen arányban egyesült hatalom, a lángész és a hagyomány, ragadták ki a francia szellemet a hanyatlás örvényéből, mely felé, a maga is tekintélyben alább szállt Fontenelle, lassanként vezette, midőn a lángész uralmának rövid szünetelését felhasználva, azon dolgozott, hogy a szellemeskedés egyedurúságát újra megerősítse. E két újjáteremtő erőt látjuk személyesítve Montesquieuben, Voltaire-ben és Buffonban, kik lángeszök erejével újjáteremtik és állandósítják a hagyományt és Lesage-ban s Rollinban, kiknél a láng-

ész a hagyomány öntudatlan ihletése hű érzékének látszik. Amazok új igazságokat teremtenek, ezek a régieket fejtik tovább s arra törekeshetnek, hogy a nyelv épségét csorbíthatatlanul fentartsák. Még másokat is említhetnénk a fentartó szellemek e nemes családjából, kik szintén figyelemre méltók, ha irodalmi kincses-bányánk majdnem túlgazdagsága, — mely alig-alig enged időt valamennyi komoly mű tanulmányozására, — nem kényszerítene, hogy mellőzzük a jót, a jobb kedvéért, s hogy válogassunk, még a legjobbak közt is.

Pedig van egy köztök, kit valóságos hálátlanság lenne meg nem nevezni, Rollin után, de Vauvenargues előtt, s kit szinte habozva vonunk elő a maga kereste homályból s ez: Duguet, a *Hat nap műve* s az *Egy fejdelem nevelése* című munkák szerzője. Duguet még nevét sem tartja szükségesnek könyveire ráírni: névtelen könyvek azok, inkább a kegyesség művei, mint művészi alkotások, melyekről talán maga mondaná legelőbb, hogy nemcsak Bossuet és Fénelon, de még Nicole mögött is messze elmaradnak, midőn ez az evangéliomi erkölcs szabályait alkalmazza az életbeli magatartásra s midőn a gyakorlati kegyesség e szeretetreméltó útmutatójában, magának foglal le minden érdemet.

A lángész és a hagyományokhoz való ragaszkodás befolyásán kívül, melyek a magas ízlés és nyelv újjáteremtésén közreműködtek, még egy tényezőt kell számba vennünk: a nagy közönséget, vagyis a nemzeti haladást, mely teljesen kiképezve lép ki a tizenhetedik század nagy iskolájából. E haladás oly nevet nyert, mely találó marad, habár meg is van az a hibája, hogy nem mindenki ért egyet alatta: t. i. a bölcselmi szellem elnevezését. De

tegyük mindjárt hozzá, hogy a jó bölcselmi szellemét, mert volt rossz is s voltak szenvedélyek, melyeknek érdekében állott e kettőt összezavarni.

Mind a dolog maga, mind az elnevezés egykorú a józanészszel, *mely egyedül képes fényt kölcsönözni az irodalmi műveknek*, vagyis, a józanész az maga, mely arra ösztönöz, hogy a szemlélet teréről a gyakorlati térre lépjünk.

A jó bölcselmi szellem sajátása: hogy mérsékelt újításokra törekszik s azt amit változtatni szükségesnek lát, nem gyűlölettel támadja meg mint ellenséget, hanem egyszerűen elavultnak tekinti; enyhíti a hol lehet a visszaéléseket, hagyván különben az emberi dolgokat a maguk útján fejlődni. Egészen másképp hat a rossz bölcselmi szellem, melynek kútforrása egy más fajta józanész, melyet Fénelon »korlátoltnak és alárendeltnek« nevezett. Ennek tulajdonsága, gyűlöletes színben látni mindent, a mit változtatni akar, s minden újításban rombolólag lép fel. Nem tudván helyesen itélni meg a multat, megvetéssel fordul el tőle. Igazi neve: a forradalom szelleme.

Az a maradandó szépség, mit a tizennyolczadik század felmutat, mind a jó bölcselmi szellem ihletének a szüleménye. A másik bölcselmi iránynak, a rossznak, köszönhetjük a felületest s testvérét, a dagályost; az újítási szomjat, kivéve az egyéni újjászületést; azt a tévtant, mely minden kötelességet a kormányok vállaira rak s oly erények gyakorlását is azoktól várja, melyeket maga nem vall; a hibáztatás szellemét; azt az ábrándozási hajlamot, mely romokat és fellegvárakat kedvel s

végre a század végét megbecstelenítő ama bűnöket, melyek gyilkoló tévelygéseikkel talán örökre megrendítették a halhatatlan vívmányokba vetett hitet.

I.

Montesquieu. A Perzsa Levelek.

A rossz és a jó e vegyüléke kellemetlen benyomást gyakorol, ha olvassuk a lángész ama legelső művét, a *Perzsa Levelek*-et, melyben a francia szellem ismét a tizenhetedik század magaslatára emelkedett. Rendkívüli és fenkölt mű ez, melyben a bölcselmi szellem jó és rossz oldala folyvást küzd egymással, de melyben a mi jó, oly kitűnő, hogy valami tökélyesebb már nem igen van.

Nyelve, bár ugyanaz, melyet harmincz év óta beszéltek, egészen új zamatú, mert a lángész ihlete van rajta. Az újság a tárgyban van, nem a szavakban.

A tizenhetedik század, az emberi szív e kíváncsi fürkészője, e mester az ember festésében, még e látszólag teljesen kimerített tárgyról is hagyott fen valami mondani valót; sokat, a francia társadalomról s az emberről, a mivé azt Franciaország formálja és csaknem mindent, a társadalom emberéről s az emberi társadalom szervezetéről. S mert végre a jellemek, az idő és az események befolyása alatt, minden korszakban oly változásokon mennek át, melyek ugyanazon typust mintegy megifjítva tüntetik újra fel: a La Bruyère jellemrajz gyűjteménye új darabokkal gazdagodhatott, csak biztos kéz legyen, mely tollát ismét felvegye.

E kéz a Montesquieu-é volt.

Jellemrajzai, melyek a *Perzsa Levelek*-et oly élvezetessé teszik, a nagy század nyelvének jellegét híven őrzik meg, — míg az új, a mit bennök a francia jellemről s az emberi társadalomról ír, fejleszti és gazdagítja a nyelvet.

Semmit sem vonunk le a La Bruyère érdeméből a Montesquieu javára, ha azt állítjuk, hogy jellemrajzok festésében ez utóbbi szerencsésebb és otthonosabb. Ritkábban hagyja magát képzelete, vagy iránybeli szörszálhasogatások által elkapadni, mint amaz. Montesquieu nem vadászsza a hatást és eredetiséget minden áron; nem áll úgyszólván lesben reá; rajzait könnyedén veti oda, mint egy játszva s taláломra; szinte azt lehetne mondani, hogy szórakozást keres komoly teendői közepette. La Bruyèrenél ellenben a cél, jellemrajzokat festeni, kirí, s művészet helyett, modorosságot szül. De másfelől hangulat van benne, a mi Montesquieuban hiányzik. Abban, a miben a *Perzsa Levelek* szerzője csak örömét leli, La Bruyère az öröm mellett, gyötrelmet is lát; nevetésébe is szomorodás vegyül, s legbecsületesebb olvasójának is elmegy a kedve dicsekedni, hogy ment az általa rajzolt hibáktól.

A Montesquieu arczképeiben, legyenek azok egyéniek, mint a főadóberlőé, a költőé, az igazgatóé, a vén harczosé vagy a bíróé; vagy együttesek, mint a casuistaké, a cselszövő-asszonyoké, vagy a pletykáké stb.; Montesquieu mindig a legnagyobb kellemmel vegyíti ismerettára kincseit, mindent, mit az emberi szívről, a párisi életről, a francia jellemről — fel egész a Caesar koráig — tud. Ez a kútforrása annak a mély igazságnak, mely munkáját jellemzi és népszerűvé teszi. Meg kell vallani, hogy nem a legjobban bánik el velünk benne. De mily becses

kölcsönöznek azok a biztos kézzel és könnyedén odavetett gúnyoros igazságok, az olyan ítéletnek, minőt katonáinkról mond, utódairól azoknak, kiket Caesar tíz évi küzdelem után tudott csak legyőzni, kik »gyönyörrel állnak a csapások elébe s a félelmet az azt felülmúló önbizalommal győzik le.«

E jellemrajzok nyelve mintegy örökségül szállott reá La Bruyère-ről. A különbség csak az: a mivel gyarapította. La Bruyère-nél a fő a színezés, míg Montesquieuben túlnyomó a gondolat mélysége. Nem mintha amaz nem tudott volna gondolkozni, ez meg színezni; de La Bruyère szívesebben *festi* nevetséges oldalainkat, míg Montesquieu azok okait tárja fel. Különösen az irány finomsága és hajlékonysága tekintetében is nagy a haladás a *Perzsa Levelek*-ben, azonkívül hogy új eredetiekkel gazdagította La Bruyère képtárát, melyet méltán lehet nemzetinek nevezni.

De Montesquieu, mint moralista és jellemfestő mégis csak minta után dolgozott. Bizonyára nem csekély érdem lángeszüleg utánozni, de a ki az igaz törvényeiben újat fedez fel, ki egykor maga is mintának válik be, melyet annyian fognak utánozni: azé a dicsőség. A *Perzsa Levelek* legbecsesebb, legmaradandóbb része, a mi e látzólag oly könnyű könyvnek oly nagy súlyt ad: azok a levelek, melyekben a társadalmi tudományok legelső igazságai nyernek kifejezést.

Mindazokat a kérdéseket, melyeket az elemző szellem és a gyakorlati alkalmazás szüksége — a tizennyolczadik század e nemes, de olykor keserű csalódásokra vezető két szenvedélye — fölvetett: Montesquieu ép oly biztos, mint kiméletes kézzel érintette meg és oly művészettel, mely a legfélénkebb szellemeket a legmerészebb újítá-

sokkal, a leginkább érdekelt osztályokat a legfenyegetőbb változásokkal kibékítette. A népek viszonya a kormányokhoz, a törvényhez, a valláshoz; a kereskedelmi és nemzetgazdasági tanok megteremtése; a büntetések aránya a bűnökhöz; valamennyi francia törvénynek egy törvénykönyvbe (codex) foglalása; szabadság, hogy a jóllét, mely annak mindig nyomán jár, becsalja az idegeneket; egyenlőség, melyből életet s bőséget merítsen az egész állami rend; vallási türelem, a fejedelem tekintélyének s az állam szilárdságának biztosítására; ime, néhány amaz eszmék közül, melyeket Montesquieu hirdetett, oly hangon, mintha csak kedvtelésből beszélne, közbeszöve kételyeit, újítási vágyait, a kor leplezett bírálatát, mindent, kivéve aggályait a felett az ár felett, melylyel Franciaország hódításait valamikor megfizetendi.

Ki merné állítani, hogy e nemes számítások minden ígéje igaz? A felvetett kérdések száma nagyobb, mint a megoldottaké; több a kétely mint a bizonyosság. De mind e kételyek és kérdések jótékony izgalomba hozzák az elmét, mert reményeket élesztenek s felkeltik a kutatási vágyat. S valamint a tizenhetedik században meg volt az embernek a maga eszménye, úgy a tizennyolcadikban is, a társadalomnak meg van a magáé és Montesquieu az, ki azt felállítja. Ő tanítja a társadalmat, ama titokzatos czél felé haladni. melyről érezzük, hogy soha el nem érhetjük, de mely felé még sem szününk meg soha, csüggedetlenül és megállapodás nélkül, törni.

Montesquieu-vel újból megnyílik ama rendkívüli emberek sora, kikben a francia szellem új vivmányai és előretörékvő tulajdonságai személyesítve vannak. Montesquieu nemcsak lángeszű ember, ki a helyes úton

halad, nemcsak nagy író, ki nyelvet teremt: Montesquieu maga az a Franciaország, mely, miután Decartes-ban értelmi fensőbbségét, Pascalban léleknagyságát és Bossuetben minden nagy tulajdonait természetes erejükben és tökélyre vitt pallérozottságukban bemutatta a bámuló világnak, — benne úgy jelenik meg, mint az őseredeti igazságok felfedezője s a társadalmi tudományok nyelvének megteremtője.

A *Perzsa Levelek* lángeszű könyv, mert a lángész ihlete lebeg a benne levő léhaságok felett s mert a nagy Montesquieu mindenütt kirí a fiatal parlamenti elnökből, ki kora botrányait azzal tetézte, hogy irt egy sikamlós regényt, melyre nevét nem merte ráírni.

Vegyük-e magunknak azt az elégtételt, hogy kimutassuk regényéből mind azt, mit a bölcsészet rossz szelleme befolyásának lehet betudni: a herczeg-kormányzó alatt uralkodott feslett erkölcsök legyezgetését, az alig elhunyt XIV. Lajost majdnem bántalmazó bírálatot; a keresztyénség kigúnyolását, azt az ellenmondást, hogy ugyanaz az író megtámadja a visszaéléseket s megvesztegeti az erkölcsöket, követeli a reformokat s megfosztja a kedélyeket az azokra szükséges nyugalomtól? Szerencsére elégtételt szolgáltatott a XIV. Lajos ellen intézett kegyetlen támadásokért, Montesquieu maga, midőn bírálatát az igazságos szigor mértékére szállítja és a keresztyénséggel szemben elkövetett könnyelműségekért elégtételt nyújt a *Törvények Szelleme*, mely megtorlása a *Perzsa Levelek*-nek. És méltó büntetése e sikamlós regénynek az, hogy nem sikerült oly jól, mint Montesquieu szerette volna. Azokat az érzékiséggel festett buja képeket olvasva, melyekben nyoma sincs az igaz szere-

lemnek, szégyenpír fut el azért a kiváló férfiert, ki a valódi szenvedély helyett, a vastag érzékiséget festi. De személyei egyikében sincs élet. Nem tudnám, hogy Rica miben különbözik Usbeck-től? Van egy mulatságos hely a *Levelek*-ben, hol a párisiak egy arramenőre, ruházatáról ítélve, rámondják, hogy »úgy néz ki mintha perzsa volna.« No, ezt Ricáról, meg Usbeckről bajos elmondani, jóllehet perzsáknak adják ki magokat. Csak annyiban különböznek bármely más akkori francziától, a mennyiben valamely jelmezárusnál perzsa öltönyöket kölcsönöztek ki.

A *Perzsa Levelek* nem egy sorából kandikál ki az a negédeskedő szellem, mely majd talányszerű, majd üres bókokban tetszeleg. Montesquieu azt mondta egy helyt e két fajta negédesség hősről, Fontenelleről, hogy: »annyira felette áll más embereknek szíve szerint, mint a többi íróknak szellemességénél fogva.« Ez üres bók, abból az időből kell hogy származzék, mikor a *Perzsa Levelek* napvilágot láttak, s nem csodálkozom, hogy Montesquieu még a negédes irányt is összetéveszté a jóval, akkor, mikor Fontenelle-t a szív emberének tartja. Az ízlés e tévedésében veszi el büntetését azért, hogy elnéző volt kezdetben százada írói iránt. Nem nagyon bánjuk, ha a nagy elmék nem aratnak sikert rossz munkáikkal.

Nem a tizenhatszadik század írói rontották meg korukat, mondák sokan, hanem a század romlottsága vesztegette meg az írókat. Részemről kész vagyok e mentséget elfogadni, mert részt tulajdonít a közönségnek is abban a bajban, melyet a rossz könyvek okoztak s mintegy intésül szolgál neki, hogy igyekezzék tisztessé-

ges ízlést sajátítani el, ha azt akarja, hogy oly könyveket irjanak számára, melyek tisztelik érzelmeit. Ha az író rosszabbnak tünteti fel magát könyvében, mint a milyen valósággal az életben, az onnan van, mert az olvasó csak ilyen áron adózik neki elismeréssel. Tudom, hogy nincs igaza az írónak; jogában áll e feltételt elfogadni vagy visszautasítani. Nem is arról van szó, hogy egészen feloldjuk, csak arról, hogy a hiba felét magunkra vegyük, kik magunk is segédkeztünk megrontásunkban. S ha helyes e megfelezés, kire illenék az jobban, mint arra az íróra, ki egy század óta bölcse tanácsadója a mivelt nemzeteknek, arra az igaz emberre, kinek magán életében Plutárkhoz méltó vonások voltak, arra a polgárra, ki nyugodtan elmondhatta magáról: »Mindig benső örömmel teltem el, ha valamely oly rendszabály megteremtését láttam, mely a közjónak hasznára volt.«

II.

Voltaire. — XII. Károly története.

A franczia szellemet a maga természetes valóságában feltüntető második lángelmű munka a *XII. Károly története* volt. Ebben a történelem úgy jelenik meg, a hogy az újkor szelleme követeli: az okmányokkal bizonyított valóság, — s a hol ezek hiányzanak, a valószínűség mezében.

E minta, mely egészen az újkor érdeme, nagy mértékben különbözik attól a rendszertől, a hogy az ókoriak a történelmet irták. Ezeknél a valószínűség áll első sorban, a valóság csak a másodikban. Az újkori történet.

írásnál megfordítva van. Most előbb gondolnak a tényekre, azután az előadásra, előbb a tárgyra, azután a feldolgozásra. A régiek, ha az anyag meddő vagy hiányos volt, a történet helyébe a mesés hagyományt tették s ha a nehezen kezelhető valóság és a kényelmes valószínűség között kellett választani, az elsőbbség mindig ez utóbbié volt. Titus Livius ezt a legnagyobb őszinteséggel be is vallja, midőn azt mondja, hogy »ha meg van engedve a népeknek eredetüket fényesebbé tenni az által, hogy azt az istenekig viszik föl: ugyanez áll a római nép harczy hírnevére is, midőn tetszeleg magának abban, hogy Mars-ot vallja szülőjének, mit az emberiség békén eltűr, mint eltúrte uralmát annyi időn át.« * Meghajlom e hazafias büszkeség előtt; de a Róma uralma alól felszabadult emberiség nem tűri többé azt, mit hajdan a rabigában görnyedő emberiség elszenvedett; minden ország és minden város legdicsőbb eredete: a valódi. Az a verejtékes munka, mely a népeket a szerény kezdetből nagyságra emelte, sokkal dicsőbb, mint a csodák és titkok amaz összeműködése, mely népeket már bölcsőjökben nagyra emel, munka és küzdelem nélkül.

A tizenhetedik században, azok az írók, kik nem annyira hivatásból, mint kenyérkeresésből történetírással foglalkoztak, a régi rendszer e hagyományos útján jártak. Náluk is első a feldolgozás, második az anyag; első a valószínűség, azután jó a valóság. Vajjon onnan van-e ez, mint többen állíták, mert a történeti igazságok fejtegetése lehetetlen volt oly korban, midőn az írói szabadság korlátozva volt? A tizenhetedik századbeli történet-

* Praefatio.

írás nagy hiánya, hogy annak még eszménye sem fogamzhatott meg egy lángeszű emberben sem, nem talán XIV. Lajos valamely tilalma miatt, mert hiszen e király, csakúgy mint Augusztus, szívesen tűrt volna maga mellett egy Titus-Liviust, — hanem a szellemi dolgok ama törvényénél fogva, mely előbb teremti meg a tudomány mint az előadás szellemét; előbb szüli a történelem előkészítőit, azután a történelmet magát. Ha igaz, hogy XIV. Lajos nem kedvelte a történelmet, legalább bebizonyította, hogy nem gyűlöli azokat a tehetségeket, kik a történelem forrásait kutatják. Bizonyosság erre Mabillon, kit Német- és Olaszországba küldött, hogy ott a francia történelemre vonatkozó okmányokat gyűjtsön, — Montfaucon, ki később a király költségén ment a Mabillon munkáját folytatni, — és Du Cange, kinek gyermekei segélypénzt kaptak a királytól, hírneves apjuk érdemeinek jutalmául.

E kiváló férfiak, kiknek szaktudományára Franciaországnak oly nagy szüksége volt, munkálkodásuk időszerezése, s az abban kifejtett beható tanulmányozás és kitartás által, valamint amaz, általok felfedezett igazságoknál fogva, melyek előadásában olykor a legmélyebb tudomány a legnagyobb szerénység leple alá rejtőzik s mivel náluk az igazság sohasem kigúnyolása az egyénnek, mondom e férfiak fényes tulajdonságaiknál fogva sokkal felül állanak azokon, kikről fentebb szóltam s kik, mint Mézerai, Saint-Real és Vertot, csak felületes utánzó a régieknek, — idő előtti írói a történelemnek.

Különben, azért hogy az egyiknek becsét neveljük, ne kisebbítsük a másikat. Van akárhány olyan részlet Mézerai-ben is, hol az erőteljes s mégis egyszerű hang,

az egyéni jellem összhangzata a helyzettel és cselekményekkel, az egészséges és velős irány részére a történelmi hitelesség bizonyos mértékét biztosítja. Saint-Real meg, ismerte az újkori történelem-írás követelményeit; érzékkel birt annak fejlesztése iránt s munkái, melyek egykor közkézen forogtak és ma méltatlanul mellőzöttek, igen becses vázlatát adják annak. Sőt Vertot-t is, ki a maga korában éles elméjű és kellemes írónak tartatott, ma is szívesen olvasnók, ha nem kellene tartanunk, hogy előre kicsinált ostrom-félékkel szed rá. Mézerai, St. Real, Vertot, mindhárom ügyes ember volt, kikben nem hiányzott sem a tanultság, sem bizonyos mértéke a képzelemnek, sem a történet-írás kellékeinek ismerete, sem az írói tehetség; könyveiket érdemes volna átdolgozni, s mindhárman, a történet-írás érdekében, igen hamar tűntek le.

A valót csak hiteles okmányok és megvitatott bizonyítékok alapján vázolni, a valószínűségnek csak az esetben ismerni el jogosultságát, ha a való még helyesen felderítve nincs, s ekkor is, ennek helyét csak ideiglenesen és nem véglegesen adni át amannak: ez volt a Voltaire által maga elé tűzött cél. Szerinte merészség és olykor gyermekes erőlködés volna, ismeretlen egyéniségek lelkiállapotát festeni akarni, s az események fonalát oly biztos fogantyúnak nézni, melynek erejénél fogva a történetíró a szívek mélyében olvashat. A régieket szolgál utánzó írókban inkább kitűnési viszketeget lát, mint azt a törekvést, hogy tanulságosak legyenek. A mi történeti személyek beszédeit illeti, csak a hiteleseket tűri meg, melyeket úgymond szószerint kell idézni, mint a történelem legtanulságosabb részleteit. Mi joga adnánk

valakinek oly szavakat a szájába, melyeket nem mondott? * Ebben, a klasszikus hagyomány nyűgeiből való kibontakozást meglehetősen messze viszi, de némi túlzás a függetlenségben, mindig jobb a szolgai babonánál.

A Voltaire igazságszeretetének igen szép példája fordul elé a *XII. Károly történetében*. Az első kiadás, a lengyel bibornok-primást, az országgyűlés elnökét, oly nagyraavagyó embernek festi, »ki a körülményeket kizsákmányolja, a nélkül hogy megteremteni igyekeznék; habozónak mutatja magát, mikor el van határozva, tervei megvalósítására kerülő utakat használni, s magán élete feslettségét a hitszegés bűnével tetézi.« Az utolsó kiadásban törülte e részt Voltaire. Nem kiméletből-e, a bibornok családjának valamely élő tagja iránt? Alig hiszem, mert a főpap utóbbi jellemrajza sem hízogóbb az elsőnél; de az előbbiben iskolás modorban, utóbbiban az egyén biztos adatok nyomán volt festve. A primás egyházi fejedelem levén, semmi sem jöhetett Voltaire-nak olyan kapóra, mint őt lerántani, de ezt egészen a tényekre és okmányokra bizza.

A *XII. Károly történetén* tett változtatásoknak nem mindegyike tanuskodik hasonló elfogulatlanságról. Ha Stanislaus királynak az 1731-iki kiadásban kissé halvány képe, az 1750-ikiben kedvezőbb színekkel van festve, ennek oka, mert a király Voltaire cirey-i lakása közelébe költözött; s ha Ágost királynak, 1731-ben, a legkeményebb bírálatot kell kiállani, míg 1750-ben csaknem ártatlanra mosatik, ez viszont abban leli magyarázatát, hogy Voltaire jó lábon kíván lenni a fiával, Szász Móríczt tábornaggyal.

* Bölcselmi szótár. A *Történelem*-ről szóló czikk.

Voltaire szerette az igazságot s nem mindig rettent vissza annak kimondásától; de ő is, mint Fontenelle, érdekeinek alárendelte a kötelességet.

Egyébiránt a *XII. Károlyból* kivonható tanulság, nem igen emelkedik a közhelyin felül. Általános elmélkedések a hódítási vágy esztelensége fölött, a béke fentartására s a jótékonyosság gyakorlására intő szónoklatok soha sem fogják a fejedelmek szívét megindítani. Ha valami alkalmas arra, hogy gondolkodóba ejtse őket, azt csak oly fenséges kijelentések tehetik, milyenek a Tacitus, a Machiavelli vagy a Montesquieu műveiben, az ember és az állam közötti viszony felől, helyenként felesillannak. Voltaire tanácsai nem hatolnak fel ama magaslatokra, a hol inkább szeretnek parancsokat osztogatni, mint leczkéket elfogadni. Nem is csodálkozom, hogy Napoleon császár, 1812-ki hadjárata közben, *XII. Károlyt* olvasván, sem a szerző hadi tudományától elragadtatva nem volt, sem pedig magát, békére intő tanácsai által, háborús szándékai-ban zavartatni nem engedte. Ellenben tudjuk, hogy Tacitus elég szerencsés volt a rettegett hódítót fészélyezni, ki nem tartotta méltóságán alólinak, Montesquieu-ből is tanulságokat meríteni.

Ugyancsak tőle ered az a mondás is, hogy »*XII. Károly* csak regény.« E röpké szóból nem annyira az ítésez bírálata, mint az a fölötti boszúság rí ki, hogy nem találta meg *XII. Károly*-ban azt, a mit keresett. Miután épen Oroszországot saját területén támadta meg s a svéd király nyomdokain haladva, szívesen vett volna némi utasításokat a félelmes országról s tán érveket is keresett, merész vállalatára igazolására: csalódása nagy lehetett, mert Voltaire nem gondolt arra, hogy a jövő hódító számára kato-

nai térképeket készítsen, sem arra, hogy kisebbitse ama nemzet szívós kitartását, melyen oly végzetes hajótörést szenvedett a svéd heveskedés. Napoleon regény számba vette *XII. Károlyt*, mert nem talált benne útmutatást Oroszország legyőzésére.

Egyébiránt a regény elnevezés nem sérelmes, ha azért alkalmaztatik e könyvre, hogy az által élesebben jellemeztessék az az élvezet, melyet olvasása nyújt, s az a drámai fordulatokban gazdag irány, melyet Voltaire abba önteni tudott. A főszemély következetes s egyszerűsmind különöz jelleme, a harczvágyát felköltő események változatossága, szerencséje, mely oly annyira hasonlít a játékos jó vagy rossz kockájához; győzelmei, melyek mint nyári zivatar rombolólag zúdulnak a vidékre le, de elenyésznek, mielőtt a láthatár széleig értek volna: mind ez inkább csodás, mint történelmi események színében tűnik fel. A ki így tudott írni, annak a költői érkiapadhatatlan forrásával, a történeti események keretébe illesztett színpadi titkok teljes ismeretével kelle rendelkeznie. Az olvasó azt hiszi, hogy egy jó regény élvezetében merült el, pedig történeti eseményeket olvas. Valóságos káprázat, a kiábrándulás félelme nélkül!

XII. Károly történeté-nek legfőbb szépsége a leíró részekben van. Az események színhelyét mintha szemekkel látnók; a hatalmas vonásokkal ecsetelt vidék mintha kínálkoznék azzal a ponttal, melyről legjobban át lehet tekinteni a történendőket; a szereplő egyéneknek a kellő időben megjelenése; az egész cselekvény, a csapatok indulása, a döntő harci mozdulatok, mindez Voltaire tollából oly híven, oly világosan foly s minden negélyezése nélkül a hadi ismereteknek, mi az egyszerű íróban

csak kérkedés színében tűnnék fel és hitetlenséggel találkoznék.

Voltaire képzelő ereje nem abból a fajtából való, mely a történelmi tények helyébe a mesét teszi; ő bir azzal a fenséges adománnyal, mely maga elé varázsolja az eseményeket s azok színhelyét. Ez isteni adomány, e veleszületett képesség teremti meg a történetírót benne. Hogy ennek becsét megmérhessük: elég azokat az írókat olvasni, a kikben a másik fajta képzelő erő a túlnyomó, vagy a kikben egyik sincs meg a kettő közül; amazok mindent nagyítnak, ezek semmit sem látnak meg.

Montesquieu, mint oly valamit, minél soha szebbet nem irtak, a Schulenburg tábornok visszavonulásának leírását emeli ki. S csakugyan e részlet a legszigorúbb bírálatot is kiállja. Két lapnyi rövid leírásban látjuk a Schulenburg kis csapatját, a mint visszavonultában daczol Károlylyal, ettől üldözve s mégis mintha az előnyomuló sereg csak kíséretül szolgálna neki; s végre midőn megmenekszik s büszke lehet Károly mondására, hogy »Schulenburg ma győzelmet aratott felettünk.« Az ember szeretné Montesquieu ítéletét hallani a Pultava melletti csatáról, s XII. Károly visszavonulásáról, mely sokkal inkább hasonlított a futáshoz, mint a Schulenburgé. Az újkori történetírás ennél szebb leírást nem mutat fel. E jelenetben XII. Károly gögös és rideg nagysága majdnem megható. A rendkívüli szerencsével eltűnik a különöz hős is; a balsors feltünteti a nagy jellemet. A győzelmes Károly, a háborúk zajában nem keres mást mint vad gyönyört; a legyőzött Károly, lelki nagyságával, követendő példát ad mindenkinek.

De Károly nem nagy ember s ez talán legnagyobb hibája történetének. Úgy van feltüntetve, mintha czéltalan és pusztán véralkatánál fogva verekednék. Az események is, melyeket előidéz, egészen hozzá illők. Azokhoz a nagy következményű válságokhoz képest, melyeket a dolgok természeti rendje készít elő s a valóban nagy emberek visznek véghez, ezek az események, ok nélküli okozatok színében tűnnek föl. A néző szemeiben káprázatot hagynak hátra, de a szív üres marad. Hiszünk bennök, mert az író igazságszeretete kétségen felül áll, de valószínűeknek nem tartjuk. Sorsuk közös a regényes események változó szerencséjével; meglepőbbek, hogysem tanulságosak lehessenek; s hiányozván bennök a történeti cselekvény vonzó-ereje, egyszeri olvasás egész érdekességüket kimeríti.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy ne lehetne *XII. Károly történetét* másodszor is haszonnal és élvezettel olvasni. A felvilágosult apa, ki fiának kezébe adja, helyesen cselekszik ha maga is még egyszer elolvassa. Vannak más történetírók is, kiknél ép oly mértékben feltaláljuk e műfaj fenséges szépségeit, az események titkos rugóit s az emberismeret tudományát, melyre annál inkább szomjazunk, mennél inkább közeledünk életünknek alkonya felé; de egyik sem multa felül Voltaire-t képeinek élénk színezésében, egyik sem a kifejezések egyszerű erőteljességében. Ez, a mi Voltaire-t nagygyá teszi, s ez volt benne, a mi a negédesekre a nevetségessé tételnél gyilkolóbban hatott. Vajmi nagy érdem, oly időben, midőn még Montesquieu sem birt egészen szabadulni tőlük.

III.

Buffon. Természettrajz.

Mig az irodalommal foglalkozó közönség *XII. Károly*-ban, a bölcselemi szellem által megjavított történetírásnak csodálattal adózott s a leírás megkapó szépségében az addig ismeretlen szabadságot s igazságot élvezte: Buffon a legelső francia munkán dolgozott, melyben a tudomány a nagy írók ékes nyelvén szólalt meg. Montesquieutól eltérőleg, ki előbb habozva áll a tudomány és szépirodalom között, akár mert egyenlő tehetséget érez magában mindkettőre, akár mert fiatal kora inkább vonzá a népszerűbb felé: Buffon egyenesen a tudományszakot választja működése teréül, melyre a lángész ösztöne és dicsvágya hajtja. Darab ideig haboz, a tudományok melyik szakának szentelje magát, ingadozva a mértan, a természettan, a gazdaságtan között, ha ugyan ingadozásnak lehet nevezni azt a vonzást, melyet a természettajjzal határos más szakok felváltva gyakorolnak reá. Midőn végre választását megejti s *XIV. Lajos* őt a királyi kertek igazgatójává nevezvén ki, elemébe helyezi, hozzá kezd a *Föld Elmélete* megírásához, e nagyszerű munkasorozathoz, melyet az irodalom és a tudomány egyaránt magáénak szeretett vallani s mely ma már amaz általános csodálat tárgyát képezi, melylyel a mívelt világ, a nagy természettudósnak és a nagy írónak egyaránt adóz.

Pedig kezdetben sem egyiknek sem másiknak nem tartották. A korabeli tudósok nem ismerték el magok közül valónak, s az irodalom emberei, köztük Marmontel

is, benne pusztán csak az irány színezett és előkelő voltát méltatták figyelemre. Erre maga is okot szolgáltatott az által, hogy az irányra feltűnően nagy súlyt fektetett, néha túlságig is, a mivel azt látszott elárulni, mintha a látszatot többre becsülné a lényegnél. Nem mintha ne sértette volna, hogy tudósságát kétségbe vonták, de bizonyos, hogy még sokkal rosszabb néven veszi vala, ha írói képességét vonják vala kétségbe. Hozzá levén szokva, hogy gondolatait mindig ragyogó színekbe öltöztesse, megeshetett rajta, hogy eszméi értékét néha amaz élvezet nagyságához mérte, melyet pompás irányának kifogástalansága nyújtott. Hazánk gyermeke volt, annak a földnek szülötte, hol, vagy mert az igazság szeretete csak közepszerűen van kifejlődve, vagy inkább mert a művészi szép iránt rendkívül élénk érzék uralkodik: az irányt a tartalomtól függetlenül itélik meg s hol az iskolákban, a külalak és a beltartalom megkülönböztetését rendszeres előadás tárgyává teszik.

Ha Buffont ma már valódi értéke szerint itélik meg, abban a főérdem magáé a tudományé, melynek hívei kezdetben szintén részesek voltak ama kicsinylő mozgalomban, mely czélul tűzé ki, Buffonban pusztán csak az ókes előadás érdemét ismerni el. E balítélet magát a tudományos világot is némileg zavarba hozta, a mennyiben egyes tévedéseire felettébb nagy súlyt fektettek, s lángeszű felfogását nem részesítették kellő figyelemben. Később, midőn eszméi merészségét felfedezésekkel látta igazolva s tényekkel bizonyítva sejtelsei helyességét, a tudós-világ is érezte, hogy nem tagadhatja meg tőle hódolatát, s hogy Buffon nagy író, mint nagyok voltak elődei, mert mester a nagy igazságok tökélyes kifejezésében.

Mint a Descartes tanítványa, magán hordja a cartesizmus legfényesebb jellegét: a lélek szellemi voltának tanát. Szerinte a lélek az érzékeléstől függetlenül létezik; a benső gondolat működésben van, még ha hiányzik is az embernél a látás, a hallás és a tapintás érzéke. Mily fenséges tagadása ez az érzéki bölcsészet tévelygéseinek, oly időben, midőn Voltaire Locke-t hozta divatba,

— kinek biztos keze

Az emberi szellem elé határt tüze;

a mi azt akarja tenni, hogy megtanította az elmét, bevallani, hogy az anyag is képes a gondolkozásra.

Egy másik közös vonása Descartes-tal, hogy egyedül saját gondolkozásában bízik, mit ő a szellem látásának nevez. Descartes azt mondta: »Gondolkozom, tehát vagyok.« Buffon meg azt mondja: »Gondolkozom, tehát tudok.« Ő abban, a mit gondolkozása maga elé tár, bizonyosabb, mint abban, a mit mások látnak, de ezzel többet is kockáztat mint Descartes. Mert Descartes csak arra törekszik, hogy öntermészetét ismerje ki s e részben senki és semmi nem lehet biztosabb útmutató, mint saját gondolkodása. De Buffon, kinek célja a külső világ megismerése, melyben ő csak egyetlen lény, s az egész teremtés felfogása, melyben ő csak elenyésző kis pont: vajjon nem a legnagyobb vakmerőséget követi-e el, midőn nem akar más emberek szemével látni, mások agyával gondolkodni?

A szellem látásába vetett e túlságos bizalmából eredett aztán a hamis tételek és helyes elméletek, a fényes ábrándok és termékenyítő sejtelmek ama vegyülete, mely váltakozva fordul elő művében. És ebben is Descartes-

hoz hasonlít, ki, míg az emberi szellemnek oly megmérhetlen mezőt tárt fel, maga utat veszve bolyong. Egyébiránt Buffon a tényeket nem kicsinyli, melyeknek ismerete képezi — mint valahol mondja, egyetlen és igazi tudományunkat. De ha azok csak valamennyire is kétséges színben tűnnek föl, a tisztázásra nem vesz magának időt s ha fejletlenek, a kifejlődést nem várja be. A vélt igaz tudását, nem teszi félre kétséges tanúságok bizonytalan felfedezéseig, vagy valamely igen is lelkiismeretes munkatárs küldeményének késedelmes megjöttéig. Előbb határoz, ha mindjárt később be is kell vallania, hogy tévedett; de még akkor is, csak kiigazítja nézeteit, a nélkül hogy elítélné azokat. Ennél többet sem az ember önszeretete, sem a kor gőgje nem engedett meg.

Buffon is, mint Descartes, a magányt szereti és kerüli a társaságot, »mert nem érdemes, úgymond, egy-egy talán hasznos ötletért, mit itt-ott hallhatni, egy egész napot vesztegetni el.« De Descartes a maga visszavonultságát féltékenyen őrzi és tartózkodása helyét ismételten változtatja, hogy látogatói, kikben csak ítéletét megvesztegetni akaró megszemélyesített előítéleteket lát, nyomot veszítsenek. Buffon ellenben, bár szintén visszavonultan él, Montbard-ban, félre a világtól, de még sem annyira, hogy megközelíthető ne legyen és szívesen engedi, hogy hozzáig jusson a dicsőség, a látogatók személyében, kik, mint Rousseau J. J.-ról mondá, eljönnek, hogy *hódolatukat lábaikhoz rakják*.

A természetrajznak szerencsés kiváltsága, hogy fő igazságai mindenkinek keze ügyében vannak s hogy kifejezésükre az irodalmi nyelv teljesen elégséges. Ez igazságok ép oly hozzáfáradhatók mint kellemesek. Oly

dolgokról szólnak, miket az isten világos napja süt mindig: hegyekről, vizekről, virágokról, növényekről, állatokról és az ember viszonyáról a természethez; ez igazságok arra tanítanak, hogy a látható világ tanulékony és háláadó szemlélői legyünk; és istenhez vezetnek oly úton, melyen a szabad, önkéntes, bölcs és jótékony teremtés műveinek csodái vannak elhintve. Ha igaz, hogy minden, a mi nem esetleges, Istentől jó, akkor nincs tudomány, mely a természetrajznál alkalmasabb lenne, a véletlen uralmát a gondviseléssel szemben porba dönteni, s e tudomány e részben joggal nevezheti magát a közlelkiismeret nyilvánulásának. Rend és szabályosság, terv-egység és alkotási különféleség, összefüggés és előrelátás, a véletlennel összeférhetlen mind e dolgok, megannyi, a tudomány által érzékeinkhez vezetett igazságok, melyek az Istenben való hitet, a legfőbb lény és legértelmesebb teremtmése közötti személyes kapcsolat jellegével ruházzák föl. Ez a *Föld Elméleté*-nek maradandó benyomása; ez volt az első francia mű, melyben az ékesen szólás, vagyis, a mint azt a tizenhetedik században értelmezték, az igazság megértetésének mestersége, az irodalomból átment a tudományba és a természet rendéhez tartozó igazságok felderítésére alkalmaztatott az a nyelv, mely addig csak az erkölcsi rendű igazságok kifejezésére szolgált vala.

Buffon *Elmélete*, mely a föld színét tengerfenékké teszi, kifogástalan volna, ha csakugyan állana mind az, a mit állít. Ha állana, hogy a kagylók és más tengeri állatok maradványai mindenütt elszórva találhatók, hogy a föld rétegei mindenütt vízszintesen és párhuzamosan fekszenek, hogy a hegyek kiszögelléseinek mindenütt beszőgellések felelnek meg, hogy a völgyek előbb minde-

nütt tengerszemek voltak. Az észleletek azonban, mind ez állításokkal szemben kivételeket is állapítottak meg. E szerint a szárazföld nem kizárólag a vizek alkotása. De töröljük a *mindenütt* szót, s Buffon elmélete helyesnek marad.

Ama hatalmas mély-mérők (sonde), melyek leszállnak a tengerek fenekére, hogy utat keressenek a villanyhuzalnak, feltárják a Buffon szellemi szemei által előre fölsímt tengeralatti mélységeket és emelkedéseket s fogantyút adnak a geolog kezébe, a szárazföldi hegységek és fensíkok bámulatosan megfelelő voltának megállapítására; érintik körvonalait ama jövőbeli kontinenseknek, melyeket Buffon merész röptű szelleme kiemelkedni látott a tengerek mélységéből, hogy az ég csatornáiból leömlő vizek által lassanként elmosandó és újból a tengerekbe temetkezendő szárazföldek helyébe lépjenek; felszínre hozzák az életműves lét ama töredékeit, melyekben a nagyító üveg felismeri a Buffon által megjósolt jövőbeli kontinens rétegeinek alkotó elemeit. A két teremtség e bámulatos történetében, mindazt a mit Buffon látott és leirt, a tudomány ma igaznak vallja. Isten egyedül a megmondhatója, ha vajjon mindaz a mit megjósolt, be is fog-e valaha teljesülni, vagy nem fog-e egyszerűen amaz ábrándok egyikének bizonyulni, melyek már annyiszor hazudtolták meg az emberi lángészt, tudásába vetett túlságos bizalma miatt.

Nem tudok semmi nagyobbyszerűt s vonzóbbat egyszersmind, mint a tenger fenekén képződő hegységek története. Buffon e természeti jelenséget föltevés gyanánt fogja fel, de úgy adja elő, mintha szemei előtt menne végbe. Az elbeszélés elején minden a jövőé, így illik a

föltevés természetéhez; lassanként a jövő helyet ad a jelennek, a multnak; itt minden, a mit Buffon föltett: létezik, minden, a minek történni kell: megtörtént. »Ap-ránként, úgymond, a lágy anyagok, melyekből előbb a fölemelkedések állottak, kavicsok és kősziklák tömegévé váltak, melyekből ma a kristályt és drágaköveket vesz-szük Mindez rétegekben fekszik A legsú-lyosabb rész az agyag- és kő képletekben van s magok is teli vannak a kövek és földrétegek oly anyagával, a melyhez hasonlóba vannak zárva. mi megdönthetetlen bizonyítéka annak, hogy ugyancsak oly anyagok által hurczoltattak oda, mely őket körülveszi és betölti . . . » E szerint Buffon megteremti a mit föltesz; a mit előre-lát, az jelenlétében történik s állításai mint képsorozat vonulnak el szemei előtt, melyek inkább a végbemenő tényekre látszanak figyelni, mintsem káprázat által volná-nak elvakítva.

Váltig keresem, mi tünhetett fel a Buffon irányában annyira újnak, hogy mellette tudománya nem részesült kellő figyelemben. Én nem látok mást, mint azt a hatal-mas irányt, mely a tizenhetedik századból átmegy a tizen-nyolczadikba, a nemes és nyugodt modort, a hosszúra nyúlt körmondatokat, mely azonban soha sem hagyja cserben a gondolatot, a gyors de soha sem elhamarkodott logikát, a legszabatosabb kifejezést s a festés oly tökélyre vitt művészetét, mely majd szószerinti értelmének felel meg. Magam is látok, Marmontel-lel, iratain bizonyos előkelő mázt, de nem azt, melyet ő Boileau-tól megtagad, s melyet Quinault-ban és Racine-ban egyaránt bámul; és látom benne az erős színezést is, de csak ott, a hol a tárgyak élénk világításba helyezése megkívánja.

Ugyan ez áll a fenségest illetőleg is, melyért a *Föld Elmélete* szerzőjét, sokan, félig komolyan, félig gunyorosan, magasztalták. Ha a fenség a kifejezésben nem egyéb, mint mellőzése a pongyola írásmódnak, mely akkoriban lábra kezdett kapni, vagy azoknak a rövid, szaggatott szólásformáknak, melyek jól-rosszúl alkalmazva egyaránt ki akarják elégíteni az eszmék gyors közlését és az olvasó szórakozottságát, akkor nincs kifogásom ellene, hogy a Buffon irányát fenségesnek, vagy akár dagályosnak nevezték. Dagályos azért is, mert a rendkívüli dolgok festéséhez erős színezés illik. Azok a komoly méltósággal hömpölygő szófűzések, mintha a teremtés munkájában vajudó természet lassu és feltartóztathatlan működését jelképeznék!

Ugy kell lenni, hogy ezt mások is érezték Buffon körül, mert alig jelent meg nagy művének első pár kötete, az egész tudományos Európa mintegy ráruházta a természetrajzi különböző szakmák felügyeletét és igazgatását. A királyi kert, melynek élén állott, a tudomány központjává vált.

E percztől fogva minden kutatás bizonyos irányt vesz, minden küldemény közvetítőre, megőrzőre, a *természet könyvének* minden emlékköve múzeumra talál. Fejedelmek, hajósok, a társadalom minden rétege, ajándékokkal halmozza el a királyi kertet, nagynevű igazgatója iránti hódolata jeleül. Ha a katonai táborkar csákányát vágja a sziklába, hogy védműveket alkosson, a munkás figyelmes lesz, mit vet ki szerszáma. Még a divat is, ez egyszer jó irányban, szolgálatára áll ez általános áramlatnak s a tudatlanokban a tudni vágyás szomját kelti föl. És mind ez csak mulékony sikere lett

volna a széptollú írónak, ki oly természetrajzot irt, »mely már nem igen természetes«, mint csípősen jegyzi meg Voltaire, aggodalommal látván maga mellett emelkedni az új napot, mely hírnevét fenyegette?

IV.

Lesage. Gil Blas.

Igazságtalanok volnánk Lesage és Rollin iránt, ha a francia szellemnek, a tizennyolczadik század kezdetén, újra élesztése és a nyelv-javítás munkájában nekik csak annyi részt tulajdonítanánk, hogy a tizenhetedik század hagyományai megőrzésében híven és jó példával mentek elől. Megkülönböztető jellegük ez, de nem ebben áll összes érdemök. Valamint Buffonban, Montesquieu ben és Voltaire-ban a hagyománynak, úgy Lesage ban és Rollin-ben is része van a lángésznek, és ennek egy-egy sikerült új kifejezésnél vagy valamely új szólamnál ékeesebben szóló jegyét hordják magukon: azt, hogy birtak a lángész ama bélyegével, hogy a mibe kezd, végre is hajtja, és hogy a mit alkottak, nem szorúl az igazolás udvariasságára — mert maradandó.

Ez érdemet Lesage-tól nem is vonja meg senki. Egyaránt kitünő a színjáték- és regény-írásban, kigondolt oly jellemeket és teremtett oly egyéneket, melyek majd hogy nem népszerűbbek szülőjüknél.

A mi Rollin-t illeti, mentől magasabb rangot adtak neki a tudás, az ízlés és az értelem szerény régióiban, annál kevesebb lelkiismeretet csináltak abból, hogy a lángészt tőle megtagadják. S pedig volt az is benne és

pedig a legjavából, azok szemében legalább, kik a munka hangjából és kifejezéseiből, annak kitünőségére tudnak következtetni s kik a képzelő erőnél nem becsülik kevesebbre az érzést, ez amannál is ritkább adományt, ha mindjárt a nagy tömeg kevesebb becsét is tulajdonít nekie.

Lesage és Rollin, mindegyik a maga módja szerint, a tizenhetedik század hagyományaiból meríti ihletét. Rollin buzgó híve és követője a keresztyén és pogány régiségnek; e két emlő táplálja tejével. Bár nagy bámulója a tizenhetedik század íróinak, tudja, hogy azok is minta után dolgoznak; annyira el van telve a régiekkel, hogy saját gondolatait nem bírja elválasztani azokétól s még ha újat teremt is, azt hiszi, hogy emlékek dolgoznak benne.

A Lesage hagyománya, a tizenhetedik század, melybe belejátszik a klasszikus ó-kor derekasan végzett iskolai tanulmányainak emléke. Ez összbenyomásnak első kitünő gyümölcse *Turcaret* volt. E darab sikere elég lett volna őt örökre a színpadhoz lánczolni, hol egyébiránt fellépései nagyon változó szerencsével jártak. De valódi hivatása, a benne lappangó lángész, a társadalmi regényhez vonzotta. Hisz ez is csak színpad, de olyan, melyen nem színészek mozognak, s mely nem kényszeríti az író, hogy az eseményeket, az igazság rovására, a játszó személyek ízléséhez alakítsa.

Lyonne abbé, a nagy miniszter egyik fia, figyelmeztette legelőször Lesage-t hivatására. * Spanyol írókat

* Saint-Simon sok rosszat mond erről a Lyonne-ról; de úgy kell lenni, hogy jó is volt benne, mert szellemes ember volt és az irodalomban is jártas; hogy összes adósságai közül leghívebben fizette a Lesage-nak az irodalom terére léptekor ígért évpénzt s hogy végre neki köszönhetjük, hogy a *Turcaret* íróját a Gil Blas nyomára vezette.

adott neki olvasni. Lesage ezeket a Molière által képzett ízléssel olvasta. A könyvekben a tizenhetedik század kényeskedői nem láttak egyéb utánzásra méltót a szellemességnél; Lyonne abbé megmutatta bennök Lesage-nak az emberi életet, melynek festése, Spanyolország fénykorában, a nagy festők művének erőteljes és szingazdag pompájával vetekedett.

Lesage úgy tett a spanyol írókkal, mint Molière a vigjáték-írókkal: kivette belőlök a magáét. A mit az ilyen emberek egyszer maguknak vesznek, azt tőlük többé visszavenni nem lehet. S mégis találkoztak Spanyolországban s a mi megfoghatlanabb, Franciaországban, bírálók, kik a Gil Blas eszméjét, Espinet Vincze kanonoknak, a *Don Marcos de Obregan kalandjai* szerzőjének tulajdonították. Espinet Vinczét még saját hazájában sem olvassa senki, Lesage-t a kerek földön mindenütt olvassák. Két szerző közül, kiknek egyike leleményébe nem tud életet önteni, míg a másik megteremti, a mit utánoz, nem ez utóbbi-e a föltaláló?

Im, ez az eredete Gil Blasnak. A bölcselmi szellemnek semmi köze hozzá. Szerzőnk nem sokat törődik a világ reformálásával. A földi hatalmasságokat nem bántja s a dolgokat hagyja menni a magok útján. De azért az egyházi reform iránt épen nem közönyös. »Ha kalandjaimat olvasod, mondatja egy helytt Gil Blasval, s nem veszed figyelembe azokat az üdvös tanulságokat, melyeket magokban foglalnak, akkor semmi hasznót e munkából nem meritendesz. Ha ellenben figyelmesen olvasod végig, akkor Horác parancsa szerint, a hasznost a kellemessel párosulva fogod találni.« Az ilyen tanácsot, melynek semmi prédikáció-szaga, lehet is követni.

Lesage célja, hogy ha elolvastuk, jobbak legyünk, ez a tizenhetedik század hamisítatlan hagyománya.

Lesage az erkölcsök általános ecsetelője, s nem is kíván több lenni. E részben is el kell hinnünk szavára, hogy nem arczképeket festett. Gil Blas első és utolsó kötete megjelenése közt húsz év telt el. Ha Lesage-nak szándéka lett volna korát festeni, ennyi idő alatt a minta igen sok változáson ment volna keresztül. Ily kitartással, ennyi következetességgel nem egy korszak szokásait, nem az egy-napi embert szoktuk tanulmányozni; ennyi gond csak egyet illet meg, az emberi szívet.

Nem lehetetlen egyébiránt, hogy midőn a Szellemi Körökről beszél, a Lambert marquisé salonjaira gondolt volna; ez a rész, 1742. táján keletkezhett, a kényeskedő irányra való visszatérés legszebb napjaiban. Némelyek Triaquero Gáborban, erővel Voltaire-ra akartak ismerni. De hát Voltaire volna az egyetlen szomorújáték-író, kinek darabjai telvék inkább ragyogó mint magvas mondásokkal, kinek versei rosszak, vagy rosszul rimelnek, kinél a jellemfestés alapján vagy kivitelében elhibázott s kinél a gondolatok gyakran homályosak?*

Ha áll, hogy Lesage regénye az élet képe akar lenni: hősének olyan középén álló, semleges jellemnek kell lenni, ki minden más jellem-árnyalathoz — kivéve a szenteket vagy gazembereket — közel kell hogy álljon; helyzetének érintkezni kell minden más helyzettel; se jó, se rossznak lennie, bár távolabb a rossztól, mint a jótól, s végül — jellemzése utolsó vonása gyanánt, szerencsevadász kell hogy legyen. Ilyen Gil Blas.

* X. könyv.

Szerencséje után vadász, — s kell-e mondanom, hogy ez a legfőbb hibája? Két úton lehet szerencsét csinálni; független állásban vagy nagy urak szolgálatában. Ki állásában előmenetelre törekszik, becsületes munkát végez; nem mintha az állás mindenkit becsületesé tenne, de mert alkalmat nyújt arra, hogy azzá váljék. Ha valaki a hatalmasok szolgálatába lép, nincs többé módjában teendőit megválogatni s ez esetben hívsége megbecstelenítő lehet. Hány becsületes tettel kell egy-egy gazságot megváltania! S van-e mód a bűnrészességtől menekülni, ha gazdája vétkeiben segédkezik? S a szolga csak úgy mint ura kibékül lelkiismeretével; hogy ne kellessék pirulnia, maga is sietteti elaljasulását.

Ez történik Gil Blas-val is. Bűnei gazdáiról ragadnak reá, alapjában jó; a bűnnek csak máza tapad reá; s bár az olvasó jobb szeretné, ha ez a bérruha egy kissé nehezebbjére esnék: remél és előre látja, hogy a végén még is leveti.

Legrosszabb korszaka Gil Blasnak, a mit az udvarnál tölt. Igen, mert ott a legrosszabb fajta urakat szolgálja; az udvaroncokat, kiknek éltető eleme a kegy és a visszaélés. Így ő is a legrosszabb fajta szolga lesz: udvari szolga. Híven utánozza helyzete minden ocsmányságát; befolyását áruba bocsátja; elfeledi barátait, megtagadja szülőit, szóval megvesztegethető és hálátlan. De még élete e válságos napjaiban sem vetközi le egészen semleges jellemét. Jobb, mint a milyennek látszik s gyöngesége, mely miatt elbukik, szint oly fogékonyrá teszi a jóra, mint rosszra. Helyzete sodorja, nem szenvedélye. A bűn nem ver gyökeret szívében, s bár erkölcei romlottá lesznek, természete nem. Ez az oka, hogy legrosszabb

tettét látva sem fordulunk el tőle, mert érezzük, hogy egészséges természete elvégre is győzni fog erkölcstelenségén.

Csakugyan győz is, Gil Blas észrevétlenül megjavul. Főltalálja szülőit és segít rajtok; fölkeresi fiatalkori barátait, nem tekintve alacsony helyzetüket; jótevői iránt tetteleges hálát mutat. A szerencse első felcsillámlása elkényeztette volt; a későbbiek megjavítják, mert érdemeinek méltó jutalmát látja bennök. Mig kegyencz: kegyeket osztogat pénzért; mint hasznos és jó szolga, megosztja munkája gyümölcsét barátaival. Végül mint becsületes ember fejezi be életét. Nem is lehetett attól tartani, hogy az a becsületes ember, ki megirta Gil Blas-t, azt a különös tréfát csinálja magának, hogy húsz évig üljön szemközt egy gazemberrel!

A Gil Blas életének becsületes befejezése, az emberi szív egyik igazsága. Így javulnak meg, a mint az élet utain haladnak, a közepes jellemek. Ebben azonban az önakaratnak nem nagy része van. Az időnek, mely szenvedélyeinket lehűti, vagy nevetségessé tesz a megmaradottakkal, mely szerencsétlenségeink által tanít önbecsünk értékét megmérni, mely kedvünk ellenére osztályoz s nem engedi, hogy nagyravágyásunk álmait soronkívül érzük el: az időnek, mondom, nagy érdeme van, ebben a visszatérésben a becsület útjára. De a végén is visszatérünk reá, s ha Isten kegyelme egy kis időközt enged érnünk a magunk megrontására fordított idő és a véghatár közt, több jót tehetünk e második ártatlanságunk idején, mint a mennyi rosszat véghezvittünk hibáinkkal. Ez az igazság nem kerülhette ki a Lesage belátó figyel-

mét s könyve nem is mutat fel ennél magasztosabb és megkapóbb szépséget.

Hogy a hasonlatosság az olvasóhoz teljes legyen: Gil Blas keresztyén és francia.

Keresztyén, olyan, a milyen magunk is többnyire vagyunk, mert fülünkben van még falunk harangjának csengése, melynek emléke tán élénkebben viszhangzik szivünkben, mint a családi tűzhelyé. Keresztyén mind ama kitörülhetetlen benyomásoknál fogva, melyeket az anya a gyermekbe, a lelkész az ifjúba, az Evangéliom isteni tanaival a fiatal évek ártatlanságának első napjaiban csepegtetett. Ez olykor szunnyadó, de egészen soha ki nem alvó világ fényénél mérlegeli Gil Blas elbeszélésében életének értékét. Története tulajdonkép gyónás. Szeretnők, ha a gyónás kissé önvádlobb lenne s a ráért büntetés szelidségén megérzik, hogy a bűnös maga szabja ki a vezeklést is. A mint korban növekszik, öregbedik benne a keresztyén szellem is s a megfigyelés ugyan amaz igazságánál fogva, mely őt az élet utain haladva lépésről lépésre javultnak mutatja, gyermekévei vallásossága a puszta emlékezetből visszalopódzik szívébe, elfoglalva ott a kihaló szenvedélyek által hátrahagyott úrt.

És spanyol külseje daczára, francia is Gil Blas s ez, a mi oly népszerűvé tette. Nemzetünk szeretetreméltó tulajdonságai mellett nem hiányzanak benne bizonyos hibáink sem, melyekre nem kevésbé vagyunk büszkék mint amazokra; többek közt a hiúság, melyet a külföld — a vele párosult kellem s általa megszerezhető előnyök miatt — némi irigységgel vet szemünkre. Ha Gil Blas valakit lekötelez, első dolga befolyását fitogtatni; a jó tett maga nála csak második sorban szerepel, de a tett

felelteti a szándékot. Van valami, mitől jobban őrizkedik a rászedésnél is: a rászedetés. A hatalomban magában a látszatot, a külsillámot szereti s mint annyi magas állású francia, ő is azt hiszi, hogy annál nagyobb, mennél hosszabb az árnyéka. Nem várja mindig be, hogy dicsérjék; ezt a tisztet magára veszi s másokat is rásegít, de mind ezt tapintattal, mértékkel teszi és azzal a gyakori magába szállással, mely a korlátokon nem csap túl s szívből jóvá teszi a mit hibázott.

Francia Gil Blas ama finom gúnyoros szellemnél fogva is, melylyel szeretünk elítélni minden hamis látszatot, minden kiczégérezett érdemet. Nem bizik az orvosokban; meghiszem azt; hogy is lehetne különben a Molière fia? Egyszer komolyan beteg lesz, a barátja két orvost vezet ágyához. Egyik mindenekelőtt arra kéri, hogy bizalommal legyen hozzájuk. »Teljes bizalommal vagyok, felel Gil Blas; az önök segítségével, hiszem, hogy *minden bajaimból kigyógyulok*. — Úgy van, Isten segedelmével, kezdi újra az orvos, *mi legalább mindent elkövetünk, hogy úgy legyen*.« A tréfás csevegés tovább foly, a végén élesebben, de a nélkül hogy a satyrába menne át. »S csakugyan, mond Gil Blas, ezek az urak úgy elbántak velem, hogy szemlátomást mentem a más világba.« És később jön az utolsó csípős megjegyzés: »Doktoraim felhagyván velem s szabad tért engedvén a természetnek, ezzel a szerrel megmentettek.«

Ily szellem ömlik el a Lesage könyvén. Mindig egyenletes, hang és kifejezés keresetlen; szellemessége szerény és igénytelen inkább mint tolakodó. Kecses szellem, bármily kevés legyen is olvasójában, ad neki maga; de arra nem ad alkalmat, hogy rajta éleljenek, a mi

a szellemesség legfőbb bizonyága — maga a szellem után. E részben Gil Blas némileg túlmegy az átlagos mértéken; de ha szellemesebb is mint magunk, szellemessége a miénkféléből való.

A többi szereplő is mind olyan átlagos, mindennapi jellem. Nagy csoda, ha akárhány ilyennel nem találkozunk mindnyájan életünkben. Magam is ismerek egy olyan fajta torkos, köszvényes öreg urat, kit szenteskedő gazdasszonya orránál fogva vezet s ki ajtót mutat öcscsének, »mert nem becsüli meg azt a szegény leányt.«

Az is lehetetlen, hogy olvasóim valamelyikének ismerősei között ne lenne meg az a fajta a poétáknak, mely oly találóan van festve Fabrice-ban, ki minden újnak tömjénezt, mindent utánoz a mi divatos, nagy bámulója Gongorának, — s mikor nem léteztek Gongorák? — mozgékony, könnyelmű, tele marokkal szórja a pénzt, de nyomorúságos életmódja közepette megőrzi jobb érzelmeit s a költészet tisztító tüzéből, mely azokra is jótékony befolyást gyakorol, kik inkább kedvtelésből mint hivatásból költők, bizonyos nemét meríti a szellemi büszkeségnek, mely megóvjá attól, hogy jelleme oly mélyen sülyedjen, mint társadalmi állása.

S a granadai érsek, az ő majom-szeretetével homiliái iránt, nem szakasztott másom-e nekem, midőn olykor-olykor gyöngé perczeimben gyönyörködöm abban a mit irtam!

A Gil Blas személyeinek szenvedélyei általánosak és kevésbé változatosak. Tudta azt Lesage ösztönszerűleg s a szinpadról vett tapasztalásból, hogy ilyenek iránt érdeklődünk leginkább. Ép azért nem is igen fest mást, mint a szerelem, a nagyravágyás és a hiúság szenvedé-

lyét, jól tudva, hogy ezek zavarják meg majd minden ember életét s ezekben ismétlődnek az élet változatos — lényegökben ugyanazonos — képei. Az alap mindig ez, csak tarkítva a jellemek és helyzetek különfélesége által. Például a fiatal királyi herczeg szerelmi regénye csakúgy foly, mint a salamancai egyetemi hallgatóé; csak hogy a tanuló közvetítője nem egy miniszter, ki ez által egyszersmind szerencsáját alapítja meg a trónörökös oldalán, sem pedig egy Gil Blas, ki szintén nem rest, a maga zsebére dolgozni, midőn a minisztert nagyravágyó kilátásaiban segíti. Fabrice, a költő, csakúgy rajong verseiért, mint a granadai érsek a maga homíliáiért, de neki nincs fizetett titkára, kit elcsaphasson, ha műveit nem dicséri úton útfélen. A helyzetek és jellemek e különfélesége, változatos képekben, de mind ugyanazokat a szenvedélyeket mutatja fel s kellemesen, különböző utakon, de mindig egy eredményre vezet. Avagy inkább tetszenék, ha az író megkíséرتette volna, nem mindennapi szenvedélyeket festeni, hanem újakat, rendkívülieket találni ki s az igazság rovására a meglepőt hajhászni?

Az elbeszélő rész olyan Gil Blasban, hogy az olvasó egészen az író helyébe képzei magát. A rajzokban, akár tájakat, akár belsőségeket ír le, kerüli a helyrajzi vagy archeologiai tudákosságot. Mikor Gil Blas az érsek előszobájában bebocsáttatásra vár, a helyett hogy az érseki palota berendezését írná le, jobb szereti, úgymond, jellemezni azt az egyházi és katonai népséget, mely vele együtt várakozik az érsek szobája ajtaja előtt. Igaza is van; mit érdekel minket az, hogy volt az érsek előszobája butorozva; de érdekes tudnunk, hogy mi fajta népség az ott, s milyen fogadtatásra talál köztük ez az ide-

gen, kiben egyik alázatos kérelmezőt lát, másik meg a főtisztelétű érsek kegyeit vadászó vetélytársat sejt.

Mikor ellenben, a tulajdonává vált lírias-i kastélyról van szó, hová az ő hű Scipiója, udvari életének zajos tengerén az utolsó hullámverések tanúja és bizalmasa kíséretében utazik, nem fukar a bő leírásokban. Mi is természetesebb, mint hogy, mielőtt megérkeznék magányába, már megérkezettnek képzei magát s előre is a házigazda szerepét játssza utitársával szemben? Leírása csak gondolatainak ismétlése s nincs helyén kívül; ellenkezőleg egészen természetes cselekvény akkor, midőn az olvasó ízlése ép ezt kívánja.

A leírásnak még más érdeme is van; olyannak festi azt a falusi lakot, a milyennek mindnyájan megálmodtuk a magunkét: valódi spanyol kastélynak,* ha már úgy is ez országban járunk. »Képzeld magadnak, így szól Scipiohoz, egy ép olyat, a milyen a Horáczé volt, a Szabinok földjén, a Tiber mellett, melyet Mécenás adott neki.« Horácz maga is sokat ábrándozhatott arról, mielőtt Mécenástól megkapta volna. Egy frissen cserge-dező patak, egy kis kertecske, nem messze onnan a zöld berkek, aztán a csöndes magány s a lakban hely egy-nehány jó barát számára, ime ilyen a Gil Blas kastélya. Ilyet építünk magunk is képzeletünkben, s most mintha előttünk állana. Itt az árnyas lugas, mely a déli nap tikkasztó hevétől megvéd; itt kerestünk üdülést. Amott a szobák, »kényelmesen butorozva, minden pompa nélkül«, hol pihenő óráinkat töltők, régi könyvekben la-

* Chateau d'Espagne = fellegrvár, ábrándkép. Fordításban nem adható a szójáték.

mennyi nagy íróját megismertette, míg teljesen mellőzte az egyházi írókat, bár maga ezeket oly kitartással tette tanulmánya és elmélkedése tárgyává. A Bossuet nevelési rendszere a jó. Ne kívánjunk jobb keresztyének lenni e nagy embernél. A pogány irodalom alapján keresztyéneket formálni: ez az újkori társadalom feladata és főleg hazánké, mely annak élén áll.

De hogyan sikerülhet ez? Mi sem különbözik a pogány neveléstől annyira, mint a keresztyén nevelési rendszer. A pogány kor bölcse arra oktatta tanítványát, »hogy az emberi társadalom tömegébe vegyülve, úgyszólván mindenki szemeláttára éljen.« * Így mindenek előtt önerejébe való bizalmat és önbecsérzetet kell bele ójtani. Szemeit ne süssé le soha senki előtt, úgymond Quintilian, szokja meg gyermekkorában, hogy ne reszketessen a férfiak előtt. Hogy ösztönt kapjon a munkára, fel kell ébreszteni benne a szégyenérzetet, ha legyőzetnék, s dicséretekkel ingerelni a versengésre, s bár a nagyravágyás magában bűn, mivel erényeknek is lehet kútforrása, azt is tartózkodás nélkül fejleszteni kell benne.

A pogány nevelési rendszer szerint, a gyermek, midőn polgárrá képeztetik, megtanul ember lenni; a keresztyén nevelés embert képez, hogy polgárrá váljék. Kiismerni az embert, hogy ura és vezetője lehessen, s magamban csak azt az erőt látni, mely más erőkkel küzdeni van hivatva; ez a pogány nevelés célja. Ismerni önmagunkat, hogy erőnket mérlegelni, magunkat alárendelni tudjuk, megtanulni az okszerű engedelmes-

* Quintilian, I. könyv.

séget, hogy tisztelni tudjuk azokat, kiktől ezt kívánjuk magunk irányában: ez a keresztyén nevelés feladata.

A pogány nevelési rendszer eszközei: a merészség becsepegtetése a gyermeki kedélybe, felizgatása a büszkeségnek és előkészítés a nyilvános életben való szereplésre; a keresztyén rendszeré: szárnyát szegni az önbizalomnak, a dicsvágyat az egymásnak való szolgálat versenyévé változtatni és előkészíteni arra, hogy az ember békében éljen embertársaival.

Ezt érezve, tartotta Bossuet, ki e téren a legszelebb ismeretekkel birt, szükségesnek a pogány régiség tanulmányozását. »A Socrates bámulatos doctrinájában, úgymond, megtaláljuk mind azt, a mit a keresztyén bölcsészet elvet, kibővít vagy elfogad, midőn sokkal felyül emelkedve azokon, tekintélyével erősíti meg a helyes szabályokat.«

Bossuet kijelölte az újkori nevelés igazi szellemét; nem maradt egyéb hátra, mint rendszerét kifejteni s a közoktatás igényeihez alkalmazni.

Nem Rollin volt az első, ki erre gondolt. Fleury, e kitünő férfiú, ki a Bossuet gondolatát magának e nagy embernek szájából vette át, megírta volt, még mielőtt Rollin *Tanrendszere*t közre adta volna, s csaknem ugyanazon cím alatt, *Értekezését a tankönyvek megválasztásáról és a nevelés módszeréről*. (*Traité du choix et de la méthode des études*.)

Fleury-nek megvolt az a szerencséje, hogy fiatal korától kezdve a legkedvezőbb helyzetben, a legkitünőbb férfiak vezetése alatt folytathatta tanulmányait, és képezhette magát. Első tanára, a clermont-i főiskolában, oly férfi volt, ki példányszerű magán életével mély tudo-

mányosságot párosítva, egyenlő jártassággal dicsekedhetett a keresztyén és pogány irodalomban.*

E tiszteletreméltó mester kezéből ment át egy híres jogtudós** vezetése alá, kiről tudva volt, hogy nyugalmazott birói minőségében a kar részéről felkérve »a felek érdekében, felebaráti szeretetből« volt kész biráskodni. Gaumont úr útján ismeretséget kötött Lefèvre d'Ormesson-nal, Lamoignon-nal, Bourdaloue-val, Boileau-val s találkozott Bossuet-vel is, kinek sikerült őt az egyház részére megnyerni. Bossuet közvetítésével szorosabb viszony fejlődött ki közte és Fénelon közt s midőn a quietismus fölötti vitában a két főpap összezdült, semleges álláspontot foglalt el két barátjával szemben, hogy ne kellessék valamelyiket elvesztenie, ha a másik pártját fogja.

A két régiség ilyyszerű termékenyítő tanulmányozása, a nagy szellemek és nagy szívekkel való folytonos érintkezés, teremtette meg azt a kiváló könyvet, mely mély-séges tudományosságánál fogva e nemből bizonyára a legelső rangot foglalja vala el, ha Rollin szintén meg nem írja a maga könyvét.

Bármily kitűnő volt is a Fleury könyve, szükség volt egy még jobbra. A várakozásnak nem felelt meg egészen. Igéri, hogy kimerítő történetét adja a tanrend-szernek, de a helyett csak homályos áttekintést nyújt amaz ismeretekről, melyek a régieknél és újkoriaknál a nevelési rendszer anyagául szolgáltak. Mindenki azt várta, hogy élesen körvonalozott szabályokat állít fel a tanulmá-

* Cossart atya.

** M. de Gaumont.

nyok megválasztásáról és hasznosságáról; de könyve nem tartalmaz egyebet, mint általánosságban tartott megkülönböztetéseket a tanulmányok felől, melyeket szükségességre, hasznosakra, érdekességre és feleslegességre különböztet meg.

Különben is ez az osztályozás nem mindig helyes és nemcsak a pedánszág bámulna el, ha azt hallaná, hogy a tanrendszerben a görög nyelv pusztán csak az »érdekes«, s a latin a csak »hasznos« tanulmányok sorába osztatik. Az újkor. hála istennek, nem úgy gondolkozik mint Fleury. Legalább Franciaországban a latin *szükségesnek* tartatik s azt az elvet, hogy a francia nyelvet csak a latin segélyével lehet alaposan megtanulni. csupán azok vonják kétségbe, kik sem egyiket sem másikat nem tudják.

Azt is tartják nálunk, hogy a görög nyelv legalább is *hasznos*, a latinnak alapos megértésére s hogy ez egymáshoz oly szoros rokonságban álló három nyelv egyesülése, mint a melyek együtt fejezik ki teljesen a vallás, az erkölcsi élet és a művészet igazságait: megtámadhatatlan alapja minden szabadelvű nevelésnek.

Hasonló, nem mindennapi tévedése Fleury-nek, hogy Cicero és Demosthenes ékesszólásának élvezhetősére elégségesek a fordítások. Így vélekedett Perrault és utána Lamotte-Houdard, Homért illetőleg. Helyesen-e? abból is kitünik, mikép ítélte meg mind a kettő az Iliászt, s főleg hogy fordította le azt ez utóbbi? A fordítás nemcsak a szavak szépségét semmisíti meg, de az életet is kioltja a tárgyakból. A mai kor embere annyi oknál fogva áll távol az ó-kori ékesszólás megértésétől, hogy ha csak a nyelv ismerete hatalmánál fogva nem képes

a szónokot mintegy maga elé varázsolni és közvetlen befolyását érezni, a legközépszerűbb könyv is, mely korának közel fekvő tárgyait festi, inkább fogja érdekelni, Cicero és Demosthenes legragyogóbb szónoklatainál. Melyik regény ne érne többet, mint egy fordított Virgil? A rosszul magyarázott Virgil az oka, hogy a regények utat törtek iskoláinkba. Tanítsatok megérteni a száraz szavak mögött azt a gyöngéd érzelmet, melyből fakadt a kifejezéstartó költészet; fűzzétek, épen a nyelv nehézségeinél fogva, szorosabbra a köteléket az isteni költő közt és között; s ha nem is gyógyulok ki egészen a rossz regények olvasásából, legalább képes leszek azokat veszedelem nélkül olvasni.

A képzelgési hajlamnak még más nyomaira is találunk e könyvben, melyben a Fénelon barátja helyenként a solente-i iskola részére szolgáló tanterv megállapításán látszik töprengeni. Egyes helyeken annyira meglátszik a Fénelon szelleme, hogy akár tőle is származhattak volna, kivált azok a részek, melyekben Fleury a növendékek tanulmányai megválasztása körüli nézeteit fejtegeti, vagy a hol, bár kevesebb szórszálhasogatással és több kenettel, de Montaigne-ből vett tanácsokat osztogat.

Egyes kitűnő részletek valódi gyöngyei a keresztény irodalomnak, hol a tökéletlenségeinket leleplező finom él az azok iránti elnézés kinyerésére szolgál, mind a mellett sem birtak a Fleury könyvének népszerűséget szerezni. A majd igen széles, majd igen szűk körben mozgó elméletek, figyelmünket igen sokféle tárgyra irányozzák s a könyv, épen szellemességének túltelje miatt, elvakít. Az egész tulajdonkép nem egyéb, mint lelemé-

nyes szemlélődés a tanrendszer mezején; még hiányzott egy alapos értekezés e tárgyról.

Ez Rollin nek volt fentartva.

Az ő könyvében semmi szemlélődés; egyszerű megbeszélése annak a többé-kevésbbé hiányos rendszernek, mely a korabeli nyilvános iskolákban dívott. Nem célja új tanrendet parancsolni, sem új szabályokat állítani fel; célja egyszerűen megbeszélni azokat az elveket, melyeket a párizsi egyetemen, az ő idejében, vallottak. Tanait nem kívánta sem újak, sem sajátjai gyanánt tüntetni fel. »Könnyű lett volna nekem, úgymond, a régiek eszméit önteni munkámba, gondosan elsimítva a csempészet minden nyomát«, de célja lévén javaslatokat tenni, tekintélyekre kelle hivatkoznia; meglegedett tehát azzal, hogy összegyűjtötte és rendbe szedte mások maximáit.

Nem lesz érdektelen e szerény eljárással összehasonlítani azt a majdnem apologiának nevezhető magatartást, melyet Quintilián-nál tapasztalunk, a *Szónoklat Kézikönyvé*-hez irt előszavában Barátai felszólíták, úgymond, hogy értekezést írjon a szónoki művészetről. Eleinte nem is volt más célja, mint kérésüknek eleget tenni; de később, dolgozata a kiszabott határon túl terjedvén, elhatározta, magasabb célzt tűzni maga elé: »hogy ne kellessék mások nyomdokainak vert ösvényén meddő munkát végeznie.« Nem elégedve meg azzal, hogy tervét, az elődei által megállapítottaktól merőben eltérőnek mondja, még kijelenti azt is, hogy »tanrendszere az ékesenszólásról, mindenkit ékesszólóvá fog tenni.« Úgy látszik, a mester, ki növendékeit arra tanította, hogy senki előtt ne süssék le szemüket, maga részéről — nem igen tanult meg szerény lenni.

Ha a Rollin könyve nélkülözi is egy új tanterv eredetiségét, annál eredetibb saját tapasztalatainak és gyakorlatának kifejtésében; eredeti ő egyébiránt módszerében is, mely a legtökéletesebb, a mit valaha, az emberi és a keresztyén nevelésnek a két régiség elvei alapján mívelésére kigondoltak. Tudtam, hogy Rollin-nak nem volt ambíciója, hogy eredeti legyen. Ha talán gondolt is erre, a minthogy könyvének minden lapja erről tanuskodik, sokkal szerényebb volt, hogysem e törekvését fenhangon hirdesse. Pedig erre irányulnak mind azok a részletek, melyek az egyes tanosztályok gyakorlataival foglalkoznak s melyekben ő mint szakember tündöklék, a nélkül hogy, mint Quintilián, mentegetné magát a profánusok előtt, nem tartva azokat csekélységeknek, sem róluk beszélni méltóságán alólinak.

A mívelődés mindez eszközeinek leírása, mint nyelvtan, könyvmagyarázatok, feladványok, latin versek, értekezések, melyek mindenike oly hasznos foglalkozásul szolgál a fiatal elméknek: mindig a *Georgicon* leírásait juttatják eszembe. Minden feladat gyümölcsöt hoz, minden szabály valamely szellemi szükségletet elégít ki. A legkezdetlegesebb gyakorlat megoldásával is, minden tehetséges növendék már érzi, hogy egy lépést tett előre s minden felvilágosult tanító módját ejtheti, hogy a növendéket erre figyelmeztesse s benne az önelégültség serkentő érzetét ébreszsze föl.

Két módon szokta Rollin elsajátítani azt, a mit a régiek maximáinak nevez: a magyarázó jegyzetek (commentaires) és a fordítás által. A commentár által az idézett eredeti szöveg átvett egész tekintélyét fentartja s egyszersmind magáévá teszi az általános érvényű szabályt.

Fordítása mindig az észnek szól, nem a szemnek vagy fülnek; mindig inkább a tárgyat mint a szerző egyéniségét igyekszik kidomborítani. Ha itt-ott némi szabadságot enged meg magának, arra feljogosítva érzi magát, épen azok iránti tiszteletből, kiktől maga is tekintélyét kölcsönzi. Azt hiszi, hogy akkor is hű tolmács marad, midőn a tárgyakba, melyekbe azok csak szellemüket lehelék, ő egész lelkét önti.

A Rollin eltérései mindig a tanszabály szellemében s értelmében történnek, ilyformán azt hatásosabbá, játékosabbá, mondhatni, keresztyéniebbé tevé. Ott, hol Quintilián, a tanítónak tanítványához való szeretetéről beszélvén, azt mondja, hogy »kötelessége mindenekelőtt atyai érzelmekkel viseltetni növendékei iránt és magát azok helyébe képzelni, kik gyermekeiket reábizták«, * Rollin úgy fordítja, hogy: »mindenekelőtt és *mindenekfelett egészen az atya helyét foglalja el*«, ez által a Quintilián részéről meg nem nevezettek helyébe egyenesen az atyát téve s megtoldván utasítását a *mindenekfelet*-tel, mi az egyszerű tanácsot a szívhez szóló felhívássá változtatja át.

És folytatja, mintha még mindig fordítana, mondván: »kinek következésképp szeretetét, béketűrését, jószágát és gyöngédségét kell elsajátítania.« Másutt megint, a tanító egy más kötelességéről beszélve, ugyanily, kissé száraz világossággal, azt mondja Quintilián, hogy: »kérdéseikre készséggel feleljen s ha nem kérdeznek, adjon erre maga alkalmat.« ** A fordító tollában ez a száraz

* Sumat ante omnia parentis erga discipulos suos animum ac succedere se in locum a quibus sibi liberi traduntur existimet.

** Interrogantibus libenter respondeat; non interrogantes percontetur ultro.

szabály, a kenetteljes felhívás megindító hangján szól, midőn azt mondja, hogy »lelje örömét benne, *minden* kérdésekre felelni; előzze meg őket s maga intézzon kérdéseket, ha ők nem teszik.« Mennyivel megindítóbb és hatásosabb a fordítás, mint az eredeti! Rollin a gyermekek közt él, maga előtt látja őket, velők érez; kíváncsiságukat mintegy megelőzi a kielégítés által. Minden, értsük meg jól, *minden* kérdésre felelni kell; ne muljék el alkalom soha a fiatal elmét élesíteni, serkenteni, felvilágosítani. Még a mondat végét is, bár kissé vontatott, szeretem: *ha ők nem teszik*. Ennek más és több jelentősége van, mint az *ultra*-nak s ha kissé túloz is, szívből jön.

Ilyformán Rollin soha sem tagadja meg magát, ha mindjárt a régiek nyomán jár is. De a miben ez a tanítók tanítója utólérhetetlen: a tanítók kötelességének fejtegetése. Találóan jegyezték meg, hogy e helyek képezik Rollin tulajdonképi emlékiratait. Amit ő ott minden rendű és rangú tanítóknak és nevelőknek ajánl, annak jó hatását maga tapasztalta, abban példával maga ment elől. Az egyesek sajátos kötelességeinek s az azokat jellemző vonásoknak egyesüléséből emelkedik ki az újkori és keresztyén társadalom eszményi tanítójának képe.

S ez az eszmény nem pusztá ábrándkép. Tartok tőle, hogy Quintilián az ő képzelt tanítványai számára csak képzeleti tanítókat teremtett. A jóindulatú rhetor törekvése, eszményképét minden képzelhető tökéletességekkel ruházni fel, igen gyakran kirí szavaiból. Rollinnél ellenben a nevelő eszménye oly egészséges eszű és derék ember, a milyen, hála istennek, akárhány van. Olyan, a ki, az elsajátított eszközökkel s a minden jóra

törő ember által megszerezhető tulajdonoknál fogva növendékeit formálni képes, nem hogy talán valamely elérhetetlen erényekkel felruházottak legyenek, hanem, hogy zsenge koruk felhasználásával, képesek legyenek helyöket az életben jól betölteni. Nem mintha Rollin nem kívánna sokat a nevelőtől, sőt tekintve, hogy minő kötelességeket ró reá, el lehet mondani, hogy Quintilián kisebb igényekkel lép föl. De ő egy oly kötelességet sem ró reá, a mely a növendék szükségeiből ne folya, vagy a mely erejét túlhaladná. Leírásaiban sehol a köz-helyek ama meddő tenyészete, mely a régi szemlélődők-nél olykor előfordul. Rollin, ki csak fogadott fia kedvéért vállalkozott atyai szerepre, de ki az igazi apa szeretetével és gyöngédségével bir, mintha maguktól a gyermekektől tanulta volna el, hogy kell őket nevelni. Minden gyöngé oldalaikat ismeri; jó és rossz tulajdonaik megfigyelésében biztosabb érzékkel bir, mint saját apjok, kiknél az önösség ép oly mértékben képes nagyítani az egyiket, mint elfedezni a másikat.

Mily jellemző, hogy a nevelést a tanítástól nem különzi el. Ő maga részéről nem tette volna meg e különös megkülönböztetést, melyet korunkban oly sokan valami nagy újságnak és haladásnak tartanak. Ő csak egyet ismer, reá nézve csak egy fogalom létezik: a nevelés. Ő bizonyára még csak feltételesen sem tudott volna oly nevelőt képzelni, ki annyira megféledekezne kötelességéről, hogy az elme miveléséből a lélek képzését kizárja. *Értekezésében* a tanrendszerről, a nevelésnek a tanítással összekapcsolása felülmulhatatlan művészettel van kifejtve. Mi sem lehet hatásosabb, mint azok az előadásába szőtt erkölcsi oktatások, melyek annál élvezze-

tesebbek, mert bár mindig helyén, mintegy esetleg fordulnak elő, nem lévén szigorú szabványok formáiba öntve; s mivel nem lépnek fel parancsolólag, nem is gyanusak. Így domborodik ki a nevelőből az ember s a gyermek érzi, hogy oktatójának szeretetét bírja. A kik a nevelést és oktatást a kultura két összeférhetlen eszközének, két ellentétes befolyásnak tartják, miért nem tanulják meg Rollin-ből, hogy mennyire elválhatatlan e kettő? Az oktatástól elkülönített nevelés meggyűlöltetné még a morált is. Van valami a mi unalmasabb a pedánsnál és ez a pedagógus.

Az ó-korból kölcsönzött, vagy saját tanulmányaiból merített maximák e vegyülete, képezi könyvének, hogy úgy mondjam. színmézét, s ez indította Montesquieut arra, hogy Rollin-nek a »Francziaország méhe« szép címét adja. Mély értelmű és dicső elnevezés, mely inkább a hő vonzalom, mint a bírálat bélyegét hordja magán, vagy ha jobban tetszik, e bírálat a legilletékesebb bírótól, *szívből* jó. Intés egyszersmind nekünk is, hogy az ilyen könyveket ne pusztán eszünkkel olvassuk.

Valóban, egyedül a méh képe alkalmas, Rollin-nek szeretetreméltó szellemét híven jellemezni. Midőn a méheket munkálkodásuk közepette szemléljük, mindenekelőtt két eszme ötlik eszünkbe: a *kiválasztás*, mely valamennyi virág közt épen a mézet adókat leli meg és *oly munkálkodás*, mely mások hasznára fáradozik. Miért oltotta Jupiter az isteni lélek egy szikráját a méhecskébe? Mint gyermeket, ezek táplálák a Dircé barlangjában.* Téve-

* . . . Pro qua mercede, canoros

Curetum sonitus crepitantiaque aera secutae,

Dircæo coeli regem pavere sub antro (Georg IV. 150)

dést nem ismerő válogatás, önzetlen munka: e két eszme elválaszthatlan a méh fogalmától.

Rollin *Értekezésé*-nek is egész valója ebben áll. Mint a méh, Rollin is biztos kézzel nyúl a művészet virágaihoz. De különbözik a méhtől abban, hogy öntudatosan cselekszik; s hogy kincseit oly gondnal gyűjti halomra, annak oka, mert szereti azokat, kiknek számára gyűjt.

Könyvének egészen új, sajátos nevet kellene kitálcálni. A nevelést tárgyaló munkák közt az ő könyve egyetlen, vagy ennél is több: a könyvek könyve. Bizonyára Rollin-ben nincs meg sem a Cicero ékesszólása, sem a Quintilián elmeéle; nem bir sem annak hevével, sem ennek leleményességével, de mig mind a kettő a maga eszméiért lelkesül, Rollin szenvedélyének egész teljével növendékein csüng. Az újkori mesterekkel összehasonlítva e nemben, a mi a tárgyba való belemélyedést és a részletek finomságát illeti, Rollin távolról sem mérkőzhetik Fénelon-nal. De nem is rettentí vissza a gyermekeket saját lelkök mélységétől; az önismeretre való serkentést menten tudja mindig tartani minden félelemtől; nyomatékos, de soha nem erőszakoskodik; a gyermekektől mindig csak erejökhez mért dolgokat kíván s a bátorító keze mindig segélyökre áll.

Midőn a fenyítések kérdéséhez kénytelen szólni, mily szerencsével tudja egyesíteni a szigort az elnézéssel. Hogyan! Rollin barátja lenne a vesszőnek? Habozása valóban megindító! E részben hagyományos szokások állnak fen és tudjuk, hogy Rollin nem barátja az újításnak. Mi több, még a biblia is intézkedik erről s mindenki tudja, Rollin mennyire orthodox. Nagyon szeretné ugyan,

ha az egészzet csak olyan képleges kifejezésnek lehetne tartani, »mert valószínű-e, hogy a szent könyv, mely csupa szeretet és szelídség, s oly gazdag az elnézésben még a felnőttek botlásaival szemben is, megkívánja, hogy a gyermekekkel, kiknek pedig hibái inkább könynyelműségből mint rosszaságból származnak, keményen bánjunk?« E fölötti bizonytalanságában nem megy tehát annyira, hogy a vesszőzést egészen eltörölje, de ha alkalmazásába belenyugszik is, jó szíve kárpótlást keres a hozzá kötött feltételekben.

A Rollin könyvének olvasása azt a benyomást teszi, mintha a tizenhetedik század, nyelvének legszívhez szököbb tulajdonságait tartotta volna fen utolsó szülöttje számára tartalékban, hogy a reá várakozó igazságokat kifejtthesse. Ha Rollin, a mint kezdetben czélja volt, *Értekezését* latinul írta volna meg, akkor birnánk egy a Lebeau vagy a Porée atya modorában irt becses munkával, melyet senkisé olvasna. De szívünk érzelmeit csak abba a könyvbe önthetjük egészen bele. mely édes anyánk nyelvén van írva. Azonban, ki gondolna a nyelvre, az irányra, midőn Rollin-t olvassa? Ugyancsak keveset tanult volna könyvéből az, ki azt nézné, ha jól van-e írva, vagy mások nem irtak-e már jobban? Minden sora az író tünteti fel, ki mindig azt mondja a mit akar és sohasem a mit nem kell. Minden betűjében szelíd értelem és jóság, minden sorában ott van a tanító mögött az ember. Mindenkinél, a ki Rollint nyílt szívvel olvassa, az irány benyomása egészen elmosódik, az ember iránt örökké tartólag fölébredt vonzalom mellett.

A Rollin tantervén semmit sem lehetne hasznosan változtatni, vagy ha még is kellene, oly óvatos eljárás

lenne szükséges, a minőt maga is gyakorol a reformok megbeszélésénél. Ő is barátja volt a haladásnak; ki ne lenne az? Sőt hibául rótták föl neki, hogy a tantárgyak körét igen szélesre szabja, hogy belevonja abba a történelmet, hogy a görögnek nagyobb tért nyit s megköveteli a franczia irodalom bírálatos előadását. De tudni kell, mily fokozatossággal kívánja az újítást; e részben ő is, a Vaugelas által, az új szóknak a nyelvbe bevétele iránt ajánlott rendszert követi: lassanként és mindent a már elfogadottak szellemében karolni fel.

Az *Értekezés a tanrendről* nemcsak a legkitűnőbb nevelési vezérkönyv, egy polgárisult keresztyén társadalomban, hanem oly erkölcsi vezérfonál is, melynél sem kedvesebbet sem gyakorlatiabbat nem ismerek.

Az az értelmezés, melyet könyvében Rollin az ízlésről ad, maga egész morál. Egyike ez azoknak az igazságoknak, melyeket az elme nem foghat fel a nélkül, hogy a szív mélyébe ne hatoljanak. »Az ízlés, úgymond, a beszédben előforduló kifejezések és gondolatok helyességének, igazságának és szépségének meghatározott, világos, gyors és finom megkülönböztetése.«

Csak ennyi? kérhetnék a Bouhours *cziczomás valój*ának és a Trublet abbé *lére eresztett pecsenyéjének* a hívei. Igen, ennyi és nem több. Mert a mi ezen túl van, az annyiféle, a hány a vérmérséklet, a mennyi a divat. Ám nem volt oly könnyű, mint első pillanatra látszanék, ily egyszerűen és egészségesen gondolkozni, épen abban az időben, az újra ébredt negédesség virágzása napjaiban és ama szeszélyes definitiók előestéjén, melyeket a tizen-nyolczadik század az ízlésről szélnek eresztett. Montes-

quieu, 1726 * óta e tárgyról azt írta, hogy »az ízlés nem egyéb, mint az a képesség, mely gyorsan és helyes élel bírja meghatározni az élvezet mértékét, melyet az ember a dolgokból merít.« Ez a meghatározás még igen sok kibővítést elbirna és Montesquieu maga sem világosítja meg az által, hogy az élvezeteket osztályozva, tisztán lelki élvezeteket, a léleknek a testtel való egyesüléséből származó élvezeteket és végre olyakat állít fel, melyek előítéleteken és gonoszságon alapulnak. Nehány évvel később Voltaire az ízlés fogalmát következőkép határozta meg: »gyors megkülönböztetési képesség; olyan, mint a nyelv és a szájpadrólás, mely mindkettő érzékeny és élvsovár — épen mint az ízlés — a jóval szemben és épen úgy mint az, undorral löki el a rosszat magától.« Ez már közelebb áll a valóhoz, mint a Montesquieu szórshasogató definitiója; de vajjon nem a jó ízlés ellen vét-e Voltaire, midőn az ízlésről a Gil Blas terített asztalánál ingyenczkedő Sedillo nyelvén beszél? Nem is említve, hogy Voltaire maga, akárhányszor tévedett az ételek minősége megválasztásában, így például, midőn élvsovár érzéke Tasso-t többre becsüli mint Homért s undorral fordul el a »Rafael alakjai szegényes ruházata«-tól.

D'Alembert megint, azon előjognál fogva, melyet a bölcselmi szellem élvezeteinek elemzésében magának követelt, ugyanazon időtájt azt a tételt állította fel, hogy »az ízlés sajátlag abban a tehetségben nyilvánul, mely a művészi alkotásokban külön tudja választani azt, a mi a fogékony léleknek tetszik, attól a mi nem tetszik«,

* Rollin *Értekezésé*-nek megjelenési éve.

mintha nem nagyon is jól tudnók, hogy az akkori fogékony szellemek nem voltak mások, mint az encyclopedia írói és olvasói.

Következik végre Marmontel, a hivatalból szörszálhasogató, ki az ízlésben »a művészet legkiválóbb szépségei és gyöngédségei gyors és élénk felfogását, úgyszintén ezek legészrevehetetlenebb és legcsábosabb fogyatkozásainak ösztönszerű fölérzését« látja. Ez a meghatározás igen is kihegyezett, egy érzés jellemzésére; s hogy az oly kihegyezés könnyen tévútra visz: bizonyság maga Marmontel, ki, mert irodalmi ítéleteiben nem ritkán esett ebbe a bűnbe, megróvja érette Boileau-t, még pedig versekben, bebizonyítva ezzel, saját elmélete rovására, hogy sem másban a szépet, sem magában a hibát nem tudta meglátni.

Mind e meghatározások közös vonása, hogy a *való* említve sincs bennük. Az *új*, az *átgondolt* mellett megfedkeztek róla. A század vége felé egy szellemes ember kiadta a kor jelszavát: »Nem sokat adok arra a mi való, de igen arra a mi új « *

Ha azonban e meghatározások egészen mellőzik a való fogalmát, cserébe megnevezik, vagy legalább hallgatólag magukban foglalják a gyönyörét. Semmi kifogásom ellene, ha a gyönyörnek azt a nemét értik, melyet Boileau és kitűnő barátai értettek, midőn megkivánták az írótól, hogy a szeretetreméltó való által tessenek. De a gyönyör fogalma alatt a tizennyolczadik században nem értettek egyebet, mint a mulattató leleményességet. A tizenhetedik század kimondta, hogy:

Csak a való a szép, kedves csak az igaz.

* Meilhan.

A tizennyolczadik század jelszava: *Minden műfaj jó, kivéve az unalmast*; olyan maxima ez, mely messze kihat, mely miatt a *Törvények Szellemé* írója fél, hogy igen komoly, Buffon, hogy igen tudákos lesz; e maxima igen sok emberbe azt a hitet veri, hogy minden a mi mulattató: jó is és hogy Pascal meg Bossuet nem jók, mert nekik unalmasnak tetszenek.

Ezek után megkönnyebbülve térünk vissza a Rollin meghatározásához. Mig a tizennyolczadik század bölcsei a valót az ízléstől s az ízlést az embertől különválasztják s megteremtik azt a faját a hozzá értőknek, kik azt vélik, hogy mert szellemi dolgokkal foglalkoznak, magok is szellemesek, addig a Rollin definitiója az ízlést egészen a való helyes osztályozásában látja és visszavezeti az emberre, ki e szerint bírálja lesz az irodalmi szépnek, ugyanazon kiművelt józanésznel fogva, mely a mindennapi életben, a jót a rossztól meg tudja különböztetni. Igaz, jó, szép, mind oly fogalmak, melyeket megítélni érzés nélkül és érezni a léleknek a szellemmel való párosulása nélkül, nem lehet. A Rollin könyve kifejti e meghatározást, ha ugyan meghatározásnak nevezhető s nem inkább érzés, mely ismét csak az érzésre hivatkozik. Művében, hol ugyanazon dolgok szolgálnak az oktatás és a nevelés czéljának: az irodalmi érvek bizonyos tekintetben erkölcsi igazságok is. Az *Értekezést a tanrendről* lehetetlen olvasni a nélkül, hogy abból mélyebb önismeretet ne merítnénk és irodalmi szépségeit élvezve, érezzük, hogy jobbakká váltunk.

Ez az *Értekezés*-ből vonható tanulság első benyomása. Van azonban még közvetlenebb hatása, mely a közoktatás különös kötelességeire vonatkozik. Ennek

codexe teljes. De vajjon a codex szó nem igen száraz-e, az atyai szeretet hangján adott utasítások kifejezésére? A Rollin könyvéből kivonható tanulságok arányban állnak bár ki tehetségéhez és azok felfogásából senki sincs kizárva. És mégis nem mindenki érti meg azokat s a szelíd lelkületű szerző jól ismeri azokat a fogyatkozásokokat, melyek ebben akadályul szolgálnak; de a helyett hogy a satira ecsetét használná azok festésére, jól tudva, hogy ez által az embereket csak még csökönyösebbekké s nem jobbakká tenné, inkább jó tulajdonok szép világításba helyezése által ostromozza a hibákat s a kötelességteljesítés magasztos voltát tüntetve ki, szégyeníti meg azokat, kik azokat elmulasztják.

Megbocsáthatnám-e magamnak ha mind azt a jót, mit e könyvből én is meriték, hálásan el nem ismerném? Egy lapját sem olvashatom ma sem, hogy fel ne lelném azokat a bölcs tanácsokat, melyeket fiatal éveimben követtem s hogy ne könnyeznék azok felett, melyeket követnem kellett volna. A diák-élet oly mosolygó és oly egyszerű leírásaiban, saját multam emlékeibe elmerülve fölismerem a gyöngédséget a dicséretben és feddésben egyaránt. Ujból érzem a fiatalkori versengés örömeit és bánatát és érzem a mint csodálatom minél nagyobb és nagyobb lesz az irodalmi szép iránt, melyből a lélek erőt, a szellem élvezetet merít mindörökre.

Ugyanaz a könyv, mely ifjúkori emlékeimet idézi fel, vezérfonalul szolgál atyai és nevelői kötelességeim teljesítésében is. E férfi, ki soha sem házasodott meg s ki az atyai örömöket csak a felebaráti szeretetből merítette, megtanít arra, hogy szeressük gyermekeinket magukért és arra, hogy éppen szeretetünk hoz oly gyakran

összeütközésbe kötelességeinkkel. Ha nevelői kötelességeimre gondolok és látom Rollin-nél, hogy a nevelő szavaiban mennyi szelid komolyságnak, szellemességében mily helyes felfogásnak, tudásában mennyi alaposságnak, lelkületében mennyi szigorúságnak, magatartásában mily kifogástalanságnak kell lenni, — visszarettenek, magamat oly nagyon erőtlennek látva a feladattal szemben. De maga ez aggodalom is. egyike e könyv jótékony hatásainak, mert serkentőleg hat a kedélyre és elfojtja a hiúságot. Nem jut eszünkbe képzelni sem, hogy elértük a tökélyt, de érezzük, hogy e tökély emberi és megközelíthető, a midőn a tiszteletre méltó vezér kalauzolása mellett törhetünk feléje, titkos elégtételt nyújt nekünk még fogyatkozásainknak is tudata.

NEGYEDIK FEJEZET.

A francia irodalom nyereség- és veszteség-számlája a tizenharmadik században. A veszteségek története. — I. A költészet és a verselés művészetének veszteségei. Rousseau Ker.-János *Ódái*. — II. Voltaire *Henriade*-ja. *Verses Értekezések. Levelek és Satírák. Játszi költemények*. — III. Nehány vers-író. A tizenhetedik század hagyománya a satirában: Gilbert. — IV. A költészet megújulása: Chénier André.

Lesage és Rollin e történet keretében nem fognak többé megjelenni; de találkozni fogunk mindjárt azzal a három nagyszerű íróval, kik tovább fejlesztik és gazdagítják a nyelvet, melyet e két bájos szellemű író, a tizenhetedik század hamisítatlan hagyományainak ez utolsó és utód nélkül maradt képviselői, oly híven megőrizni tudtak. Montesquieu-ben, Bouffon-ban és Voltaire-ben, a politikai és társadalmi tudomány, a történelem és a tudományos felfedezések ékes előadása, a francia szellemnek új és ragyogó tulajdonai gyanánt lépnek fel. Ezekben áll a tizenharmadik század francia irodalmának tulajdonképeni nyeresége. Azokban a műfajokban, melyek a tizenhetedik század sajátos fényoldalát képezék, mint a költészet, a színmű-irodalom, az egyházi szónoklat, az erkölcsi bölcsészet, — a veszteség

nincs elleusúlyozva a régiek által sugallt némely szépségek, s a tökélytől igen is messzeálló némely szerencsés újítások által. Mielőtt a nyereségekről beszélnék, s azok értékét meghatároznom, először a veszteségek számláját állítom össze s kezdem a költészettel, melyben a hanyatlás érezhetőbb mint a prózában.

I.

A költészet és a verselés művészetének veszteségei. Rousseau Ker.- János Ódái.

Nem arról a költészetről szólok, mely a legújabb elméletek eszményítése szerint a vers-írás művészetétől különböző ihlet, a költő által magának dallott belső dal stb., mely hamis képek oly túlzásokba vittek némelyeket, hogy még Molière-től és La Fontaine-től is megtagadták a költő nevet. A költészet lehet mind ez is, de ezenkívül meg egyéb is, és mindenek felett a vers-írás művészete. Ép úgy nem képzelhetünk költőt a vers-írás művészete nélkül, mint festőt nem, ecset és színek használata nélkül. Igaz, hogy a vers-írás művészete nagyon különböző a verseléstől, s hogy egyszerre kimondjam: a tizenhatedik században azért oly kevés a valódi költészet, mert e két fogalmat összetévesztették.

A tizenhetedik század maga részéről is hozzájárult a tizenhatedik századnak e tévedéséhez. Szabályai csak a műfajokat és a nyelv csínjára fordítandó gondot érintik. A leleményről mitsem szól, a költészet forrásait nem kutatja. A *Költészettan* a különböző műfajokat tanítja és azok kellékeit úgy állítja oda, mint korlátokat, melyeket

elējök szab, nem mint szabad tért, melyet számukra nyit. Jó azután a nyelv, mely az akadémuskodó szigor békóiban, inkább elrettentő eszköz, mint segédforrás. A *Költészettan* mindenekelőtt a vers-írás művészetét tartalmazza. Akkor ez volt a legégetőbb kérdés. Másodrendűvé nem is fog válni soha, s a *Költészettannak* mindig meg lesz a maga jogosultsága úgy a rossz verselőkkel szemben, mint azért is, hogy az igazi költők iránti érzéket ébreszsze.

Azonban a vers-írás művészetének minden elmélete azzal a veszélylyel jár, hogy igen szószerint veszik, és a művészetet összezavarják a mesterséggel. Maga Boileau sem találta megrovandónak, hogy parókáját megénekelte. Az utólagos javításokról beszélve azt mondja:

Munkádra hússzor is rátéve kezedet,
Simitgasd szüntelen . . .

Képlegesen véve e szabály nem mond igen sokat; de ha szó szerint vesszük s ha költő alkalmazza, megrontja magát. Innen van-e, hogy a Racine Lajos költeménye: *A vallás*, oly hideg? Sürgette az engedélyt költeménye kinyomatására. Fleury bibornok, ki nem igen hamarkodott el semmit, s különösen könyvekkel szemben felettébb óvakodott, jó sokáig várakoztatta. Racine a késedelmet, költeményének újra meg újra csiszolására használta fel. »Ön, így ír Rousseau Ker.-hez, jobban tudja, mint bárki más, hogy a verseken soha nem lehet eleget simítani. Életem felét e munkám megírására fordítottam, a másik felét annak javításával kell eltöltenem.« Ennyit még Boileau sem kívánt volna.

Racine Lajost megelőzőleg, Boileau-nak egy másik

híve, Rousseau Ker.-J. a művészet fogalmát túlozva s egyszersmind lealázva, azt írta *Levelé*-ben Marot-hoz:

A vers-játék sakkjátékhoz hasonló.
Könnyű tudni: húzást, húzás után,
De játszani a lángész tud csupán.

A vers írás művészetét, még egy Marot-fajta műben is, a sakkjátékhoz hasonlítani, lealázása a költészetnek. Boileau említést tett a *vers-írás művészetének magaslátáról*; mily messze mélységben van ettől a tanítvány sakk-játéka.

Pedig Rousseau Ker.-J. azzal dicsekszik, hogy őt a való iránti szeretet tette költővé s hogy »első oktatója« az erény volt. Állította, hogy elejétől fogva tisztában volt azzal, hogy a lángész műveiben

Oroszlánrésze van az észnek,
S a szív beszéde nem művészet.

Jobb szeretném, saját érdekében, ha e hideg és hangulat nélküli versekben nem árulná el szándékát, hogy Boileau e szép maximája mögé bújjék, mely azt mondja:

A szív aljassága megérzik a versen.

Nem szükség elfogultaknak lennünk ellene, hogy észrevegyük, hogy a tanítvány verselési szabályokká változtatja át a mester nagy tanait. Ilyszerű védekezésre szorulva, Rousseau Ker.-J. csak magát árulja el. Lehet, hogy a valót a hamisnál többre becsülte, akár mert Boileau-féle benyomások hatottak rá, akár mert felvillant benne a helyes ítélet, de igazi, benső vonzódást nem érzett iránta s az az erény, melyet első oktatójának mond, a köznap mondások erénye.

Mind a mellett sem lehet elvitatni tőle bizonyos fokát az irány szépségének s helyenként a kifejezések választékosságát; de legszebb verseiben is hiányzik az ész áthatottsága s a szív bensősége. Az egyén szíve nem dobog az íróban. A szavak ez ügyes kezelőjében soha sem támadnak mély gondolatok és teljesen híjjával van a gyöngéd és jóltevő eszméknek. Ha mégis helyenként felemelkedik az erkölcsbíró szerepéig, nem bír hangulatot ébresztetni, s az őszinte megindulást, mely hivatva lenne meggyőzőleg hatni, külső ragyogvánnyal pótolja.

Még választékossága sem mindig vall biztos kézre. Művészete csak egy félénk szellem merészsége, egy hideg szív fellángolása. Emlékező tehetsége szokat ad szájába; a szók eszmékre viszik, kedvtelve gyönyörködik egy-egy szerencsés hasonlatban, egy-egy meglepő fordulaton. Nyugodtan koczkáztat meg akárhány fejre állított értelmezést, csöppet sem törődve azzal, hogy a mit papírra vet, talány marad. Annak, hogy a valódi költő a szokat jól választja meg, oka az, mert inkább az érzés, mint a tudás szerepel nála. Avagy nem vagyunk-e erre nézt bővében a példáknak, akár a természetes lángésszszel felruházott tudatlanokat, akár a puristák műveit nézzük, kiknél a nyelv minden lépten-nyomon csetlik-botlik?

Ha Rousseau Ker.-J. csak egy lépéssel túl megy a köznapi kifejezéseken, vagy ha mások eszméinek hatásköréből kilép, a téveteg íróból azonnal barbár lesz. Közhelyekhez kell visszatérnie, hogy ismét igazi tehetségének elemében találja magát. *Levelei*-nek azon helyei, hol a maga lábán jár, csak bizarrok. Magam is osztozom Voltaire fölháborodásában, midőn fölkiált: »Mennyi a hamis a tárgyban, mily erőltettség az irányban!« Nem

azt mondja a mit akar, s mást akar, mint a mit mond. Minek is kutatnók hát történelmi bizonyítékokban, ha sorsát megérdemelte-e? *Levelei* elárulják. Az e fajta szellem sem magával, sem mással szemben nem tud egyenes lenni. Nem keresem fogyatkozásai mivoltát; a legkevesebb a mit róla mondhatok, hogy kétértelmű volt.

Leveleit satiráknak lehetne nevezni, ha a satirikusok nem tiltakoznának ellene. E kedves műfajhoz, melyben a költő minél kevésbbé érzékeny a mások hibái, s minél kevésbbé elnéző a magáéi iránt, annál kevésbbé vonhatja ki magát a másokra szabott morál alól: Rousseau Ker. J. sem elég kecscesel, sem elég könnyűséggel nem birt. Rendesen már az első pár sor után, a vidám hang kesernyéssé válik s a levélből satira lesz. Mindig csak ellenségekről mesél; azért-e, hogy eszünkbe se jusszon, hogy ő maga legnagyobb ellensége magának? A francia irodalom-történetnek szigoruan kell e költővel bánnia, kinél a jellem megrontja a tehetséget s kinek élete, egyebek közt, azt a botrányt is felmutatta, hogy még a vallásos költészetben is megpróbálkozott, holott csak a sikamlós epigrammra volt tehetsége.

De a jó hagyományoknak oly nagy a hatása, hogy a mesterek művészetéhez való hű ragaszkodás elég volt arra, hogy Rousseau Ker. János néhány oly ódát teremtsen, melyről el lehet mondani, hogy igazán szép, a mi elég ritkaság e műfajban, sőt az *Óda Luc grófhoz* valódi remekmű, mindazok szemében, kik az ódában sem szigoru észszerűséget, sem mély érzést, sem azt a tüzet nem keresik, mely annyira különböző a verselőknak a szófűzés erőltettségében színlelt lelkesedésétől. A rhytmus ez áradatában s a képek e kápráztató csillogásában

fülünk és szemünk megcsalja érzelmünket s épen abban áll e mű csábító hatása, hogy a jó ízlést megvesztegette, mielőtt tiltakozni birna. A Luc grófhhoz intézett *Ódával* s a költő még néhány *Ének*-ével úgy vagyunk, mint a fülbemászó zenével, melyet önkénytelenül is folyvást dudolunk magunkban; lelkünket nem töltik be egészen, de elégségesek arra, hogy figyelmünket egyébtől elvonják.

Egy másik műve, *Óda egy özvegyhez*, bár meg lehetős szigorúan bánik el a néhaival s az özvegyre nézve kissé igen is tudákos hangon van tartva, élénk és szellemes költemény. Óda-alakba öntött kis levélkéje, Chaulieu abbéhoz, egészen megfelel ez egy kevésbé költő s e kevésben kecses és szeretetreméltó egyéniség szellemének, s a pogány szóvirágok, melyekkel verseit díszíti, egészen illenek az abbék e legpogányabbikához.

Az utolsó és általános benyomás melyet Rousseau Ker. J. lyrai művei az olvasóban hátrahagynak, az üresség érzete, ridegség a közhelyek alkalmazásában, melyek, mentül inkább törekedjék az író külsinnal ragyogni, annál avultabb szint öltenek, — vontatottság a remekművek körülírásában, az értelmi dolgokban a helyes ítéletnek, az érzelmiekben a bensőségnek hiánya, és végre tájékozatlanság a nyelvkezelésben, mi, helyenként számításból, az óvatosságot is mellőzi, másutt tehetlenségében tapogatózó. A Montesquieu neheztelése egészen indokolt, midőn Usbeck-je szájába adva a lyrikusokat oly mélyen lenéző szókat, művészetüket »zengzetes hóbort«-nak nevezi. Montesquieu sértő szavait Rousseau-tól kérjék számon a lyrikusok.

Századunk oly lyrai szépségeket mutat fel, melyek Rousseau Ker. J. mesterkéltné költészete iránt méltán szí-

gorúakká tehetnek. Mióta az óda túllépett a neki a *Költészet* által szabott korlátokon s mióta nem ez többé az egyetlen műfaj, »melyben a költő hivatásból költő«, * hanem az a műfaj, mely a költői ihletnek legnagyobb tért nyit, — azóta Rousseau-ra nem illenek többé a *nagy költő, nagy Rousseau, franczia Orfeus* czímek, melyeket rá a tizenharmadik század silány lyrikusai pazaroltak, kik még a Voltaire által neki megadott mérsékelt dicséreteken is alól állanak; pedig Voltaire már csak azért is hivatottabb bíró lehetett a költővel szemben, mert az embert magát nem szerette. Az egész tizenharmadik század folyamán, le napjainkig, Rousseau-t a klasszikus költők közé sorozták s a megszokás ereje annyira ment, hogy ódái még ma is a Boileau *Levelei*, az *Eszter* és *Athalie* karénekei mellett szerepelnek tantervünkben, melyből Malherbe egészen hiányzik. De tekintélye már is inog s nincs távol az idő, midőn Rousseau, ki eddig tanrendünkben egymaga képviseli a lyrai költészetet, megillető helyére fog soroztatni a lyrai költészetünket megteremtett nagy költőnk és az annak minden kincseit oly dúsan kiaknázó jeles kortársaink között, mikor ő az óda-költészetnek csak azt a korát fogja képviselni, melyben az nem volt egyéb, mint a kiszabott formák ügyes alkalmazása.

* Lamotte : *Értekezés az Ódáról.*

II.

*A Voltaire Henriade-ja. Verses értekezései és Levelei.
Fátsza költeményei.*

Nagyon meglepte volna Voltaire-t, ha műveinek maradandó becse feletti olykori töprengései közepette, valaki azt mondta volna, hogy midőn hőskölteményt ír, olynemű hibát követ el maga ellen, mint Chapelain, s hogy a műértők véleménye szerint *Henriade*-jában, egy a szabályok megtartásával irt rosz hőskölteménynek, még a *Szűz-nél* (*La Pucelle*) is rikítóbb példáját mutatja be.

Midőn egyszer tréfásan mondá, hogy sokkal könnyebb azon az úton haladni, melyen egy Chapelain, Lamotte és Saint-Didier, a versenytársak, mint azon, melyen Racine-t és Corneille-t kellene utolérnie, az uralkodó ízlés közészerűsége által meglehetősen biztosítottnak érezhette magát. Különféle előítéletek elősegítették a *Henriade* sikerét, s Voltaire-nek, mint leginkább érdekelt félnek, nagy része volt a felszínen levő téveszmék terjesztésében. Az észszerűség annyira divatban volt, hogy a költői lelemény nem foglalhatta el megillető helyét. Ha a hősköltemény szabályai óvatos ízléssel alkalmaztattak, mindenki azt hitte, hogy valódi hőskölteményt olvas. Ha a költő elég óvatossággal birt, kerülni az *Iliász* úgynevezett hosszadalmasságait, s a homéri erkölcsök nyersségét, ha gondja volt arra, hogy hőseül ne valami kegyes Aeneast válaszszon, ezeknek az állítólagos hibáknak a mellőzése, érdemeül tudatott be. A kor

ízlésének inkább megfelelt a mit helyeselhetett, mint a mit bámulnia kellett volna.

A csalódást tetézte még bizonyos tiszteletre méltó hazafias érzület is. A külföld szemére vetette Franciaországnak, hogy soha sem bírt epopéát teremteni. A *Henriade* pedig, végre is, az volt. Azon kívül egy már is népszerű költőtől származott, s a *Henriade* hős-versei mindig felérnek az *Oedipus*-éivel, ezeket pedig ugyancsak megtapsolták. A felületes szépség bizonyos neme nem is hiányzott belőle és ez könnyen csalódásba ejt. A kevésbbé elnézők sejtették ugyan, hogy a kivitel józabb is mint az *Iliás*-é vagy az *Aeneis*-é, de *maradandósága* aligha rövidebb tartamu nem lesz a *Henriade*-nak, mint amazoké. De kimondani ezt nem merték, mert nem akarhattak a nemzeti dicsőségre kevésbbé féltékenyeknek látszani másoknál s csak hogy jó francziáknak tartassanak, elnéző kritikusok lettek. Azok pedig, a kik, akár mert jobb ízlésők volt, akár mert elfogultak voltak a költő ellen, úgy vélekedtek, hogy Franciaország még várhat és hogy jobb nem az elsőnek lenni az epikai költészetben, mint megelégedni a *Henriade*-dal, alig-alig hogy rossz hazafiak hírébe nem jöttek. »Vigyázzunk, ugymond La Harpe, a kritika támadásai ellen védve a *Henriade*-ot, ez az egyetlen hőskölteményünk!« mintha bizony nem nagyobb becsületére vált volna Franciaországnak, ha egyáltalában nincs hőskölteménye, mint ha egy középszerűt megbámul.

Ily hatalmas elfogultság leküzdésére, nem kevesebb mint egy ellentétes más elfogultság volt szükséges; s még elég sem lett volna, ha ezt az elfogultságot pusztán csak a jó ízlés, és nem egyszersmind az egyén elleni

gyűlölet is szülte volna meg. Mikor Beaumelle azt kérdi a *Henriade*-ről, hogy »ki fogja e verstömeget ötven év múlva olvasni?« közelebb áll a valóhoz, mint Marmontel, ki annak halhatatlanságot jósol, vagy mint La Harpe, midőn a *Henriade*-nak csak az *Ilias*-t és az *Aeneis*-teszi elébe. Voltak, kik az ellenségeskedést annyira vitték, hogy megszámitották, hányszor jó elé egy ugyan az a szó a négyezer sort kitevő költeményben. Példa rá Fréron, ki vörös tintával huzta alá a huszszor eléforduló *csöndes* (tranquille) szót s egész jegyzéket készít róla, melyről La Harpe állítja, hogy maga látta. Ez aztán inkább élet-halál harc, mint kritika, s nem merném állítani, hogy ezekben a baljóslo és szörszálhasogató emberekben ne az irigység dolgozott volna, de mindamellet is, vajjon nem közelebb állanak-e ezek a valóhoz, mint La Harpe, ki az egész *Henriade*-ban csak egyetlen példát lát, a hol az útszéli igazság köznapi nyelven lenne kifejezve.« »Csak egyetlen egy«, úgymond, több nincs.

Azonban a La Beaumelle és a Fréron ítélete állott meg. Hibájuk az, hogy igen is igazságuk van s előnyeket nem tudják mérséklettel használni fel. Hasonlítanak ahoz a bíróhoz, ki, miután igazságos ítéletét meghozta, gyönyörűségét leli abban, ha a elítéltet még pótbüntetésekkel is sújthatja s ítélete fessegetésével még egyszer büntetheti. Igaz, hogy ők inkább ellenfelek, mint elfogulatlan bírák voltak, s midőn a vádiratot elkészítették, össze kellett szedniök minden lehető bizonyítékot. De mi, kiknek egy lángeszű ember ellen indított perben ítéletet kell mondanunk, e bizonyítékokból csak annyit használunk fel, a mennyi szükséges arra, hogy dicsőségének

elhomályosítása nélkül, Voltaire ellenében is megállapíttassék az igazság.

Igen, mi szívesen elismerjük a *Henriade* bámulóival, hogy Frédéric szavaival élve, e hősköltemény »a képzelhető legnagyobb bölcseséggel van kivive;« az epizódok beillesztése a lehető leghelyesebb; a IV. Henrik álma, a hetedik énekben, több valószínűséggel bír, mint a Homér- vagy Virgil-féle leszállás a poklokra; hogy a Politika, a Szerelem, az Igaz Vallás, az Erények és a Bűnök »egészen új allegoriák;« megengedjük Marмонтelnak, hogy a szereplők művészettel vannak bevezetve és helyesen alakítva s nem is jönnek magukkal nagyobb ellenkezésbe, mint a Desmaret *Clovis*-ának személyei; hogy a *Henriade* kevésbbé dagályos, mint a *Pharsalia*, hogy az Epopéa minden költészeti szabálya meg van benne tartva s e részben készséggel állíthatunk bizonyítványt ki Voltaire-nek, hogy sokkal nagyobb tiszteltben tartotta, mint a világ bármi más tekintélyét.

De mindez nem költészet, pedig a mit a költőtől a nemzet megvárt, az a nemzet, melynek nevében La Harpe elnézést követelt a *Henriade* számára: a költészet. Melyik országgyűlésen szavazták meg Franciaországban, hogy szükség van egy hőskölteményre?

Ezelőtt száz évvel a *Henriade*-ot még olvasták; a Voltaire hívei azért, mert élvezetet találtak benne, ellenei azért, hogy érveket merítsenek belőle nemtetszésüknek. Ma már senki sem képes a *Henriade*-ot olvasni; értem, úgy a mint az igazi költőket olvasni szokás, az olvasásért magáért. A *Henriade*-ot nem olvassuk, csak tudomást veszünk róla. Mindenestől kiment divatból s a dicsfénynek, mely Voltaire-t környezi, ebben szintén része van,

mert munkásságának nagyszerűsége közepette, annál könnyebben mellőzhetjük a középszerűt, mennél több alkalom kínálkozik a magasztosnak őszinte csodálására.

Egyébiránt kevésbbé neheztelek a *Henriade*-ra magára, mint némely magasztalóira s azokra a mentségekre, melyek az ízlés törvényeiül akarják magokat ránk erőltetni. Midőn La Harpe, igazat adva a kritikának, mely a *Henriade*-ot a lelemény hiányával vádolja, az iránybeli szépségeket emeli ki dicsérőleg, mit akar bizonyítani? Oly költő, a kinek nincs leleménye, de szépen tud írni, ép oly képzelhetetlen, mint megfordítva az oly költő, a kinek volna leleménye, de nem tudná kifejezni. Virgilt hozzák fel például; de hát Virgilben hiányzik-e a lelemény? Vegyük a hősköltemény legfőbb kellékét: a jellemet. Dido, Camillus, Mesencius, Nisus és Euryalus, sőt maga Aeneás is, üres nevek-e ezek, vagy élőlények, melyek minden mivelt képzelődést benépesítenek? Meg vannak teremtvé, mert élnek; s minél fogva élnek, ha nem az irány szépségénél fogva? Az *Erkölcsök*ről szóló *Tanulmány** IV. Henrik-je sokkal élethűbb, mint a *Henriade*-beli, mert vonásai író kezére vallanak. Voltaire, szeszélyből a *Henriade*-ban, Sully helyett Mornay-t állította IV. Henrik mellé; vajjon elérte-e célját verseivel, meglátjuk-e Mornay-t s nem keressük-e Sully-t?

Nagy a gyanum, hogy a La Harpe elfogultsága nem volt minden érdektől ment. Ha megtagadja a *Henriade*-tól a leleményt és dicséri verseinek szépségét, csak azért teszi, hogy a közönséget, saját tragédiái javára, hasonló engedékenységre bírja. Egyéb okot nem látok,

* Essai sur les mœurs.

miért dicsérne oly verseket, melyek leginkább hasonlítanak az övéihez »szűkölködvén képes kifejezésekben és leleményességben« úgymond, a milyeket, szerinte, Racine-nál és Boileau-nál látunk. Mindenekelőtt ott sem oly gyakoriak, mint La Harpe mondja; azután, a hol irá-lyuk nem képleges. ott a megfelelő kifejezést egész erőteljében megtaláljuk s a hol nincs új fordulat a kifejezésekben, ott a közhasználatú szó olyannyira helyén van, hogy majdnem újnak érezzük.

Hogy a *Henriade*-ban igen szép versek vannak, egészen alkalmasok arra, hogy valamely prózodiában mint szófűzési példák szerepeljenek, ez iránt az egész világ egyetért La Harpe-pal. De mégis hibázott, midőn ezeket jegyzékbe szedte, hogy szembe állítsa a Fréron által kiírt hibák lajstromával s tudnék olyakat is felhozni, melyek a prózodiából is kirínának. Különben is legyünk óvatosak a szép versekkel szemben. Ismeretes a század elejéről egy nagy színművész mondása, mely e részben szabályul szolgálhat. Egy költő szerepet ajánlott neki valamelyik darabjából, melynek verseit, úgymond, egész naivsággal, barátai helyenként igen szépeknek mondták. »Inkább szeretem a jókat«, felelt vissza Talma. Tapasztalásból tudta, hogy a jó versekért a dráma személyét, a szépekért a szerzőt tapsolták meg. A szép versekhez csak hangját kölcsönözhetette, míg a jókba egész lényét önthette. Szépnek csak a jó versek legjobb-jait kellene nevezni. Nem tagadom, hogy a *Henriade*-ban is vannak ilyenek, de nem mindenütt. a hol kellene s meglehet, hogy helyenként a Voltaire hirnévének varázsa is megvesztegeti ítéletünket.

Ha a hősköltőben a lelemény abban a tehetségben áll, hogy kivetközve saját énjéből, alakjai egyéniségét ölti föl, akkor senki sem lehetett kevésbbé alkalmas a hősköltészet terén sikert aratni, mint Voltaire, mert senki sem volt kevésbbé képes kilépni önmagából, mint ő. A *Henriade* hű képe egyéni szenvedélyeinek, lelki állapotának, személyes nehezteléseinek s a ki e részben figyelmét egész az aprólékossáig kiterjeszti, még egészségi állapotának befolyását is észlelheti. Művének legkevesbbé elmosódott alakjai azok, melyekben saját magát festi. Jobban is szeretjük, mikor a maga nevében, és nem közvetítői útján beszél. Ha leszállva a hősköltemény magaslatairól, oly műfajokba fog, melyekben az egyéniség előtérbe lépése nemcsak hogy nem illetlen, sőt bájuk épen a kifejezés közvetlenségében áll: az mindig sikerül neki; ilyenkor kitünően versel és igen gyakran valódi költő.

Ilyennek látjuk őt verses *Értekezéseiben*, *Leveleiben* és *Satirái*-ban. de főleg a *Játszi Költemények*-ben, melyeket méltán lehet a tizennyolczadik századbeli francia költészet legfőbb nyereségének nevezni. Mind e művei, egészen egyéniségével vannak tele; azzal az egyéniséggel, melyet nagyon különfélekép ítéltek meg, s mely nem kevésbbé érdemelte meg azt a sok rosszat, a mit róla mondtak, mint a sok jót, a mivel elárasztották, de a mely végre is mindent összevéve olyannyira természetes, annyira francia és annyira szellemes volt, hogy már szellemesebb csak az lehetne, ki az egész közönséget egyesítené egymagában.

Legutolsó sorba tenném az *Értekezés az cmberrel*, versekben című művét, azért, mert ebben Voltaire pre-

dikál. Itt is egészen én-je lép előtérbe, de mintegy szinpadon mutatva magát, vagyis inkább ama fattyu templomi szószéken, mely mellől hiányzik az oltár, s melyet látva, színházban képzeljük magunkat. Előadásában minden megvan: a jelenetezés, a szinpadi gépezet, még a csodálatos is, még pedig, hogy a botrány teljes legyen, keresztén csodálatos:

— A kit a legfőbb Lény csak azért teremte
S helyzett trónja mellé, hogy Őt megismerje.*

Hogy eddig az angyalig jusson, mert arról van szó, mennyire ki kelle Voltaire-nek vetköznie önmagából!

Az erkölcsi helyeken ismét visszatér magába. Morálja csakugyan egészen az övé. Ennél a pogányoké is jobb. Az az értekezés, melyben azt tanácsolja, hogy tudományos kérdésekben kevéssel érjük be és ne igyekezzünk a dolgok homályába behatolni, Virgilt juttatja eszembe, midőn a természet titkainak ismeréséből származó boldogságot énekli meg, mondván:

Felix qui potuit rerum cognoscere causas! . . .

A hetedik értekezésben arra tanít, hogy a jótékony-ság a valódi erény. Seneca, ki pedig ugyancsak nagy súlyt fektetett a jótékony-ságra, maga sem látta egyedül abban az igazi erényt. A hatodikban azt kívánja, hogy örömeinkben ismerjük fel az Istent; én Marc Auréllal és Epictetussal tartok, s úgy hiszem jobb, ha kötelességeink teljesítésében ismerjük meg. *Értekezése a szabadságról*, szabadságunkra hagyja azt hinni, hogy szabadság sem létezik. A *mértékletességet* tárgyzó *Értekezés-e*

* II. Értekezés.

pedig arra int, hogy mértékletesek legyünk az élvezetben, hogy elől kezdhezzük. Az *emberi természetről* értekezve, azzal végzi, hogy e részben teljesen tudatlanok vagyunk, és kár az időt nyomozásra vesztegetni. Végre Értekezéséből az *Irigységről*, más igazságot nem tudok kibetűzni, mint hogy nem tanácsos a Voltaire verseit kritizálni.

Előnyére vált Voltaire-nak, hogy a *Satirák*-ban és a *Levelek* ben letette azt a prédikáló hangot és színpadias előadást. Ezekben egészen ő maga és pedig legtöbbször jó oldaláról mutatva magát: józanességét, melyet Franciaország józanességének lehetne nevezni, természetes jó ízlését, mely felülmúlja tehetségét, s végre saját mivoltát, mely szíve mélyébe enged pillantani s önkénytelenül a magunkét is feltárja. Sajnálom, hogy legjobb satirájának a *Szegény Ördög*-öt kell tartanom. Boileau-nak is a legjobb satirája a legkíméletlenebb.* Az-e ennek az oka, hogy mindkét költő csak a mások rovására tudta tehetségeit teljesen kifejtetni? Nem; oka magában a műfajban van, és egy kissé Chapelain és Fréron is hibásak e részben.

A *Levelek*-ben és *Satirák*-ban a szerkezet olyan, a milyen lehet. Mentől kevesebb ideje van a költőnek a szerkezetre gondolni, annál jobb. Ez az oka, hogy neki a vegyes rímek jobban sikerülnek, mint a him- és nő-rímek váltakozása, az egyenetlen versek élénk fordulatai jobban, mint az alexandrinek lassú menete s a tíz szótaguak mindeniknél jobban. Ezek legkönnyebben jöttek neki s a költészet ihlete ezekben szállta meg igazán.

* IX. Satira; *Szellememhez*.

Sehol sem volt az oly hű hozzá, mint játszi költeményeiben; ezekben nyilatkozik valódi lángesze, melyet a *Henriade*-ban csak erőltetett. Ezekben áll előttünk az egyén, a maga természetes valóságában. Könnyű irány, szikrázó, kimeríthetetlen szellemesség, pattogó élcz, behízelgő modor; tökélyre vitele annak a művészetnek, hogy lehet mást magasztalni a viszonzás kedvéért; magunkról beszélni, a nélkül hogy unalmasakká váljunk s ragyogtatni a nyelv minden szépségét, melyet a világtársadalom hazája, — mint Voltaire nevezé Párist, — megteremtett. Mintha csak magát Francziaországot látnók, kaczerködve a föld polgárisult nemzeteivel.

Kétségen kívül, a Voltaire játszi költeményeiben nincs meg az a színpompa, sem az a változatosság, sem az a lelemény, melyet az eszélyes La Harpe kicsinyel, midőn saját, igen is kiczirkalmazott verseire gondol; de ha csak nem akarjuk az élvezetet, mely önkénytelenül hat, eltagadni, éreznünk kell, hogy e versek ép úgy a költészet ihletei, mint a Mieris vagy a Teniers képei, a festészeté. Ezek egészen mentek a Voltaire nagyszabású verses műveinek hibáitól, melyek nem is egyebek, mint a tizenhetedik század nagy költőinek halvány utánzatai. A kimerült Corneille-t, az ellágyúlt Racine-t látjuk itt Voltaire-ban; rímei kettőssével bágyadtan esnek s a második már az első előtt kész van; tele keresett kifejezésekkel, nem mert igen sokat akar mondani, hanem mert nem tudja kifejezni, a mit akar. De itt, játszi költeményeiben, hallatszik a forrás közvetlen felbuggyanása; versei, mint a virágnylás tavaszi reggelen s minden gondolata oly önkénytelen és közvetlen, mint a szökőkút ugrása.

A *Levelek*-et és *Satirák*-at olvasva, Horáczt jut eszünkbe, a ki ugyan e nemben fenköltebb, elragadóbb s mind a kivitelben, mind a színezésben költőibb; és Boileau, ki a morál magasabb régióiban, elvhűségéből merité legszebb verseit; és eszünkbe jut maga Voltaire, ki mind ezt, játszi költeményei modorában, sokkal szebben tudta elmondani. Míg, ha a *Játszi költemények*-et olvassuk, semmi másra nem gondolunk és élvezetünkben nem hiányzik semmi. E műfaj teli bájjal, Voltaire-ban utolérhetlen képviselőre talált. Mit mondjak még? A mely helyet *Levelezései*, a Voltaire prózai műveiben elfoglalnak, azt foglalják el *Játszi költeményei* a költői művei közt; ezek az ő levelezései versben.

III.

Néhány vers-író. — A tizenhetedik század hagyománya a satirában. — Gilbert.

Nehezemre esik, tanaim ridegségével sújtani olykor oly költőket, kiknek emléke fenmaradt s csak azért tenni rólok említést, hogy igazoljam, miért mellőzöm. Ha történetemben oly, ma is jóhangzású nevekhez érek, mint a fiatal Racine, Gresset, Le Franc de Pompignan, Florian, Delille, Roucher, Lebrun és mások, habozok, nem tudván hová sorozzam őket; mert mennyi, sokszor helyesen alkalmazott szellemesség, mennyi munkásság, mily verselési képesség mindegyikében s mindezek mellett, mindegyike mily távol attól, hogy a valódi költő nevét érdemelje! Pedig ki kell mondanunk, hogy ettől távol állnak,

de kimondanunk azzal a kimélettel, melyet rangjok, íróink sorában, megkövetel.

A Racine Lajos sikerei nagyon is messzemaradtak neve mögött. Költeményében a *Vallás*-ról, vannak különben oly részletek melyek, gyermek szájában, jól szavalva, a nevelési könyvek egyszerű bájával tetszenek. Még jól emlékszem, mikor kegyes tanítóim könyvnélkül tanultatták velem s félnék, ha igen apróra venném, hogy emléküket sértem meg. Kezdetleges költészet, de jó előkészület a magasabb neműre. A gyermekek Racine-ja segít élveznünk a felnőttek Racine-ját. Nem könnyű dolog, akár csak úgy is verselni mint Racine Lajos; bizonyság erre a Voltaire *Természeti Törvénye*, mely annyival hátrább áll a Racine Lajos *Vallás*-ánál, mint pogánysága ennek a keresztyénségénél.

Meg kell említnem Gresset-t, az ő apró költeményeivel, habár azokban a külmáz többnyire értékesebb mint a lényeg; Florian-t, ki szellemesség tekintetében oly nagyon mögötte van La Fontaine-nek. Le Franc de Pompignan és Lebrun, itt-ott egy egy szép strófát adnak és ez sem kicsinylendő, mert bár egyszer is sikerüljön a lyrai czélpont elérése a költőnek, már kivette nevét a feledésből s Voltaire-nak összes gúnyolódásai sem ártottak annyit Le Franc de Pompignan-nak, mint a mennyit használtak a Rousseau Ker. J. halálára irt strófái. De-lille-re nézve nem kevésbé hízelgő, hogy senkit sem lep meg híressége s azt mindenki természetesnek találja. Született verselő létére, a Virgillel való gyakori érintkezés a költő vízfénnyét vetette reá s műveinek legeredibbje egy fordítás. Hanem, a mi *Kertek* czimű művét illeti, ebben a zöld gyepek inkább a szalonok szőnyegéhez

hasonlít s a ráömlő világosság inkább a viaszgyertyák, mint a nap sugarainak fénye, s nagyon értem Buffont, midőn e művet a St. Lambert *Évszakai*-val és a Roucher *Hónapjai*-val egy rangba téve, Neckernéhez intézett röpke mondatában azt mondja, hogy »St. Lambert a Parnasszon nem egyéb mint egy hideg béka, Delille cserebogár és Roucher éjjeli madár.« Ez ítélet, ha mindjárt tán rossz hangulatból eredt is, nem kevésbé helyes; s még ma is nem csekély bosszúsággal olvassa az ember ezeket a költeményeket, kivált az *Évszakok*-at. A fordított *Georgicon* emléke védi a *Kertek*-et s bár a Roucher versei csak a Rousseau J. J. iskolájából való szónoklatok: mégis olykor szinte kedvünk van, költőt látni Chénier e derék bajtársában a vérpadon.

Gilbert korai halála, szívhez szóló *Búcsúja az élet-től*, zengzetes strófákba szedve, nem váltak hátrányára satiráinak. Neve sajnálatunk védelme alatt áll és a sajnálat elnézésre hangol.

Egyébiránt a Gilbert satirái maradandó szépségek által vívták ki megérdemelt hírnevüket. Az ok, mely őt satirikussá tette, inkább megrovást érdemel, mint dicséretet. Kezdő író létére nem birt bejutni az akadémiába; szegényes helyzete miatt a hírneves írók elfordultak tőle:

Én balga, azt hívém előbb: a tudomány
Részvétre hangolja az emberi szívet;
Nyomorom esdve járt büszke lábad nyomán,
Te láttad fájdalmim', láttad szükségimet . . .
S mit nyertem? csak szégyent és elútasítást . . . *

* Stanzák Arnould úrhoz.

Másutt bevallja, hogy gyötri

Az arany rút szomszja s a silány irigység.

Szó sincs róla, *ezek* a Múzsák nem a legjobb tanácsadók. És mégis, Gilbert, elkeseredve, visszautasítva, inkább neheztelésből mint valódi hivatásból vetve magát a satírára, meglepő éleslátást tanusít, mert felteszi magában, hogy más szemmel nézi a világot, mint kortársai. Azt, a mit ő az akkori híres írókról mond bosszúságában, az utókor hideg megfontolással helybenhagyja. Ha ítéletéből kiveszszük a gyűlölség fulánkját, a mi marad, mind igaz. A szóban: bosszú, a lényegben: valóság. Az imént keltem ki a Saint-Lambert *Évszakai* ellen; miért nem adtam a szót inkább Gilbert-nek át:

A nemes Saint-Lambert, Voltaire-től dicsérve
Szórja dicséretét versiben Voltaire-re;
Lapos beszédeit költészetnek mondja
És a négy évszakra híg rimeit ontja.

Buffon, higgadt megvetésével, nem ítél világosabban, mint Gilbert bosszútól lihegve.

Rajta is bebizonyult egyébiránt, mily nehéz dolog költőnek, még ha meg is tudja óvni magát a közvélemény tévedéseitől, korának íróival szemben, megóvni magát ezek hibáitól is s az általános ragálytól ízlését is, érzelmeit is tisztán megőrizni. Benne is, mint az általa meg-támadott írókban, meg van a század szervi hibája, az üres dagály és az álérzelmesség; meg a körülírás betegsége, melylyel a tizenennyolczadik század túl akart tenni a tizenhetediknek kedvenz gyöngéjén: az irány előkelőségén; és meg van az a keresettség, mely rátapad mind-

azok műveire, kik utánzásból lesznek írókká s azokra a költőkre, kik a költői ihletet magukon kívül keresik. Mint az orvos, ki járvány idején az elharapózó baj kiirtásán dolgozva, a kóranyagot magába veszi.

IV.

A költészet megújulása a tizennyolczadik század végén.
— *Chénier André.*

Chénier felléptével, a képzelet, az érzelem, a természetesség, a költészet, újra élednek az irodalomban. Költéményeinek közzététele, huszonöt évvel halála után,* mint valami nagyszerű felfedezés, tűnt föl. A szíveket és elméket egészen előkészítve találta. Még a divat is közreműködött érdekében. A költőknek szükségök volt egy tekintélyre, kire, némely szokásba jött költői szabadságok igazolása végett, hivatkozhasanak. Chénier-rel elérték céljukat. Hányan voltak, kik önértékből borultak előtte le s csak hogy kényelmesebben tömjénezhessenek a híres halott nevében önmagoknak, igazságot szolgáltatnak neki! De a divatszülte siker nem homályosult el: igazi, valóságos dicsőség volt az övé. A történet abból a dicsfényből, a melylyel a nem mindig önzetlen tömjénezés Chénier-t körülvette, nem törül semmit. Ő valódi költő volt; voltak már nagyobbak nála, de költőibb nem, soha senki.

Versei mindig a szívből fakadnak és oly szívből, mely az emberiségnek becsületére válik. Chénier birt

* 1819-ben.

mindazon érzelmekkel, melyekből a halhatatlan költészet ihletét meríti: egyenesség, őszinteség és önzetlenség:

Ártatlan múzsa, kit nem lehet gyűlölni.

Korában divat volt a *Barátságot* énekelni; minden költemény ezzel foglalkozott; ez volt az akkori mythologia egyik istene. Chénier is hévvel szereti barátait:

Hol vannak barátim, kiket úgy szeretek!
Szenvedek, barátim! óh, hova lettetek?

Ez igazán szívből jövő hang. Az igaz barátság kiegészítő jellemvonása minden becsületes embernek.

Chénier-ben a nagy érzés magasb rendű értelemmel is párosult. Nagy szüksége is volt erre, hogy a francia forradalom kitörésekor, elfogadja a 89-ki elveket s hogy 89 után meg bírjon állani és előre tudja látni, hová hajtják a Girondisták a forradalom hajóját és hogy kész legyen, bár egy testvére volt köztök, megtagadni őket és ellenök síkra szállani. Mult és jelen egyaránt igazolják Chénier fenkölt érzelmeit és magas értelmiségét. Minden marandót, a mi kivívható vala, 89 megszerezett; mind az, a mit azután véltek még kivívhatni, bitorlásra vezetett s a bitorlás veszélyezteteti a vívmányokat. Helyesen tudni különböztetni már akkor, a remények mámorában s az önáltatás gőzkörében; előre látni és megjósolni, hogy a girondisták politikája, mely augusztus 10-re vezetett, erről január 21-re vezetend, ehez látnoki szellem, magas értelmiség volt szükséges; félre dobni a lantot és kézbe ragadni a bosszuló és egyszersmind jósló tollat: ehez nagy szív kellett. A bárd, mely 1793-ban Chénier fejét leüté, nemesebb életet nem oltott ki soha.

De ahoz, hogy a tizennyolczadik század vége felé,

midőn a verselés művészete lassanként az ízetlen szellemficzamok özönében kezdett elmerülni, valaki azt a friss, üde, illatos költészetet támaszsa újra fel, mely a természet ölébe varázsol és visszavezet minmagunkhoz; hogy valaki a csinált és festett virágok világában oly elragadóan bájos csokrot tudjon természetes virágokból kötni: erre nem volt elég még a Chénier mély érzelme és fenkölt szelleme sem, ehez az kellett, a mit a vallás és a költészet egy néven neveznek: isteni ihlet. Chénier a maga ihletét anyja kebeléből merítette, ki görög nő volt, szép és szellemes. Ott született ő a Bosporus bájos partjain, szemben azzal az elragadó tájjal, hová a hagyomány a Homér bölcsőjét helyezi. A görögöt már az anyai tejjel szívta be, szemének első pillantása a kelet ragyogó égének bűvös fényére esett, ott, hol minden tárgy egy kép, hol minden költőben egy festő rejlik. Két éves korában Franciaországba kerülve a Languedoc mosolygó ege alatt újra fogamzottak és gyökeret vertek lelkében szülőföldének búbájos képei. Aztán jött a hagyomány, fejleszteni ösztöneit s a görög és latin ó-kor nagymesterei keblükre ölelék anyja karjai közül az ifjút, kinek füle már szokva volt nyelvök mély csengéséhez, szelleme tárva édes oktatósaiknak. A görög irodalom mint szülőföldének irodalma tűnt fel előtte; komoly tanulmányok csakhamar a tudós készségét szerzék meg neki. Mint hadnagy a Straszburgi helyőrségben, a hol Brunck lelkesítő példát adott a tudományok szeretetére, mindennapi olvasmányává tette e tudósnak a görög költők műveiből összeállított szemelvényét.*

* *Analecta veterum graecorum poetarum.*

Midőn 1782-ben Párisba jött, Parny és Bertin voltak a közvélemény ünnepeltjei. Lebrun, kit ma gúnyosan mondunk *Pindaricus*-nak, akkor dicséretképen nevezetett annak, s kérdés nélkül énekelhette háziéletéről:

Boldogság várt rám a dicsőség karjában.

Fiához intézett e szavaiban sem találtak semmi dicsekvést:

A parnasszi sasok nemes verseny-társa
Apád, kinek szintoly bátor szárnyalása. **

Chénier barátja tudott lenni az embernek, a nélkül hogy a költőt utánozta volna. Költészetének egész kincses táráat hozta magával húsz éves szívében és anyja emlékétől s a halhatatlan mesterek imádott árnyától körüllebegett szellemében. Ez a kettő tette megsebezhetetlenné.

És mégis, oly nagy a veszély, melybe a legeredetibb költő is a divatos eszme-áramlat közepette juthat, hogy szinte jól esik látnunk, midőn, mindenekelőtt megúnva Párist, két évi útra kel, előbb Sveiczba és Olaszországba, azután keletre, hol gyermekkorá látkörét keresve fel, messze, messze távozik abból a szellemi gőzkörből, mely népszerűsége emelt egy Bertin-t, Parny-t vagy Lebrun-t. Két évi távollét után, melyet emlékei legédesbjei közé számíthatott, mert egyedüli társasága önmaga és szelleme volt, visszatért Párisba, agya telides-tele költői eszmékkel, tervekkel, vázlatokkal, melyekben tarkán váltakoztak a tudomány, a politika, a szentírás, az újvilág képei, eltelve azzal a határtalan dicsvágygyal, mely mindent

** *Levél fiához.*

érezni és mindent hirdetni vágyik, melynek törekvése, a költészetet minden újkori eszme közvetítőjévé, a múlt és a jelen visszhangjává, a jövő jó-szavává varázsolni át. Az a kevés, a mi nagyszerű és szellemes vázlataiból fenmaradt, következtetést enged vonni arra, műve mily magasztos lett volna, ha befejezheti. Szerencsére, az anyagok különféleségének e tömkelegében — kettő volt, a mit a költő mindig előszeretettel ápolt és mívelt, miben nemcsak a jövő ígérétét, de érett gyümölcsöt adott az utókornak, még mielőtt a Forradalom megölte volna a költészetet s a Rémuralom megölte volna a költőt: ezek *Idyll*-jei és *Elegiá*-i.

Századunk valamennyi kiváló bírálója említi e költeményeket, s hozzá lehet tenni, el is mondtak róla mindent, ha Chénier-nek is nem lenne meg az a közös sorsa minden nagy költővel, hogy mindent elmondanak rólok s a tárgy még sem merül ki soha. A dicsőség nem egyéb, mint egyhangú magasztalás azok részéről, kik a kimagaslott szellemi művek élvezésére érzékkel bírnak; eltérés csak az egyén kifejezésének és hangjának különféleségében lehet. Chénier-t költői hajlama legelőbb a pásztor énekekre hangolta :

Tudjátok, hogy első ifjuságom olta,
Ajkam a mezőknek örömit dalolta.

Az idyll lényege, mely nem tévesztendő össze külső feltételeivel, a szerelem ama három neme, mely a valódi költőben legelőbb fakad fel; a természet szeretete, a nőben személyesített szépség szerelme és a művészet szeretete, mi a költőt a tökély legmagasabb fokára emeli.

Míg Chénier ifjúsága kéjesen ringatózott e hármas szerelem élvezetén: a görög pásztordalok olvasása fölkelte benne az idyll ihletét.

Majd azután, nem viszonzott szerelem benyomása alatt jöttek az Elégiák, s e, kivált Franciaországban, hol a szerelmet oly könnyen összetévesztik a pusztá udvariassággal, nehezen mivelhető műfajban is, az ókori minták után indult és ezek adtak lökést ösztöne kifejlődésének.

Az idyll és az elégia, mint műfajok, már Chénier előtt léteztek nálunk is, de az első maradandó becsű példányokat, neki köszönhetjük.

Abban az időben, mikor Boileau az idyll eszményítésén dolgozott, a pásztorköltészet a Segrais és Racan-féle elméskedő közhelyekkel volt elárasztva. Sem az Astrée-ban előforduló pásztorok, sem a Páris környékén elterjedő mezők, melyek oly kevésbé alkalmasok a siciliai és italiai pásztorok életmódjának folytatására: nem igen adhattak nekik eszméket az idyllre. Írtak pásztordalokat, mert akkor ezt hozta magával a divat, a mint divat volt a d'Urfé-féle regények olvasása. Pedig oly kevés hivatással bírtak a pásztorköltészetre, hogy egy-egy kecses részletet kivéve, melyben természetesen tudtak lenni ízlésből, semmi más falusi zamat költésztükön nincs, mint a nyelv ódonszerűsége.

Az elégiák közül, a mely műfajt a tizennyolczadik században oly előszeretettel művelték, maradt e csak egy is fen, mely feledésbe ne merült volna? Chénier fiatalkorában, Bertin és Parny voltak e műfaj mesterei. De hagyjuk ki elégiáikból a rímet, a mythologiai képeket s

a körülírásokat: nem marad egyéb érzékeinket csiklandoztató prózánál. A verselés még nem költészet. Az eszményítésre való képtelenség még sértőbbé teszi a lényeg durvaságát. Ezek az elégiák alig beszélnek egyébről, mint a miről hallgatni kellene. *Tacenda loquuntur*. Minda-mellett is akkor nagyon tetszettek és sikerüket a kényeskedő szellem elleni undornak köszönhatték. Irályuk természetesen tartatott, mert pórias volt. Lényegében azonban az egész nem volt egyéb, mint a kényeskedés helyébe lépett nyerseség. A légszerű Iris helyett, a költő magasztalásának — azt kellene mondanom: meggyalázásának — tárgya, egy-egy megszeretett divathögy volt, csontból és húsból. Az udvariasan gyöngéd ábrándozás helyébe, melynek meg volt legalább az az érdeme, hogy ártatlan volt, a hálósobák titkának kézzelfogható bizalmassága lépett.

Ha ítéletet kellene mondanom a két korszakban divó elégiai költészetről, a Parny, sőt még a Bertin úgynevezett természetessége felett is, a Fontenelle gyöngéd modorának adnám az előnyt, s még inkább annak, melyet annyit gúnyolt Boileau. A két időszak gyöngéd-udvarias irányában, azonkívül hogy szellemes volt, meg volt legalább a tisztelet a nők és az eszményi szerelem iránt; míg a tizennyolczadik század köznapiasan nyers elégiáiban nem látok egyebet, mint az érzéki gyönyör aljasan üres fecsegését, mely még hozzá a valódi szenvedély mezében akar diszelegni.

Chénier nem követte a divatos áramlatot az elégiában. Az ó-kori költők műveiből merítette azt a képességet, mely eszményíteni tudja a szenvedélyeket, s szíve érzelmeit a mi érzelmeinkkel hozza összhangzatba.

Egyedül az uralkodó divatnak lehet betudni azt a néhány botlását, midőn köznap, hogy természetes legyen, és kicsapongó, hogy a valót festhesse. Néhány darabjának az a hibája, hogy tárgyának igen közvetlen benyomása alatt iratott, épen mintha a meglepetés percnyi zavara szülte volna rögtönözve. Az emlékezés jobban ihleti a költőt, mint a jelen felindulása. Elégiáiban többre becsülöm azokat a darabokat, melyeket muzsája, mint a melyeket kedvese adott tollába.

Idylljei egészen muzsája behatása alatt irattak; ezeket lehet Chénier legjobb műveinek mondani. Ha keresem bennök a tizennyolczadik század befolyását, alig találok imitt-amott egy-egy köznap kifejezésre, gyenge rímre vagy erőltetett fordulatra, mely, a helyett hogy érzelmet fejezne ki, elárulja az időt, melyben iratott. Az érzelmek mindenütt mentek attól a két hibától, melytől oly nehéz szabadulni annak, ki magáról beszél: a túlzástól és a bizalmaskodástól. Mindig az ember beszél, de szerényen a költő mögé rejtőzve, s midőn önmagából ki lépve, mintegy átalakul, felölti azt a tizezer lelket, melylyel egy szellemes bíráló Shakespere-t felruházza és költőibbé válik. A minták is, melyek lelki szemei előtt lebegnek, magasabbak: Théokrit, a lángész gyermetegebb kinyomatával s mélyebb érzéssel a latin elégikusoknál; vagy az Aeneisével elégedetlen Virgil. Minő remekművek is aztán: a *Fiatal beteg*, a *Koldus*, a *Vildágtalan* és szűkebb korlátok közt: *Lydé*, *Hylas* és a *Fiatal tarenti nő*! A tanítvány utolérte mestereit és meg van az az előnye felettük, hogy érdekeltséget keltett kortársaiban a régiek művésze iránt.

Minden új ez idyllekben, pedig a régi pásztordalok megszokott formáiból semmi sem hiányzik bennök; semmi, még a mythologia sem, mely pedig a Chénier korabeli költőknél nem egyéb, mint a Boileau által előírt szabályok fárasztó alkalmazása. Chénier hiszen a Theokrit és Virgil isteneiben, annyira, a mennyire azok is hittek: a valódi költő ama lelkesedésével, mely hinni tud abban, a mit megteremtett. A mint Virgil látta Venust, az erdei nympa képében megjelenni Aeneas előtt, leomló fürtei ámbrozia-illatával árasztva el a mezőket, úgy Chénier is a közeli ligetből lesi meg a najadok játszi cselvetéseit, a mint a fiatal Hylas-t magokkal ragadják,

A fiatal sás- és üde-lágy moh-ágyba.

Mikor az anya a *Fiatal beteg*-ben, az arany-ívű istent hívja segítségül, magunk is csatlakozunk kéréséhez. Chénier pogány lett, mert költő s mi is egy percze azzá leszünk, mert a hol a valódi költő lelkét önti ki, ott a miénket is elragadja.

Chénier-t a tizenhetedik század utó-született költőjének lehetne nevezni. Ő abból a dicső korszakból vette ihletét, melyben a helyes irodalmi mérték, a költői képeknek kellő korlátok között megtartása, a kifejezéseknek bájos összhangja, az ó-kori szépségek kultuszának újra ébresztése és végre az irány tisztasága vezér-csillagként tündököltek a francia irodalom egén. Ha abban az időben élt volna, talán megtanulta volna Boileau-tól, több súlyt fektetni a simításra, de cserében meg Boileau az elégiának és idyllnek oly eszményét találhatta volna fel benne, mely messze túlszárnyalta volna a *Kölészet-tanában* fejtegetettet.

Mit mondjak a *Fiatal rabnő*-ről; mit — utolsó művéről — a *Fambusok*-ról, melynek befejezését a börtönőr szakítá félbe, ki eljött, hogy vérpadra hurczolja a költőt? — ha csak azt nem, hogy az idyllek és elégiák bűvös költője, a nagy költők merész röptét kezdé felvenni, mikor a Rémuralom bárdja ketté metszé pályafutását?

ÖTÖDIK FEJEZET.

I. A veszteségek történetének folytatása. — A szomorújáték a tizennyolczadik században — Corneille és Racine első utánzói. — A Lafosse *Manlius*-a. — A Corneille Tamás *Ariane*-ja. — II. A Crebillon újításai. — Az ember és a költő. — III. A Voltaire *Oedipus*-a. — Mit köszönhet neki a tragédia? — IV. *Zaire* és *Merope*. — V. A Voltaire színműveinek hiányai s azok okai. — VI. A Voltaire irálya a tragédiában. — VII. Voltaire némely utánzói. — Kisérletek a tragédia újjáteremtésére. — Ducis. — Le-Mercier.

I.

A veszteségek történetének folytatása. — A szomorújáték a tizennyolczadik században. — Corneille és Racine első utánzói.

A tragédia, Corneille és Racine után, eleinte nem volt egyéb utánzásnál; és mivel sem a jellemek és szenvedélyek természetességét, sem a lángész nyelvének szépségét utánzással elérni nem lehet, ez majd a Corneille által túlzásba vitt bonyodalmak szövésére és erőltetett következtetésekre, majd a Racine gyöngéden nemes modorának utáncsinálására szorítkozott. Racine-t,

mint újabbat, előszeretettel utánózták. Azt hitték, hogy terveit fogják elsajátíthatni, ha szigorúan követik szabályait és nyelvének dallamosságát, ha néhol nehézkes rímeit kerülik. Ily tévedésben ringatták magokat azok, kik Racine után legelsők merészkedtek tragédiával lépni ki a síkra, mint Campistron, Lagrange-Chancel, Duché. Különben egyike sem volt hijjával sem a szellemnek, sem a jóízlésnek s az az őszinte csodálat, melylyel, mint hű követők, a nagy mester emlékének csüngtek, műveikre a kegyeletes hódolat bélyegét ütötte. Ez elegendő arra, hogy szárnypróbálgatásaikat megbocsássuk nekik, de igen kevés arra, hogy műveiket olvassuk.

A legjobb munka, a mi a Corneille-utánzásnak köszöni létét: a Lafosse *Manlius*-a. *Manlius*ban elég szépen van festve a nagy tettek született, s a bitorlandó hatalom gyakorlására képesnek is mutatkozó összeesküvő typusa; *Rutilius*ban az inkább szenvedélyes, mint czél-tudatos fondorkodó; *Servilius*ban pedig az az ember, ki mennél inkább rabja jelleme hevességének és nyíltságának, annál kevésbbé alkalmas a titkolózásra. Az aristokratikus kiváltságokra való féltékenység s a senatori gőg híven vannak jellemezve *Valerius*ban; és *Servilius* neje, *Valéria*, férjéhez való ragaszkodása és gyermeki kötelessége közti küzdelmében érdekes alakítás. Az irály biztos és egész végig egyenletes; az általában jó versek közt vannak kitünők.

Mindamellett is, *Manlius* felett előnyt adnék egy más darabnak, melynek pedig sem alapeszméje nem oly jó, sem irályja nem oly egyenletes, de a mely sokkal inkább a szívhez szól: ez a Corneille Tamás *Ariane*-ja. Ha valamivel több költészet tudott volna bele férközni,

s ha valamivel biztosabb kézzel volna írva, *Ariane* akárhány jelenete méltó lenne Racine-hoz. Előnyt adok *Ariane*-nak *Manlius* felett, mert mindig többre becsülöm a valódi érzés szép kifejezését, minden egyéb műszépségeknél. *Ariane* oly igazán őszinte könyeket csal szemembe, hogy őszintébbeket képzelni sem tudnék, és sem Berenice, sem Phädra, sem Hermione nem képesek a Theseus elhagyott kedvesének megindító alakját elhalványítani.

Néhány jól sikerült jelenet, szép nyelv, nem annyira hűen festett jellemek, mint jó alakok, az udvariaság színében fellépő szerelem, számos oly részlet, melyek inkább az író iránti elismerést, mint az élő alakokban való hitet ébresztik fel: ime a tragédia jellege a Corneille és Racine utánczói kezében. Műveikben a művészet megmarad a nagy hagyományok utain, de nem idéz új hatást elő; a kiválóbb helyeken erőteljes nyelv, de egészben véve ingatag, szabálytalan és színetlen, s még ott is, a hol kifogástalannak látszik, mintha bágyadt volna. Beszélni sem volna érdemes rólok, ha abban a nagy művészetben, melyet tragédiának nevezünk, nemcsak egy-egy szép jelenetnek megírása, de még egy közepesnek is a nyelv szépsége által kiemelése már magában nem lenne némi dicsőség.

II.

A Crebillon újításai. — Az ember és a költő.

A tizennyolczadik század elején egy író lépett fel, kinek dicsvágya volt mindent megváltoztatni, s kiben meg is volt a tehetség maradandó becsű újítások meg-

teremtésére. Ez Crebillon. Életéből nem hiányzik a rendkívüli. Nézetei nagyon eltértek a tizenhetedik század költőitől, kik lángeszűek tudtak lenni műveikben és józaneszűek a mindennapi életben. Crebillon életében az az érdekes rendetlenség volt, melyet bizonyos elnéző elméletek a lángész külső bélyegének és végzetének mondanak. Neki nem lehetett, mint Racine-nak, otthonját vetni szemére; ő első a költők ama családjából, mely nem ismeri a polgári élet aprólékos erényeit, s a kiket oly sokszor hasonlítottak az oroszlánhoz, sashoz s több efféle büszke és társ nélkül élő állatokhoz. Crebillon soha sem volt bizonyos abban, hogy ki tudja fizetni, a mit vásárol. Házasságra lépett apja beleegyezése nélkül, s eljátszotta ezzel örökségét; adószedői állását eladta jó pénzért, de veszendőben hagyta árát; sok pénzre tett szert a Law-rendszer korában, de megtartani, a mit nyert, nem tudta; előbb a herczeg-kormányzó, később Pompadour marquis-né mindent elkövettek, hogy vagyonhoz segítsék, s alig tudtak annyira menni, hogy szűkösen megéljen.

Corneille, Racine, Molière, főkép a két utóbbi, széles ismeretekkel bírtak szakmájukban. Crebillon jobban ismerte La Calprenède-et, mint Aeschilust vagy Sophoklest. Bezárkózva félreeső szobáskájába, pipafüst-fellegekbe burkolva, könyvek és papir nélkül maga előtt, emlékezetből teremté, és írta meg dolgozatait, melyeken meglátszott szokott olvasmányának hatása. Költő-elődei a nap szép világánál, a szem ez öröménél, mint Bossuet mondá, dolgozának; ő fényes nappal becsukja ablaktábláit s gyertyavilágnál dolgozik; aztán elhagyva oduját, kertjében, egy szál ingre vetkőzve, téveteg lép-

tekkel jár fel s alá, s szavalja verseit, kertészének nagy megbotránkozására. Vázlatot sohasem készített előre, egyetlen egyet említnek, mit előre megírt volna: a *Xerxese*-ét. Egyébiránt egyre ment: akár agyában kóvályogjanak eszméi, akár papírra vesse azokat, egyaránt nem bírta volna megítélni miben hibázott. Racine azt szokta mondani: »Nincs egyéb hátra csak a versbe foglalás!« Crebillonnál készen voltak a versek, de hátra volt a darab.

Ily különöz írótól, természetesen, kellett hogy újítások származzanak.

Így írt egy *Cataliná*-t hét felvonásban, melyben az esküjelenetben embervérrel telt serleget kellett volna körülhordozni a szinpadon. De az előadás napján, Crebillon visszavette.

Így írta *Cleomède* című regényes szomorújátékát, melynek minden felvonása katasztrófával végződik. Ez a 80 éves agg író utolsó ábrándja, midőn a toll, mely a *Triumviratus*-t tervezgeté, gyöngülő kezeiből kiesett.

Így, a mi az újításokat illeti, Crebillon csak ígérekkel és fenyegetésekkel lépett fel. Azok a nagyszerű darabok, azok a borzasztó katasztrófák minden felvonás végén, eltemetve maradtak merész agyában és vele együtt elvesztek. Azon művei, melyek csakugyan színre kerültek, a klasszikus tragédiák elfogadott útjáról nem térnek le. A szavalatok bennök csak oly hosszúk és annál hosszadalmasabbak, mert a szereplők igen sokat beszélnek magokról és igen keveset rólunk. A három elfogadott egység közül, kettőt legalább, Crebillon is megtart mindenütt: az időt és a helyet. Az érdekegységet már kevésbbé veszi figyelembe; ez legnehezebb is és ebben az írói gyakorlottság nem pótolhatja a született lángel-

mét. A néző nem vizsgálja valami túlságos szigorral azokat az eszközöket, melyekkel az író személyeit egy időben és egy helyen összehozza, de hogy egyaránt lelkesüljön valamennyi személyért s csak közönyösen a főszemélyért: erre már nem hajlandó.

Crebillon egyetlen számbavehető újítása abban áll, hogy a klasszikus tragédiában működő két rugó közül az egyiket, a félelmet igyekezett túlsúlyra emelni. Példányképül a *Rodogune* ötödik felvonását s annak oly veszélyes szépségeit vette. Meghatározása a tragédiáról következő: »gyászos cselekvény, mely a nézőben a félelem által gerjeszt szálnalmat.« Igaz, hogy még hozzá teszi: »de csak oly eszközök alkalmazása által, melyek sem a közönség gyöngéd érzelmeit, sem a tisztességet nem sérlik.« Ezért raboltatja Thyestes sel az oltár mellől el az Atréus nejét. E percztől fogva Atréus-ban nem többé a testvéri gyűlölet, hanem a nejétől megfosztott férj boszúja dolgozik. »Oly helyzetbe hoztam, úgymond Crebillon, minőben a férj van, az *Elbűvölt serleg*-ben.« * Ezt nevezi ő az iszonymnak a közönség jó izlésével és a tisztességgel való összeegyeztetésének! Ugyanily nemű összeegyeztetést visz végbe, midőn a helyett hogy Thiestes-sel megitatná a fia vérét, megelégszik azzal, hogy a serleget megmutatja ugyan, de Thiestes meg sem érinti azt ajkaival. E szerint Crebillon borzalmas jellemet és cselekvényt vett vagy utánozott a mondából, de hogy szinpadra vihesse, pusztá lelemény útján, megmásítja a jellemet s szelidebbé teszi a cselekvény iszonyúságát.

De az ily szelidített iszony, mely úgyszólván magától retten vissza, midőn gyöngédebb érzelmeinket akarja

* Lafontaine egyik elbeszélése.

kimélni, nem tartozhatik a komoly drámai eszközök közé. A görög tragédiák iszonyának abból a fajából, mikor az athéni asszonyok nyílt színpadon szülik meg gyermekeiket, mi nem kérünk, mert igen nagyon a jó-izlés rovására történik. Vannak darabok, melyek nagyon tetszenek a színpadi erőszakos megrázkódtatások barátainak, de a melyekbe nem volna tanácsos viselő asszonyokat elvinni: t. i. a melodramák. Vajjon nem a mai melodráma volt-e az eszmény, mely Crebillon-nak, pipája bodor füstfellegén keresztül megjelent?

A mai kor ízlése a tragikai iszonyt arra a fokra szállította le, mely idegeinkre nem hat nagyobb mértékben mint szellemünkre. Oly katasztrófa közeledte, melytől nem rettegünk, mert előre látjuk, s iszonya ép oly tanulságos mint megrendítő: ime, így értik az iszonyt mai színpadunk mesterei. A *Cid*, *Polyeucte*, *Cinna*, csaknem az egész Racine, kívül esnek a Crebillon elméletén. Találunk-e nagy tragédiánkban valahol iszonyatot, mely idegeinkre kívánna hatni? Részemről nem látok bennök mást kifejezve, mint azt a bizonyos meggondolt rettegést, melyet tragikusaink nem az Aristoteles könyveiben, hanem magában az emberi szívben fedeztek föl. Tagadhatatlan, hogy sem annyira szenvedélyesek, sem annyira gyöngék nem vagyunk, mint személyeik némelyike; de viszont ezeket sem vetköztették ki szenvedélyeik önmagukból annyira, hogy bennök, a nyomorban és gyöngeségben saját vérünkre ne ismernénk. S midőn azon a ponton látjuk őket, hogy elveszszenek: félelmünkbe önkénytelenül is a vallomás vegyül, hogy magunk is ép oly veszélyben forognánk, ha azon a lejtőn állanánk, mely őket vesztőkbe sodorja.

A hibás elméletek és rossz példák daczára, Crebillon ha nem is lángész, de mindenesetre több mint közép-szerű tehetség. A múzsa, mely a lángeszű költők fülébe magasztos eszméket sűg, belé is olykor, annyi túlzásai közepett, belehelte a valódi szenvedély és valódi érzés találó kifejezéseit és megengedte, hogy oly számos, szé-szély szülte, alakjai között, a valódi jellem körvonalai is megjelenjenek. A tragédia nyelve, mely már-már ki-merültnek látszott, tolla alatt újra felpezsdült. A Duché, Lafosse és Corneille Tamás jó versei abban a fogyatko-zásban szenvednek, hogy mindig eszünkbe juttatják a jobbakat: elég jó pénz, de kissé megkopott rajtok a kép. A Crebillon pénze olyan, mintha a Racine vagy a Cor-neille kezéből került volna ki: ugyanazon aranyból, egy nap verve és hozva forgalomba.

Rhadamiste és Zenobiá-ban, legkiválóbb művében, nemcsak a kitűnő verselés emlékeztet a nagy mesterek nyelvére, de egész jelenetek, a jellemek élethűsége, azok legkiválóbb termékeit varázsolják előnkbe. Rhada-miste nem lenne méltatlan fivére Cid-nek és Zenobia igazi nővére Paulinának. Mindnyájan tagjai annak a hősi családnak, melynek apja Corneille. Mind a nyelv, mind az érzelmek festése a Corneille fájára vall. Crebillon, ki rendesen oly kevésbe veszi a szabályok nyűgeit s ki mintegy a rimekből veszi a szókat, ez által egészen saját szívéből és elméjéből merít. És, — mily különös, költőink legszegletesebbikénél! — a *Rhadamiste és Zenobia* vég-benyomása, a teljes összhangzaté; oly igaz, hogy e tulaj-donság, a helyett hogy egyéni adomány lenne, a nyelv valamennyi jelességeinek egyesüléséből szükségkép ered.

A Crebillon törekvése, az iszony elméletét valósítani meg a tragédiában, paradoxonokra vezetett, s azok, kik őt annak idején tapsaikkal kísérek, nem értek egyebet el, mint azt hogy Voltaire-t bosszantották. Legjobb műve, legfényesebb czáfolata elméletének.

III.

A Voltaire Oedipus-a. Mit köszönhet a tragédia Voltaire-nek?

Nyolcz évvel *Rhadamiste és Zenobia* után, *Oedipus* első előadásakor a közepszerű darab egy szép jelenetére, az inkább szép mint jó versek hallatára, egy fiatal, húsz éves költőt üdvözölt a közönség, riadó tapsaival. Voltaire költő volt. fiatalságánál fogva s mert őszinte és élénk csodálattal volt eltelve a tizenhetedik század remekei iránt. Oly szép jelenetet, mint a megtapsolt, irt még, de jobbat tán soha.

Ahoz, a mit előbeszédeiben és elődeiről irt ítéleteiben mond, a szellemes *Levelei*-ben mintegy játszva papírra vetett s csak a levél műfajából folyó kecses kifejezéseknek látszó mély gondolataihoz a tragikai költészetről: semmi megjegyzés nem fér.

Költészet-tanának szelleme nem mozog az elméletek szűk korlátai közt. Voltaire mindenütt meggleli a mit fel lehet használni, még Shakespere-ben is, kit, elég hibásan, barbárnak néz. Legközvetlenebb mintái azonban Corneille és Racine. Mig Lamotte, a ki csak szellemes ember, a szomorújátékot kimerültnek véli s felfrissítő szerül a

művészetek e királynéjának, koronája, a kötött beszéd, eldobását ajánlja: addig Voltaire, a lángelmű író, úgy vélekedik, hogy semmi maradandót nem lehet teremteni, az elődei által kijelölt úton kívül.

Ajánlja azért a jellemelek igazságát, a szenvedélyek kifejtését s az érdek és idő, ha nem is a hely egységét, végre a verselés tökélyét, mi a többinek maradandóságot biztosít.

De ha nem is keres más mintákat a tragédiában, mint a Racine és Corneille darabjait, ezt is csak a szabaddon utánczás feltétele alatt teszi. Úgy vélekedett, hogy nagyobb gyorsaság a cselekvényben, új, ismeretlen hatást idézend elé, hogy több látványosság emelni fogja a valószínűséget és hogy az érzékeinknek nyújtott élvezet, öregbiteni fogja a szellemi élvezetet is, csak vigyázni kell, nehogy a cselekvénynek és a külsőségeknek engedett nagyobb tér, a művészet lényegének ártson s a valóhoz közelítésnek a szép adja meg az árát. A tizenhetedik század tragikai költészetének Voltaire által ilyszerű átalakítása felel meg leginkább a valószínűről alkotott fogalmainknak, a görögöktől vett minden példák s mind az után is, a mit a tizenhetedik század irodalmából merítünk, nem feledve azokat a magasbrendű szépségeket sem, melyeket a Shakespere szabadabb körben mozgó darabjai felmutatnak.

A cselekvénynek és látványosságnak nyitott e szabadabb tér természetesen kétféle újítását követelte a színpadnak.

Soká visszaéltek már a hosszúra nyújtott mondatokkal s a mindennél hosszadalmasabb magánbeszédekkel. Voltaire rövidebbre szabta a szónoklatot s a magánbeszéde-

ket lehető kis számra szállította le, később egészen törülte. Ez által a szereplők mind hasonlóbbakká lettek valóban cselekvő személyekhez és nyertek élethűségben, a mire Voltaire törekedett.

Hogy a valószínűséget látványosság által növelje, szükség volt a színpadot könnyen áttekinthető szabad térré tágítani ki, melyen a belépők, már távolról feltűnjenek; legalább oly téresnek kellett lennie, hogy a *félre* beszédek ne váljanak nevetségessé, a háttérben feltűnhessenek a sziklák, zuhatagok; a láthatáron ott emelkedhessenek a sátrak és »Julia a fenékszínen sziklák közt elterülve.«* Ha ez egyszer megvan, szükséges nagyobb változatosság és több dísz a jelmezekben, folyvást változtatható díszletek, máglyák, görög tűz, menydörgés, villámlás és fogadott személyzet a népség és katonaság előállítására. Mind e változtatást követelte és meg is nyerte Voltaire. Neki lehet tehát köszönni a szintér szabad áttekinthetését, a jelmezek díszes kiállítását, a mi a történelmi valószínűség leghatásosabb eszköze és végre a díszletekben kifejtett pompát. — Különösen a szintér szabadon tartása került sok küzdelembe; nem volt könnyű dolog leszorítani onnan a főnemességet, melynek előjogaihoz tartozott, a színpadra helyezett kis padocskákról nézni az előadást s bámultatni saját magát.** Voltairenek ez sikerült.

Mindezek maradandó újítások s a dicsőség érettök

* A Triumviratus, I. és II. felv.

** A *Skótnő*-hez irt előszavában köszönetet mond Lauraguais úrnak a padok eltörléséért, melyek használata sértette az illetet s a *Semiramis* előadásánál még dívott.

Voltaire-t illeti. Azonban a művészetnek nyitott szabaddabb tér, nem volt minden veszély nélkül. Hogy lehessen kellő határt szabni az ilynemű reformoknak? Hogy lehessen megakadályozni, hogy a néző figyelme ne fajuljon mohó kíváncsisággá? Hogy érijük el, hogy a szemnek meg legyen a maga élvezete, de az elme ne forduljon el a lényegtől? A közönség, nem lévén ahoz szokva, hogy élvezetét két tárgy közt osztsza meg, nehezen fogja támogatni a költőt a kellő mérték megtartásában. A cselekvény rohamossága, mely magával ragadja, közönbössé fogja tenni a párbeszéddek iránt, melyek önmagához visszatéríteni, élvezetébe eszmélkedést is igyekeznek vegyíteni.

Nem egy példa igazolta ezt, mindjárt a Voltaire reformjai. Korában kevesen lehetnek, a kik a Lemierre *Hypermnestrá*-ját olvasták. Pedig nem tudom, hogy a Voltaire *Zaire*-ja több tapsot kapott-e. S minek köszönte Lemierre e sikert? A végjelenetnek, melyben Danaus-ra tört emelnek. Az egész közönség reszketett. Mindenki halál fiának tartotta. Dehogy! Megmenekült s gyilkosát leszúrták. A *Malabári özvegy*, ugyancsak Lemierre-től, elébb nagyon hideg fogadtatásban részesült, mert a helyett hogy magát nyílt jelenetben égette volna meg, egy mélyedésbe szállt alá, hol a máglya várt reá. E mélyedés helyett később Lemierre valóságos máglyát állított a szinpadra, melyre hősnője fellépett; az emberek törték magokat a darab után. Ha *Tell Vilmos*-ában az alma lelövési jelenetet egyszerűen elbeszéli, darabja megbukik, a jelenetnek nyílt szinpadra vitele nagy hatást csinált.

A Voltaire újításai veszedelmes voltának legkiáltóbb példája — ő maga. Elcsábítva a sikerek által, a cselekvényt és a látványosságot mindenek fölé helyezte s elődei tragédiáit öt felvonásos beszélgetéseknek keresztelte el. Ő, ki a régiekről nem igen sokat tartott, mert nem igen volt jártas bennök, arra egészen alkalmasoknak tartotta, hogy színműveik külső pompáját utánozza. A nélkül, hogy maga is észrevette volna, a látványos operát vitte a tragédiának szentelt deszkákra. »Olympia a máglyára rohan, megrendült barátai és a papok szemeláttára, kik mindannyian leverten és megzavarodva nézik, izgatottságuknak gyors közeledéssel és égre emelt karjaikkal (mily pazarlása a meglepetésnek!) adva kifejezést, a mint segélyére sietnek.« »Az ily élénk képek, teszi hozzá, a színész hévteljes és lelkes alakításában nyerve kifejezést, felkölthetik az iszony és szánsalom érzelmeit.« E szerint az iszony és a szánsalom, a helyett hogy a darab bonyodalmaival lépést tartva, abból születnék és nyerne tápot, nem egyéb a színpadi hatás erőszakolt és rögtönzött megrázkódtatásainak következményénél! Ha Voltaire elengedhetlennek tartotta a *hévteljes* és *élénk alakítást*, azzal csak azt árulta el, hogy darabjai sikerét egyedül a színészek segélyétől volt hajlandó várni. A helyett hogy darabjainak komoly bírálója legyen, képzeletben a frivol néző álláspontjára helyezte magát. Kétségen kívül szükséges, hogy a szerző némi útmutatásokat adjon a színésznek, de azok a jó darabok, melyek a bennök levő szépségek által maguk képezik a színészt. Alig hiszem hogy Racine bővebb útmutatással szolgálhatott volna Talmának, szerepei eljátszására nézt annál, mint a mit Talma azok tanulmányozásából maga merített, midőn e nagy

színész egymásután volt Mithridates, Néro, Orestes, Achilles és Joád, s remek játékával csodálatra ragadta volna e halhatatlan szerepek alkotóját.

A lejtő meredek volt és Voltaire-t a dicsőség rohamosan vitte azon lefelé. Nem állott meg az elődei ellen intézett első támadásnál s lassanként egészen felszabadította magát azon egészséges elv nyűge alól, hogy írni úgy kell, hogy ne csak a néző, hanem az olvasó is élvezetet találjon benne, az az, a színházi közönséget egészen az olvasóközönség fölébe helyezte. Minél többet dolgozik, jobban mondva minél több sikert arat, annál több tökéletlenséget talál a régibb színművekben, annál inkább panaszkodik a felmerülő alkalmatlanságokra és nyűgekre, a minek a bágyadni kezdő elmék a szigorú szabályokat és szükséges korlátokat nevezni szokták. Egyszerre elkezd panaszkodni költészetünk prózaiságára s Racine műveiből kikeresett tizenöt-husz középszerű versből, jogot merít magának, hogy merészebb tollal írjon. Azt kívánja hogy a rímelés csak a fülnek szóljon.* Szigorú törvények — úgymond — kellenek igen is (ezt mindenki elismeri, minél nagyobb szabadságokat akar venni magának), de őrizkedjünk a szolgálai utánzástól!« Mintha bizony a gyöngye rím, erősebb eszmékre segítne.

Voltaire ez álcázott támadásai a régi színmű szigorú szabályai ellen csak azt bizonyítják, hogy azok meg nem tartásáért maga is szükségét látta mentekeezni. Az elődei művészete ellen intézett kritika tulajdonkép

* T. i. más levén a leírás, más a kimondás, Voltaire elégtelen tartja, ha a rímben csak a hang azonos, a leírás lehessen különböző is, hisz az csak a szemnek szól, nem a fülnek! Ford.

csak a magáénak közvetett dicsőítése. Voltaire, kiből annyi mindenfélére meg volt a lángész, nem bírt a lángész ama teljességével, melyet minden dolog megkövetel. Midőn a lényeg és a külső szépség között kelle választania, hajlama, hogy ne mondjam gyarlósága, ez utóbbi felé vezette, az az a színpad számára készült tragédia felé, holott kevéssel az előtt, elődei felől mondott tartalmasságú ítéletei, Racine iránti lelkesülése, egészen az olvasásra szánt tragédia mellett nyilatkoztak. És figyelemre méltó jelenség, hogy mindamellett, hogy egész az igazságtalanságig előnyt ad Racine-nak Corneille fölött, mégis inkább utánozta ez utóbbi bonyodalmas cselszövényeit, mint amannak szerkezeti egyszerűségét és gyakrabban a Corneille nyelvének ingatagságát, mint a Racine-énak merész röptét és kifogástalan tisztaságát. Ha elődeiről van szó, semmi sem oly szép, mint a jellemeknek a párbeszéd általi kifejtése; ha saját színművei mellett tör lándzsát, akkor a jellem-fejlesztés, a párbeszédnek »hosszadalmas társalgásnak« bélyegeztetnek és oly hibáknak, melyeket az idegenek méltán vetnek a francia színiköltők szemére.

A Voltaire összes előnyei a színpadon domborodnak ki; nézőkül kell őt megítélnünk, hogy egész értékében méltányolhassuk. Személyei gyorsan mennek a szóból tettbe át. Ha nincs is meg bennük az az élvezetünk, hogy szenvedélyeiket szívők mélyén fogamzani, fejlődni, az érdekekkel vagy a kötelességgel való küzdelemben izmosodni lássuk, látunk legalább egymást gyorsan követő eseményeket, váratlan fordulatokat, melyek olykor egy kardcsapással vágják ketté a helyzetet. Ösztönszerűleg

érezzük e művészet gyarló voltát; de meg kell vallanunk, hogy bája és ragyogása elvakít.

A mértékkel kifejtett látványosság a színpadon, egy lépéssel közelebb visz az élethű valószínűséghez. A személyek valódiabbaknak tűnnek fel, mert úgyszólván otthonukban látjuk őket. A cselekvény helyének és korának művészeti és társadalmi viszonyaiban hiven feltüntetése: a drámai hatást történelmi megvilágítással tetézi és segíti elő. Ez a darabra úgyszólván kelte bélyegét nyomja, a nézőre pedig a tanult emberét. Végre is szívesen elnézem, hogy »azon a szigeten, melyen a triumvirek a proscriptiókat s a világnak magok közti felosztását megállapítják, hogy sötétül el a láthatár, hogy cikáznak a villámok és látjuk Juliát elterülve a sziklák közt« * csak ne a menydörgő gépezet helyettesítne az iszonyatot; a szín ne csak azért sötétülne el, hogy a hatás, mit a darab elménkre nem birt gyakorolni, idegeinkben jelentkezék és végre az a mélyedés, azok a sziklák, melyek közt Julia elterülve fekszik, ne mentsék fel őt attól, hogy ékes szavakban mondja el, a mit szíve érez.

Még egy nagy előnyt nyújt az előadás a Voltaire költészetének: eltakarja a néző előtt a kivitel fogyatkozásait. Annyi könnyűség és szóbőzség lefegyverzi az izlést. A megnagyobbított színpad a szerzőt is nagyobb távolban tünteti fel s mindnyájan tudjuk, hogy a távollevők nagyobb tiszteletben részesülnek. Ügyes színészek, ragyogó díszletek, egy Gaussin szép szemei: megannyi csábesszökök, melyek alig engedik, hogy a darabot magát jól szemügyre vegyük és elménk legalább is engedékeny-

* A *Triumviratus* előszavában.

ségre van hangolva, mielőtt itélnénk. Ki venne észre egy-egy hideg jelzőt a ragyogó versek zuhatagában, egy-egy rossz rímet a folyamatos verselés árjában, vagy egy üres szóvirágot a fényes egészben? A színházba azért megyünk hogy mulassunk vagy elérzékenyedjünk, nem hogy nyelvtani hibákat hajhászszunk, vagy rossz rímekre lessünk. De olvasás közben nem lehetünk ily elnézők. Itt a költőnek, maga és közöttünk, nincs közvetítője, nincs bűvészeti káprázat, mely ízlésünket megvesztegetné; a költő nem rendelkezik egy Lekain alakító tehetségével, mely határozatlan vagy elmosódott kifejezéseibe életet öntsön, sem egy Clairon vagy Lecouvreur bűvös szemeivel és zengzetes hangjával, hogy a szónoki fejtegetésekbe érzést s életet öntsenek. A siker olvasás közben, aligha lenne oly kedvező Voltaire-re nézve, mint a színpadon. De mielőtt hibáira rámutatnék, óhajtanám jó oldalait emelni ki.

III.

Zaire és Mérope.

Ne nézzük, ha vajjon *Zaire*-ban és *Mérope*-ban egyszerű és regényes bonyodalmak nélküli-e a cselekvény? ha a személyeket szenvedélyeik vagy önkényesen felállított helyzetök hozza-e a színpadra? ha vajjon a jellemzés következetessége vagy csak a rendező parancsszava rángatja őket ide-oda? Engedjük át magunkat egészen e darabok hatásának, s miután mind a kettő gyorsan halad és érdekelní bir: mit törődünk vele, hogy ez ismét

csak oly engedmények árán történik, melyek nélkül a hatás talán jogosultabb, de annál kisebb lenne?

Különben itt sem hiányzanak, azok a kiszámított szinpadi csattanóságok, melyeket Voltaire a tragédiától követel. Lusignan találkozása leányával *Zaire*-ban; az ősz Narbas megjelenése *Mérove*-ban, ugyan abban a perczen, midőn a királyné Egisthe-et akarja lesujtani: meglepő hatást idéznek elő; senki sem kérdi, megegyezik-e mindez a helyes kibonyolítás törvényeivel? Az előidézett hatást nem tartjuk drágán megvásároltnak, annak a jelentéktelen sebnek az árán, melyet az eszköz szabálytalansága a művészetten ejtett.

Egyébiránt a *Zaire* és *Mérove* főszépsége nem a cselekvényben és nem a csattanós jelenetekben áll; hanem a jellemeiben. Minden személy él; ismerjük, szeretjük őket.

Zaire egyike a legmeghatóbb jellemeleknek, melyek valaha színre kerültek. Meg van benne az erény egész tisztasága, s még is, mint bűnös hal meg, szomorú példaként a szenvedélyek romboló hatásának, mely azokat sem kiméli, kiknek ártatlanságát mocskok nélkül hagyja. *Zaire* szeret; senki sem róhatja ezt bűnül neki; ő, ki egyedül, elhagyatva áll a világon s rabszolgája az őt börtönéből a trónra emelni akaró fejedelemnek: szereti Orosmane-t, s e szerelem nála szenvedély és nemes indulat egyszerre. Fölfedezik előtte, hogy keresztyén szüléltől származott s a keblén őrzött kereszt, nem egyszer hozza dobogásba szívét; de a szerelem legyőz benne minden más indulatot, s a darab elején boldognak látjuk őt, a boldogság legédesebb nemében: a reménylett boldogságban.

A dráma eseményeiből rendre megtudja, hogy keresztyén, hogy a régi jeruzsálemi királyok véréből való, leánya az utolsó Lusignannak s hogy atyja még él. Találkoznak; atyja, a vérkötelék szent nevében kéri, könyörög, ősz fürteire és közelgő halálára, hogy vallja a keresztyén hitet. Ő beleegyezik s ezzel sorsát megpecsétli: két, összeférhetlen kötelességgel áll szemben, egyik sem fog tágítani s az áldozat ő leend!

A bonyodalomnak azonban ezzel nincs vége. Mi az a keresztyén törvény? A Nerestan és Lusignan vallása megtiltja-e Zaire-nak, hogy neje legyen annak a nagylelkű győzőnek, ki szerelmeért esdekel? Nerestan minden reményt eloszlat; e viszony halálos bűn lenne. Zaire nem akar hinni szavainak; nem érti hogy lehetne bűn a háladatosság Orosmane iránt s miért kelljen gyűlölnie azt, a kit szeret? De Nerestan nem enged időt a megfontolásra. A kötelesség is hallatja szavát s ha ez megszólal: a fogékony lélek meghajlik előtte. Zaire meghozza áldozatát s a szerető szív egy utolsó jajban tör ki:

Bocsássatok meg! óh, ki ne szeretné őt?

Zaire nem lehet többé Orosmane-é; de nem szűnik meg őt szeretni. Orosmane jó; hévvel ostromolja; vonakodását a szemérem zavarára magyarázza. Zaire akadozva felel; az ő hite nem a Polieucte-é, mely tápot nyer túláradásából és erőt merít még aggodalmaiból is. Szegény leány, az ő hite, a gyermeki engedelmesség nyilatkozása; hiszen, mert atyja iránti tisztelete, háza becsülete kívánják. Orosmane sürgetéseire nem tud mit felelni; kéri, halasszák el a házasságot s végre elmenekül. E távozás nem erőszakos megoldása a helyzetnek, hanem a lángész

mesteri vonása, mint a fátyol, a Timanthe képén, mely a síró atya leirhatatlan arczkifejezésére van vetve.

A drámai cselekvény még egy utolsó találkozást követelt Orosmane és Zaire közt s a valószínűség még egy küzdelmet. Zaire megesküdt Lusignannak, hogy családja feltalálásának és saját megkeresztelkedésének titkát nem árulja el Orosmane előtt. Fogadását meg is tartja; de nem akarja hogy Orosmane őt hűtlenséggel vádolja. Mit fog mondani? Hite, mely egyre parancsolóbban lép fel, vére, mely hevesebben lüktet ereiben, visszatartja reszkető ajkain érzelve kitörését, de arra nem viheti, hogy árulást vagy közönyt tettessen. Kétségbe kell ejtenie Orosmane-t, a nélkül hogy megcsalná. Martalékul dobva a legellentétebb küzdelmeknek, ingadozva a gyermeki szeretet, a vallás és a hála-szülte szerelem követelményei között: a boldogtalan lány egyik ellen sem akar véteni; de majd, mikor Orosmane szívébe döfendi törét, borzadály nélkül fogja azt fogadni, mert e döfés, életével együtt boldogtalanságának is véget vet.

Mérove talán nem oly eredeti alkotás, mint *Zaire*. Előnyére válnék ha nem emlékeztetne annyira Andromache-ra, kitől az özvegyi hűséget kölcsönzi és Clytemnestrára, kinek göggjét utánozza. *Mérove* jellemét mélyebbnek s eszélyesebbnek is kívánnók. Mint királyné, mint királyi özvegy s mint anya, ki fiának örökségét látja egy Polyphonte által veszélyeztetve, több értelemmel, több érzéssel és főleg a szívnek több ismeretével kellene hogy birjon. Midőn Polyphonte kényszeríti hogy válaszszon keze vagy fiának halála közt, sajnálom, hogy nincs benne bár egy szemernyi abból az ártatlan csalfaságból, melyel Andromache, csak hogy fiát megmentse, ki tudja

zsákmányolni a szerelmet, melyet Pyrrhusban ébresztett maga iránt. És sajnálom, hogy mikor Egisthe életveszélyben forog, nem tud, mint Clytemnestra, ki daczosan hívja fel Agamemnont hogy ám szakítsa le kebléről leányát, merészen szembeállani Polyphonte-tal s hogy kérése nem parancs is egyszersmind. Sok üres szót is szaporít:

Hah, gyűlölt napvilág! te még ragyogsz
Fölöttem! Mérope él még!

és alább megint:

Ne foszszatok meg látásától engem,
Hagyjátok őt meg, kétségbeesésemben!

Meglehet, hogy ez az anyai szív rethorikájának beillik; de az anyai szív ékesszólását hiában keresem benne. Voltaire lelkületében nem volt elég természetes gyöngédség arra, hogy leleményes tudjon lenni az érzelmek oly körében is a hol erre a képzelet nem segítheti a költőt. Fényes lángesze, a költészet tüze, tán valamely ifjúkori szerelmének ereje, elég volt arra, hogy *Zaire*-t megtegye. De ahhoz, hogy az anyai szívet tudja megszólaltatni, a Racine mélyreható lángelméje és gyöngédsége kellett volna.

Végre, hogy végezzek a kifogásokkal: a cselekvény halad, a helyzet bonyolódik, de a Mérope jelleme nem bír kidomborodni. Az ötödik felvonás Mérope-ja szakasztott mása az első felvonásbelinek; az egész jellemfestés inkább egyhangú mint következetes, a mint pedig a régi mesterek s a drámai igazság megkívánnák. A szívnek, úgyszólván csak burka látszik nála rezgésbe jöni. A növekedő veszély, a közelgő kifejlés nem bírnak belőle bár egy

váratlan hangot kicsalni. Sőt bámulatraméltó, mily gond-
dal igyekszik a költő, az érzelmek kifejezéseit, melyeket
kiaknázni nem tudott, kápráztató fogásokkal sokszorosítani.

Azonban Mérope-nak egyszerűségében nemes és
gyöngéd bánata, közönye a korona iránt, mely fia fejét
nem díszítendi soha, Egisthe sorsa feletti aggódásai közt
érett bosszúsága, midőn fülébe megy Polyphonte csel-
szövénye s végre a hatalom bírásának megvetése, fiát
veszélyben forogni látván: mind ez a természet hű voná-
saival van ecsetelve s ha nem is tartozik a Voltaire
Mérope-ja amaz erőteljes alkotások közé, melyeknek a
költő lángesze, történelmi maradandóságot biztosít, cso-
dálattraméltó vázlatnak mindenesetre beválik.

V.

A Voltaire színműveinek hibái és azok okai.

Voltaire-nek nincs jobb műve mint *Mérope* és *Zaire*.
Mindkettő mesteri mű; egyik az olajfestészet, másik a
freskó nemében. Ha választanom kellene, — az elsőséget
a freskónak adnám. A verselés *Zaire*-ban, pedig csak
husz napig dolgozott rajta — sokkal kitűnőbb, mint
Mérope-ban; melyen annyit javított. Mind a mellett sem
tudnék oly elnéző lenni, mint La Harpe, ki *Zaire*-ban
csak tiz hibát képes felfedezni, olyat, melyekben Vol-
taire a nyelvtani szabályok és a jó ízlés ellen vétett.
Vagy egészen át kellett volna magát a bűvös hatásnak
adnia, vagy keményebben ellenállania annak; s ha már

egyszer La Harpe arra adta magát, hogy megszámlálja a hibákat, megvárhatnók tőle, hogy e bájos alkotás kibebírtása nélkül, szigorúbb őre legyen mind a grammatikának, mind a logikának. Különben nagyon is érthető, hogy *Zaire* annyira elbájolta; de hogy *Mérope*-ban csak *kilencz* hibát találjon, még egygyel kevesebbet, mint *Zaire*-ban: ez már kevésbbé vall a kritikusra, mint inkább azt a tragikai költőt tünteti fel benne, ki úgy fogja fel a mások költeményeit, mint a hogy a magáéit csinálja. Nem épen okvetlen szükséges alapos nyelvésznek vagy a költészetben különösen jártasnak lenni, hogy *Mérope*-ban a következetlenségnek s a sajátlan kifejezésnek legalább száz példáját fedezhessük föl. De *kilencz* hibát mutatni ki, annyit tesz, hogy abban e *kilencz* hijján, minden csupa érzés, csupa szenvedély, csupa szív. Mert a jó vers nem egyéb mint mind ennek hű kifejezése. Már pedig maga Voltaire, bármily előszeretettel is viseltetett legyen *Mérope*-ja iránt, aligha felült volna a La Harpe számításának.

Voltaire jól tudta, mennyit veszítenek tragédiái, ha olvassák. Maga megjósolta ezt magának egyik bájos versében. Természetes józanítélete soha sem tagadta meg magát. Tudta, hogy a szinpadi siker után, jöni fog a hideg megfontolás, mihelyt műveit azzal a finom izléssel fogják olvasni, melynek terjesztésére maga is annyit tett.

Félt, hogy a siker elhomályosul s úgy látszik, sorát azzal akarja lefegyverezni, hogy szeretetreméltó szerénységgel, mit egyébiránt egészen komolyan venni alig lehet, veti magát alá annak. Maga kéri a bírálatot s félig őszintén, félig remélve, hogy nem fogják szaván, előre megadja magát. Kortársai közül nem egy adta meg az

árát annak, hogy komolyan bírálatába bocsátkozott s nem gondolta előre meg, hogy a költő, ki maga hívja ki a támadást, annál megsebezhetetlenebbnek érzí magát. Mi, kiknek nincs okunk rettegni, hogy Voltaire gúnya utolér, a miért szaván fogtuk, bántatlanul vizsgálhatjuk meg, ha vajjon a költő, midőn oly könnyű szívvel bocsátja darabjait bonczkés alá, nem tanúsít e élesebb belátást, mint maga gondolta volna?

Darabjainak legérezhetőbb hibája, mondhatni szervezeti bűne, a conceptio gyöngesége s a terv szeszélyes volta. Hiányzik bennök a történeti igazság. Nem értem ezalatt a darabnak tárgyul szolgáló esemény valóságos megtörténtét vagy azt a mindenkitől ismert bizonyosságot, mely egy Niebuhr skepticismusának is ellenáll. A vallási hagyományok, maga a monda is, épen mert összhangzatban van az emberi szívvel, ép oly történeti igazságok lehetnek, mint a tulajdonképi történelem eseményei. Az ó-kori Görögország akárhány hőse, a középkor akárhány szentje, — akár mint akarjon is a kritika mythikus alakot csinálni belőle, — a történeti valóság színében tűnhetik fel előttünk, mert gondolatainkban, tetteikben és magasztosságukban is, — ha ugyan odáig tudunk velök emelkedni, — minmagunkra ismerünk. Minden, a mit az emberi elme valószínűnek tart, a mit az emberi szív igaznak vall: történelem. A drámaíró nem egyéb, mint történetíró, kinek feladata ott kezdődik, a hol a krónikásé elvégződött; azt beszéli el, a mit a szívek rejtete fed, hol a szenvedélyek dúlnak s hová a krónikás hideg keze nem nyúlhat be. A költés fogalma a színműben, nem lehet egyéb mint az emberi lelkiismeret által elfogadott valószínű föltevés s a kivitel nem egyéb, mint

a gondolatok és a cselekvény feltartóztathatlan egymásból folyása s a friss nyomdok, melyet a személyek maguk után hagynak.

Voltaire színműveiben a lelemény legtöbbszörre nem egyéb szellemes kiszámításnál, s a szerkezet, az íróasztal mellett kigondolt esetlegek önkényes lebonyolításánál. Az események nem viselik magukon a szükségesség színét, mint a történelemben s a morál nem emelkedik magasabb színvonalra, mint akár egy regényben. A Voltaire színművei igen is magukon hordják egyénisége bélyegét; személyeiről el lehetne mondani, hogy úgy hasonlítanak hozzá, mint fiú az apjára. Ugy bánt velök, a hogy épen kedve tartja. Ide-oda teszi őket, csak hogy meglepő ellentéteket idézzon elé s a színpadi hatás kedvéért önkényesen alakít. Mindebben, daczára kimeríthetetlen szellemességének, van valami, hogy úgy mondjam, az iskolai tragédiákból. Épp azért nem is csodálkozom, hogy Voltaire darabjait oly hosszú időn át játszották a collegiumokban. Jól készült fiúk derekasan megállhatták helyüket oly darabokban, melyek ritkán emelkedtek egy retorikai mű színvonalán felül.

A helyett a törvény helyett, mely megkívánja hogy a helyzetek mindig a jellemekből s a katasztrófák mindig a szenvedélyek tusáiból folyjanak, hányszor látunk kicsinyes fogásokat vagy a díszletmester által ügyesen kigondolt önkényes változásokat alkalmazva. Voltaire igen gyakran nézte az emberi szívet csak hatásos színpadi eszköznek, feledve, hogy minden magasztos érzés és minden drámai költészet csak abból fakadhat! Ritkán emeli a szemléltetőt arra a magaslatra, melyről a szem tisztúlva nézhet le az emberi dolgokra s honnan azokat minden

szenvedély nélkül áttekintheti. Hiában igyekszem visszafojtani a szót, önkénytelenül kitör belőlem és ki kell mondanom: a Voltaire tragédiái mind fiatalkori műveknek látszanak, holott legnagyobb részök érett korából, sőt vénségéből származik, mely, igaz hogy tele volt a fiatal évek termékenyítő tüzével. Ugy tetszik, hogy az emberi szívnek még annyi ismeretét sem bírta műveibe önteni, a mennyivel birt s mintha egész törekvése abban összpontosult volna, hogy mulékony élvezetet nyújtson kortársainak, cserében a tőlök nyert népszerűségért.

Az ellen nem lehet kifogásunk, ha a deszkák hősei szellemesebbek, érzésben mélyebbek, képzelmi erőben gazdagabbak, fellépésükben merészebbek mint mi; legyenek elsők, de elsők a hasonlók közt. Azonban a Voltaire személyei nem hasonlók hozzánk; akárhánynak szemére vethetjük, hogy kevesebb esze van apjánál s kevesebb érzése nálunk. Hiában előzékenyek, behízeltgők velünk szemben, hiában igyekeznek saját előítéleteink nyelvén beszélni: nem bírnak magukkal ragadni, nézeteink nem tudnak megegyezni; nem bírunk tisztába jönni velök. Nem ismerünk bennök azokra a régi ismerősökre, mint a Corneille és Racine darabjaiban, vagy a Shakespere-éiben, kinek halhatatlan alakjaiban legutolsó olvasója is egy-egy hasonmást láthat.

»Egyik legelső szabály, ugymond Voltaire, a történelmi hősöket olyanoknak festeni, a milyenek, vagyis inkább a milyeneknek a közönség őket képzei.«* Épen e szabálynál fogva nem bírunk a Voltaire jellemzéseiben Mahometre, Ciceróra, Caesarra ismerni. Nincs meg ezek

* *Marianna* előszavában.

eltorzított jellemzésében sem az, a mit e nagy emberek-ről tudunk, sem képzelni nem tudjuk őket ilyeneknek. Még senkinek sem jutott eszébe Mahomet-et oly nyeglének képzelni, ki maga nevet csinyein, melyeket ország-világ szemeláttára üz. S ugyan miben hasonlít a *megmentett Róma* Caesárjának vézna alakja az ó-kori Itália legnagyobb emberéhez? Talán abban, hogy néhány politikai verset mond el, mit Voltaire adott szájába? Csak az a baj, hogy a versek Cinná-t juttatják eszünkbe s a Voltaire Caesárja, a Shakespere Caesárját.

A Dzsingiszkán véres harczainak és dúló hadjáraitnak, a kelet mérhetlen kiterjedése és távoliséga által csak borzasztóbbá tett emléke, nem igen alkalmas minket a *Chinai árva* édeskés vad emberével kibékíteni, ki emlékeztetve Idamé-t, hogy Témugin név alatt már szerette, felhívja hogy válják el Zamore-tól s legyen szultána, mert, teszi hozzá:

» — a trónnak megvan ám varázsa,
S könyeket szárít a korona bírása.

Hogy Dzsingiszkán egy perczre ismét Témugin legyen, hogy Mahomet diadal-útját félbeszakítva szerelmet valljon egy rabnőnek: ezt megengedjük. Elnéztük Racine-nek a szerelmes Mithridates-t, ne legyünk szigorúbbak Voltaire iránt se, de azt meg kell kívánnunk, hogy a darab többi részében Dzsindiszkán is, Mahomet is valódi alakjukban, úgy a mint őket képzeljük, lépjenek föl. S mit látunk? Amaz nem tudja levetközni az epedő szerelme, ez meg, a szerelmeskedésből fenmaradó idejét csalással és fecsegéssel tölti el. Ha rosszalom is némileg, hogy Mithridates-nek a Xipharés és Monime titkát szín-

padi cselvetéssel kell felderítenie, legalább később, midőn Róma ellen menydörög, egész nagyságában, bosszújának tárgyához méltóan tűnik fel és képzeletem túl van szárnyalva. Midőn a költő hírneves személyt visz szinpadra, a nézőben kíváncsiság és aggodalom ébred egyszerre; valódi nagy embert óhajt látni és fél, hogy a költő nem bír megfelelni várakozásának. E kíváncsiságot kielégíteni, ez aggályt eloszlatni, feladata a költőnek. Ezt teszi Corneille, Horácz ával és Augusztus-ával; ezt Racine, Mithridates-, Agrippina-, Neró- és Phädrá-jával. Mindegyike hírnevének magaslatán áll.

Voltaire-nek jobban sikerültek azok az alakok, melyek egészen saját alkotásai. Ezeket sem kell azonban igen közelről nézni. Ezek közül is néhány alig egyéb, meglehetősen gyenge rímekbe szedett regényhősnél; úgy vagyunk velők mint sok emberrel: nem bánjuk hogy egyszer láttuk, de nem óhajtunk többször találkozni velők. Azonfelül, Voltaire maga sem nagyon igyekszik gyöngeségeiket fátyolozni; *Zulimáról* azt mondja, hogy »habnak vert tejsűrű« *Mahometről*, már előbb elmondta volt, hogy »erős, mint a jó bor.« Miért viseltetnénk tehát mi, nagyobb tisztelettel képzelete alkotásai iránt mint ő maga? Igaz, hogy a hasonlatul vett tárgyak sem megvetendők; a tejhab ebédutáni csemegének igen becses valami, s a jó borban erő rejlik.

Voltaire darabjai regényes alakjainak némelyike több apa szülötte. Cideville, D'Argental és neje, Formont, d'Argens, Du Chatelet-né, szintén közreműködtek, részint adva hozzájuk, részint véve el belőlök, egyetmást. Így születtek a tragédiák — levelezés útján. Javaslatokat tettek a költőnek, alapeszméje módosítását illetőleg, új

részeket ajánlottak neki, melyeket a már megvoltagekhoz kelle illesztenie, vagy azért, hogy az egész a napi divatnak jobban megfeleljen, vagy hogy kedvében járjon azoknak, kik személyeinek atyaságában vele osztoztak.

Ámulva nézem La Harpe ot miként beszél egyenlő tudakossággal a Voltaire regényszerű darabjairól és a Racine vagy Corneille tragédiáiról s miként meri egy színvonalra helyezni annak kedves szalon darabjait, ezeknek ércznél és márványnál maradandóbb alkotásaival! S nem mulatságos-e látni, hogy hazudtolja meg, bájos levelezéseiben, maga Voltaire, az őt megpukkanásig dicsőítő pedánsokat? A költő gyöngéd szeretete költészete virágainak első nyílása iránt, az első kísérletben rejlő amavarázs, mely minden őszinte érzést jónak tüntet föl, az ellenmondások, a bírálatok igazságtalansága s a magasztalások túlzásai rövid ideig csalódásba ringathatták Voltaire-t darabjai értéke iránt; de végre is a jó ízlés felül került, Voltaire-nak pedig volt jó ízlése, még Voltaire-rel szemben is. Midőn Fréron, a Corneille és Racine hírnevével igyekezett őt boszantani, érthető, hogy e felletti haragjában, kisebbíteni igyekezett azokat, csakhogy nagyobbnak tüntethesse fel magát. De midőn maga jószántából állít fel párhúzatot, akkor sokkal szigorúbb, mint tömjénező bíráloi s a modor, melyben tréfás megjegyzéseket tesz műveire, bizonyos nemét a nemes aggodalomnak árulja el. A mily szívóssággal tud ellenállani Voltaire a mások kifogásainak, ép oly kiméretlen, mikor maga fordul maga ellen.

Hallgatással mellőzöm azt a bizonyos bölcsészeti külső mázt, melybe Voltaire nem egy személyét burkolván, azokat mintegy encyclopedistákká teszi. Ezt a hibá-

ját eleget hánytorgatták már. Aztán ne feledjük, hogy akárhány közülök nem egy hasznos igazságot segített népszerűsége. Így a mit elvennénk a költőtől, azt a bölcsésznek itélné oda a Voltaire történetírója. Különben is mind Racine, mind Corneille hasonló megtámadásoknak lehetnének kitéve, mert ők is egészen koruk keretébe illesztették a történelmet s a rómaiakat úgy beszélgetik, mint valami hittudósokat, a Jupiter unokáit, mintha keresztyén leányok volnának. Csakhogy e két nagy ember jellemrajzai mindig igazak maradnak, daczára az anachronismusoknak. Voltaire-nál ellenben, gyakran az anachronizmusból áll a hősök egész jelleme. Nála a darab mindig valamely maxima kedvéért van csinálva; a személyek pusztán saját elveinek hirdetői s kivéve, hogy nevük nem illik a korba bele, egészen a tizennyolczadik század gyermekei.

Nem a tragikai lángész hiányzott Voltaire-ban; hanem, hogy úgy fejezzem ki magamat, a kellő komoly méltóság. Saját fényes tehetségei iránt túlságos bizalommal viseltetett és kora igényeinek túlságosan hódolt. A helyett, hogy tárgyait a történelem beható tanulmányában vagy saját szellemi erejében kereste volna, befolyásoltatta magát kortársainak szenvedélyei és előítéletei által. *Mahomet*-et azért írta, hogy »a fanatizmus elretentő képét tüntesse fel;« *Marianná*-t azért, mert *Inez de Castro* előadásán sírnak; *Zulimá*-t: hogy meglágyítsa egy atya szívét, ki nem akart megbocsátni sem leányának sem vejének, a mért engedelme nélkül házasságra léptek; *Semiramis*-t, *Orestes*-t és a *Megmentett Rómá*-t azért, hogy szembeállítsa a Crebillon *Semiramis*-ával, *Electrá*-jával és *Catiliná*-jával, melyek a király költségén

és nyomdájában jelentek meg. A mi *Zaire*-t illeti, ez létét annak köszönheti, hogy Lamotte kétségbevonta, hogy kizárólag szerelmi tárgyú darabot tudna írni. Voltaire huszonkét nap alatt felelt e kételyre. Az igaz, hogy ez esetben el lehet mondani, hogy az időnek semmi köze a dologhoz.

Kétséget nem szenved, hogy az indokok selejtes volta, nagymértékben hozzájárult Voltaire darabjainak gyöngeségéhez. Egészen máskép áll a dolog a Racine és a Corneille műveivel. Tartalmasságukat eléggé megmagyarázza a tárgy helyes és szabad választása. Különösen Racine-ra áll, hogy darabjai tárgyait az ó-kor történetírói és tragikus költői műveinek beható tanulmányozásából merítette. Ő szemlélete tárgyává tette az embert majd a történelemben, majd a nagy mesterek szívében, majd a saját magáéban; több tárgy feldolgozását kísérté meg egymás után, félre téve azokat, melyekben a saját énje igen előtérbe lépett volna s mindig ellenállva a kísértésnek, mely a drámai költőt oly könnyen csábítja arra, hogy a külvilágot alkalmazza saját darabjához, az embert szabja szerepéhez. Egyszer mégis megtörtént, hogy vallásos tárgyú darabot kívántak tőle. Kész volt rá. Hisz arra kérték, hogy utolsó és legszebb költeményébe öntse hitének kincseit, keresztyéni szeretetét s a szentírás emlékeit, melyek szívébe vésődtek, ama tizenkét év alatt, míg élete dicsősége miatti vezeklésben telt. S a midőn megírta *Eszter*-t és *Athaliá*-t, semmi divatos áramlatnak nem hódolt, a vallásnak nem hizelgett; a vallás maga kívánta legszerényebb szolgájától, hogy neki szentelje nagy tehetségeit s megengedte, hogy dicsősége fényét tisztázza és növelje. Mily dicső látvány s mily jól esik

a szemnek megpihenni rajta, az után a másik hatalmas szellem szemlélése után, ki rabjává tette magát korának, csak hogy tapsait kinyerje s ki majd a közönség gyöngéinek hizelgett, majd attól várta meg, hogy az ő hiúságának tömjénezen!

Hibázott Voltaire abban is, hogy munkásságát egyszerre osztotta meg színművei és egyéb dolgozatai közt. De hiúságának hizelgett, ha elmondhatták róla, hogy három hó alatt *Caesar halálát* és *Eriphile-t* megírta és befejezte *XII. Károly történetét*. Nem ritkán dolgozott három-négy művön egyszerre. Mialatt *Alzire-t* írta, versenyzett a természettani nagy díjért Euler-rel. A magát ilyformán szétforgácsolt lángész, fényét áraszthatja minden tárgyára, de egyikben sem fog valami rendkívülit nyújtani s tartok tőle, hogy Voltaire sem volt eléggé természet-tudós a természettanban és eléggé költő a tragédiában.

Egyébiránt Voltaire-ban meg volt az akarat jól irni s mert folyvást és sokat javított művein, azt hitte mindent megtett e részben*. De javításai, melyeket ép oly sebtében végzett, mint eredeti szövegezését, nem sokat segítettek művein; kicsiszolta az épület külsejét, de az alap a régi gyöngé maradt. Épen látszólagos szigora vezette tévútra; azt hitte, hogy újjá teremti azt, a mit pedig csak más ruhába bújtatott s jármot vetve könnyű szárnyú műzsája nyakába, azzal áltatta magát, hogy ki találta titkát annak, hogy lehet a könnyed munkájú művek külső ragyogványával, az alapos tanulmány szilárdságát egyesíteni. Hogy szerencsétlensége teljes legyen,

* Egyik barátjának írta: »Mindent megjavítok, csak magamat nem.«

utólagos simításaihoz az eszméket legnagyobbbrészt barátai adták. S midőn látom Voltaire-t, a mint dolgozatain javítgat, majd itt bővítve, ott kihagyva s mindezt a reggeli postával érkezett tanácsok szerint; s látom, hogy áldoz fel D'Argental kedvéért egy-egy jellemvonást, hogy nyújt meg Cideville kértére egy-egy mondást, vagy sző bele Du Chatelet né javaslatára egy jelenetet, olybá nézem, mint a festőt, ki legjobb műve megtekintésére egybegyűlt barátai körében, vászna előtt áll, ecsettel kezében s minden megjegyzésre egy-egy vonást vet képére. Bizonyos, hogy a festő barátai csodálattal fognak adózni a képnek, melyben mindegyikének része van, de a műértő nem sokat fog adni arra, mert abban inkább a műkedvelő egymásra halmozott szárny-próbálgatásait, mint az igazi művész remekét fogja látni.

VI.

A Voltaire irálya tragédiáiban.

Könnyebb megmondani, a Voltaire irálya mi nem; mint azt hogy mi. Az a könnyelműség tárgyai választásában, az a hajrá, melyet minden divatos eszme után indít, azok a mindenki beleszólásával készült tragédiák, a sebtében való javítgatások, mindez, nem igen fér össze az irály fogalmával. Voltaire tragédiáiban az irály minden neme meg van: erőteljesség, báj, finom gyöngédség, költői színezés; de irályt — hiában keresünk bennök.

Ha a Corneille irályáról, a Racine irályáról van szó, minden mivel ember fogalmat tud magának róla alkotni

és, ellentétben a Voltaire-ről mondottal, ezeknél könnyebb megmondani, hogy irányuk mi, mint azt, hogy mi nem.

E két nagy költő nemcsak tárgyaik saját irányával, ők egyéni iránylyal is birtak s nálok az irány szívből és lélekből fakadt. A Corneille nagy lelke mindabból táplálkozott, a mi csak nagy. Ő a nagyság szempontjából szemlélt minden emberi dolgot. Előtte minden egyéni tulajdon a nagyság színében tűnt fel, még a szelidség is a nő jellemében. Ebből az ő szenvedélyes vonzalmából, minden iránt a mi nagy, s abból, hogy szelleme egészen elmerült annak fogalmába, magyarázható ki mindaz, a mit járatlanságáról, együgyűségéről, szórakozottságáról s a mindennapi életben tanúsított ügyetlenségeiről mesélnek. Ha szelleme nem lett volna oly fenkölt, bizonyára jobban a kedvében tudott járni Montauron-nak. A Nagy Corneille-nek hívták, úgy a mint XIV. Lajosnak is megadták a Nagy nevet, nem csak mert alkotásaik nagyszerűek voltak, hanem mert mindenekfölött szerettek mindent, a mi nagy volt. S ez a szeretet meglátszik a király hibáiban és a költő leggyengébb művében is. Túlélte az a sors csapásait és az élet-alkonyát; XIV. Lajos utolsó tettei hősi tettek voltak; Corneille lángeszének utolsó felvillámlása magasztosan szép versekben nyert kifejezést.

Racine, több érzéssel, de nem több szellemmel, a való helyesebb érzékét egyesítette magában, mint Corneille, Racine mindent meglát, a nagyot, a hol jelentkezik, az emberi gyöngeségeket, egyszóval a valót, melynek a nagyság legritkább tünete. De van egy sajátsága, mely mindennél inkább összeolvad egész lényegével: ez a gyöngéd érzelem. Valamint Corneille megnyerte a

nagy nevet, úgy Racine-t megilleti a *gyöngéd* elnevezés, nem mintha csak a gyöngédség hű kifejezésének érdemében tündökölnék, hanem, mert ez a sajátság uralkodik benne minden másan. Ha ez nem mond eleget mindarra, a mit Racine teremtett és alkotott: megmarad neki második szintoly szentesített czímeül: a nagy költő czíme. Benne megvan minden tehetség, ismer minden eszközt, a mi nagy drámairót alkotja, s azonfelül még költő is. Miben áll hát az a költészet, mely a színpompa és az összhangzat bájjával ruházza fel az irályt, s mely költői nyelven szólaltatja meg személyeit, a nélkül, hogy egyikén is megérzének költőjének egyénisége? Nem merek ennek megfejtéséhez fogni; *Racine, a nagy költő*, mindent megmond.

A Corneille irányának jellemző vonása az egyszerűség. Nagyság és egyszerűség együtt járnak. Senkinek sem jut eszébe, észrevenni az egyszerűséget egy közönséges beszédben; csak ott kapja meg figyelmünket, hol a gondolatok nagysága, ellentétben áll a kifejezések igénytelenségével. Valamint nagy emberek mindig és mindenben a legfesztelenebb modoruak: úgy a beszédben is mindig a legegyszerűbb, a legmagasztosabb.

A Corneille hőseinek igénytelensége, mindig a Caesárét juttatja eszembe, *Emlékiratai*-ban. A mi ebben nagy, magokban a tettekben van s a kifejezések szerénysége nem hogy elfedné, sőt inkább kiemeli azok nagyszerűségét. Caesar elég szellemes ember volt arra, hogy tetteit, ha úgy tartotta volna jónak, nagy szavakkal nagyobbita; de a valódi dicsőségnek sokkal helyesebb érzékével birt, hogysem kérkedésre engedte volna magát ragadtatni s így igénytelen szavakban beszél el

világrendítő tetteket, ösztönszerűleg érezve, hogy a hadvezér javára adja, a mit az írótól megtagad.

Voltaire-nak elég tehetsége volt arra, hogy sok szép verset írjon; vannak egyszerű versei, melyek szabátossággban és tartalmasságban Corneille-hez méltók lehetnének; vannak olyanok, melyek a Racine gyöngédségével és költői hangulatával birnak. Sőt sokoldalú képességének épen egyik legfényesebb tulajdona, hogy a mi csodálattal töltötte el, azt utánozni is tudta. De irányának e szép szemelvényei nem elégségesek arra, hogy műveinek jellemet és szilárdságot kölcsönözzenek. Voltaire minden sora, eszközül szolgál céljainak; ott, hol gondolatai fenkültek, az eszköz széppé válik; mindenütt másutt csak kölcsönzött szólamokat látunk, a mit másokban élesen megrótt volna. Piron mondta volt Voltaire-nak egy megbukott darabjára: »Beh szeretné, ha én irtam volna!« találó megjegyzés, mert epigramma a költő ellen, és egyszersmind hódolat a műbíró jó ízlésének. Valóban, midőn Voltaire-t semmi érdek nem vezérli, ritkán téved irány-kérdésekben. Senki még élesebb szemmel meg nem látta másokban a maga hibáit.

A közvélemény egyébiránt talált nevet az ő tragédiái irányának; elismerte *ragyogónak*. Voltaire megteremtője a ragyogó irálynak. A mint Corneille-t *nagynak*, Racine-t *gyöngédnek s nagy költőnek* mondjuk, úgy a Henriade és Zaire költőjét *ragyogónak* nevezhetjük. Sokat jelentő szó mindenesetre, mert nem mindenki képes, tetszése szerint ragyogóan írni; de nem elég jogcím a maradandóságra. A hol a gondolat magvas, az érzelem találó és mély, ott az irány nem szorul ragyogásra, mert a nélkül is hat, meglep, melegít. A ragyogó irályt s

kiséretében annak ezer meg ezer fogyatkozásait, a felületes érzelmek és az üres gondolatok kívánják meg. A ragyogó irány éppen mint a tűzijáték: fénye inkább vakít mint melegít, s az utolsó sustorgással emléke is semmiségbe vész. Nem igen marad egyéb vissza az egészből, mint a leleményes látványosság által előidézett meglepetés.

VII.

A Voltaire utánzói: De Belloy, Guymond de la Touche, Saurin, La Harpe, Chénier Mária-József. Kisérletek a tragédia újjászülésére. Ducis, Lemercier.

Természetes, hogy a Voltaire tragédiái számos utánzóra találtak. Ehez nem kellett egyéb, mint némi szellemmel utáncsinálni felületes conceptióit, ellesni színpadi fogásainak titkát, oda állítani regényes személyeit, melyeket nem birt történelmiekké tenni, s történelmi személyeit, melyek meg egészen regényes színben vannak feltüntetve. Egy kis természetes tehetség elég volt arra, hogy ragyogó modorából valami átmenjen az utánzóra, s főleg az csábította ezeket a könnyű munkára. A ragyogó irány az első percze sokkal szebbnek tetszik, mint a jó, és könnyebb is; ennél fogva mind hiuságunk, mind restségünk amannak utánzására csábít. A törzs bőven is hajtott fattyu-ágakat.

A tragédiái után megkísérlett számos utánzatból alig néhánynak maradt fenn emléke; ezek felett is jobb napirendre térni; közelről vizsgálva szétoszlanak

mint a pára vagy mint az imént említett tűzijáték; ha eltűnt, a sötétség nagyobb mint azelőtt.

Voltaire követői, és mindenekelőtt ő maga, tönkre tették a hatos verselést. E forma, melyet a gondolatok telje oly nemesen egyszerűnek, míg az ingadozó eszmék oly üresnek tüntetnek fel, mély érzelmeket és magasztos ihletet követel: ilyen keretbe csak igazi gyöngyszemek illenek be. A hatos vers kiállhatatlan valami oly regényes jelenetekben, melyekben a személyek oly aprólékos bajaikról beszélnek, miket a költő szeszélye tukmált reájok, vagy ha olyan személyekkel állunk szemben, kik képtelenek az események által reájok zudított nagy tettek méltóan kifejezésére. »Mi a regény szinpadon és versben?« kérdi találóan Voltaire: * Semmi, még a Voltaire tehetségének szárnyai alatt is.

Azonban e fenséges műfaj nehézsége, s a szép versek varázsereje, ha mindjárt csak üres csillogással kápráztatnak is, oly nagy, hogy a Voltaire-utánczók munkája, a francia irodalom-történetben, tisztelettel említendő. Még harmadrendű tragikai író sem lehet senki sok tehetség nélkül, és senki sem bír sok tehetséggel, a ki tökélyes kifejezést nem adott néhány az emberi szívből fakadt igazságnak, azaz, ha nincs meg benne olykor az, a mi a lángészben veleszületett sajátság. A műbírálat szigorúan bánhatik el a közepszerű művekkel, midőn az eszménynyel méri őket össze; de midőn szigorú a művel szemben, nem szabad tiszteletét megtagadnia a munkástól, és nem szabad felednie soha, hogy bár csak közepszerűt is alkotni e nemben, már érdem; va-

* Levél Du Chatelet-néhez, *Alzire* bevezetésében.

lamint azt sem, hogy mily nagy különbség van a te-remtő és a bíráló tehetség között.

Színmű-irodalmunk különleges története sok megemlézésre méltót találna a kiválóbbak között. És ezek között bizonyára a Saurin *Spartacus*-a, melynek Emiliája azt mondja a római patriciusokról:

»Felejtik, hogy az emberek testvérek«

s melynek verselését Voltaire döcögőnek nevezi, foglalná el az első helyet. *Iphigenia Taurisban* az igen korán elhunyt Guymond de la Touche-tól egy pár szép jelenete miatt szintén érdemes a felemlítésre. Dicséretet érdemelne még *Calais ostroma* De Belloy-tól; erről mondta volt Voltaire, hogy: »jó barátom, megérdemelné a sikert.« Említém minő színpadí fogásoknak köszönhetette sikerét a Lemierre *Tell Vilmos*-a és *Malabári özvegy*-e; a dráma-irodalom története, a máglyán és az almán kívül, még egyéb felemlítésre méltót is találhatna bennök. Ugyancsak méltánylással említhetne *Warwick*-ből és *Melania*-ból is néhány szép jelenetet, bár e darabokban nem is láthatna egyebet, mint halvány kinyomatát La Harpe azon törekvésének, hogy Voltaire egyetemes műveltségét mindenben utánozza.

Utánzói közül az utolsó, Chénier Mária-József, még leginkább megközelítette mesterét. Tehetsége volt, és pedig soknemű, de egyik sem emelkedett magas fokra. Nem volt járatlan sem a politikában, sem a kormányzati kérdésekben; sok volt benne abból a szellemből, melyet maga oly találóan fejez ki:

A szellem: a találó józan-ész.

Ügyes verselő, ki nem igen emelkedik ki a rhetorika köréből, de vissza sem él vele. Prózája a közepszerűségeen túlemelkedik; iránya helyenként magvas és helyes gondolkozást árul el; sok élelmesség és gyakorlatiasság volt benne, s nem volt hijjával annak a műérzéknek, mely sokszor a valódi tehetséget pótolja. Egyébként a költőből nem sok volt benne; a család költője André. Ezuttal a fiatalabbik volt — az elsőszülött.

Józsefnek legjobb műve halála után jelent meg. Ez *Tiberius*. Tanuló koromban *Tiberius*-t alig becsültem kevesebbre mint *Britannicus*-t. E boldog korban még sokkal kevésbbé ismerjük az életet, hogysen a drámai igazságot, annak látszatától meg tudnók különböztetni. A mesterkelt cselekvény, a rendkívüli meglepetések, megragadják a fiatal kor képzelődését; a tetszetős botlások s az álcázott valótlanág, nyelvbeli járatlanságunk folytán, elkerülik figyelmünket. *Tiberius* különben is a ragyogó irány iskolájából került ki, a fiatalság pedig, a külső csillogás horgán mindig fenakad. Ez az oka, miért néztem én oly nagyon akkor *Tiberius*-t, mihez hozzá járult még a napi politika hatása is,* mely belopózva iskoláink falai közé, ott a fiatalságot pártokra osztotta, s minden rosszat, a mit Chénier a capréa-i vén zsarnokról elmondott, az alkalmyszerűség színében tüntetett fel.

Még egyszer elolvastam *Tiberius*-t, kell-e mondanom, hogy utolszor? — ítéletemet egészen a friss benyomáshoz akarván alkalmazni. A csalódás nem jó bíró. Ép ezért nem is akarok behatóbban foglalkozni e művel, mely végre is nem tehet arról, hogy valamikor megbá-

* 1824-ben.

multam. Ne legyünk hálátlanok még az elszállt ábrándok iránt se! Az igazság kívánja, hogy felemlítsem azt a különös mélabús emléket, hogy a mi legcsábítóbban hatott fiatakorunkra, érinti legkellemetlenebbül a meglelt férfit De keblemben nem találtam fel többé semmit abból, a mi elbűvölt annak idején a forradalmi politikának s az épen akkor tanulmányozott római történetnek ama külső ragyogványán, melyet Chénier, ki épen akkor lépett a közoktatás terére, hogy latin tanultságát — mint mondák — kimutassa, művén előntött. Azután meg a külső mázt jártas kezek alkalmazták és a verselés folyékonysága is megengedi, hogy élvezettel olvassunk sok oly részletet, mely elég szerencsével utánozza Tacitus-t. De különben *Tiberius* és *Britannicus* között alig van más hasonlatosság, mint hogy mindkettő Róma történetéből meríti tárgyát.

Két feltűnő kísérletnek volt tanuja a tizennyolczadik század utója, melyek mindegyikének az lett volna czélja, hogy a Voltaire-utánczók kezében enyészetnek indult tragédia új életre ébredjen. Ducis megkísérelte az addigi hamis mázt egy kis Shakespere-i nyerseséggel helyettesíteni, a prózai szárazságot egy kis *Pál* és *Virginia*-féle festői zománczczal frissíteni fel s az egésze néhány egyenesen a szívekből merített vonással melegséget lehelni. Lemercier törekvése pedig arra irányult, hogy a görög művészet alaposabb tanulmányozása folytán alakítsa át a tragédiát s azt, tudományos és irodalmi háttérrel látva el, erőteljesebbé tegye. Ez utóbbi kísérlet eredménye lön *Agamemnon*, amazé pedig *Hamlet*, *Romeo* és *Julia* és *Abufár*.

A Ducis darabjait vonzókká teszi mindaz, a mit

melegen dobogó szívé, a fenségést és jót oly gyermeked kedélylyel átérzeni tudó lelke s az az eredeti egyszerűség, melyben némileg La Fontaine-hez hasonlít, beléjük önteni tudott. Ducis előszeretettel vázolja a magas észak rideg sötétsége s mélabús szenvedélyei és a kelet őseredeti szokásai közötti ellentéteket. Kedvteléssel csüng a pálmafák, az oázok és a sivatag szépségein; sőt nem retten vissza a melodramai véres jelenetektől sem.

Mint a nagyon együgyű és jószívű emberek, ő is szeretett rémképeket festeni képzelete elé. De mindennekfelett szerette költészete gyermekeibe saját szép lelkületét oltani és őszintén hitt létezésükben, mert minden jó érzést, melylyel nagy szíve telve volt, beléjük öntött. Olvastam leveleit, melyekben műveiről nem a szerző elfogultságával, hanem a jó gyermekeit szerető atya szívmelegével beszél. Ducis költő volt inkább, mint tragikai író. Képzelő ereje abból a nemből való, mely inkább fest, mint terem; érzelmisége gyöngéd lelkületéből táplálkozott, de nem bírt azzal a képességgel, mely az író előtt ismeretlen szenvedélyek bensőségét vagy azok erőszakos kitöréseit festeni tudná. De oly ritka az igazi költő, hogy Ducis-t munkái, bár alig állnak közelebb az eszményhez mint a Voltaire többi utánozóiéi, mégis sokkal felül emelik amazokon s e rangot meg is érdemelte, oly időben, melyben minden törekvés kizárólag csak az irány ragyogtatására volt irányozva s megérdemelte főleg azon elvitázhatlan érdeménél fogva, hogy a bölcsész-költő kezében oly rideggé és elvonttá tett nyelvbe némi életet tudott önteni.*

* Az 1772-ben színre került *Romeo és Julia* Voltairenak, vénségére, nem csekély bosszúságot okozott. Erre vonatkozólag

Kevésbbé érzelmes mint Ducis, de finomabb, tanul-
tabb, több irodalmi jártassággal bíró s valódi drámai
tehetséget a kritikai bölcsészet szívósságával párosítva,
lépett fel Lemercier, egy oly darabbal, mely sikert
aratva, Aeschylos és Sophokles darabjainak megrázó
hatására emlékeztetett. Segített talán a darabnak az is,
hogy akkori időben nem voltak hellenisták, kik össze-
hasonlításaiikkal csak árthattak volna neki, később azon-
ban ezek is eljöttek és felemelték nyomatékos szavukat
s *Agamemnon*-t derék munkának tartották; és annak,
hogy a minták tanulmányozása nem épen oly háládatlan
munka, legjobb bizonyítéka az, hogy a Lemercier nagyon
is vastag eredetisége — melyet néha egész az oktalán-
ságig vitt — ennél jobbat nem tudott neki sugallani.

Az említett művek egyike sem ér fel a Voltaire
jobb darabjaival; egyikben sincs egyetlen egy jelenet,
mely az ő szép jeleneteihez hasonlítható volna. A mi azt
mutatja, hogy sok tehetség nem elegendő még arra, hogy
tragédiát lehessen írni s hogy a Voltaire-éhez hasonló,
bár másodrangú művek megteremtéséhez is már lángész
kivántatik. Darabjainak becse csak hág azok szemében,
kik utánczóit olvasták, vagy figyelemmel kísérték azt az
újat teremteni kívánó nemes törekvést, mely Ducis és
Lemercier lelkes munkálkodásában nyert kifejezést. Cor-
neille és Racine után jöve, kik a tragikai feldolgozásra

írta gróf d'Argentalnak: »Az egész Páris *Welf* lett.« Ugyanakkor
írta volt, de csak olvasásra szánva, a *Minos törvényei*-t; kedve
jött a darabot előadatni. »De, úgymond, előbb időt kell adni a
Welfeknek, hogy Romeo és Julia-mámorukból kiocsúdjának«,
1772. szeptemb. A Ducis darabja aligha volt érdemes ily boszan-
kodásra.

oly gyéren kínálkozó tárgyak legjobbjait előtte már úgyszólva kiválogatták, méltán igényt tarthat arra, hogy ítéletünkben számba vegyük kevésbbé előnyös helyzetét. Műveinek összesége mindamellet is nagyhatásúnak mondható. S mivel ítéleteimben rendesen az utolsó benyomásnak szoktam engedni, e perczen, midőn e sorokat írom, nézetem az, hogy a Voltaire múzsája termékeny, változatos és életteljes. Minél inkább feledem fogatkozásait, annál élénkebb színben tűnnek föl szépségei a messze távolból, a mint még egyszer s utoljára szemlélem munkásságát, úgy tetszik nekem, mintha egy egész világot látnék benépesítve az ő ragyogó, eleven és ékesszóló alakjaival, és mintha magasan kiemelkedni látnék ez olykor elmosódott alakok közül egy bájos és soha el nem múló képet: a *Zaire*-ét, és a mint a régiek az anyát és a feleséget nevezték, egy szent képet: *Mérove*-ot.

HATODIK FEJEZET.

A veszteségek sorozatának folytatása. — A vígjáték Molière után. I. Regnard: *A Játékos*. — Dufresny. — Dancourt. — *Turcaret*. — II. Marivaux — Destouches. — La Chaussée. — III. Visszatérés a Molière iskolájához. *A Rimkovács*. (La Métromanie). — *A Gazember*. (Le Méchant.) — IV. Diderot. A komoly vígjáték elmélete. — V. Beaumarchais — *A sevillai borbély*. — *Figaro házassága*. — VI. Andrieux és Collin d'Harleville. — Fabre d'Eglantine. — *A Molière Philinteje*.

Corneille és Racine után úgy látszott, hogy a tragédia terén lehet még újat próbálni. Mint az előbbi fejezetben kifejtém, kívánatos lehetett, hogy a szín élénkebbé, a cselekvény gyorsabbá s általában az előadás a valóságnak megfelelőbbé tétessék. Ez a három változtatás a Voltaire műve volt s ebben áll darabjainak marandó becse.

De mit lehetett volna Molière után újat teremteni a vígjáték terén? Tán a látványosság szempontjából? Erre senki sem gondolhatott. A látványosság, a pompa, a terjedelmes szín emelik a tragédia hatását; keretet adnak a képhez, szemeink előtt egy darab történelem játszik; a nézőt mintegy kortárssá avatják. A vígjátéknak mindehhez semmi köze. Egy darab függöny színfal gyanánt, szinpadnak egy terem, teljesen megfelel a czélnek.

Minél inkább hasonlít a színpad egy közönséges szobához, a néző annál otthonosabban érzi magát. A vígjátékra nézt pedig az illusio netovábbja abban áll, hogy a közönség magát otthon lenni gondolja. Mi szükség van itt több cselekvényre? Azok, kik azt hitték, hogy ebből igen kevés van a *Mizantropé*-ban, elég kárpótlást találtak a *Tartuffe*-ben. Vagy a párbeszédeket kellett-e közelebb vinni az igazsághoz az által, hogy mindenkinek a maga része kellő mértékre szállíttassék s a hosszú szószaporítások megrövidíttessenek? Jó, legyen. Ha valaki úgy találta, hogy az Alceste és Philinte párbeszéde nem természetes csevegés, hanem értekezés-szagu, Molière valamelyik más darabjához kellett fordulnia. Abban aztán hallhatott igazi társalgást; a párbeszéd gyorsan, élénken foly; vágás és visszavágás követi egymást sűrűn, frissen, akár a kardok csattogása viadal közben. Vagy jobban tetszik tán a vígjátékban vers helyett a próza? Ugy kell tenni, mint Fénelon, ki a *Fösvény* prózájában kereste azt a tökélyt, melynek szerinte a *Mizantropé*, verses voltánál fogva, híjjával van. Ha ki előnyt ad a cselszövényekből kibonyoluló váratlannak, a jellemvígjátékok előre látható kimenetele felett, vagy előbbre teszi a polgári osztály egészséges, nyílt kaczagását, az udvaronczi világ erőltetett finom mosolyának: ennek is eleget tesz Molière. Mert Molière folyvást javítja, pótolja, tökéletesíti Molière-t. A mint épen kívánták, sorba ülti magára Alceste nemes vonásait, Mascarille csipős hamis képét, Sganarelle duzzogó ábrázatát, Harpagon önző tekintetét s kapzsi körmeit. Felölt minden jelmezt, Alceste himzett udvari ruháján kezdve, le a Scapin vászon-zubbonyáig. Nem volt az ízlésnek az a faja, melyben, feltéve, hogy

alapjában egészséges, fel ne találta volna, és pedig egész tökélyében, azt, a mit érdemes volt elsajátítani.

Molière után, a vigjáték terén, nem maradt más utódainak, mind válogatniok abban, mit utánozzanak.

Először senkinek sem jutott eszébe a fensőbb vigjátékokban próbálkozni meg. Oly vigjátékokra, melyben a komikum egyedül a jellemek és szenvedélyek összeállításából ered, Molière után senkisem érzett magában erőt, vállalkozni. Így ahhoz fogtak, a mit ő rendre-rendre abban hagyott volt. A vigjáték nagyszerűen meghátrált egész a *Szelewerdi*-ig. A cselvigjátékok újra felélesztették a csattanós jeleneteket, a magán beszédeket, az érdekes cselédeket; hoztak jellemek helyett szerepeket, természetesség helyett a szerző élceit. A valódi jellemfestés ki-merítve látszott lenni; a mi még megmaradt, nem volt egyéb mint adomázás; a főszemélyek egy-egy kártyás, egy-egy falusi kaczer, békülő atyafiak, tudtán kívül filosofus; vagy szerepeltek az épen napirenden levő félszegségek, az 1692-beli polgárosztály, vagy egy-egy cselszövő nő, ugyanabból az évből, vagy egy pénzember 1709-ből. Az írók kicsinyítő üvegen kezdték nézni a társadalmat, kockáztatva azt, hogy jellemvonásnak tartsanak egy-egy sokszorosan nagyított különzséget.

I.

A Játékos, Regnard-tól. — Dufresny. Dancourt. — Turcaret.

1696-ban egy vigjáték jelent meg, melyre sokan azt mondták, hogy szerzőjében Molière méltó utódára talált. Ez a *Játékos* volt, Regnard-tól. A *Játékos*-t a *Szelewerdi*

vagy a *Hazug* után kell elolvasni, nem a *Mizantrope* után. Mulattató bonyodalmakat talállok, de jellemeket hiába keresek benne. Jellemről csak oly embernél lehet szó, kiben idő és szokás valamely uralkodó hajlamot meggyökereztettek, megizmosítottak. Az ilyenén változtatni, vagy attól épen egészen szabadulni nem lehet. A büntetés utolérheti az ilyet, de hogy megjavulna, nem hallottam. A maradandó becsü vigjátékban, minden személy magában hordja jelleme következményeit. Kemény büntetés ér akárhányat és annyi elégtétellel be kell érünk. Remélni, hogy egészen megjavulnak, hogy mint a nagy Corneille mondja, eljövend a szenvedélyek tisztító tüze — arról szó sem lehet. Tudjuk, érezzük, hogy Tartuffe, a Fösvény, sőt a Mizantrope is, megjavulni soha sem fognak; de a mi megfelel a valóságnak, az kielégíti a morált s ha el van érve, hogy a néző megtapsolja bűnhődésüket és elgondolkozik azon, mit von maga után egy jellembeli visszasság: mit kívánhatunk még?

A kártyajáték nem jellemvonás; bizonyítja az, hogy ki lehet belőle gyógyulni: a kártyás megszűnik kártyázni. Bourdaloue, a kártyázás előidézte szerencsétlenségekről festett ékes rajzában, * említést tesz oly emberkről, »kiket az idők kényszerűsége arra visz, hogy mérsékeljék magokat a játékban.« E szerint tehát, a különböző időkhöz képest, a kártyázást kisebb-nagyobb mértékben üzik s a játék némileg a divatnak lehet alávetve. Egy-egy szenvedélyes játékossal hány áll szemben, kit pusztán az áramlat ragadott el! Zárjátok be a játékbárlangokat, s az a sok ezer, kit csak a mások

* Egyházi beszéd a világi mulatságokról.

utánzása vitt oda, nyugodtan fog mellettök elmenni. Regnard fiatal korában dühös játékos volt; később sokat hagyott le belőle. A miben mérsékelni tudjuk magunkat, abban a javulás sincs kizárva, s ha meg lehet javulni, akkor a kártyázás nem jellemvonás. Soha sem fogjuk annál fogva egy játékos szerepében a jellem komikumát feltalálni, pedig az igazi komikum csakis ez.

Mégis van egy eset, midőn a kártyázás: jellem; s ez az, ha a játékdüh régi, megrögzött szenvedélylyé nőtte ki magát, mely az ember egész lényét karmai közt tartja. Erről mondja La Bruyère, hogy »irtózatossá, megszünést és korlátokat nem ismerő, határtalan játékdüh az, mikor valaki egy kártyára felteszi felesége vagy gyermekei vagyonát.« * A szenvedély ily fokára vitt játszás második természetté válik s az ember egész valóját felöleli. De akkor aztán helye a dráma keretében van.

A Regnard *Játékos*-a egyszerűen ama könnyelmű ficzók egyike, kik játszanak, mert mások is azt teszik s kik a végén megjavulnak.

Szinte látom néhány év múlva: szakasztott mása Regnardnak; tán játszik is még néha, de csak tisztességesen és mérséklettel, s mindent előbbre téve a játéknál, a mit fiatal korában utána tett. Az egész darabban nem igen látok mást, mint Regnard-t, ki fiatalsága korhely éveit, Valère név alatt szellemesen és szép rímekbe szedve megénekli.

Mindamellett La Harpe dicséri a *Játékos*-ban a jellem komikumát. Abban van talán a komikum, hogy ha vesz, akkor szerelmes, ha pedig teli az erszénye,

* A szerencse javai.

közönyös? Mi komikum van ebben? A szerencsétlen játékosnak más gondolata nincs, mint visszanyerni a pénzét; ha ez megtörtént. akkor újra szerelmes lesz; ez a természeti igazság. Ha Valère, nyeresége fölötti örömeben feledi Angelikát, de visszaemlékezik reá, midőn veszt: ennek oka egyszerűen az, hogy mikor szeret, nem elég szerelmes, s mikor játszik, nincs meg benne a valódi játékos szenvedélye.

Szeretném látni valóban, mikor beszél hát a *Játékos*-ból az igazi kártyás? Talán mikor tönkretéve a szerencsétlen játék által, fölkiált:

Nem! a dühös pokol s minden fúriái
Nem tudtak ily kinzó eszközt kitalálni!
Végzet! magasztallak sűrű csapásidért,
Nincs mit vesztenem már, nyilad szivemen ért
Ha újra akarod tölteni haragod',
Rajtam nincs hatalmad — nézz más áldozatot.

És alább:

Kegyetlen sors, rajtam diadalmat vettél,
Hogy jobban megfojthass — csak azért hizelgél!

E hely Racine-ra emlékeztet; talán ügyes paródiának lehetne tartani; az igazság hangja nincs meg benne.

De igazabb-e a Valère öröme mikor nyer? Hallom, a mint egy szerencsés játszma után, mely zsebeit aranyokkal tölti meg, dicsénekeket zeng a játékos életre, s mindarra, mi azzal jár; nyomában az élvezet minden neme; érintésére aranynyá válik a réz, röpgülnek a szépek szerelmes levelei, jó felváltva minden vigasság, a zene, a táncz, a színház stb. De nem épen úgy illenek-e e szavak akármely tözsér szájába? nem énekelhet-e ez

is ép így, midőn tűzmentes szekrénye előtt áhítattal állva, elgondolja, mi mindent szerezhet meg halandó embernek a pénz? Nem szeretem az oly vonásokat, melyek egyaránt illenek két, merőben különböző helyzethez; nem jellemzik sem egyiket, sem másikat.

A *Játékos*-ban az az egy lángeszű gondolat van, mikor annyira viszi Valère-t, hogy zálogba adja Angelika arczképét. Az első szóra, melyet eziránt legényének tesz, ez fellázad:

Mit mond, az istenért, azt meg kell őrzeni!

Mire Valère visszafelel:

A szükség, jól tudod, parancsol most nekem . . .

Arczképe nélkül is szintűgy szerethetem.

Ime az igazi játékos! Regnard itt fején találta a szeget. A zálogba tett arczkép ezer tallért hoz Valère-nek, s ezzel az ezer tallérral visszatér szerencséje is. Vajjon ki fogja-e váltani nyereségével az arczképet? Derék inasa nem mulasztja el, tanácsolni azt neki. Oh nem! úgymond:

. Legyen letétül az! . . .

Pompás vonás! nagyszerű a maga nemében! kártyára való pénz, a kártyás egyetlen szentsége; a kártyásnak egyedül nyereménye iránt vannak kötelességei!

Még néhány ily erőteljes vonás s a játékos igazi jellemkép lenne. De úgy a mint van, az egész alak nem egyéb, mint élethű vonások és képzelt tulajdonok ügyes vegyülete. A mi élethű benne, az mulattató, még olvasva is; a mi pedig csak képzeleti, egyedül a színpadon élvezhető.

Ugyanezt lehet mondani a Regnard többi személyeiről is. Mindegyikben hiányzik a jelleg, az egyéniség kinyomata. Jó kedve szülöttei azok, kikben egy-egy találó, ha nem is mindig mély értelmű vonás, egy perczre elhiteti a nézővel, hogy ismerős alakokat lát maga előtt. Épen mint mikor víg álarczos menetben valamelyik önként leveszi álarczát s egy perczre emberi arczát mutatja a nézőnek. Hogy a személyekben nincs elég komikum: onnan van, mert csak arra törekeshetnek, hogy mulatságosak legyenek. Regnardban előbb megszólalt a bohóc, mielőtt megkísérlette volna megszólaltatni az emberi szívet. Átalában gondolt-e valaha az emberi szív rejtekeire, e *szelid cynikus*, mint magát nevezé, — ki montmartre-i lakába hívja pajtásait, hogy részt vegyenek a vigasságban, melyet dévaj dalok fognak fűszerezni:

— bor-szülte czimborák . . . ?

A dévaj csipősség — ez az, a mit Regnard hajhász; s ha gyakran el is találja a keresett hangot, ép oly gyakran hiányzik is benne. Darabjainak személyei valószínű versenyfutnak vele a csipős dévajkodásban. Egyik sem akar hátra maradni, de bizony nem mindig sikerül elérni a czélt.

A Regnard darabjainak alapeszméje jóízű vidámság, melyből kilátszik a szándék, a közönséget mindig lehetőleg megkaczagtatni. Tudok alaposan mívelt és jóízű bírálókat, kik úgy találják, hogy Regnard e részben nem megy túl a kellő mértéken. Ha valóban így gondolkoznak s nemcsak Voltaire-től való féltőkben, ki nek ismeretes az a mondása, hogy »a ki nem tudja élvezni Regnard-t, az Molière-t sem érdemes bámulni«,

— akkor nincs igazam. De ugyan ki tud kaczagni, ha nincs meg a kedve hozzá? Van valaki, a ki sokkal vigabb mint a Regnard darabjai s ez a költő maga. Én legalább, személyei mögött, melyek gyakran inkább torz, mint egészséges vidám alakok, mindig őt magát látom víg pajtásai körében, azzal a dévaj mosolylyal ajkán, mely a nagy ehető, jól táplált emberek sajátja s önkénytelenül is előnyt adok annak a pajtási köre számára megtartott életvidorságnak, a felett, melyet darabjaiba tudott önteni. Személyeinek az lenne a hivatása, hogy élceit a közönség előtt ismételjék, de úgylátszik a legjobbak elvesztek ez átadásban.

Jól tudom, hogy így beszélve Regnardról, én is a Voltaire ítélete alá esem. Jó; ne legyenek érdemes Molière-t élvezni tudni! De mikor én Molière-t szivemből szeretem, vele töltöm legkedvesebb óráimat, benne lelem fel a valódi vígjátékot, még azt is, mely a legbúsabb kedélyt is felvillanyozza, ugyan mit érnék azzal, ha érdemesítném magamat a Molière bámulására?

Ugyanazok a bírálók, kik oly nagyon tudják élvezni a Regnard jókedvét, egyszersmind irányának kitűnő voltát is dicsérik. Részemről ezt a dicséretet is, a Molière számára tartanám fenn. Ott, a hol a lényeg oly felületes, hogy lehessen kitűnő az irány? Regnardnál a verselés gyakran könnyen foly, szabatos és tetszős; de sohasem ékesen szóló. Helyenként elmondhatni róla, hogy jól versel; de hogy költő, azt sehol. Ékesszólás és költészet: ez a jó irány alapja; ékesszólás és költészet pedig nem lehet ott, hol a komikum nem a jellemből domborodik ki. Innen van, hogy a költészeti kérdésekben legkényesebb ízlésűek is, még azok is, kik Thaliát

nem sorozzák a mûzsák közé, nem haboznak, Molière-nek a nagy költő nevet megadni. Hagyjuk a Regnard irányát és beszéljünk inkább nyelvéről, mely mindenütt, a hol az anyag természetes, oly kitünő, élénk és elmés, hogy kora ferdeségeinek csípős festésében majd megközelíti Boileau-t; de a mi ezen kívül esik, abban Regnard nyelve sekélyes és felületes; kifejezései nem ritkán elmosódottak, verselése prózai s nagyon elüt a természetes-től; a rímelés sem megy mindenütt elég könnyen, s a hol hiányzik a találó rím, ott erőszakhoz nyúl. Szóval a Molière titka elveszett:

»Taníts meg, Molière, hol veszed rímeid' ?«

Ott kapta, a hol Regnard nem mindig kereste: a rím és a gondolat összhangzatában. Olvassuk hát Regnard-t egy kissé magáért is, de főleg azért is, hogy az összehasonlítás folytán még jobban elbűvölve térjünk vissza ahoz az isteni költőhöz, kinél a rímelés bája csak egygyel több ok arra, hogy könyvnélkül tanuljuk meg, a mit tőle olvastunk.

A Regnard színműveinek értéke csak a színpadon tűnik ki teljes mértékben; neki oly színészek kellenek, kiknek kifejező arcjátéka és jellemző hanghordozása életet tud önteni a vontatott kifejezésekbe és játékok által ott is jótékony vidámságot gerjesztenek, hol a szerző csak bohóczkodik. A külső hatásra számított jele-
netek, melyekben semmi sem természetes, csak a színész művészete, mindig élénk, elmés, pattogó játékot kívánnak. Mikor a játékos a kártya-asztal mellett töltött éj után félig magán kívül haza jó és izgatott léptekkel méregeti szobáját, ha az őt kezében kiterjesztett háló-köntösével

kísérő inas ügyes színész, a közönség teljes szívből fog kacagni. De olvasva, az ily hatásos jelenetek éle egészen elvész, a jól kiszámított meglepetések szintelenné válnak, az élet sava és borsza elszáll. Igaz, hogy megnevetetni a közönséget, ha mindjárt jó színészek segélyével is, már magában nem közönséges érdem. Nem is mondhatnók, hogy Regnard-ban hiányzanék a tehetség, magát jól olvastatni is. Végre is, mind ezt nem szabad kicsinyelni, mert ebben áll a dicsőség.

Regnard egy ideig feszült viszonyban állt Boileau-val. Akkor történt, mikor az a nők elleni satyráját írta. Regnard azzal felelt, hogy satyrát írt a férfiak ellen. A vesztes ő volt s ez adott okot az összezőrdülésre. De a tulajdonképeni ok abban rejlett, hogy a kezdő író alkalmatlannak találta a Boileau által felállított irodalmi szabályokat. Legyen bármint, később, mikor tehetségével öregbedett helyes felfogása is, ismét közeledett ahoz, ki valamennyi kritikus közt leginkább szívéen hordta az irodalom jó hírnevét. Kibékülésük záloga az *Ikrek* című mű volt. Mert lehetett-e reménye Boileau-val valaha kibékülni, ha nem tesz valamit a szabályok kedvéért is? Ezért írta Regnard, szabadon utánozva Plautust, e nagy gonddal dolgozott kedves kis darabját, melynek verselésén több helyütt meglátszik a mester befolyása. A Regnard hírnevét *Játékos*-a alapította meg; de ebből fele részt az *Ikrek*-nek kellene tulajdonítani.

Dufresny. — Dancourt. — Turcaret.

Szomorú dolog, hogy Regnard egyetlen egyszer sem emlékszik meg Molière-ről. Nem mintha soha se

gondolt volna reá, s olykor ihletet ne merített volna belőle. De a Molière nagy neve alkalmatlan volt még azoknak is, kik dicsőségét különben felhasználták. Akadt azonban olyan is, kit e dicsőség annyira bántott, hogy foltot látott rajta. S mi lehetett az? Ki hinné, hogy a szellemesség hiánya? Dufresny volt az első, ki ezt észrevette és ki is merte mondani. Ha azt a szellemességet érti, mely szavakkal játszik, akkor Dufresnynek igaza volt; ezt, Molière, jellemvígjátékaiban nem alkalmazta. Nem mintha ebből a szellemből benne is ne lett volna meg csaknem annyi, mint Dufresny-ben; bizonyosság erre a *Szeleeverdi* és a *Versenység szerelmesek* című játsszi műveiben uralkodó hang. De az e fajta könnyű eledelből, melytől Molière csakhamar undorral fordult el, állott Dufresny-nél az egész ebéd. Ő valódi hajtóvadászatot tartott olyan adomaszerű kaland félékre, melyekből szellemes ember létére darabokat csinál és minden szerepet magával tölt be. A Dufresny parasztjai szakasztott olyanok, mint ő maga, csak parasztruhába öltözve. Az ember, Molière-t olvasva, magát is szellemesnek tartja; ha Dufresny-t olvassuk, félünk, hogy buták vagyunk; s mivel az e fajta félelem legrosszabbul esik mindenkinek, azzal boszuljuk meg magunkat, hogy könyvét becsapjuk.

Dancourt elég okos volt, művészetét saját erejéhez szabni. Tartózkodott verses darabokat írni s a Molière polgári vigjátékai nyomán haladva, prózában írt elég mulattató és a természetet elég híven utánzó vigjátékokat, melyek megneveztették még XIV. Lajost is, kit pedig Molière meglehetősen elkényeztetett volt.

Regnard-ral és Dancourt-ral végezve, eszünkbe

jut a *Turcaret* népszerű s majd példabeszéddé vált neve s nem szabad felednünk, hogy benne maradandó becsű művet birunk. A *Turcaret*-k ma is élnek, köztünk járnak, ismerjük őket. A 89 ki forradalom letépte rólok a nagy parókat az arannyal himzett ruhát, a gyémánt gyűrűket és nehéz aranylánczokat; de meghagyta rajtok az önteltséget és az ostobaságot. A pénz-világban ma is naponként támadnak *Turcaret*-k, az egyenlőség szelleme kényszeríti őket, hogy, külsőleg legalább, hasonlítsanak más emberekhez, de szívök a régi maradt. Ezek az emberek, épen mint *Turcaret*, azt hiszik, hogy a pénz mindent pótol, még azt is, a mi bennök hiányzik.

Mesteri vonás, hogy a *Turcaret* környezete mind gazemberekből áll; a társaság egészen méltó ez emberhez. A ki csak a pénzt becsüli nagyra, megérdemli, hogy oly emberek környezzék, kiknek nincs más gondolata, mint őt kifosztani. A jó vigjáték morálja ezt követeli; és még a morálnál is inkább, az igazság. Ha csak pénzen lehetne jó barátokat és hű szolgákat venni, kinek vethetnők szemére, ha minden áron gazdagságra tör? A *Turcaret* bűneinek elmaradhatatlan büntetése abban áll, hogy oly emberekkel van dolga, kik jól értik azt a mesterséget, hogy lehessen őt szerzeménye egyrészétől megkönnyíteni. E szédelgők egyébiránt úgy tudják üzni mesterségüket, hogy a törvényszékekkel összeütközésbe nem jönnek; tisztességes emberek, kik csak azt teszik, a mit a törvények nem tiltanak és sokkal inkább szeretik kedves énjüket, hogysem azt a vigasztalást nyújtanak nekünk, hogy felakasztassák magokat. *Gil Blas*-ban feles számú ily vigasztalást találhatunk; mert *Gil Blas* soha

* Lesage vigjátéka.

A ford.

el nem múló képe annak az életnek, mely a becsületes ember háza és a tömlöcz közt foly le. *Turcaret*-vel is több érdemet vívott volna ki magának Lesage, ha nem írja meg *Gil Blas*-t.

II.

Marivaux. — Destouches. — La Chaussée. — A Molière-iskola újra ébredése.

Ugyan ezt nem mondhatjuk Marivaux-ról. *Marianne* czimű regénye, bár húsz évig dolgozott rajta s bár annak nem egy részlete a hosszas munka arányához mért tökélyt és élvezhetőséget eléri, nem homályosította el színműveit. Sok minden e regényben, ma már túl van haladva. Ha nem tudnók is, hogy a szerző húsz évig dolgozott rajta s hogy húsz évvel élte túl munkája befejezését: mégis könnyű volna rájönni, hogy az egészen megérzik a ki-merültség. A mely író nem éri el a természetest, attól csaknem annyira távozik, mint a ki pusztán a divatot utánozza. Marivaux is, mert rendkívülit akart teremteni, belebonyolult saját műve szálaiba. A mi természetes is benne, sem bir a keresetlenség jellegével, sőt a helyett igen gyakran a felületesség színeiben pompázik. Végre is Marivaux otthonosabb a színműben, mint a regényben, s bár abban sem ment a kényeskedő szellemtől, mégis szívesen adjuk oda a *Marianne* Marivaux-ját, a *Szerelem és véletlen játéka*i, meg az *Álmeghittek* Marivaux-jáért.

Pedig e darabok is messze mögötte maradnak *Turcaret*-nek. *Turcaret*-ben oly jellem van festve, mely

egészen a mi világunkból való. Említsd bár ki előtt *Turcaret*-t, s a név hallatára azonnal eszébe jutand az ember. Hányan nem látták Lesage darabját s van-e mégis, ki ne ismerne *Turcaret*-ket? Ebben van a darab természetessége és dicsősége.

Ellenben beszélj akárkinek Dorante-ről vagy Sylviáról; melyik? fogják kérdezni. Hisz ilyen akárhány van még, még a Marivaux többi darabjaiban is. Ha azonban fiatal szerelmes párról beszélsz, mely kölcsönösen próbára akarva tenni hűségét, álöltözetben udvarol egymásnak, egyik inasnak, másik szobalánynak öltöztetve: mindenki azonnal ráismer a *Szerelem és véletlen játéka*-nak a hőseire.

Az egész darab egyébiránt csak egyetlen helyzet, de a kivitel oly bájos, hogy ritkítja párját. A két fiatal, titkos varázstól üzve, beleszeret egymásba, s e varázsnak annál kevésbbé igyekeznek ellenállani, minél erősebbeknek érzik magokat ellenében. De lassanként a varázs erőt vesz rajtuk, meglepi, nyugtalanítja őket, míg végre egészen hatalmába kerülnek. Ez észrevétlen közeledést, a mindinkább növekvő szenvedélynek önmaga előtt visszarettenő érzelmeit híven festeni; szembeállítani tudni egy fiatal úrnőt. az illemnek megsértése nélkül, egy szerelmet valló inassal; kibékéltetni a nézőt azzal a gondolattal, hogy az úrhölgy meghallgassa az inast s feleletében se visszautasító, se bátorító ne legyen; nem engedni, hogy a nő, ingadozva a veszélyt sejtő ész parancsa és titkos vágyának csalogató szózata közt, egy perczig is letérjen a való és a természetesség útjáról; festeni tudni őt, a mint majd vonakodik, majd félig enged, visszavonva elejtett szavait: ehhez a művész remeklő

tolla kellett, vagy egyszerűebben szólva, e mesteri vonásokban, az emberi szív igazságait látjuk feltárva, egy szerencsés órában. nem az által a Marivaux által, ki szellemeskedve mindenütt a *finomat** kereste, ki Voltaireben nem látott mást, »mint a köznapi eszmék tökélyét«, hanem az által a Marivaux által, kiben a jóféle és szelid ember, természetes keresetlenségében, talán tudtán kívül is, mindig diadalmaskodott.

Az *Almeghittek*-ben (*Faussees confidences*) a helyzet ugyanaz, mint az imént vázolt, csak a viszonyok mutatnak némi eltérést. Ebben a Dorante szerepét nem egy cseléd viszi, de ha valamivel több is, nem sokkal áll fölötte: itt egy ház-gondnok mer szerelmes lenni úrnőjébe. Ez esetben tehát Sylviára nézt balházasság forogna fen. Araminte anyja, az előkelő összeköttetéseket vadászó polgárnő, el akarja üzetni a házból Dorante-ot, kinek két bűne van: ellenezte már szolgálatba léptét és szerelmes mer lenni leányába. Araminte is, épen mint Sylvia, kezdetben örül, látva ház-gondnoka érzelmeit, miben magára nézve semmi veszélyt nem lát. A kísértésnek nyugodtan néz szemébe, mert teljesen bízik magában. Védve Dorante-ot anyja megtámadásai ellen, azt hiszi, hogy csak saját abbeli jogát védi, azt tartani ház-gondnoknak, a kit akar s a józanész nevében kel ki anyja előítéletei ellen. Pedig tulajdonkép a szerelem beszél belőle. A végén tisztába jó szívével s maga rendeli el összekelését Dorante-tal.

Alig lehet valami bájosabbat, keresetlenebbet, leleményesebb összhangzatot képzelni, mint ez érzelmes jele-

* Kedvencz szavajárása: *finom mozdulat*, *finom érzelem* stb.

netek. Kinek jutna eszébe arra gondolni, hogy Marivaux folyvást a valószínűtlenség után jár? Bár mily tekervényes legyen is különben ez út, én belenyugszom, csak a végén a valóra vezessen. Ily áron kész vagyok szemet húnyni a Marivaux inasoknak öltöztetett gavalléraitra, ál-megbizottaira, még sajátos szólamaira is, melyek valószínűtlenségei természetes kifejezéseinek látszanak, a mint hogy csakugyan az ilyeseket kizárólag kedvencz inasainak tartja fenn.

Destouches.

Az időtájt, mikor egész Páris a Marivaux darabjainak tapsolt, egy író lépett fel, kiben az a nagyvilágias szellem volt meg, melyet inkább ösztönszerű tapintatnak, mint a nevetséges iránti érzéknek, vagy azt festeni tudó képességnek lehetne mondani. Destouches, mert ő az, előbb diplomata, aztán kedvtelésből író, melun-i bájos villájába elvonulva. a vigjátéknak egy egészen új fajtát vélte kitalálni. Azonban, diplomata létére, még irodalmi működésében sem tudván magát egészen megtagadni, »csak kísérletet kíván tenni, úgymond nagy szerénnyen, arra, hogy a szereplő egyének hangján és sajátságain teendő némely változtatásokkal, Molière után is, kelen-dővé tegye magát.« Regnard és Dancourt szellemi sziporkáik erejénél fogva, a kétértelmű helyzetek és a szin-padi fogások kihasználásával kívántak hatni. A Lesage *Turcaret*-jában mind csupa semmirekellőkkel találkozunk. Destouches meg akarta tisztítani a vigjátékot mindattól, a mi a nyers bohózat vagy a kétes jellemek színét hordja magán. Az ő eszménye a vigjáték ama jámbor faja volt,

melyben minden szereplő erényeivel, nagyobb hibáival tudja lekötni érdekünket, melyekből a darab végén bizonyosan kigyógyul. Az ő vígjátékaiban senkinek megjavulásán kételkedni nem lehet. Az a fajtája ez a vígjátéknak, mely jámbor ártatlanságában még csak nevettetni sem igyekszik.

A Destouches darabjainak erkölcsrajza, mely jámborabb mint igaz, jellemei, melyek a darab végén mulhatatlanul megjavulnak, párbeszédeiben az udvarias társalgási hang, mely inkább a diplomatai jegyzék-váltás nyelvéhez hasonlít s végre személyeinek a congressusok zöld asztala körül ülő államférfiak hideg udvariasságára emlékeztető kifogástalan magatartása: * mind ez nem annyira a nagy közönség, mint a házi színházak családi köre számára látszik irva lenni. Destouches legjobb darabja, *A Dicsekvő*, gyereksházba való, ámbár nem hiányzanak benne helyes és gyöngéd vonások sem, melyekből a szülők is sok tanulságot meríthetnének.

A siker nem hiányzott a Destouches darabjának. A vígjáték e gyermekded jámbor faja, tetszett a *Régensség* idejéből való sikamlós darabokhoz szokott közönségnek, melynek nem egy tagja ismert magára azok személyeiben. A Destouches egyéneinek kifogástalan magatartása, egy rakás nemes érzelem, mi darabjainak az erkölcsi színművek (moralitások) jellegét kölcsönözte, a szellemesség az a neme, mely a nézőt inkább a szerző iránti nagyrabecsülésre, mintsem jókedvre hangolná, a mértékkel alkalmazott gúny, a folyékony és behízelgő irány, mind ez eleinte nagyon tetszett, később azonban unal-

* Destouches követ volt Londonban.

massá vált. A társadalom jobb része talán örülhetett is e daraboknak, melyekben a jó atya kényeztetett gyermekeit úgyszólván térdein hintáztatva gyógyítja ki hibáikból, de a Destouches kritikusainak, vagy mint ő mondá, irigyeinek sem lehetett rossz néven venni, hogy sohajtva gondoltak vissza a Regnard pezsgő jó kedvére, a Dancourt jóízű kedélyességére, sőt még a Dufresny csipős élceire is. A Destouches vígjátékain megszűnt a közönség nevetni; természetes átmenet volt ez a vígjáték azon fájára, melynek feladata volt könyeket csalni a szembe.

La Chaussée.

Első, a ki vígjátékaival a közönséget megríkatta, La Chaussée volt; szellemes és jóízű ember, a ki azon kezdte, hogy kigúnyolta Lamotte-ot, újításaiért, Homér kivonatos fordításáért és prózában irt ódáiért. A kezdet elég sokat ígért, de több mint negyven éves korában egy színésznő, a bájos Quinault kisasszony, őt is az újítások útjára vezette, melyek aztán nem kevesebb fel-tűnést okoztak s nem is jobb véget értek, mint az általa oly nevetségessé tett Lamotte-éi. Quinault kisasszony felhívta La Chaussée-t, hogy egy társadalmi adomát sirva-vigadó darabbá dolgozzon át. Így keletkezett *A divatos előítélet*. A darab nagy tetszést aratott. Ez elsőt több hasonló sikerű darab követte. A két ellentétes mű-faj szerencsés vegyítésének kérdése megoldottnak látszott. Fel volt tehát találva az az eszköz, mely a kedély két legellentétesebb hangulatát, a sirást és a nevetést, úgyszólván egy ültében, előidézni volt hivatva.

A baj csak az, hogy ma nem ugyanazokon a dolgokon sirunk és nevetünk, mint 1735-ben. Az érzékenykedés, épúgy mint a kicsapongó jókedv, lehet divat dolga. Megtörténhetik az is, hogy a mit atyáink megsirattak, arra mi nevetünk. La Chaussée pedig csak a maga korabeli sírás és nevetés titkát birta. Kortársai közül többen fölismerték a fogást és kételkedtek a sikerben. Ebből az időből származik az *érzékeny vigjáték* elnevezés. De az elérzékenyülés még nem sírás s ezt nagyon hamar felismerték ellenei. Maga La Chaussée sem bízott nagyon új találmányában, oly óvatossággal kerüli mindenütt akár a sírás, akár a nevetés kierőszakolását s igyekszik megtartani a középútat. A hol csak lehet, kerüli az éles kidomborításokat s jóízlése és a divatos áramlat közötti ez öntudatos tétovázásából eredett aztán egy természeteséget egészen nélkülöző munka, mely már az ő értére is, a végén sem meg nem kaczagtatott, sem meg nem rikatott senkit.

Azt mondják, Quinault k. a. elébb Voltaire-nek ajánlotta volt fel a *Divatos előítélet* tárgyát. De ez óvatosan ellent tudott állani a kísértésnek, hogy ő legyen az érzelmes vigjáték megalapítója. De nem birt ellenállani a La Chaussée által kivívott siker csábjának. A *Divatos előítélet* után egy évvel a *Tékozló fiú*-t színre vitte s a *Nevelőnő* után két évvel *Nanine*-t. Voltaire, az érzelmes vigjáték késedelmes utánzója, még La Chaussée-nál is komolyabban vette feladatát. A helyett, hogy mint a feltaláló, a középútat igyekezett volna megtartani, a bohózatoshoz folyamodott, hogy nevetést, s a tragikumhoz, hogy sírást idézzon elő. Ha kevésbbé bánt is az, hogy az a férfi, kinek lángelméje oly sok mindenre volt

képes, a vigjátékban nem tudott sikert kivívni, de méltán elszomorodhatunk azon, ha versenyre látjuk őt kelni egy La Chaussée-val oly műfajban, melyet imént még maga is nevetségessé tett s látjuk őt cserbenhagyva ezúttal szelleme által, mely sehogysem tudott hiúságának szolgája lenni. Még tízlábú versei is, melyekben pedig más-kor oly könnyen mozgott, ezúttal a bájnak és élénkségnek egészen hijjával vannak. A darab is, oly helyeken, hol megindító akar lenni, nehézkes, a hol pedig nevetni kellene, nem egyéb torzképnél.

Ma már senki sem olvassa sem Destouches-t, sem La Chaussée-t, sem azokat a vigjátékokat, melyekkel Voltaire csak ártott hírnevének, azt gondolva, mint annyi-szor, hogy mindent, a mihez elméletben ért, valósítani is tud. De mindig fog olvasó és néző közönsége is lenni, azoknak a vigjáték-íróknak, kik Molière nyomdokain ha-adva, maradandót teremtetek, mint Dufresny, daczára, hogy el akarta vitatni Molière-től a szellemességet; mint Marivaux, midőn nem kívánja fitogtatni a magát s mint Dancourt, Lesage és mindenekfelett Regnard. A Molière vigjátékainak három válfajából, ők a legkönnyebben utá-nozhatót választották ki: a csel-vigjátékot. Ez dicséretükre válik; bizonyos neme az eredetiségnek az is, ha valaki mérlegelni tudja utánzási képességének mértékét.

III.

A Rímkovács. — A Gazember.

A Molière-utánzás oly termékenyítő hatást gyakorol, hogy csak előnyére válhatott két, a század első felében fellépett írónak, midőn elhagyva a könnyed köl-

tészet mezejét, szerencsét próbált, a nagy mester nyomán haladva, a magasabb vígjáték régiójában. Értem Piron-t, a dévaj epigrammok lángeszű mesterét és Gresset-t, az alkalmi versek ép oly lángeszű költőjét. Molière érezte Piron-nal, hogy többre is képes epigrammáinál, Gresset-vel pedig azt, hogy a *Gazember* ben kifejtett komoly művészet nem válik hátrányára a *Vert-Vert* és a *Chartreuse* bájos szellemének.

A *Rímkovács* azt a benyomást teszi, mintha Piron, midőn darabját írta, Molière arczképe előtt ülve, a nagy mesterre szegzett szemekkel, annak vonásaiból igyekezett volna az alakítás titkát ellesni. Csalódik azonban, ha azt hiszi, hogy tárgyát, Molière feldolgozásra hálásnak tartotta volna. A rimelés szeñvedélye lehet nevetséges, de jellemvonásnak nem válik be. A Molière agyában két, minden áron verselni akaró egyén képe megvolt; de őrizkedett azokat valamely darabja főalakjaivá tenni. Oronte egyetlen egyszer jelenik meg azért, hogy sonette-jével diszelegjen. A mi pedig Trissotin-t illeti, azért vesz-e részt mindvégig a cselekvényben, hogy verseit fitogtassa, vagy hogy verseivel másokat bolonddá tegyen? Mikor Philaminte-et kerülgeti, sokkal kézzelfoghatóbb haszon után leselkedik, mint a mit a kényeskedők magasztalásából várhatna. A jó ember a házikisasszonyra vetette szemeit, s a hozományra vadász. Célját nagy ügyességgel el is éri, a mások oktan csodálatát maga iránt kizsákmányolja, és ez az, a mi őt jellemmé domborítja ki. Trissotin a szellemeskedés Tartuffe-je. Ez szenteskedő álcájával, ő versecskéivel hizelgi be magát.

A Piron rimelője sem az Oronte hiuságával, sem a Trissotin pénzsomjával nem bir. A darab címe mondja meg, hogy mi, szenvedélyes rímvadász. Jó; ha szenvedélye komoly, akkor nevetséges is. De mindjárt az első jelenetben látom, hogy a helyett, hogy magát igazi néven, Damis-nak nevezné, csinált néven s De l'Empyrée (hetedik égbeli) úrnak hivatja magát. Ennyi elég, hogy tisztába jöjjenek vele. Ha feladatát maga sem veszi komolyan, bizonyos vagyok benne, hogy nem lesz mulatságos. S csakugyan, lehet-e valami unalmasabb, mint e Damis? Ő maga magát teszi nevetségessé, csak-hogy a közönség annál kevesebb nevetségest lásson rajta. Damis csakugyan meg is kapja a magáét. Senkinek sem jut eszébe nevetni rajta.

Még más hibája is van Damisnak, még pedig a legnagyobb valamennyi közt; jó tulajdonai nem vonzóak. Önzetlen, de nem ismeri annak, a mit feláldoz, az értékét. Gazdag lányt kaphatna nőül s átengedi barátjának. Szép érdem, mikor nem szerelmes belé! A közönség egészen közönyös marad iránta s mikor a darab végén így szól:

Múzsza, te kárpótolj szerenését, szerelmet!

önkéntelenül a kutya meséjét juttatja eszünkbe, mely zsákmányát elejti annak árnyékaért.

Csak egy élethű alak van a darabban: a Damis bátyja, Baliveau úr. Utálja a verselési mániát s csöpp kedve sincs, vagyonát a költészet bolondjának áldozni. A szerep csak vázlat, de a vázlat természetű. S csakugyan a darab legjobb verseit a Baliveau szájából halljuk. Midőn Damis arról ábrándozik, hogy »Az emlékezet

templomáiban fogja szerencsáját keresni, Baliveau, Molière-nek is becsületére való versekben felelve, így szól:

Ejh, mit keresnél ott? Az a képzelt templom
 — Hogy én is így szóljak — régen összedült rom,
 A melyben a szükség, kifáradva bajba,
 Hiuságát üres füsttel táplálgatja.
 Kerüld, szerencsétlen, e rideg föld táját.
 És válaszs magadnak gyümölcsözőbb pályát,
 Mire tehetség vonz, mit az ész helyesel,
 Melyen jeles lehetsz, s nemesak különöz leszel!

Baliveau után legügyesebben beszél a darabban a cselédség. Valóságos vigjátéki cselédek, abból a félig természetes, félig mesterkelt fajból, melynek típusát Molière elevenítette föl. Piron itt egészen a mester nyomán halad s a siker nem is marad el. Inasai okos emberek; látják, ismerik gazdáik gyöngéit és saját hasznukra tudják fordítani. Innen van, hogy természetesen és mulattatón beszélnek.

A Gresset *Gazember*-ében * is hasonlóképp folynak a dolgok. Legjobb versek benne, a miket Ariste mond, e bölcs jó barátja a bárgyú családnak, melybe a *Gazember* ravaszúl befészkelte magát s összeveszített mindenkit. Azután jó a cselédség, egy Lisette, egy Frontin; ügyes alakok, gyors észjárással, éles nyelvvel; emléküket fenmaradt volna, ha Gresset az egyezményes név helyett tulajdonnevet ad vala nekik, kivált Lizette, a mint folyvást nyomában van a *Gazember*-nek, eszembe juttatja a *Tartuffe*-et üldöző Dorine-t; helyes gondolkozásánál,

* Le Méchant.

pezsgő beszédjénél, gyors és találó feleleteinél fogva olykor méltó leánya ennek.

Cleon, a *Gazember*, ép oly kevéssé felel meg a jellem fogalmának, mint a *Rímkovács* Damis-a. Gonosz, mert öröme telik benne. Csakhogy ez, drámai oknak nem elégséges. Nem éri el, hogy nevessünk, nem éri el, hogy sírjunk. Mit ér hát el végre is? Ezt kérdi mindenki hazamentében. Ennek a gazembernek semmi célja. Azaz, hogy csalódom, mert szeret olykor zavart idézni elő, hogy feleséget halászzhasson. Van a háznál egy fiatal leány és egy vén nénike. Melyikre vágyik? Előbb a nénire, aztán a leányra; egyikre sem, ha a dolog nehézségekbe ütköznék. Meg is nyugtatja magát előre, mondván:

Ha célt nem érek, sem akasztom fel magam'.

Furesán hangzik egy gazember szájában. Nem is igen aggódik senki azok miatt, kiknek Cleon-nal bajuk van. Mit lehetne tartani az oly gazembertől, ki azzal sem törődik, hogy gázsága hasznára válik-e vagy sem?

Mikor először adták a *Gazember*-t, Cleon-ban senki sem látott egyebet, közönséges mindennapi embernél. Rousseau J. J. ezt világosan megjegyzi, * bizonyágául hozván föl annak, mily megvesztegető hatással van az irodalom a társadalmi erkölcsökre. Ha a közönség, úgy mond, nem találja elég gonosznak Cleon-t, jele, hogy maga még gonoszabb. Csalódik Rousseau. Abból, hogy a közönség nem találta Cleon-t elég romlottnak, nem következik sem az, hogy maga telve volt romlottsággal, sem az, hogy az irodalom befolyása a társadalmat meg-

* *Narcisse* előszavában.

rontja. A közönség gazembert látni ment a színházba, a helyett felületes cselszövőt talált, alig gonoszabbat egy emberszólónál és sokkal jobbat mint a közönséges gazemberek. A közönség csalódott, s azt nem is titkolta.

Mindamellett is a *Gazember* közelebb áll ahoz, a mit jellemnek nevezünk, mint a *Rímkovács*. Minden cselszövőben van valami gúnyor. Ez teszi Cleon-t is némileg élethű alakká. A bölcs Ariste-nak, midőn ez megrója benne, hogy mindenütt pör-patvart igyekszik előidézni, így felel:

— Hisz ön a gazemberekben?
Részemről nem hiszek, mondom jó-hiszemmel;
Mindenki, ha vesszük, s senki sem gazember.
Kölcsönösen adunk s veszünk minduntalan.
S mert semmi a földön nincs kifogástalan,
Sem érdem, se nézet, sem ízlés — elvégre
Bármit tegyünk s mondjunk, megrovás ér érte.

— — — — —
Ma legnagyobb rossznak az unalmat tartják;
És minden eszköz jó: attól menekülni.
A legjobb házakat pedig nem kerüli,
Hol hűség és szeretet lakozik — s azon van
Mindenki, bűnnel is, hogy elűzze onnan.
Ki a hogy bir, úgy szól, úgy tesz: ne ródd vétkül!
Mi sem rossz, mi sem jó — s a világ elégült!

E versek találó finomságát dicséri Voltaire is, ki helyesen tud ítélni akkor is, midőn nem igyekszik méltányos lenni. Szintoly szépnek találom az Ariste feleletét is:

Az ilyen elvekre nincsen mit felelni.
Fenkölt szellemeket nem zavar meg semmi.

A gyöngyör csábítja, mondja ön? Únalom
 Csak a gonoszok közt lakik, úgy gondolom.
 Az az örökös gúny, a mely hideg szívvel
 Mindenütt konkolyt hint s visszavonást mível,
 Az az irigy féltés, e csipős rágalmak,
 Mik csak finomaknak látszani akarnak;
 Az a sok hír-hordás, pletykák gonosz nyelve,
 Csalárd ember-szólás, fulánkkal béllelve,
 Mind ez ugyan más-e, mint igazi képe
 A gyűlölködésnek s a boldogság vége!
 Öszinte barátság, ártatlan örömek,
 Fesztelenség — nincs már, vagy nem lelhetni meg.
 Még a nevetés is gyanús; vigyázni kell.
 Keresett élezzel a valódit vesztiük el;
 Az öröm szívhangját végkép elfeledjük,
 Mikor a csipős gúny gyönyörét kergetjük *

Ez helyes beszéd. De a *Férjek iskolájá*-nak Ariste-ja még jobban beszélt volna. Mindamellett is, bár a későbbi Ariste nem beszél oly jól, mint előde, meglátszik rajta, hogy tanulmányozta amazt. Beszédében nem hiányzik a tanulmány eredetisége, a lángészé után pedig ez a legjobb fajta eredetiség.

A *Rímkovács* és A *Gazember* abban a szerencsében részesültek, hogy Voltaire-t felbosszantották. De Voltaire téved, midőn amazt *Piromania* gúnynévvel illetve, mulékony sikerét Lefranc-nak és magának tulajdonítja. ** Mert e darab a benne levő szellemnek és szép verseinek, mit Voltaire maga is dicséréttel emel ki, aztán meg Molière-nek köszönheti sikerét. A mi a *Gazember*-t illeti, abban egyetértek Voltaire-rel, hogy Gresset, midőn

* IV. Felvonás, VII. Jelenet.

** Thiriot-hoz intézett levelében, 1738. márc. 22.

később szenteskedésre adta magát, felettébb túlzotta abbéli bűnét, hogy e darabját írta, s hogy a keresztyén bűnbánat, melyet negélyez, nem igen egyéb, mint a szerző ön-hizelgése. Úgy van:

Gresset csalódik, ő nem olyan vétkes;
Hogy verse csinos, és irálya ékes,
Még nem elég . . .

De van a *Gazember*-ben valami más is, mindamellett hogy »verse csak ott csinos s irálya csak ott ékes«, a hol gyöngéd és finom igazságokat fejez ki: s ez a *Gazember*-ben meglevő egyéniség, a mi *Nanine*-ban hiányzik. Szintúgy hiányzik belőle a *Rimkovács* szép verselése is. Voltaire, a ki úgy látszik érezte ezt, vajjon nem azt vette-e rossz neven mindkettőnek, hogy szerencsésebbek voltak az ő *Nanine*-jánál? Két dolog van, a mire képtelen volt Voltaire; meglátni a maga szemében a gerendát és elnézni a máséban a szálkát.

IV.

Diderot. — A komoly vígjáték elmélete.

Mind e darabok közül a legsikerültebbek sem voltak képesek a Molière által a vígjátékhoz kötött magas igényeket kielégíteni. Innen van, hogy a közönség a század közepe felé valami új után sóvárgott. Két, nagyon különböző hírnevű férfi vállalkozott eleget tenni a közóhajnak, minden áron, mondhatni, ha tekintjük a két nevet. Az egyik Diderot, ki annyit irt, anélkül, hogy

bár egy könyvet hagyott volna hátra s annyi mindenről beszélt, a nélkül, hogy bármiről döntő nézetet tudott volna mondani, de a kinek különben sok fogyatkozását el lehet nézni, mert bírt a tulajdonok egyik legritkábbikával: hogy mindvégig ifjú maradt. A másik Beaumarchais, e minden ízében kalandor természet, az, még jó tetteiben még erényeiben is, melyek szintén nem hiányzottak rendkívüli életében; író, úgy a mint más üzlet-ember, a ki elég szerencsés volt egyéb jó üzletek közt két kiváló művet is csinálni. Valóban, ha az újíthoz nem kell egyéb, mint merészség, az ebben a két emberben nem hiányzott; szellemük békét nem tűrt; a rendes út előttük ismeretlen volt. Nem mondhatni, hogy Molière-t némileg ne méltányolták volna; de ők benne csak a vígjátékirót, nem a megszemélyesített vígjátékot látták, s midőn a molière-i hagyomány útjáról letértek, azt hitték, csak a a szerzővel szakítanak, holott a vígjáték köréből léptek ki, melyen kívül pedig, még a legszerencsésebbek számára is, csak a mulékony sikert követő feledés terem.

És ezt ők, Diderot-nak a színművészet két reformátora elsőbbségének merész szavaival élve, a természeteshez való visszatérésnek nevezték?

Különös sorsa ugyanazon szavaknak! A Molière *Kelletlenei*-ről (Les Facheux) is azt mondták egykor, hogy visszatérés a természetre. La Fontaine írja Maucroix-hoz 1660-ban:

Izlésünk nagyot változott ma,
Jodelet nincs többé divatba';
Ma bűn, ki egy lépést letérül
A természetes ösvényéről

A mit La Fontaine a természetes alatt ért, nem egyéb, mint az olasz bohózat mondvacsinált alakjainak, a *Kelletlenek*-ben bemutatott ismerős arczokkal való helyettesítése; nem egyéb, mint a Jodelet bukfenczeinek, a jellem önkénytelen nyilatkozványaival felcserélése, szóval az ember, — Paprika Jancsi helyett. Ezért mondta La Fontaine ez újítás megteremtőjéről:

Örömmel látom, ez — az én emberem!

Boileau, kinek Molière csakugy embere volt, szintén nem ért egyebet a természet vagy természetes alatt. A mit a Ménander elveszett darabjairól mondott, ugyanazt gondolta a Molière színműveiről:

Ez új tükör mindenkinek úgy mutatott,
Hogy látta benn' magát s hívé nem láttatott,
A fösvény kaczagott ép' a maga után
Készített fösvénynek hű ábrázolatán. *

A tizenhetedik század által olyannyira megtapsolt természetesség a vígjátékban tehát nem egyéb, mint a cselekvő és beszélő jellem. Ez az emberi természet alapmivolta, melyet a szenvedély fölzavar egy perczre, a nélkül, hogy megváltoztatná. Innen van, hogy az emberi természetet híven festő alkotások az idők multával is megtartották értéküket s a nyelv szépségei nem mosódtak el. A művészet, midőn a természet hű kifejezésén dolgozik, ennek maradandóságát ölti fel, s mert azt képviseli, a mi az idők változandóságának alávetve nincs, vonásai nem halványulnak el soha.

* *Költészettan*, III. é. 353—356. v. (Erdélyi János fordítása).

A tizenhetedik század által ekép értelmezett természetet, ime mily fogalommal helyettesíti Diderot.

Jövőre nem a jellemet, hanem a társadalmi helyzetet kell szinpadra vinni!

Eddigelé a helyzet csak mellékes volt; ezután ez legyen a főtenyező. Eddig minden bonyodalom a jellemből folyt, jövőre a társadalmi állás lesz a mese alapja. A pénzember, a családapa, az író, a bölcseész, a polgár, a hivatalnok, a főúr, a gazda stb. mint ilyenek fognak a Diderot által *komoly vígjátéknak* keresztelt műfaj személyei lenni. Vegyük hozzá még a rokonság valamennyi fokát, minden rendű és rangú embereket, aggregényeket, férjeket, özvegyeket, árvákat, természetes gyermekeket s »hány fontos részlet, kiált fel Diderot, mennyi mindenféle körülmény, hány családi vagy nyilvános cselekvény, hány különféle helyzet lehet mindebből kivonható! Ki lenne képes elképzelni, hová fejlődhetik a vígjáték, ha kiindulási pontja a társadalmi állás lesz, mely minden nap változhatik, új meg új alakot ölthet? Ily elragadtatással beszél Diderot a maga új találmányáról.

Adva levén a társadalmi állás, egyeztetni kell azt valamely egyén jellemével. Diderot a vegyítés arányát is megszabja. Két-harmad a társadalmi állásé, a többi a jellemé. Így látni fogunk *egy kissé* fősvény hivatalnokot; *valamennyire* álszent kereskedőt; *némileg* embergyűlölő gazdát. Hála e vegyítéseknek, a társadalmi állás némi életet fog önteni a jellemekbe, s a ki csak valamennyire érti magát, »minden ötven évben, így erősködik Diderot, egy-egy új Misantroppal lepheti meg a világot.« — Az első óta kétszáz év telt el; a másodikra még mindig várunk!

A társadalmi állás levén tehát a komoly vígjáték kiindulási alapja, az egész cselekvénynek abból kell állani, hogy a személyek, állásukkal lehető legösszeférhetetlenebb helyzetekbe hozassanak. Ha például törvényszéki bíróról van szó, »akkor, Diderot-t idézem, azt abba a kényszerhelyzetbe kell hozni, hogy hivatala követelményeinél fogva, vagy meggyalázza állását, és megfélelkezzék kötelességéről, s maga s mások szemében lealacsonyítsa magát, vagy szenvedélyeinek martalékul essék, családjával, gyermekeivel, mindenével együtt. És szükséges, hogy a helyzet borzasztósága az egész környezetre átokként nehezedjék, hogy a nézők fejvesztve, zavartan, megdöbbenve érezzék a helyzet iszonyatosságát, mint mikor az emberek földingáskor ropogni hallják fejük felett a házat, inogni érzik lábuk alatt a földet.« Ime a komoly vígjáték eszménye a Diderot képzelete szerint. Valóban komoly, mert alig hiszem, hogy láttára valakinek nevetésre álljon a szája!

Csakugyan, Diderot nem is akarja, hogy a közönség nevéssen. Igényei sokkal messzebb mennek. Addig úgy tartották volt, hogy a vígjáték feladata, mulattatva oktatni. E célra a személyeknél a jellem lett előtérbe helyezve, a mi lehetővé tette, hogy a néző magát felismerje az emberben, de egészen elkülöníthesse magát a személytől. Ez azonban rosszúl van így, Diderot szerint. Ha a jellem, úgymond, csak valamennyire is rikító színekkel van festve, a néző nem ismerhet magára, s az összehasonlításból vonható tanulság el van veszve. Másként áll a dolog a hatás előidézésére nézve, a társadalmi állással. A zártszékben ülő bíróval, a színpadi bírót állítom szembe. Különös volna, ha nem ismerne

benne magára. Senki sem tagadhatja meg polgári állását. Így a néző-bíró megjavítja a színész-bíró. Ennél találóbban alkalmazott tanulságot képzelni sem lehet.

A ki így beszél, sajátságos csalódásban van az emberi természet iránt. Senki sem ismeri fel, magán kívül, a saját énjét. Ha saját arczképem iránt kérdenek meg, hogy hasonlónak találom-e, ha bármily művészi kéz festette volna is, vagy legyen bár a fényképészet csalhatatlan remeke: mások ítéletére van szükségem, elhinni, hogy csakugyan magamat látom. S még akkor sem vagyok egészen meggyőzve. Ha valaki tréfásan mondaná: »A festő nem nagyon hizelgett önnek!« vagy »a fény behatása elrútítja az arcot«, rögtön egy véleményen lennék vele. Ha így vagyunk arcunkat illetőleg, mennyivel inkább, midőn jellemünkről van szó! Boileau mondá:

A bohó ezerszer nem ismeré magát,
Habár róla vevé a költő alakát.*

Meghiszem; mert hogy magára ismerjen, nevetségesnek kellett volna magát tartania. Ne legyünk ily túlkövetelők. A zártszékben ülő bíró nem fog tehát a színpadon mozgó bíróban magára ismerni s távozni fog a színházból, vagy fejcsóválva, ha a szerep nem volt tetszős, vagy magára véve ha hizelgőnek találta, de mindig ingadozva két eset közt: vagy teljességgel nem ismerve magára, vagy még kevésbbé ismervén önmagát, mint azelőtt.

* *Költészettan* III. é. 357—358 v. (Erdélyi J. ford.)

A valódi vigjáték nem igényli, hogy személyes énkünket vive a színpadra, azzal keltse fel érdeklődésünket és nyújtson tanulságot; de a leczke, melyet a néző kap, habár közvetett és nem is szól a személyhez, azért nem kevésbbé érinti azt, a kinek szól. Nincs értelmes néző, ki ne észlelne a darabban valami ő reá illőt is. A szemei előtt mozgó személyek egyike sem fog ebben vagy abban egészen hozzá hasonlítani; bármily büszke legyen is némely ember, még bűneire is, egyik sem fogja magát sem Sganarelle-nek, sem Tartuffe-nek tartani. De egy-egy vonás ezek mindegyikéből megvan bennünk is. Az előadás alatt, nem egyszer, de többször is, magunk is a színpadon vagyunk, mert lelkiismeretünk e részben nem engedi magát áltatni. Nincs darabja Molière-nek, melyet nézve, ne meritettem volna valami új világosságot és önismeretemnek gyarapodását belőle s ne üsmerettem volna titokban magamra, a színpadra vitt ferdeségek egyikében vagy másikában. Igaz, hogy hiúságom elégtételt merített olykor abból, ha erényeik egynémelyikét is fölismertem magamban s így a *tisztulás* nem volt teljes. Így van ezzel minden néző, ki tapasztalatairól számot tud adni magának. S ebben áll érdeme a vigjáték azon nemének, melynek nincs más igénye, mint hogy mulattasson. Az igazat megvallva, nevetésünkbe búskomolyság is vegyül s ha távozunk a színházból, arcunkról senki sem fogja leolvashatni, ha sirtunk-e vagy neveltünk?

A Diderot-féle komoly vigjáték elmélete szerint a jellem csak mellékes dolog lévén, nem lehet váratlan ily maximákat hallanom: »a helyzet dönti el a jellem mivoltát«, vagy: »a dráma terve kész lehet és lehet ki

tünő is, ha mindjárt a szerző nincs is még tisztában személyei jellemével.« *

Nem azért hozom napvilágra e paradoxonokat egy rég elfeledett könyvből, hogy oly eszmék czáfolatával hivalogjak, melyek ma már nem találhnának védőkre. A Diderot elmélete — fájdalom! — még nem ment ki divatból. Az ily sofismák oly halhatatlanok, mint a közép-szerűség, mely azok segítségével menti fel magát a komoly munkától, s mint a bérbe szegődött művészet, mely csak anyagi jutalomért küzd.

Molière, egészen ellentétben Diderot-val, azt mondta volna, hogy »a jellem alakítja a helyzetet.« Egy esetre, melyben a helyzet erőszakot bir tenni a jellemen, száz meg száz esik, midőn a jellem uralkodik a helyzeten! Ha erről valaki kétkedik: azért van, mert nem nézi a dolgot elég közélről. Ime, például egy sok képességgel bíró, felvilágosult, tisztességesnek látszó egyén; mi az oka, hogy mégis alig tengődik? Azt mondják, mert szerencsétlenség üldözi s helyzete lenyomja jellemét. Vegyük az embert jobban szemügyre s kísértsük meg fellebbenteni a fátyolt. A szerencsétlenség valódi oka azonnal feltárul szemeink előtt, annak kútforrása nem más, mint jellemének sajátsága, melyet első látásra nem ismerhettünk fel s nem ismer, legtöbbször, maga a szenvedő sem. Itt tehát a társadalom kiesik a játékból. A szinpad magasztossága épen abban van, hogy feltünteteti szemeink előtt, miként következik az embernek szerencséje vagy szerencsétlensége feltartóztathatatlanul mindig jelleme mivoltából és hogy az élet nehéz megpróbáltatá-

* A drámai költészetről, XIII.

sai közt, az, a kire legtöbb okunk van panaszkodni, mindig magunk vagyunk.

Diderot elmélete szerint, a művészet remeklése, az egyénnek, jellemével lehető ellentétes helyzetbe juttatásában áll. Példákat is hoz fel Molière-ből, elméletének helyessége mellett, a mi elég szép tőle akkor, mikor épen a Molière-hagyományt készül reformja tárgyává tenni; csak hogy a példák épen ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit ő lát bennök. »Ha szerelmesnek akarod, úgymond, Alceste-t, akkor kaczer nőbe legyen szerelmes; ha pedig Harpagon kell hogy az legyen, legyen szegény leányba!« Molière is így vélekedett. De itt nem arról van szó, hogy a jellem és a helyzet közt mesterséges ellentét teremtesék, hanem arról, hogy az élet legyen híven és találóan festve. Alceste akaratosan kétkedik az emberek nyíltságában, egyenességében, hívségében; nem hisz sem barátságban, sem őszinteségben. De fogadni lehet reá, hogy a legelső jött-ment, ki ez erények valamelyikét színlelni tudja, rá fogja szedni. S mind erre ugyan ki volna képebb mint épen a kaczer nő.« Harpagon egy szegény leányba szerelmes. Ez először is szükséges, mert hol a gazdag nő, ki egy hirhedt zsugorit kívánna férjül? És mégis, Harpagon nem lenne egész élethíven festve, ha Marianne-t teljesen vagyontalannak tartaná. A fösvenység nem futkos a szegénység után. Egész odáig, hogy Marianne-t gazdagnak képzelje, nem megy Harpagon; akkor ostobább volna, mint a mily zsugori. De szívesen elhiszi azt, a mit neki Fruzina bizonyos messze földről mesél, hol Marianne-nak és anyjának van valamijök. Utána nem jár a dolognak, mert szerelmes; de, mert fösvény, él a reményben, hogy Marianne nem lesz hozomány nél-

kül. Ez felel meg a valóságnak. A jellem teremtette meg a helyzetet és ez a helyzet, eltérőleg a Diderot elméletétől, nemhogy ellentétben állana a jellemmel, hanem épen annak természetes következménye.

Hasonló finom érzék minden természetes iránt vitte Molière-t arra, hogy a jellemek ellentétességében a hatásos eszközök egyik leghatalmasbikát lássa. »Elkoptatott eszköz! kiált fel Diderot; ha a *Zsörtölődő* türelmetlen alakját látjuk megjelenni a színpadon, mindjárt tudjuk, hogy a csöndes, türelmes egyéniség sincs messze. Mi egyébre is szolgálna az ellentétesség a jellemekben, ha nem arra, hogy egyik a másik mellett jobban kidomborodjék?« És ugyan mi baj származnék abból, ha így is áll a dolog? Diderot-nak, a *Szalonok* szerzőjének, ezt jobban kell tudnia bárkinél. Miért ne lenne szabad a költőnek mellék-alakokat vinni színre, oly czélból, hogy jobban kidomboríthassa a főbbeket? De nagyot vétnénk, ha a mellék-szerepekben csakis így kidomborító eszközöket látnánk. Az ily alkotások önbecsessel is bírnak. A ki elhanyagolja az ilyeseknek is festését, az szemléltethetősége hiányos voltáról tesz tanuságot és arról, hogy az egyén mellett nem látja a környezetet is. Molière nem azért alkotta Ariste-ot, hogy jobban előtérbe tolja Sganarelle-t, sem Philinte-et, hogy a Misanthrope alakja élesebben kiváljék, sem végre Orgon-t azért, hogy az ő együgyűségéhez mérjük a Tartuffe gonoszságának feneketlenségét. Molière ez alakjait mind az életből merítette; léteznek azok valósággal, együtt, egymás mellett, egy fedél alatt. A hol Sganarelle van, bizonyos, hogy Ariste sincs messze. Sganarelle Ariste nélkül, Tartuffe Orgon nélkül, Phila-

minTE Chrisale nélkül, mindegyik csak fele volna önmagának.

Ha Philinte nem léteznék, világra hozná őt épen az Alceste túlzása és pedig közvetlen közelében, nem azért, hogy egyénisége élesebben kidomborodjék, hanem azért, mert a túlzásba csapott jellemnek sajátsága, ha csak ellenmondás kedvéért is, ellentétet idézni elő.

Az ellentétektől való idegenkedésben annyira megy Diderot, hogy hajlandó azokat egészen a bohózat körébe utasítani s ezt teszi, néhány sorral azután, hogy Terencz-czel, ki csak ritkán és Plautussal, ki még ritkábban alkalmaz ellentéteket, Molière-t állította volna szembe, ki ilyesmit gyakran enged meg magának; úgy hogy e szerint Molière állana legközelebb az utczai komédiás nyegleségéhez.

Ismerem a Diderot idegenkedése titkát; azért ellensége az ellentéteknek, mert valami olyast fedezett fel, mi annál többet ér s ez a jellemek *különfélesége*. Szép fölfedezés valóban! Tehát két ellentétes jellemű egyén helyett, kiknek egyike a másik alá van rendelve, s kik közt a társalgás, Diderot szerint, nem egyéb mint sekélyes eszmék és vitatkozások szövevénye, előttünk áll két egyén, kik érdekeik, koruk, szenvedélyeik különféleségében fognak díszlegni, s kik közt a szóváltás komoly méltósággal, természetesen, keresetlenül folyand; bizonyosság erre, a *Családapá*-ban, az apa és a parancsnok. Mily kár, hogy annyian tudják könyvnélkül a Misanthrop »sekélyes eszméit és vitatkozásait«, s oly kevesen jártasok a *Családapa* »komoly méltósággal teljes« társalgásában.

Igen nagy előnyben lennénk Diderot-val szemben, ha számon kérnők tőle a *komoly vígjátéknak* azt a két

mintáját, melyet. saját elmélete szerint. maga teremtett meg. Különben a taps nem hiányzott sem a *Családapa*, sem a *Törvénytelen fu* előadásán. Még Fréron is elismerte az előbbi sikerét s talán maga is járult hozzá. Voltaire egész komolyan oly műnek mondja a *Családapá-t*, mely »gyöngéd és helyes irányra s új ízlésre« mutat.* Abban, a mi szellemes embertől ered, mindig van szellem is; s így lenni kell ebből e két darabban is, melyeket Diderot és kora két tévedésének lehetne nevezni. De ha valaki azt. hogy bírálatot mondhasson róluk, azon az áron akarja megvásárolni, hogy el is olvassa őket, úgy fog járni, mint azok a nápolyi udvaroncok, kik elég merészek voltak az előadáson *ásítani*, míg királyuk könyek árjában uszott. Az adomát Galiani abbétól vettük, ki megbotránkozott rajta, mert minden szellemesség mellett, maga is, mint a jó nápolyi király, s mint csaknem mindenki, felült volt Diderotnak, úgyannyira az emberi természetben van, együtt úszni a kor árjával.

A Diderot darabjaira a feledés fátyla borult, — de nem úgy elméletére. Helyzeteket gondolni ki, s aztán, ha lehet, ahhoz alkalmazni a jellemeket: sokkal kényelmesebb tan, hogysen akárhányan ne követnék. Ez elmélet hitelét nem egy zajos és jól fizető siker erősítette meg. Sőt a Diderot *komoly vígjátéka* abban a megtiszteltetésben részesül, hogy neki tulajdonítják a középfajú

* Igaz, hogy ugyan-e műre vonatkozólag írja Du Deffant-nának: »Elovestatta magának a *Családapát*? nem komikus valami?. Lelkemre! ez a mi századunk gyenge egy század a XIV. Lajosé után!« 1758. decz. 27.

dráma eredetét. Távol van tőlem a dráma értékét kicsinyelni, de én a maradandó becsű művek történetét írom, s vajjon melyik dráma volt maradandó? Szellemi művek állandó becsét csak az irány alapíthatja meg és hol a dráma, mely az irány magaslatáig emelkedett? Voltak értelmes emberek, kik, bár a siker nem hiányzott nekik, annyira érezték ezt, hogy a drámának az irány révén polgárjogot szerzendők az irodalomban, a kötött beszédet alkalmazták benne. Ez volna talán az egyetlen helyes eszköz; de akkor a dráma kivetkezik magából, és akaratlanul a tragédia légkörébe lép.

Szinte látom, hogy vannak, kik bosszankodva hallják minduntalan a tragédia és komédia elnevezést, mintha az emberi elme szabadságát béklyóba verni akaró, nem tudom miféle zsarnok által feltalált irodalmi osztályozásról lenne szó. Miért nem bosszankodnak inkább az emberi elmére magára, mely feltalálta azokat a dolgokat, melyek ez elnevezéseket viselik s mely maga szabta meg a művészet válfajainak körvonalait?

V.

Beaumarchais. — A Szevillai borbély. — Figaro házassága.

Figyelmeztetem egyébiránt a megállapított rend ez ellenzőit, hogy nem ők az elsők, kiknek a műfajok ily osztályozása nem tetszett s kik igyekeztek saját nézeteik által helyettesíteni az emberi elme soha el nem enyésző megállapodásait. Már a Diderot idejében létezett

egy elméleti úton előkészített forradalom a tragédia fogalma ellen, melynek feje elég szellemmel és képességgel bírt arra, hogy az emberi elmében saját tekintélyének súlya iránt kétségeket ébresztszen. E forradalom feje Beaumarchais volt. Célját nem érte el. Annak emléke, a mit tett, hogy a valódi vígjáték köréből kibontakozhassék, nem igen maradott fen; de azt mindenki tudja, mit nyert ő maga értékben, midőn annak fenhatósága alá tért vissza ismét. Ennek légkörében fellelte magát és fellelte a dicsőséget.

Kezdetben Diderot lelkesült híve, s mint az akkori idők nyers modorában irt satyra mondja:

Istene Diderot' tehetetlen majma —

azon kezdte, hogy túlhajtotta mestere tanait. Szerinte a görög és francia tragédiák nem hatásosak. »Elragadni, izgatni, önkivületbe és zavarba hozni a nézőt«, ez a művészet célja. Persze ehhez jobban ért Bret mint Racine, az a Bret, kinek *Ál-Nagylelkű-jéről* azt mondta Diderot: »Ime valami, a mi tetszeni fog a föld kerekén mindenütt és minden időkben! ime, a mi könyvek árját fogja a szemekből fakasztani! A hatás igazat ad nézetemnek.« Legyetek erre bizonyosság, olvasók, ti, kik bizonyára most halljátok először, hogy létezett valaha egy Bret nevű író és egy darab, melynek címe az *Ál-Nagylelkű* vala! *

Másutt ismét így kiált föl Beaumarchais: »Le a vígjátékkal, melyben a komikum árulja magát és czégre reskedik; le az olyan párbeszéddel, mely nem egyéb,

* Az árva, vagy az ál-nagylelkű, vígjáték Bret-től, adatott 1758-ban, 5 felvonásban, kinyomatott 3 felvonásban.

mint két, egymást keresztező magánbeszéd; éljen ehelyett az élénk, rövid, egymást frissen kergető szóváltás, melyben mindenik fél csak annyit beszél, a mennyit a másik türelme megenged. Le a rímekkel! le minden szinpadi mesterfogásokkal! félre minden sormetszet és hivalkodás a cadentiákkal! Lamotte-Houdard nem is lőtt oly nagy bakot, midőn minderről, még a tragédiában sem akart semmit tudni s rimetlen *Oedipus*-sal állott elé. Bűne: tárgyában volt csupán!»

Diderot azt mondta volt: »állítsátok szembe a jellemet a helyzettel.« Beaumarchais túl tesz mesterén: »Én azt akarom, hogy Eugeniám példányképe legyen az értelmességnek, komolyságnak, szelidségnek, erényességnek, bátorságnak Akarom, hogy elhagyatva álljon a világban, hogy atyja, imádója, nénje, testvére, még az idegen is, bármi összeköttetésben álljanak ezzel az önmagát megtagadó áldozattal. egy lépést ne tegyenek, egy szót ne ejtsenek a nélkül, hogy a csapásokat, melyeket rázúdítok, még nagyobbá ne tegyék.«

»Vessétek szereplő egyéneiteket a lehető legnagyobb kényszer alá«, mondá a mester. »Akarom, így szól a tanítvány, hogy személyeim helyzete folyvást ellentétben álljon vágyaikkal, érdekeikkel és jellemükkel.«

Jó. A munkából ítéljük meg a tan helyességét. A Diderot szelídebb tételének gyümölcse a *Törvénytelen gyermek* és a *Család-apa*; a Beaumarchais túlzása napvilágra hozza *Eugeniá*-t. S mit látunk? Képtelen eseményeknek, a tapasztalat és az életrend erőszakos arczulscapásainak kirívó vegyülékét, képzelt erények és elvetemültségek túlzásainak keverékét és ezt tapsolta

meg, ebben bámulta a közönség rövid ideig a természetesre való visszatérést!

Ne ámítsuk magunkat. A színpadi ujtások legelső indító oka a siker utáni vágyódásban rejlett s növekedett abban az arányban, melyben fogyott a képesség, ezt külső eszközök nélkül is elérni. De vajjon a vígjáték-írók, Molière után, lelemény általi ujtásokra törekedtek-e, vagy egyszerűen ahoz fogtak, a mi a sikert legkönnyebbszerűleg biztosítja? Regnard a magasabb vígjáték nehéz munkája elől, a csel-vígjáték könnyebb modorához menekül. Dufresny az igazi komikum helyett a szellemesség által próbál szerencsét. Detouches-sal a vígjáték a színpadról a szalonba költözik, hogy a tisztesség korlátai közül ki ne lépjen, lemond arról, hogy mulatságos legyen. La Chaussée egyszerre akar ríkatni és nevetetni, mert könnyebb két dolgot középszerűen, mint egyet tökéletesen elérni. De az érzékeny vígjáték legalább megtartotta a rímet és az ékesen pördülő párbeszédet, a hanyatlásnak indult vígjáték-irodalom e szép jelvényeit. Diderot és Beaumarchais ellökik maguktól a rímet, azért, mint mondják, hogy közelebb álljanak a valósághoz, mely nem beszél versekben; tegyük hozzá, azért, mert ez is új könnyebbség.

Az általok megállapított elvek, vagy megengedett költői szabadságok, nem egyebek, mint a középszerűségnek vetett csalétek. Sokkal könnyebb az íróasztal mellett oly tökélyes jellemet faragni ki, minő a Beaumarchais Eugeniája, mint az életből meríteni, egy vegyes tulajdonokkal felruházottat. Helyzeteket szépen kigondolni, a mint Diderot kívánja, könnyebb, mint jellemeket teremteni. A helyzetet a jellemmel ellentétbe hozni, mi-

ben Diderot több valószínűséget és több drámai érdeket lát, szintén könnyebb. Versben írni, mit a mi reformátorunk erőszaknak mond, egyszerűen nehezebb, mint prózában írni. Ép így a rövid, szaggatott párbeszéd sokakra nézt könnyebben felfogható, mint az az ékesen hosszúra nyúló párbeszéd, melynek hivatása visszatükrözni a jellemet s annak szenvedélyeit s melynél a költőnek, midőn a színházi közönség számára dolgozik, gondolnia kell egyszersmind az olvasóra is, ha a napi siker mellett még a maradandóra is igényt tart.

Diderot, ki e részben őszintébb volt Beaumarchais-nál, nem is titkolta azt. Titkos vágya volt, a színművészetet könnyebben hozzáférhetővé tenni. Hogy a bonyolult tárgyakat az egyszerűeknél jobban szereti, annak oka az, mert amazok számára könnyebb megírni a párbeszédet; és hozzáteszi, hogy: »az események változatossága minden egyes jelenetnek több érdeket kölcsönöz; míg, ha az alapul szolgáló tárgy egyszerű, és egyetlen esemény kell hogy több jelenetet betöltsön, mindenik valami határozatlanság színét hordja magán, mi a középserű tehetségű szerzőt zavarba hozza.« Tökéletesen igaz. De honnan van hát, Diderot, hogy ön oly nagy buzgalommal igyekszik meghonosítani oly műfajt, mely könnyen el lehet lángész nélkül is?

Tudjuk be azonban érdemül, hogy a siker mámora közepett voltak világos perczei is. Ilyenkor maga is bevallotta, hogy az ő *komoly vígjátéka* tán nem is egyéb, mint párbeszédés regény. Lehetetlen jobban fején találni a szeget. A *Család-apa*, a *Törvénytelen fiú*, csakugyan párbeszédbe szedett regények. Mindkettő, az akkoriban legkapósabb regényt, *Harlow Clarisse*-t utánozva, a kül-

földről behozott divatok közös sorsában osztozott; sok láрма és zaj után, teljes feledés. Ugyanez a sorsa lett a Beaumarchais *Eugenia*-jának is. A szerző abban a hitben van, hogy ez alakot ő teremttette meg, mert mind-egyre ismétli: »így akarom, hogy legyen«, pedig mindenben csaknem szolgailag a Clarisse szerencsétlenségeit utánozza. De mert ügyesebb és szerencsésebb Diderotnál, még idején kivágja magát a *komoly vígjáték*-ból, — mint valami veszni indult perből s a Molière nyomdokaiba lépve, újra a mulattató vígjátékhoz fordul. A *Sevillai borbély* és *Figaro házassága*, nem »parancs-szóra« készültek, mint *Eugenia*; az eszme magától jött és valódi jellemeket találunk bennök.

Igaz, hogy e jellemek nem valami szeretetreméltók. A személyek főczélja a közönséggel kaczerkodni, s igen érzik rajtok, hogy játszanak. Aztán mennyi szellemeskedés, csakhogya tapsot arassanak! De van is mindegyikben annyi szellem, hogy mint Bossuet mondá Fénelon-ról, szinte megdöbben az ember tőle. De ez a szellemesség nem ragad a nézőre; inkább a mi van is benne, azt is kioltja. Aztán mind oly érettek, férfiak, asszony, leány, ifjú, mind megannyi meglelt ember! S minő fajtából! Ennek az érettségnek tulajdonkép romlottság a neve. »Pénz és cselszövés, ez a te elemed!« mondja Zsuzsika Figarónak. Mit tartsunk oly menyasszonyról, a ki így beszél vőlegényével? Nincs is mit tanuljanak egymástól; apjuk (a szerző) mit sem titkolt el egyiktől sem a másik felől. Tudják, hogy színpadon vannak és szerepet játszanak. Maguk közt társalognak, de félig a közönség felé fordulnak s ennek szól a beszéd.

Apjukról szólék imént, mert soha szerzőről annyi joggal nem lehetett elmondani. hogy apja darabjai személyeinek, mint Beaumarchais-ról. Hozzátehetjük még, hogy igazi apa még úgy nem gondoskodott gyermekei jövőjéről, mint ő szellemi gyermekeiről. Mily munkába, fáradtságba kerül világrahozataluk! Mily hévvel, mily béketűrőssel dolgozik rajtok! Mindenek előtt meg kell küzdenie a hatalom önkényével, de ő ide-oda tudja azt forgatni, rászedi s a végén pártjára vonja. A miniszterek, a varázs bűvölete alatt, magokkal vonják szegény XVI. Lajost, ki becsületeszerténél fogva s mert ösztönyszerűleg sejtette a bajt, a mi annyi ember korlátlan szólás szabadságából származhatik. eleinte hallani sem akart erről az állítólag Spanyolországból bejött családról, melyben a gyermekek szemtelenebbek a cselédekénél, s a cselédség felvilágosodottabb mint az uraság.

Elfogadjuk, de magunkénak nem valljuk őket. Úgy vagyunk velők, mint apjokkal: elragadnak, mulattatnak, érdekelnek. de jól nem érezzük magunkat társaságukban. Beaumarchais-nak senki sem lehetett barátja, a nélkül, hogy elkészülve ne legyen arra is, hogy ellenségévé váljék. Tulajdonai elragadók, bájolók voltak, de vonzók nem. Mindenki örült, ha barátjai közé tartozhatott, először is azért. hogy ne tartozzék ellenségei közé, azután mert csak hízeltő lehetett, ily szellemes emberrel baráti viszonyban állani; de kétkezem, hogy e viszonyban a szívnek is lett volna része. Így vagyunk darabjaival is. A személyek tetszenek, de nem szeretjük őket. Azonban szeretjük vagy nem, mindnyájan élnek. Hiában erőlködött, bizonyos időben, a kritika megtagadni tőlök az élethűséget s nem látni bennök mást, mint a rombolás

leleményes eszközeit oly ember kezében, ki minden fennálló rend ellensége. E szigorú ítélet már magában bizonyos neme az elismerésnek. Mert ugyan, lehet-e komolyan haragudni arra, a mi nem létezik, nem él? az ilyeket egyszerűen elfeledjük. Élnek bizony e személyek mind, sokak megegyezéséből és mások bosszúságára, és élni fognak mindörökké. Mert Beaumarchais az életből s a francia társadalomból merítette őket. Ha gyermekei nem is oly jó házból valók, mint a Molière-éi, de egy levegőt szívnak azokkal. Mindegyikről elmondhatni, hogy egyén és jelleg egyúttal s mindegyike a miénk, mert magunk fajtájából való s hozzá még földink is.

Hogy Almaviván kezdjük, ennek jellemét, talán az egy előkelőségen kívül, korunk demokratikus társadalmában is megtalálhatjuk. Tudtomra ma is létezik a gazdag emberek az a faja, melynek egyetlen életcélja az élvhajhászat s az alárendeltek feleségeinek elcsábítása. Ámde az Almavivák mellől soha sem hiányzik az elhanyagolt és ezért búsongó feleség, kinek nincs elég erélye, hűtlen férje becsületének megvédése kedvéért, erényét szeplőtlen megőrizni és a kisértések elől kitérni. S ha nincs közelében valamely érdekes apród, mint Cherubin, hogy megzavarja szívét, majd csak találkozik vagy egy tapasztalatlan fiatal ember, kinek érzékeit méla mosolyával, vagy meggondolatlan bizalmasságával könnyen felizgathatja. Bartolo is régi jó ismerősünk; typusa a zsugori vén gyámnak, ki feleségül akarja venni gyámleányát egyfelől, mert nem szeretne számolni az árvaszéknek, másfelől mert tetszik is neki a fiatal leány. A mi pedig Bazilio-t illeti, a ki a mások bűnei takargatása és közvetítése után él, benne oly őseredeti alak van festve, mely-

nek másolatával oly gyakran találkozunk, mint azokéval, a kik szolgálatára szorúlnak. Zsuzsi, Bridoisson, Marczella, szintén megannyi élethű kép; nagyon beillenek a többi közé.

De a legélethűbb alak Figaro maga. Benne megtestesülve, személyesítve látjuk egy egyén jellemét, a kor szellemét és Beaumarchais-t magát.

Az ügyesség és merészség, az arczátlanság és discretio mesteri vegyítése jellemében: Figaro-t bevégzett alakításként állítja elénk; tud becsületes is lenni, de csak addig a határig, melyet érdeke szab elébe; ő typusa kora gyermekének, ki utat tör magának azok közt, »kiknek egyetlen fáradságuk az életben, hogy megszülettek«; typusa az elnyomottnak, elnyomója elleni harcában és a szellemnek, mely a butaságot szabadalmi sánczából kiszorítja. A kor szellemét, jellegét maga Voltaire sem képviselheti hűebben a tizennyolczadik század első felében, mint Figaró a másodikban. Figaro a szabadgondolkodók, legszellemesbire és legélelmesbire, abban a korban, melyben a csípős élcelés, sőt annak túlzásai iránt is, az előszeretettel éppen azokban volt legnagyobb, kik, bár nemsokára oly keservesen megbűnhődtek érte, magok nevettek leghangosabban a reájok lőtt halálos nyilakon, nem is sejtve, hogy a mérhetlen nagyságú és néma tömeg, mely őket környezi, oktalan tapsaikat bűneik bevallásául veszi. Tagadhatlan, hogy Figaro-nak igen sok élceze ma már elvesztette időszerűségét. Az ő gyilkoló epigrammáival üldözött durva visszaélések nagyrésze ma nem létezik többé. Az izgékony borbély szellemsziporkái közül igen sok elvesztette életét, mert ma már ismeretlen gyalázatosságokat ostoroz. De vannak olyak is, melyek soha

meg nem szűnő visszaélések ellen irányozvák; ezek megtartották szúrós élöket s annak az örökön élő morálnak képezik egy részét, mely a társadalmat bizalmatlanságban, a kormányokat gyűlöletben tartja.

Végre Figaro-ban látjuk Beaumarchais-t magát; azt a férfit, ki élete viszontagságaiért boszút áll mindenkin, s a ki annyira hasonlít hőiséhez, még pályája kezdetének gondtalanságában is. Szíve nem tud nyugtot meríteni abból a vígságból, mely romboló voltában mindig mások rovására nyer kielégítést. Személyeiben ellenségeinek könnyedén odavetett vázlatát ismerhetjük fel s a szó, mit szájukba ad, pöreinek ellenbeszéde. Érdekes látvány azok számára, kik a szerző kalandos életébe némileg beavatva, egy mulatságos darab látásából merített élvezetüket még tetézhetik azzal a gyönyörűséggel, hogy magokat a szerző legtitkosabb gondolataiba beavatottaknak hihetik.

Mindez a Beaumarchais két darabjának hosszú életet biztosít. Mindkettő minden ízében franczia. De mai napság semmi sem tetszik bennök annyira, mint a — színpadon és könyvekben egyaránt kedvelt — élcz Részemről, az élczekben tündöklő szellemességet nem becsülöm nagyra s nem minden habozás nélkül helyezem magamat e részben ellentétbe a közvéleménynyel, épen akkor, mikor czélul tűzém ki magamnak, kimagyarázni, hogy mi indíthatta a közvéleményt arra, hogy két szellemes mű halhatatlanságát elismerje. Én a szó-élczben tetszelgő szellemességet sem ritkának, sem elég változatosnak nem tartom; hibául rovom fel, hogy több szellemességet kíván tőlem, mint a mennyivel természet-től birok. És igen sokat követel tőlem, midőn azt várja, hogy a rejtett és czélzatos értelmet azonnal megtaláljam

benne, s hogy bírjak azzal a tehetséggel, mely az élcz-esinálás ikertestvére, hogy t. i. azok értelmét úgyszólván röptében elkapjam. Ezek közt a magukból szellemi szikrákat szóró emberek közt úgy érzem magamat, mint a falusi ember Párisban, vagy mint a józan ember, bortól hevült czimborák körében. De akár legyenek barátja, akár nem: az élcz közkedveltségben áll és abban is fog mindig állani nálunk. Vannak egyébiránt kitünő élczek is, azok például, melyek egy-egy helyes gondolatnak az újdonság varázsát kölcsönzik s utat nyitnak az elmés-ségnek oda, a hol elébb csak az egyszerű igazság szá-mára volt hely. Ilyféle szellemszikráknak bővében van Beaumarchais. Van benne a kevésbbé jóból is; ezzel csak emeli a jobbak értékét. Igaz, hogy mindkét fajtának egy közönség tapsol; de ez csak növeli a Beaumarchais sike-rét; pártján van mind az ízlés, mind a divat.

A *Szevillai Borbély*-ban kevesebb az élcz, mint *Figaro Házasságá*-ban, s kivéve Figaro-t, ki minden kiejtett szavának kezd igen nagy becset tulajdonítani, a többiek elég igénytelenül lépnek föl. A darab kevésbbé szellemes, de annál mulatságosabb. Hogy valaki sikerrel kísértse meg, két darabban ugyanazon személyeket lép-tetni föl: ehez nagy szerencse kell. A mennyire szeret-jük az életben, megszokott ismerőseinket nem változtatni, ép oly szívesen látjuk, ha a szinpadon új alakok lépnek föl. A szerző, midőn ugyanazon személyekkel két ízben tesz kísérletet a deszkákon, azt kockáztatja, hogy a közönség bizonyos követelő kíváncsisággal megy a szin-házba, s e kíváncsiságba a siker iránti kétség s talán a bukás reménye is vegyül. Beaumarchais vállalkozott e kísérletre s a közönség híve maradt; de elpártolt tőle

akkor, mikor a *Bűnös anyá*-ban, harmadszor is színre hozta ugyanazokat a személyeket. Ám, ki is békülhetne ki Almavivá-val, mint megcsalt férjjel, Rozínával, mint bűnös anyjával egy már házassági kort ért fattyú-gyereknek és Figaro-val a hófehérhajú erényes agg szolga szerepében? A *Bűnös anyá*-ban a vénülő Beaumarchais ismét visszatér a Diderot féle komoly vígjáték légkörébe; a *Szevillai Borbély* és *Figaro Házassága* annak a Beaumarchais-nak a műve, ki egy időre odahagyva Diderot-t, Molière felé fordult.

Bizonyára a *Szevillai Borbély* és *Figaro Házassága* népszerűségéből semmit sem von le az, hogy operaszövegül használtattak fel, korunk legnagyobb zenésze, Rossini és a zene lángesze, Mozart által. Az író szavai és a két mester dallamai közé önkénytelenül is oly emlékek vegyülnek, melyek az író előnyére szolgálnak. Prózája könnyebbnek, mesterkéletlenebbnek tűnik fel a cavatinák bájoló futamai mögött, melyek könnyebben találják meg az utat szívünkbe és a szellemnek ép úgy nincsenek híjjával. A zene varázsa, a dallamok zengzetesége, pótolja azt a valamit, a mi hiányzik a Beaumarchais személyeinek szeretetreméltóságából; de még az a bűbáj is, melyet a két nagy mester önt rájok, csak dicsőségére válik Beaumarchais-nak, s midőn becsében emelkedik azzal, hogy emléke a Mozart-éval és Rossini-éval összefoly, csak megérdemlett jutalmát veszi el annak, a mit darabjaiban ő nyújtott e nagy mestereknek.

VI.

Andrieux. — Collin d'Harleville.

A Beaumarchais-féle arczátlan vígjáték s az ezáltal előidézett némileg keserű vidorság után, melyben a nevetés és gúny közötti határvonalat oly nehéz meghatározni: két leleményes és derék férfinak szívbeli és szellemi gyöngéd viszonyából kifolyó jótevő látományként látjuk újra ébredni a régi jó idők igazi vígjátékát, mely nem igyekszik reformálni az államot, s melynek egyedüli célja, hibáinkból mulattatva gyógyítani ki. Andrieux és Collin d'Harleville, e két hű barát, kik a tizenhetedik század nagy mintáinak őszinte csodálatában egyesülve, önbécsüket helyesen megítélni és mérlegelni, eszméiket egymással közölni valának hivatva, éleszték fel újra a vígjáték ama nemét, mely a kedélyre oly jótékonyan hat. A jó Ducis megénekelte e zavartalan barátságot, melynek körébe felvétetni ő is érdemes volt. Andrieux *A szeleverdiek* című darabjához irt jegyzeteiben, sokkal barátja halála után, midőn elbeszéli, hogy néhány, a legnagyobb tetszéssel fogadott részletet Collinnek köszönhet, így végzi: »Itt megállok, úgymond, hogy ne áztassam könnyeimmel azon lapokat, melyeken legvigabb darabomról beszélek.« *

* Az említett részlet annál nagyobb tetszésben részesült, mert egy nehéz helyzet szerencsés kibonyolítását jelzi. Egy nagybátya mondja öcséséről, kinek számára bocsánatát igyekeznek kinyerni:

De *lássuk* legalább, ha bocsánatra vár!

Igazi kedélyesség, mely nem szorúlt arra, hogy vidorságát mások bánata árán fokozza; két fiatal költő zavartalan egyetértésének keresetlen forrásból felbuzgó jó kedve; ez a jellege s csaknem egyetlen gondolata annak a darabnak, mely a barátság első gyümölcse volt. E darab az Andrieux *Szeleverdie*-i.

Kétséget nem szenved, hogy a *Gondtalan molnár* versei s a népszerű mester csípős leczkéi, nem kis mértékben járultak a *Szeleverdiek* jó híréhez; de csak igazságot szolgáltatunk neki, midőn valóban kedvesnek nevezük. Meglátszik rajta a Regnard szelleme s a *Grammont Emlékiratai*-nak befolyása, melyeket, mondja Andrieux, tanulmányozott azért, hogy csípős élezeteket és komikus helyzeteket merítsen belőlök. Talált is bennök elég olyat, a mit kellemesen tudott visszaadni. Az az unokaöcs, ki holtnak tettei magát, hogy adósságai kifizetését csikarja ki nagybátyjától, azok az uzsorások, kik jobban félnek a kisértetektől, mint pénzük elvesztésétől, egészen a Regnard iskolájára vallanak, abból az időből, mikor még az olasz opera számára dolgozott bohózatos műveket. De egy csomó jó vers, a komikum keresetlenségével, arra mutat, hogy bár Andrieux előszeretettel olvasta Regnard-t, a Molière-émlékek is termékeny talajra találtak nála.

A Molière befolyása alatt állt különösen Collin, a jó Collin, mint abban az időben nevezték. Kedves író, kinek eredetisége inkább szívjóságában, mint irányában vagy drámai leleményeiben keresendő. Minden darabjában derék emberek szerepelnek, kik hű tolmácsai saját érzelmeinek. A legrosszabbikon is meglátszik apjuk szelid lelkülete. De legyenek jók vagy rosszak, mindeniknek szülőhelye a harleville-i csöndes kastély, hol Collin,

gyöngéd nagyanyja gondjaitól környezve növekedett apja szemei előtt, ki az *Optimista* eszméjét sugallta neki és a hol később ő, mint már birtokosa atyja örökének, menedéket adott 1792. május 31-ke után az üldözött barát-nak, Andrieux-nek.

Collin legszerencsésebb komikai alkotása a nevelőné a *Vén nőtlen*-ben, melyhez a szerepet valószínűleg saját tapasztalásából írta. A nagyravágyó és kitanult, a szelidséget és tiszteletet egyaránt jól játszó nőben, ki mesterileg tudja uralkodás-vágyát az engedelmesség leplébe burkolni, ki parancsol, midőn nélkülözhetlen. de ha szükséges, az engedékenységgé és megbánás könnyeivel is rendelkezik; utolérhetetlen művészettel van festve a törvényes feleséggé válni óhajtó nevelőnő typusa. Lassanként, minden feltűnő erőltetés nélkül, a házasság útja felé terelni a vén nőtlent, jól kiszámított rágalmakkal az öcsöt és fiatal nejét elidegeníteni az öregtől, ki képtelen a haragra, de nagyon is hajlandó a megbocsátásra; orránál fogva vezetni a mellékes jövedelmeiben osztozó jószágigazgatót, ki keze után áhitozik, mert tudja, hogy tele van a zsebe; sürgetni az öreg urat, de csöndes megadást szinlelve; biztatni a jószágigazgatót, de tiszteletteljes távolban tartva magától: íme a rávasz nő célja és törekvése, melynek jó és rossz tulajdonai szolgálnak eszközül. Ám, az igazi jellem ebben rejlik; a helyzet itt csak annyiban foly be az egészre, a mennyiben tért nyit a jellemnek, hogy magát kifejtse s megmutassa milyen volt azelőtt, milyennek kell lennie ezután. Ez az egyetlen typus, a *Vén nőtlen*-t Collin remekévé teszi és elégséges arra, hogy előbbi és későbbi szintén becses dolgozatai nélkül is, szá-

mára egy szerény helyet biztosítson a maradandó becsű művek történetében.

Bizonyos, hogy azok, kik műérzékkel szólhatnak a dologhoz, a Collin többi darabjaiban is sok dicséretet fognak találni; az én szememben, ki azokról csak mint olvasó szólhatok, az *Optimista*, az *Allhatatlan*, a *Fellegvár*, nem egyebek, meglehetősen bizonytalan kézzel irt. habár elég élénk vázlatoknál. Collin, dicséretére legyen mondván, mindig a jellemfestést tartja legelső feladatának; de a tárgyat megválasztani, hogy úgy mondjam, megkapni, nem mindig sikerül neki. Sok kellemmel kerügeti a vígjátékot, de többnyire kisiklik kezéből. Színműveiben hiányzik az, mi egyedül képes maradandót teremteni: az irány.

A Collin d'Harleville színműveinek nyelve egészséges, ha ugyan el lehet ezt mondani oly nyelvről, mely az erőtelj és színezés híjjával van. Elég bámulok, hogy La Harpe csak dicsérni valót talált a Collin versein, s hogy mégis bírálni is láttassék, prózájának néhány rég elfeledett során akad meg, melyekben a derék Collin elég merész volt a »majmolás« szót használni. Nem szükség a Collin prózájához fordulni, hogy nyelvében hibákat találjunk. Mennyi sor van verseiben is, a mi sem a dicséretet sem a kritikát nem hívja ki, oly jelentéktelen — s csak annyiban természetes, a mennyiben sem jó, sem rossz. Tartsuk fenn a *természetes* és *ékes* jelzőket, melyekkel La Harpe a Collin verseit elhalmozza, csak azokra a jelenetekre, melyekben a nevelőnő a valódi vígjáték nyelvén szól. Mert madame Everard valódi jellem; szavai híven tükrözik vissza, mi volt, mi a jelenben és mi lesz a jövőben. Nála minden a természetből és az

emberek ismeretéből foly, a mi az irálynak is teremője.

Collin a francia irodalomnak becsületére válik, már azon erkölcsi szeplőtlenség és szelid jóság emlékénel fogva is, mely nevétől elválhatatlan. Igaza volt, midőn magának *mocsoktalan nevet* jósolt, és ezt többre becsülte a hírességnél. Jóslata beteljesült, mert szerénységében őszinte volt s erejét soha, semmiben nem becsülte túl. A hírességet elérni — túlment erején, de a jó név, melyre vágyait irányozta, az írók csarnokának ama szerény szögletéhez, melyet az ő emléke tölt ki, mindig fog néhány választékos ízlésű tisztelőt vonni.

Fabre d'Eglantine. — A Molière Philinte-je.

E jó hírnév, még Collin értére, fölkelte ellene az irigységet egy íróban, ki, elég szomorú kimondani is, irigységből merítette tárgyát a legjobb vígjátékhoz, mely a század végén megjelent. Fabre d'Eglantine-t értem. Miután ugyanazon színpadon, melyen a Collin d'Harleville darabjainak tapsolt a közönség, egy darabig az övéit fütytyel fogadták, a végén az ő *Molière Philinte-je* című darabja is tetszést aratott. A darabhoz csatolt előszó nyilvánosságra hozta irigységét, melyet a siker nem tudott elaltatni. A *Molière Philinte-jének* kétes értékű hírneve méltó büntetése az előszóban kifejezést nyert bűnös indulatnak. Első olvasásra a darab visszatetszést szül. De a gondolatok és irány erőteljessége ismét megbarátkoztat e művel s a természetesség varázsa oly ellenállhatatlan, hogy e rossz hallású verselő, a vígjáték e Crebillonja,

végre is lebilincsel szellemi ereje hatalmával s kierőszakolja, hogy e döcögő és erőszakolt irányon áttörtetve, kövessük jól kigondolt, s a jó helyeken sikerrel ki is vitt darabja természetes végmegoldásáig. Neveket kölcsönözni Molière-től, kifürkészni akarni a szívek mélyét, melyekbe elébb a Molière éles szeme mélyedt be, felfrissíteni az ő képeit, s e nagy munkában nem bukni el: ez csak oly férfitől telik ki, ki az irodalomban nagy nevet hagyhatott volna maga után, ha a sors időt adott volna neki, s ha szenvedélyes és tettszomjas természete nem kergette volna a forradalmi esélyek karjaiba, űzve a hatalomvágy ördögétől, mely szereti magát a politikai szenvedély czímével díszíteni.

Fabre megteremtette az önzés oly nehezen személyesíthető typusát. Önzés! Kiben ne volna e rút szenvedélyből egy kevés, szinte azt mondom, igen sok! De ki legyen az, ki e mindnyájunkkal közös hibát oly mértékben bírja, hogy a nevetségessé válás ama kényes határát érje el, melyben a magasabb vígjáték lényege áll? Fabre azt hitte, hogy a Misanthrop-beli Philinte, megvénuelve elérhette e határt; s talán igaza is volt. E gondolat a Rousseau agyában is megvillant,* Fabre felkapta az eszmét s a mintára szegzett szemekkel, nekifogott a Molière alkotása továbbfejlesztésének. Csakugyan a Molière eszméjének folytatását látjuk abban a Philinte-ben, ki mások iránt oly rideg, de ha őt érintik, oly kényes, ki egy ellene intézett csapás hírére, melynek áldozatul esik, így kiált föl:

* *Levél d'Alemberthez a színházakról.*

Eszem megáll, szívem föllázad,
 Oh megromlott világ, oh elvetemült század!
 Hitetlen kigyófaj! Mivé, hová legyek?
 Dühöm bosszút sovárg — nem, meg nem engedek,
 Ki kell mind irtani . . .

»Ime az önző!« így kiált föl igen helyesen La Harpe. Mások szenvedhetnek, azzal ő nem törődik; a baj magát éri: s az egész világ elvetemült!«

Ha az idő a fiatal Philinte közönyös eszélyét önzéssé érlelhette, miért ne változtathatta volna tevékeny nagylelkűséggé a fiatal Alceste meddő embergyűlöletét? Ebben a szellemben egészítette ki Fabre a Molière hőseit s a valószínűség nem is tehet kifogást ellene. Részemről felismerem a régi Alceste-et abban a hévteljes igyekezetben is, melylyel az új Alceste saját érdekei elhanyagolásával, egy egészen ismeretlen ügyében jár el és saját vagyonát veti kockára, barátja megmentéseért. Hogyan! és Philinte-nek barátja maradhat-e egy ily nemeslelkű ember? Oh nem! az erkölcsi igazság ezt nem engedné meg s a természet ellene szólna. Philinte megmenekszik a bukástól, az Alceste segélyével, de elveszti barátságát. Méltó büntetése az önzésnek. Arra van kárhoztatva, hogy csak önmagát szeresse. Szánjátok! Vannak emberek, kik öngyilkosok lesznek, ha ennyire jutottak.

Fabre d'Eglantine agyában a Philinte eszméje akkor fogamzott meg, mikor az irigy versengés szűk ösvényéről letérve, a Molière költészetének tágas mezején kereste a víg múzsa ihletét. Mig erejét Collin utánzásában és ennek sikerei hajhászásában forgácsolja el, sem saját tehetségét kifejteni, sem a versenytársáát elsajátítani nem tudja. De mihelyt a Molière uszályába fogód-

zik: költői ere felbuzog s új szépségekkel gazdagítja az irodalmat. A Collin nyomán: találomra kapkod a víg múzsa árnyéka után; a Molière-én: újra fölleli azt megtestesülve és fölleli önmagát.

E példa nyomán, mely a tizennyolczadik század vígjátékának történetében a legutolsó, de nem a legkevésbé meglepő: ki merem mondani, mielőtt végeznék, hogy a víg múzsa hívei, kik szívökben maradandó becsű művek teremtésének titkos vágyát táplálják, jobb tanácsot nem fogadhatnak el, mint azt: Tanulmányozzátok Molière-t; a Molière nyomdokain haladva, megtaláljátok az igazi komikum legtermékenyebb forrását: a jelleme-
ket; a jellem tanulmányozásából megismeritek és tökéletesbithetitek istenadta tehetségötöket; csak tehetségötök erejénél fogva sajátíthatjátok el az irányt, és emelkedhetek oly alkotásokig, melyek el nem mulnak soha!

HETEDIK FEJEZET.

A veszteségek történetének folytatása. — I. Veszteségek az egyházi szónoklat terén. — Az egyházi beszéd három korszaka és képviselői. 1. Bossuet. 2. Bourdaloue. 3. Massillon. — A három nagy egyházi szónok művei olvasásának utolsó benyomása. — II. Veszteségek az erkölcsi bölcsészet mezéjén. 1. Vauvenargues mint moralista. 2. Vauvenargues mint jellemfestő. 3. Vauvenargues mint kritikus.

I.

Veszteségek az egyházi szónoklat terén.

El lehet mondani, hogy a halotti beszéd Bossuet-nél kezdődik s vele végződik. Az ékesen szólás ez eddig ismeretlen nemében, neki sem előde, sem versenytársa, sem utóda nem volt. Nem mondhatni ugyan ezt az egyházi beszédről általában. Nemcsak hogy ebben nem egyedül Bossuet-t illeti a dicsőség; de némelyek ítélete szerint nem is az első helyet foglalja el. A valóságos ékesszólás története az egyházi beszédre nézve három korszakot ismer, s e korszakokat három nagy névvel jelzi: a Bossuet, a Bourdaloue és a Massillon ne-

veivel. Megkísértem jellemezni e három korszakot és mérlegelni e nagy művészet hanyatlását Massillon-ban.

E feladat teljes jóhiszeműséget követel és mindenek előtt tisztában kell lennünk aziránt, hogy mennyiben lehetünk illetékesek az egyházi beszédek megbírálásánál.

A dogmát illetőleg, nem igen vagyunk illetékes bírálók és ezt, különösen azokra nézve mondom, kik azt hiszik, hogy e részben könnyedén ítélhetnek. Igen sokunkban hiányzik a hit, majd mindegyikünkben a vallás-tudomány. Nem élünk többé abban a korban, midőn hittudományi könyvek közkezen forogtak s midőn Condé herczeg, Bossuet egy beszédét hallgatva, kedvet érzett vallási vitába elegendni a fiatal hittudóssal. Ha találkoznak is napjainkban olyanok, kik hitüknek történetét óhajtanák tanulmányozni, a mindennapi élet vesződései, s nevelésök fogyatékos volta alig enged elegendő előmenetelt tenniök arra, hogy a dogmák nagy ékesszólásának mezején otthonosak legyenek, és kiutat leljenek a rejtélyek homályából. Így még a legjáratasabbak is csak nagy tartózkodással szólhatnak e kérdésekhez, a mi pedig a tudatlanokat illeti. legfőlebb annyit kívánhatunk tőlük, hogy a nagyemberek és a Szentek gondolatait ne fogadják kicsinyléssel.

Másként áll a dolog a morállal. A keresztyén morált ismerjük, úgy a mint az ismer minket. A morál az ember belsejének a tudománya; abban bírák és elítéltek vagyunk egyszerre. Ha igaz, hogy nem vagyunk hittudósok, de keresztyének vagyunk. Kik nem tudnak keresztyének lenni hitből, nem mernek azok nem lenni

értelmők által s akárhány, a ki szembeszáll a dogmákkal, meghajol a legmagasztosabb bölcsészet előtt. E szent hatalomra hivatkozik mindenki, mindenki ehhez igyekszik felemelkedni és abból indulni ki; az emberi társadalom határtalan tökélyesbitéséről ábrándozó minden őszinte törekvés ennek a morálnak az alkalmazása kíván lenni s romboló szenvedélyek leple alá rejtőző sophismák is meghozzák e nagy eszmének a hódolat ama nemét, melylyel a képmutatás megtiszteli az erényt. E rajzok tárgya, ez arczképek eredetije: az ember.

Legyen tehát akár az életbeli magatartásról, akár az ember jellemrajzáról szó: elsőfokulag illetékes birái vagyunk az egyházi beszédekben foglalt igazságoknak.

És ha igaz, hogy a mi a rejtelmek és a dogmák körébe vág, legtöbbünk fölfogását túlhaladja, nem lehet tagadni azt sem, hogy nincs művelt szellem, melyre mély benyomást ne gyakorolnának egy Bossuet-nek gongolatai vagy egy Bourdaloue-nak, a keresztyénség szent nehézségei fölötti elmélkedései. Hogy az illetékesség bizonyos fokának érzete meg van mindnyájunkban, bizonyítja az, hogy felettébb megbotránkoznánk az oly egyházi beszéden, mely hallgatással mellőzné a rejtélyeket vagy felületesen tárgyalná a dogmát. A tantételek tekintélye nélkül, az egyházi beszéd nem egyéb a homiliák hangján tartott erkölcsi leczkénél. Kétségen kívül, a mai kor gyermekére a rejtelmek szörszálhasogató vagy merész magyarázata nem fog oly benyomást gyakorolni, mint a tizenhetedik század hívőire, de bizonyára a Regensség idejébeli hallgatóságnál is jobban megbotránkoztunk azon, hogy a Massillon legtöbb egyházi beszédeiben hiányzik az a mit a Biblia velejének nevezhetnénk.

Eddig terjed, nézetem szerint, illetékességünk a keresztyén ékesszólás e része megítélésében. E korlátok között maradva, veendek magamnak bátorságot, annak három leghíresebb közegéről, a tizenhetedik és tizen-nyolezadik században, ítéletet mondani.

1.

B o s s u e t.

A három között, Bossuet, nemcsak időszerint legelső, de legkiválóbb is. Valamint Corneille a tragédiának, úgy ő az egyházi beszédnek — megteremtven azt — mintaképét adta. És mégis, bizonyos előítélet, melyet a kritika még nem birt eloszlatni, őt a harmadik sorba helyezi Bourdaloue és Massillon után. Ez előítélet keletkezése messze keresendő. Voltaire csodálata a *Kis-Böjt* iránt, később a La Harpe bírálata, melyet sokkal többen olvastak, mint a tárgyául szolgáló beszédeket, sokkal elhitették, hogy e rangfokozat végleges. Massillon-ról szólva, meg fogom később mondani, miként viseltethetett volna Voltaire kevesebb bámulattal a *Kis-Böjt* iránt, a nélkül, hogy azért igazságtalan legyen. A mi a La Harpe ítéletét illeti, kinek izlése olykor merő iskolásizlés, majdnem hihetetlen mily kevés olvasottsággal dönt az irodalmi rang és hírnév fölött.

Midőn legelső ízben értekezik az egyházi beszéd-ről, annak legtökélyesebb mintaképét Massillon-ban bámulja; alig említi Bossuet-t és majdnem egészen mellőzi Bourdaloue-t. Később igazságot szolgáltat Bourdaloue-nak,

de csak Massillon után helyezve rangban s legutóli hagyva Bossuet-t. Ebből azt következtetem, hogy első ízben nem olvasta volt sem Bossuet-t, sem Bourdalou-et, s másod ízben ha vett is valamennyire tudomást Bourdaloue-ról, abban megmaradt, hogy Bossuet-t ne olvassa. A rangfokozat olyszerű megállapítása, melynek következtében elvonja az olvasót Bossuet-től, s Massillont meg nem érdemelt tiszteletben részesíti, oly tévedés, melyet kiemelni kötelessége a kritikának. Majdnem oly igazságtalanság lenne a Voltaire tragédiáit a Corneille-éi fölé helyezni, mint elsőbbséget adni a Massillon beszédeinek a Bossuet-éi felett. Ha azt akarjuk, hogy a szellem magas röptet vegyen, tartsuk magasra a mintaképeket; ne helyezzük magasabb rangra az ügyességet a lángésznel és tartsuk nagyobbra a komoly művészetet a tetszelgőnél. A ki igazságos akar lenni Bossuet iránt, annak az utolsóból az első sorba kell őt helyeznie; Bourdaloue-nak fog maradni a második rang s Franciaország nagy predikátorainak e rangsorozata egyszerűsmind jelezni fogja fejlődését és időszakai változásait annak a nagy művészetnek, melyben a keresztyén nemzetek között a mienk versenytárs nélkül áll.

Bossuet beszédeiben nagyobb rész jutott a dogmáknak, mint a morálnak. Már ez az arány is lángészre vall. Minő súlylyal is birhatnának a szabályok a törvény nélkül s morálkérdésekben mi különbség lenne a bölcselmi oktatás és a vallási oktatás között, ha a hallgató nem látna bennök egyebet tetszése szerint követendő vagy mellőzhető tanácsoknál? A fődolog a dogma, mint a mely a morál követelményei iránt engedelmesgre készítet. Jőjünk mindenekelőtt tisztába a morál

eredete és szentesítése felől; tudjuk meg, kinek nevében taníttatik az nekünk; jussunk arra a meggyőződésre, hogy egy más élet is vár reánk, hol érdemeink mérlegeltetni fognak. Ezeket eszközölni, legelső feladata a keresztyén egyházi beszédnek. Ha nincs más fegyvere szenvedélyeimmel szemben, mint az a mulékony helybenhagyás, melyet józan esze ad meg neki: félő, hogy midőn maximáit fejtegeti, melyeket valahol már a könyvekben is olvashattunk, csak úgy megmaradunk tévedéseinkben, mint annak előtte. Ha csak annyiról győz meg, hogy jövőre jobbak lehetünk mint voltunk, alig tanít többre, mint a mennyit a tévedéseket büntető földi szabályokból már úgy is tudunk; s ez igen kevés arra, hogy megjavuljunk. Értelmünket előkészíteni, elmélkedésre kényszeríteni, figyelmessé tenni a hit bizonyítékai iránt, azt mintegy tépelődésbe ejteni a rejtelmek magyarázata és a dogmák tanulságai által: ez kell, hogy az egyházi beszéd főtárgya legyen.

Lehet, hogy e czélt nem éri el; de a szándéknak legalább erre kell irányulnia, erre kell a keresztyén szószéknek férfiasan törekednie. Ez Bossuet-hez méltó törekvés volt és csodálom, hogy a szívek oly mély ismeretével, midőn azokat felnyitni s a szószéken egész elevenségükben úgyszólván maga elé tudta tenni, inkább a dogma fenkölt fejtegetéseivel üldözi és csipkedi hallgatóságát, s inkább elrémíteni kíván a hitetlenségtől, mintsem a képzelet felingerlésével igyekeznék jó cselekedetekre inteni.

Mindamellett ne várjunk formaszerinti hittudományi fejtegetéseket. Ott, a hol az érvelés a tárgy kibebíttása nélkül lehetséges, érvet, de mindig oly szellem-

ben, hogy az érvelő logikusban a hitvallást tevő hívőt látjuk. Nem minden nehézséget tárgyal ugyanazon módszer szerint; mindeniknek megvan a maga sajátos módszere. Majd egyenest arczul fordul a rejtelmeknek, s könnyörtelen elmeéllal veti magát a szent homályok leg-sötétebbjeinek tömkelegébe, mint a bátor harczos, midőn az ellenség legtömöttebb sorain vágja magát keresztül. Majd habozva áll meg, zavartan, elvakítva a fénytől, mely előtt szemeit lecsukja és időt kér, »hogy megzavarodott érzékeit rendbe szedje.« Majd megint lelkesedésétől elragadtatva parancsokat osztogat, kérdéseket dönt el s »az őt hajtó ösztön«, mely meggyőzőbb az iskolák logikájánál s ügyesebb minden retorikai fogásnál, váratlan és megkapó bizonyítékok ihletével szállja meg. Végre, ha a bizonyítékok hiányzanak, kutasson tovább a kinek kedve van az emberek kíváncsiságát kielégíteni, törje magát a ki jónak látja az isteni végzet titkainak megfejtésében: ő mindörökké magasztalni fogja az isten könyörületességét. Isteni logika, mely még tehetetlenségéből is a legerősebb bizonyítékokat képes kivonni.

Az isteni személyek Bossuet-nek nem pusztá symbolumok. Éles szemei behatolnak egységük titkába és egyéni létezésükbe. Lelkünk telve van a *Halotti Beszédek* istenének képével, annak a nagy Istennek, ki kezében tartja az emberi sorsok szálaít, ki birodalmakat emel és dönt meg. Az *Egyházi Beszédek* Istene többet foglalkozik az emberrel. Bossuet bir azzal az adománnyal, hogy közelebb tudja azt hozni hozzánk, midőn bennünket hozzá emel s az egyéni javulás munkájában részt ad neki, a nélkül, hogy közvetlenül léptetné fel és

sikerrel oldja meg azt a nagy kérdést, hogy az ember saját értékének túlbecsülésében elbizakodottá ne váljék, és Istenről alkotott fogalma mindamellett gyarapodjék nagyságában. Az *Egyházi Beszéd*ek Istenében, a sixtini kápolna Istenét látom, melyet Michel-Angelo ecsete varázsolt a földre, hogy az alvó Ádám testéből létre hozza az első nőt. Valamint a Michel-Angelo művészete, úgy a Bossuet-é is, abban, a mi oly alkalmas lenne az emberi természetet göggel tölni el, az alázat érzetét fejezi ki.

A *Beszédekben* egyébiránt több hely jut Krisztusnak, mint Istennek. Ő nálunk lakik a földön; bizonyos helyen és időben élt; emberek látták őt s hallották szavát. Most Bossuet is látja, hallja; kíséretében van, mint tanítványai egykor s ő egyike a leghirebbeknek, legszeretőbbeknek. Mily fenséges képei tárulnak szemeink előtt fel jóságának és szelidségének! Az ember alakjából mily fényesen sugárzik ki az isteni! A Bossuet Krisztusa azt az alakot idézi emlékembe, melyet Leonardo da Vinci-nek magasztos ecsete festett egy zárda falára. Az illusio ugyanaz, az isteni szellem ugyanazon sugarait tükrözik vissza a nagy predikátor szavai s az az omladozó fal, melyről az idő lemosta az isteni arc vonásait, de nem tudta elenyésztetni a jóság kinyomatát és a dicsfényt.

A Bossuet szellemének nagysága sokak előtt elfedte lelkületének érzelmességét, valamint a Racine költészetét jellemző gyöngéd vonás mögött sokan nem látták meg magvas erőteljességét. Különösen Krisztus festésében mutatkozik leginkább a nagy szónok szíve. Mily szeretettel csüng fenséges alakján, mennyire szen-

ved az isten-ember szenvedéseinek nagyságában, ki magát áldozza fel, hogy minket megmentsen! Hogy csókolja lába nyomait, hogy szomjúzza isteni szavát! János, a szeretett tanítvány, sem szerette jobban mesterét. S midőn végre az isten-ember harmincz éven át tartott gyötrelmeinek utolsó órája üt s a kereszten szenvedett halál gyötrelme elvégeztetik, midőn ez »édes megváltó« szenvedéseit kellene festenie, visszaretten a feladattól, nem gyáva félelemből, hogy nem talál a tárgyhoz méltó szavakat, hanem mert szíve nem elég erős a látvány elhordozására. »Testvéreim, így kiált föl, kérlek, könyörgök, mentsétek fel lelkemet e kínok szemlélésétől! Alkossatok ti magatoknak képet a keresztre feszített Jézusról s kiméljetelek meg egy oly jelenet festésének gyötrelmétől, melyet gyöngé szavam úgy sem birna végrehajtani. Képzeljétek el magatok, mit szenvedhet oly ember, kinek minden tagját megtörte és megszaggatta az erőszakos keresztre feszítés, kinek kezei és lábai átütve, sebein tartja fenn magát s kinek a vérvesztés folytán elgyöngült testének súlya pusztán összetört karjain függ; kit a kínok e borzasztóságai közepette, tán csak azért emeltek oly magasra, hogy messziről láthassa azt a tenger népet, mely gúnynyal halmozza el, zajong és hahotával kíséri ily siralmas kimulását!« *

A Bossuet Istenét a Michel-Angelo Istenében, Krisztusát a Leonardo da Vinci Krisztusában ismertem fel: Máriájában a Rafael szüzeire ismerem. Máriának a férje, csak gyámola; házassága csak szent fátyol, mely szüziségét fedi és védelmezi; szíve gyermeke az a virág, mely

* Harmadik Beszéd Krisztus kínszenvedéséről.

szeplőtleniségéből fakadt. Különben Bossuet Krisztust a szent szűz karjain képzei magának, »vagy szűz tejét szíva, vagy csöndesen pihenve keblén, vagy szűzméhébe bezárva.« Így teszi édessé hiedelmünket, megtanítva arra, hogy az hitünkben gyökerezik. Ezer meg ezer merész és egyszersmind szűztiszta gondolatot használ céljára, a képeket és hasonlatokat majd önszívéből, majd a nagy-egyházi atyák műveiből merítve s bájt hintve azokra azzal a kézzel, melyből még az arany is megtisztulva kerül ki. Mindamellett sem kíván a festőkkel versenyezni; sőt inkább bírálat tárgyává teszi azokat a képeket, melyekben ezek a szent szűzet merészkedtek vázolni akarni, »mely képek úgymond, inkább hasonlítanak saját eszményeikhez, mint hozzá.« Nem értette ezt a Rafael Szűzeire; mert mindketten — a híres szónok szavának szépségével, a nagy festő ecsetének varázshatalmával — de a szívérzelmeknek és a lángésznek ugyanegy forrásából merítettek akkor, mikor a katolicizmus hitcikkei e legmegindítóbbikának eszményét vázolák.

Ennyi szép gondolat, a szeretet, a csodálat és a szent meglepetésnek ily hű kifejezése, melynek oly megindító jeleit látjuk a *Beszédek*-ben, nem származhatik egyébből, mint Bossuet-nek a szent személyekkel való közlekedéséből.

Reá valóban találnak Krisztusurunk szavai tanítványaihoz: »Én bennetek lakozom és ti bennem lakoztok.« Isten, Jézus, a Szűz, a Szentek: ez volt az ő társasága, a magánybavonulás ama hosszú évei alatt, midőn a Szentírás titkaiba és az egyházi atyák munkáiba merülve, hite és képzelő ereje hatalmánál fogva maga elé tudta varázsolni szent alakjaikat. Mintha testvérré, az

Úr szőlőjének egy új munkására ismernénk azokban a képekben, melyeket az egyházi atyákról ad, nagy elődeiről a dogmák magyarázatában és a hitszónoklatban. Szavának varázshatalma alatt fölkel a keresztyén világ kitünőségeinek egész hosszú sora: proféták, kik megjósolák, apostolok, kik hirdették, vértanúk, kik vérükkel pecsételék meg a keresztyénséget és az egyház atyái, kik annak doctrináit fejtegették és tovább adák. Nem tekintélyeket keres magának ezekben Bossuet; mestereit, barátjait látja bennök, kik eljönnek támogatni és tanúságot tenni a hagyományokhoz való ragaszkodásáról.

Mindebből pedig egy valamennyi különös útmutatásnál hathatósabb és nagyobb morál foly: hogy mélyen átérezzük az emberiség nyomorát s lehetetlen annak enyhítésére mindent el nem követnünk. Mert mi célja lehetne mind e dogmáknak, ha nem az, hogy az ártatlanság becséről meggyőzzenek? Mit rejtenének mind e rejtelmek magokban, ha nem az erkölcsi törvény szent eredetét? Mi a vallás maga, ha nem az emberi természet magasztos törekvése, eredendő romlottságát legyőzni? S lehet-e az ékesszólásnak dicsőbb tárgya, mint Istent magát tüntetni úgy fel, mint a ki az emberiséget e magasztos törekvésében elősegíti és támogatja?

Előidézni e benyomást, ennek kell a keresztyén egyházi beszéd hatásának lenni oly szónok szájában, a ki tárgyának magaslátán áll. Ha ezen az úton nem bir meggyőzni, legalább megdöbbent, s ez már magában győzelem; megdöbbent még olyanokat is, kik értelmük független szabadságát legféltekenyebben kívánják megőrizni. Sőt igen keveset mondok: az iszonyat érzetét ébresztendi fel a hallgatóban, a midőn feltárja előtte azt a századokon át tartott nagy küzdelmet,

melyben a kiváló férfiak egész hosszú sora hullott el, kimagyarázni igyekezve a világban levő rosszat s megmenteni attól az embert az erény által. A szónoki erő elégtelensége értelmünk kielégítésére még tetézi ez iszonyatot; s szívünk már meg van indulva, végetlen aggálylyal eltelve és ha hiányzik is bennünk a hit, legalább érezzük a mi legkivánatosabb utána: az alázattal vegyes kételyt, mely nem átkodik meg, hanem megadja magát s a jobbulás őszinte igyekezetével párosul.

A Beszédek szépsége azonban azzal, hogy csodálattunk adóját meghoztuk a doctrináknak és a morálnak, melynek elveit Bossuet szintén a dogma magaslatára tudta emelni, még nincs kimerítve. Hátra van még az, a minek a kritika nem tud nevet adni: a szónoki hév és erő s az a lendület, melyet minden szavába önt; lelkének az a látható és mégis leirhatatlan képe, az oly nemes szabadság, a dús ér, mely a legszabatosabb beszédhez is jól alkalmazkodik; az eszmebőség, mely ép oly kevésbé tűr határozatlan kifejezést mint köznapi eszmét. Csodálom, hogy lehetett valakinek bátorsága a Bossuet beszédeiben a külső szabatosság némi hiányát felfedezni akarni, mint például Flèchier-nél, ki a nyelv sajátosságait a hangzatosságnak s a nyelv szellemét a nyelvtannak áldozta fel. A Bossuet beszédeiben több van mint pusztán irály, maga a lángeszű ember képe van bennök, a ki szemlélődéseiből — melyekben inkább lelkét mint szavait készítette elő — kibontakozva, mohón önti papírra eszmebőségét oly kifejezésekben, melyek önként alkalmazkodnak ahhoz. Vázlatai époly tökélyesek mint kidolgozott beszédei. Minden szükséges megvan

bennök és pedig teljes tökélyben. A kidolgozás változtathat rajtok, de egyszerű szépségüket az sem növelhetné.

Hogy e túlsapongás nélküli eszmebőséggel e magasan szálló, de minden üres ragyogványtól ment szónoki erővel, birtokában ennyi merész gondolatnak, eleven és természetes képnek és annak a ritka művészetnek, mely a hittudomány szörszálhasogató tételeit is érdekfeszítővé tudja tenni; hogy oly kiválóan tetszős alakkal, nemes arczvonásokkal, elragadó hanghordozással, átható és mégis szelíd tekintettel s tiszteletet parancsoló taglejtéssel mégis, mihelyt Bourdaloue föllépett, Bossuet megszűnt a közönség szemeiben az első szónok lenni, annak alig tudjuk más magyarázatát, mint hogy a Bourdaloue tehetsége közelebb állott a közönség felfogása köréhez, míg a Bossuet-é igen magasból szólt ahhoz. De ha el kell hinnünk, hogy Bossuet-ben hiányzott a szónok valamely alkatrésze, mi, kiknek nem adatott élvezhetni szónoklatának közvetlen hatását s kik szemünket az élettelen lapokra szögezve, csak az írott betűk néma ékesszólását érezzük, mi az elsőséget annak adjuk, a ki erőteljesebb nyelven tudott írni. Bossuet-t olvasva: hallani vélem őt. Szónoklatának nagy művészetéből, melyet egészen ő teremtett, ma sem veszett el egyéb, csak a hang és a taglejtés; annyi megható vagy hévteli szenvedély kifejezése mögül, tekintetének fénye ragyog ki ma is, s ha szava nem hat is fülembe, hangja szívembe nyilallik.

2.

Bourdaloue.

Van azonban a Bourdaloue népszerűségének más, tán igazabb oka is. Ő az egyházi beszéd beosztását megváltoztatta. Nála a rejtelmek, a dogmai rész, kivéve néhány tisztán theologiai beszédet, csak alárendelt helyet foglalnak el. Az első hely nála a morálé. Az a dialektika, a melyet Bourdaloue honosított meg a szószéken, a valósi oktatást élvezhetőbbé tette. Végre pedig, a mit előadásáról kortársai beszélnek, eléggé magyarázza azt a nagy sikert, melyhez hasonlót a szónoklat terén nem sokat találunk.

A dogma, nem kérve beleegyezésünket, ránk erőlteti magát. A moralista egyházi szónok magunkat használ fel magunk ellen s a mindnyájunkban lakozó önzésnél fogva, mely még a rámért csapásokat is öntetszéssel fogadja, nem tárhatja fel bensőnket anélkül, hogy érdeklődésünket fel ne költse s nem vádolhat a nélkül, hogy a megjavulásunkra kitüzött jutalommal ne hízelegjen nekünk. Ha magunkról beszél, bár szigorral, az önmagunkkal való elégedetlenség bizonyos kéjes érzettel párosul. Lelkiismeretünk mintegy megkönnyebbül, midőn szavai igazságát elismeri. Ha másokról van szó, megelégedésünk kétszeres, egyszer, mert a szónok által felhozott eset nem minket illet s mert másokat sújt. Így a moralista egyházi szónok mindig biztos lehet a sikerről. A Bourdaloue beszédeinek ez általános és biztos hatását

emelte még két hatalmas eszköz: a feddőzés merészsége és a célzások vonzó ereje.

»Soha evangyéliomi szónok, írja Sevignéné, a keresztényen igazságokat ily magas szempontból és ennyi lelkesedéssel nem hirdette!« * Ma már alig volna hallgatóság, mely megtorlás nélkül tűrné el a Bourdaloue által használt kifejezéseket. Pedig mily érdekes lenne hallani, hogy bánik el a nagyokkal, az udvari emberekkel, a gazdagokkal; mily árt szab kiváltságaik élvezésének, mily parancsoló szavakkal követeli meg tőlök az alamizsna-osztogatást, mely nincs időhöz kötve, nem a percznyi szeszély kifolyása, nem a magok gyönyörei kielégítése után kell hogy következze, hanem kötelesség-parancsolta cselekmény és pedig mindenkinél tehetőségének arányában, melyet ő szab meg; mily merészen, fenyegetőleg figyelmezteti őket, hogy számolniok kell majd Istennek, a »szegények pénztárnokának.« A nagyok ellen intézett e merész fellépésben semmi sincs a csekély sorsuak iránti gyáva kedvezésből. Mindkét osztály Isten parancs-szava alatt áll s ha az alacsony sorsuak jogokkal birnak, egyedül Istené a jog azokat érvényesíteni. Nem is az emberi vélemények nevében itéli el Bourdaloue a gazdagokat, hanem a gazdag és szegény közös urának nevében s a szegénynek nyomora nem ad soha jogot, hogy a gazdag szűkmarkúsága miatt maga vegyen magának elégtetelt.

A személyes célzások csak szigorúbbá tették a szószékről hangzó ítéleteket. »Bourdaloue atya beszéde, mondja ugyancsak Sevignéné, oly kemény volt, hogy

* Leányához intézett levele, 1674. febr. 5.

valamennyi udvaroncز remegett.« Másutt meg: »Bourdaloue oly hatalmasan vagdal jobbra-balra, mint a vak.« Megint egy más levelében: »Megyek Bourdaloue-t hallgatni; azt mondják, keményen fog beszélni.« * Az emberek elfogódva mentek beszédét hallgatni, mint valamely bűnügy nyilvános tárgyalására. Mindenki félt, hogy észre találja venni a szívek e szigorú fürkészője, a mint félig behunytt szeméit a hallgatóságon végig jártatta. Képzeltetni azt a felindulást, melyet hallgatóiban előidézett, midőn azokat a bűnöket ostromozta, melyek, mint Sevigné né mondja, eljöttek vele szemtől-szembe helyet foglalni, befurakodva a templom szentélyébe, az áhitat és a magába szállás külszíne alatt. Mindnyájan tanúi voltunk hasonló néma és mégis izgalmas jelenetnek, midőn bűnügyi tárgyalásoknál a vádló sújtó szavára a gyülekezet egyik vagy másik tagjának arcát a rémület sápadtsága vagy a felindulás pirja borította el. Ilyen lehetett a Bourdaloue sújtó szózatának is hatása az elrémült gyülekezetre, midőn beszédének nyilai elevenre találtak s mintegy újjal mutattak az illetőre. A mi nek elmondásával a szónok fenyegetőzött, csak oly hatást tett, mint a mit tényleg elmondott. Úgy látszik azonban, hogy különösen előadási modorával tűnt ki Bourdaloue. Meg volt benne az, a mi a szónokot nagygyá teszi: az előadás heve és természetessége; hangja csengő, szelid és rokonszenves; ajkairól a szó gyorsan folyt, időt sem engedve a hallgatónak, hogy magát összeszedje s magával ragadott önkénytelenül, mint körfutásukban holdjaikat a bolygó csillagok.

* Karácson első napján, 1671.

Végre Bourdaloue, módszerével is teljesen uralkodott hallgatóságán. Modora egészen új volt az egyházi szószéken. Eszméi tételek alakjában lépnek fel; mindegyiket megfelelő bizonyítékok támogatják. Bourdaloue e modort tizennyolcz évi tanári pályáján, előadói minőségében sajátítá el. Tanári gyakorlatában megszokta a bizonyítás szabályai mellett súlyt fektetni eszméinek abszolút becsére is. A legegyszerűsebb érvelés támogatta ez eljárást, mert míg a hallgató biztos lehetett abban, hogy vele haladva egyenesen az igazság kútfejéhez közeledik, másfelől csak örülhetett annak, hogy azt oly kényelmes úton érheti el. Semmit sem állít bizonyítás nélkül; beszédeiben nincs tétel, mely megmagyarázva ne volna; a szónoki szünetek mesteri kimértsége; beszédeinek egyenletessége, mely a szórakoztató változatosságnál többre becsüli a maradandó benyomást s az, hogy a világosság kedvéért az ismétléstől sem rettent vissza; im, ezekben van kulcsa beszédei nagy hatásának, melyekről a megindulás gyönyörével s azzal a tudattal távozott a hallgató, hogy csak érveknek adta meg magát.

Beszédeit olvasva, megértjük nagy hatásukat, de magunkon nem érezzük. A közvetlen szónoki előadás hatalma kellett, hogy e dialektikát megelevenítse. A hang, mely változatossá tette az egyhangú tárgyat, nem cseng füleinkbe; nem látjuk szemtől szemben azt a hatalmas taglejtést, mely mintegy előre tolta, rendbe sorozta az eszméket és bevégzetté tette a szavakban a könnyedén odavetett vázlatot. Mennyi szépséget, mennyi hangzatos-ságot el nem nyeltek a templomok boltívei, melyek alatt Bourdaloue beszédeit tartotta.

A mi beszédei szerkezetét illeti, inkább meglep túlterheltségük, mint világosságuk. Nehezünkre esik oly elágazó felosztáson eligazodni, mely az emberi nyomort következőleg osztályozza: »1. nyomorunk teljessége; 2. nyomorunk mértékentúlísága; 3. nyomorunk csodás volta; 4. nyomorunk gonosz befolyása; 5. nyomorunk kárhozatos volta; 6. nyomorunk kétségbeesésének kárhozatos volta.« Ha a szónok beszéde hevében és sietségében, ily, legalább is feltűnő osztályozásokat állít fel s elragadó előadásának benyomása alatt e rideg felosztásokba is életet tud önteni, talán felgerjeszti figyelmemet; de olvasva belefáradok, mielőtt eligazodnám rajta s az osztályozás, ahelyett, hogy felvilágosítna, inkább zavarba hoz; a szónoki mesterkéltég elfojtja az ékesszólást s az igen sok részre osztott beszéd összeomlik.

Kell-e mondanom, hogy a dialektika, mely oly nagy hatást gyakorol a szószékről, mintegy láthatatlan hálót borítva hallgatóságára, az érveléseit hidegen mérlegelő nyugalmas olvasó szemeiben alig egyéb, mesterségesen kiszámított fogásnál, mely az igazságnak majd hogy többet nem árt, mint használ? Gyanakvó szemmel kell néznem a dialektikát, midőn az egész középkort a syllogismus béklyóiba verve s az emberi elmét századokon át a hiú okoskodások módszerének büvkörében czéltalanul forogni látom. Ha az igazság elérése fontosabb mint az út, mely arra vezet, akkor többre becsülöm az érvek és érzések szabad vegyületét a formai okoskodás hálózatánál, mely hiába törekszik engem bekeríteni. Hallom, hogy magasztalják a logikusokat, de keresem, kiket sikerült meggyőzőniök. A legnagyobb logikus, Pascal, nem képes meggyőzőleg hatni. Valódi hatalma neki is ékesszólása elragadó

erejében rejlik, s győzelme abban, hogy gyarló tudásunk fogyatékos voltával ver le.

A Bourdaloue beszédei, a szónoki előadás s a módszer nélkül és csak olvasva, elvesztik erkölcsana merész kitöréseiben és éles célzataiban rejlő hatásukat. A nagy viszonyokhoz mért nagy bűnök kihívó ostromozása nem képes hatni reánk, kik korlátolt helyzetünkhez mért kis szenvedélyeink közepett élünk. Talán meghatnának, mint egy történelmi kép igazsága; de ahoz, a Bourdaloue-énál hatalmasabb ecsetre lett volna szükség. Nála a kifejezések merészsége túlhaladta az érzelmek mélységét. Képei csak azok szemében birtak igazsággal, kik azokat élő egyénekre alkalmazhatták; célzásai előttünk érthetetlenek. Megértésükhöz kulcs kellene s talán e kulcs is csak arra a felfedezésre vinne, hogy az egyházi beszéd félénkebb volt a történelemnél.

Ha a La Bruyère *Jellemrajzait* veszem elő, nincs szükségem kulcsra; minden a mi szemem előtt van, csupa élet és valóság. Mit is érdekelne e halhatatlan képek mögött azok eredetieit keresni, mikor azok úgy sem élnek többé? A célzások La Bruyère-nél különben is a teremtés eredetiségével birnak; minden alak élő személy. Bourdaloue-nál ellenben nem látunk egyebet egy kis jószándékú botránynál, mely az istenháza szent kiváltságával fődözi magát. Olvasva e beszédeket, a célzások nincs kit sujszanak s a mai kor embere szemében nem birván többé a váratlan és rettegett támadás lesújtó hatásával, inkább olykori elnézéseieért tudjuk hibáztatni a szónokot.

Így nem is csodálom, hogy Bourdaloue szónoklatának oly feltűnő hatását nyomban követte a feledés bi-

zonyos neme. A Sevignéné idejében divat volt Bourdaloue-ba menni; egész intézménynek magában, egy templomnak tekintették őt. Mihelyt a halál keze lezárta az oly ékésen szóló ajkakát, az emberek elfeledték beszédeit. Elfeledték Bourdaloue-t Massillon-ért, ki helyébe lépett az alig kihűlt szószékre, melyen egymást válták föl XIV. Lajos lelki épülésére a nagy szónokok, mint a hogy sorban következtek egymásután a nagy költők, szellemi élvezeteinek, a nagy hadfiak harci dicsvágyának kielégítésére. Bourdaloue-ból nem maradt egyéb fen, mint a kiváló író, ki a tanulmányozást nagyon megérdemli s az eszmébőség és az éles ítélő tehetség, mely kiváló helyet biztosít számára moralistáink sorában.

Beszédei felölelik az egész keresztyén morált. E nagy tudományt abban az időben sajátította el, midőn hosszú éveken át egyike volt a legkeresettebb gyónatóknak. Napjában olykor hat órát is fordítva a gyónások elfogadására s maga köré gyűjtve a társadalom minden osztályát, kicsit és nagyot, szegényt és gazdagot a vezeklés szent egyenlőségében, az emberi tévelygés elmondta neki minden tikát. A magából nem tett hozzá semmit. Mintha egyenes lelke undorral utasítaná vissza, hogy önkényes föltevésekkel toldja meg mindazt a rosszat, a mire az ember képes; csak azt tárgyalja, a mit a gyónás tár föl előtte. A lelki gondozás e moráljának megvan az az előnye, hogy a vezeklőt sem el nem csüggeszti az önvád által, sem túlságos önfürkészségre nem ingerli szórszálhasogató leleplezései által. A képzelet által nem zavarja meg a lelkiismeretet sem a rendkívüli felfedezések gyönyöre nem zavarja meg a jóra való elhatározást. Jól esik látni, hogy ily nagy szellem

oly kevéssé fitogtatja felsőbbbségét s hogy oly tökélyes ember soha sem tagadja meg a szent hit szerény szolgáját, kinek hivatása nem hizelegni, hanem javítani.

A moralistákban megvan talán az a hiba, hogy túlságos öntetszéssel fejtegetik a morál elveit; ez oly magasztos feladata lelköknek, hogy alig lehetnek tartózkodók e részben. A moralisták őszintén meg vannak győződve, hogy moráljuk egész tárháza csak a mások szolgálatára van szánva s még az a tévedésük is, hogy olykor többet szeretnek mutatni abból, mint a mennyivel valóban birnak, szándékuk tisztasága által igazolva látszik lenni. Bámulatos, mily komoly egyszerűséggel tud Bourdaloue moralizálni, e hajlam benne inkább szükségből és kötelesség-érzetből fejlődött ki, mint saját kedvéből. Lehetetlen szivesebben tenni több szolgálatot és lehetetlen óvatosabban kerülni a magasztaltatást. Pedig még sem tudta azt mindig elkerülni; gyakran kereste fel az, a működésében oly hatásos gyóntató atyát, köszönet alakjában, valamely általa meggyógyított beteg lélek részéről.

A Bourdaloue fellépésének sikere oly időre esik, melyben a kritika minden szellemi alkotásnak az észszerűséget állította fel eszményképül. Kevéssel azelőtt az eszmény a természetes volt. A közízlés visszatért erre, mikor megcsömörlött a szép szellemek nyegle fitogtatásaitól s a negédes iránytól. A természetesről csakhamar átmenet történt az észszerűre, a mi tulajdonkép nem egyéb a természetesnek tökélyre vitelénél. S csakugyan ez is kell, hogy az irodalmi szép eszményképe legyen, miután ennek magaslatára csak sok szellemmel és egyenes szívvel lehet emelkedni. Az észszerűség elmélete az

irodalomban maga egész morál. Midőn azonban a szónoklat minden negélyzéstől megtisztított s elvül mondatott ki, hogy az irodalmi mű mindenek előtt a lehető jó cselekedet legyen, az észszerűség elmélete némileg félénkekké tette az írókat, nehogy képzelgő tehetségük szellemesség törébe csábítsa. Bourdaloue-ban a pap alázatossága csak növelhette e tan szigorát s ez az oka, hogy valamint nem mutat annyi szellemességet, a meny-nyivel birt, úgy több képzelődéssel is birt, mint a meny-nyit látni engedett. Rajzai érzések inkább mint képek. Emlékszik a dolgokra, de abban a perczen, melyben rólok beszél, nem látja azokat, vagy ha látja is, úgy tesz, mintha mielőtt festené, letörülte volna.

Nyelve olyan, mint rajzai; szabatos a tökélyig, de bátortalan. Nem retten vissza a köznapi gondolatoktól, jegyzi meg Bretonneau atya; * ámde a köznapi gondolatok értékvesztett és a használat által elkoptatott kifejezésekkel rontják meg a nyelvet. Ennek Bourdaloue annál inkább ki volt téve, minél feljebb állt azon, hogy közönséges dolgokat, válogatott kifejezésekkel tegyen rendkívüliekké. Azt tartva, hogy a közönséges dolgok hasznosak céljaira, nem akarta külsín alkalmazása által mintegy elismerni, hogy a hasznos kifejezések nem mindig szépek is. Emelkedett helyeken nyelve erőteljes, de mindig szerény.

A rejtelmekről mondott beszédek, Bourdaloue működésének leggyöngébb oldalát képezik. Lelkesültség nélküli dialektikája nem győz meg és hidegen hagy. Erőlködései,

* Hittudós és pap. (1660–1741.) Bourdaloue *Beszédeinek* kiadója.

kimagyarázni a megérthetetlent, inkább az iskolára, mint a lángész mohó igyekezetére emlékeztetnek, egész beszéde nem emelkedik a tárgy magaslatára. Megtámadni az emberi felfogást, a nélkül, hogy meggyőzné vagy legalább megdöbbenené, mint Bossuet tette, vagy elrémitené, mint Pascal: annyi mint azt közönyössé és még elbizakodottabbá tenni.

Bourdaloue még saját érveit sem hozza föl; az iskola vert útján egy lépéssel sem megy túl s csak elfogadott érveket használ. És mindamellett is hitének őszintesége és mélysége oly nagy, hogy végre is tisztelettel hajlunk meg előtte. Ahelyett, hogy mint az ügyvéd, oly valamit akarna velünk elhitetni, mit maga sem hisz, vagy mint a rhetor, ki midőn az igazság ügyét is védi, saját szellemét szereti fitogtatni, Bourdaloue az igénytelen lelkész képében lép fel, ki nyájának hitében él, ki mint mester is megtartja a tanítvány szerénységét. Sem heve nem ragadja el, hogy igen sokat bizonyítson, sem attól nem tart, hogy igen keveset mond. Ha a hit göröngyös utain lelke olykor tán habozva áll is meg, annak semmi nyomát rajta nem látni. Nem szorul arra, hogy mintegy magával értesse meg előbb, a mit tanítania kell; tanait úgy a mint vette, adja tovább, inkább az azok előtti meghódolás, mint személyes indokai újdonságának tekintélyével támogatván azokat.

A Bourdaloue beszédeiben egyébiránt ne is keressük azokat az élethű képeket az isteni személyekről, melyekkel Bossuet oly mesterileg tudta élénkíteni a dogmák fejtegetését, mintha nem merte volna szemeit ily magaslatokra emelni s azt hitte volna, hogy nincs megengedve a keresztyénnek, azoknak szent képeit igen

közel hozni érzékeinkhez. Szemeiben Isten nem egyéb, mint a legfőbb keresztyén dogma, a rejtelmeknek rejtelve. Őszinte hittet hiszen benne; szereti, azzal a szeretettel, mely nem mer igen gyöngéd lenni s e kettős érzés elnémítja gondolatait. Krisztussal szemben sem enged több szabadságot magának, daczára az Isten-ember felhívásának, hogy jöjjünk hozzá, kövessük és érintsük őt. Távol attól, hogy Bossuet-t, kit az Isten-emberben az ember jobban megnyugtatót, mint a mennyire az Isten elrémített, kifejezéseinek szent bizalmasságában utánozná, Bourdaloue félni látszik, nehogy az embert pillantsa meg az Istenben. Tartózkodva, távolból, a tömeg közt elvegyülten szemléli s a szent fejét környező dicsfényt inkább elvakítja ragyogványával, mint vonzaná. Végre Máriát, a közbenjárót, sem meri szemlélni, a titokszerűség által neki adott megmérhetlen fenségében; nem látja benne, Bossuet-ként, a titokszerűség által csak bájosabbá tett kecses alakot; komor és gyászos képet alkot magának róla, s midőn »kifogástalan magatartásáról, a legcsekélyebb illetlenséget kerülő óvatosságáról s a legszigorúbb bírálatot is kiálló viseletéről« beszél, mely egész lényén előmlik, nem azt hinné-e az ember, hogy valami bűnbánó vezeklőről vagy zárdaszűzről van szó?

Szintoly tartózkodó a szentekkel s az egyházi atyákkal szemben; tekintélyeknek, hagyományoknak nézi őket, melyekre a hitcikke és az erkölcsök támaszkodnak; választott edények, nem személyek. Míg Bossuet őket látta, követte életük útjain, s nem tudott társaságukban lenni a nélkül, hogy meghittjökké ne válják, Bourdaloue a szenteknek csak gondolataikat ismeri, sze-

mélyeik csak a titokszerű fátyol alatt s az idvezültek mindig egyforma vonásaival jelenend meg előtte.

Összevonva a mondottakat, a Bourdaloue hittudománya valamint morálja is, igen keveset ad a képzelődésnek és talán ebben van hibája. Jól tudom én, hogy a keresztyénség szelleme harczban áll az érzékiséggel s hogy ennek minden tehetségeink közt épen a képzelet levén leginkább alávetve, orthodoxia lenne annak jogosultságát tagadni; de van középút a túlságos kedvezés és a merev visszautasítás között. A keresztyénség szelleme nem tartja túlzásnak, ha minden tehetségünkkel azon vagyunk, hogy a tudós világossága behatoljon lelkünk fenekére kételyeink, habozásaink és tevélygéseink ködén át. A keresztyénség egyaránt távol áll a meddő szellemiségtől és a durva bálványimádástól. Bourdaloue mindig csak az értelemhez fordul, az érvelés eszközeivel. Ez a tör, melyet a protestáns rationalismus vetett a catholicismusnak. A mely vallás pusztán csak a rideg észhez szól, annak teszi ki magát, hogy nem bir meggyőzni s az eloszlatni kívánt kételyeket maga ellen hívja ki. A rosszul bizonyított dolgok több hitetlent teremtetek, mint azok, melyek tekintélyekre támaszkodva, követelőleg lépnek föl. Pascal-t megkisértették megczáfolni, de senki sem gondolt arra, hogy Bossuet-nak ellenmondjon. Természetes, mert Bossuet nem az iskola meddő érveléseivel fáraszt, hanem a szónoklat minden eszközeivel magyaráz, érveléshez csak szükség esetén nyúl s érvelése még akkor is inkább a lélek felindulása, mint pusztá bizonyítási mód. Bossuet úgy érvel, a mint a nép hasonlatokkal él. S míg a rideg dialektika rövidet húz akárhány közepes észtehetséggel szemben, mely csö-

könyösségében az el nem osztatott kételyből a megvetésbe megy át: addig Bossuet, az embert valamennyi érzékeny oldalán támadva, megdönt minden ellenmondást s a leglázongóbb lelket is oly zavarba ejti, melyből fakadhat talán hit, de megvetés soha.

3.

Massillon.

Ha Bossuet az egyházi szónokok szónoka és Bourdaloue annak dialektikusa, Massillon-t annak rhetorának mondhatjuk.

Nem szükség e minősítvényt rossz értelemben venni. Nem mindenki lehet rhetor, mihelyt akar. Nem ritkán az igazi szónok is megvan a rhetorban. Élénk képzelődés; nagy és mindig kész emlékező tehetség, mely mint egy második értelmiségül szolgál; a nyelv teljes birtoka és írói tehetség; ennyi legalább is szükséges, hogy valaki rhetor lehessen. E szó fogalma mindazáltal több szellemet mint lángészt, több ügyességet mint leleményt, több fogást mint valódi ihletet jelent. Oly művészet, melynek feladata inkább tetszeni mint meggyőzni, melyben több gond fordítatik a szavakra mint a lényegre, a szónoki ragyogványra mint a hatásra, melyben még a nyelvet illetőleg is inkább a hangzatosság mint a szabatoság jó tekintetbe, inkább a mi csillog, mint a mi a lélekbe vésődik.

Mind ebből van valami Massillon-ban, de hogy igazságosak legyünk, tegyük hozzá, szelidítve s úgy szólva bájosabbá téve az őszinte meggyőződés, az ész-

szerűség és a felebaráti szeretet által. Ha mindamellett is rhetornak mondom, azért van, mert fogásai igen gyakran alúlmaradnak szándékán s eszközei kevesebbé jők, mint akarata.

Massillonban a rhetori jellemvonás mindenekelőtt abban nyilvánul, hogy beszédeiben elhanyagolja a dogmát és a rejtelmeket s minden súlyt egyedül az erkölcsi oktatásra fektet. Már Bourdaloue is, a dogmatikus rész rövidebbre szabásával, csökkentette az egyházi beszéd tekintélyét; Massillon azt egészen mellőzván, vagy a mi még rosszabb, csak emlékeztetőül hozva fel olykor, az egyházi beszédet oly erkölcsi leczkévé alakította át, melyben a keresztyénség nem látszik egyéb lenni, az erkölcsi bölcsészetek legszigorúbbikánál. A rejtelmek titkát megoldottnak, a vallási kételyeket elosztatottaknak veszi s mintha irtóznék beszédeit bibliai idézésekkel rakni meg, ha olykor hivatkozik is az egyház atyáira, inkább csak azért teszi, hogy beszédeinek világias színezetét elvegye, nem azért, hogy beléjők a hagyományok velejét öntse. A dogmai keresztyénség nem köszönhet neki egyet sem azokból a hatalmas bizonyításokból, melyek megerősítik a hitet és megdöbbsentik a hitetlenséget.

Massillonban hiányzott az erő a szigorú szemléletre, melyből Bourdaloue és még inkább Bossuet logikájukat meríték. Inkább szelíd, mint mély hite, könnyen nyert kielégítést s erénye a morál útján vezette a dogmához. Figyelembe veendő még az is, hogy az idő, melyben beszédeit tartotta, nem igen kedvezett a theologiai fejtegetéseknek. A század vége felé dúlt vallási viták kifárasztották az elméket. Az emberek féltek a vitatkozó

theológiától. Hatalmas ellensége támadt a keresztyénségnek: a bölcseészet. Ez a képzelethez szólt s a divatot is egészen a maga részére vonta; szükséges volt tehát, hogy az egyházi szószék szellemi harcra keljen vele s mivel a bölcseészet azzal hivalkodik, hogy kizárólag csak az észhez fordul, az egyháznak is hozzá kelle szoknia lassanként ahoz, hogy vitáiból kihagyja a dogmát, mely az ész feláldozását követeli s csak a morálra szorítkozzék, melynek jogosultságát még a leghiteltlenebbek is elismerik.

Ezt tette Massillon is; s ezt inkább mentségére mint dicsőségére hozom föl, mert az ily fajta elvi alku mindig az engedő fél rovására esik. Mennyivel dicsőbb képet alkotok magamnak a keresztyén szóokról, ki megvetve a bölcseészet kicsinylő és lenéző ítéletét, a keresztyénség elveinek védbástyaiba sánczolná el magát és készebb lenne hallgatóságának léhaságával dacolni, mint veszélyeztetni a vallás lényegét! Massillon-t nem vonzotta ez a szerep. Könnyű felfogása, szeretetreméltó szelleme és moralistai hivatása gondolni sem engedte arra, hogy korával szembeszálljon; így a büszke fülenek mentől kevesebbet beszélt a morálról. Használt-e legalább a hitnek, a morál predikálása által? Kétkedem benne és az igazság követeli, hogy ennek okát is adjam.

Massillon, midőn az egyházi beszédet megfosztotta a dogma tekintélyétől, jól érezte, hogy ezzel a keresztyén egyházi szószék hatályát csökkenti; hogy e hátrányt kiegyenlítse, túlhajtotta a morált. Beszédeinek legnagyobb része a szigor netovábbja. A *bűnös* szó, melylyel a keresztyén hittörvények elleni kihágásokat illeti, ezer és ezer

változatban fordul elő nála ott is, hol a szelidebb *vétkes* szót szeretnők alkalmazva látni. *A kiválasztottak csekély számáról* tartott beszéde, melyet remekének mondanak, még a szenteket is kétségbe ejtené. Ha ki azt egyszer meggyőződéssel olvasta el, arra nézve lelki nyugalom nem létezik többé. De hová menekülni, hová rejtőzni? Az egy quietizmust tudom, mely befogadhatná az ily saját szabadulásán kétségbeesett hívőt. Csak annyi, mint gyógyíthatatlan betegség karjaiba rohanni, vagy megmáshíthatlan ítélettel állani szemben. Ki tudja, vajjon az utolsó quietisták nem Massillon-nak a választottak csekély számáról tartott beszédén megrémült hallgatókból toborzották-e híveiket?

A morál ilyyszerű túlhajtása sokak szemében kiméletlen túlbuzgóságnak, vagy a mi még rosszabb, pusztán szónoki fogásnak tűnt fel. A túlszigorral végrehajtott erkölcsbiráskodás azzal a veszélylyel jár, hogy a szemünkre vetett hibát nem képes velünk elismertetni s oly kételyt hagy hátra, mely inkább segíti elő a visszaesést, mint az őszinte megbánást. Megtagadva tőlünk a tehetőséget, hogy követelő tanainak eleget tehessünk, kedvünket szegi arra bár csak törekedni is. Mintha látnám a Regensség világfiait, e lesújtó beszédek hallatára mint mosolyogják meg a szelid lelkű szónok szigorát, mint tartják magokat egészen ártatlanoknak, el sem tudván képzelni, hogy oly bűnösek lehetnének. Ez a hatása a morál túlzásának. A morálnak, még a keresztyénnek is, nem szabad többet követelnie tőlünk, mint a mennyire képesek vagyunk, ha csak nem akar kevesebbet érni el, mint a mennyivel tartozunk neki. A mit az igazság túlhajtásáról mondanak, a mi tulajdonkép nem egyéb a

legnagyobb igazságtalanságnál, ugyanaz áll a morál túlzásáról; képes megrontani a gyöngé lelküket, lehetlenné téve az erény útjára való térést.

Nem különös-e, hogy Massillon nagy elődei a szószéken, szelidebben ítélték meg a bűnöst? Pedig hányan vannak, kik az ellenkezőt hiszik s kiknek szemében Massillon elnézőbb moralista és békülékenyebb hittudós! Nem szabad azonban, hogy e különben szeretetreméltó és népszerű név háttérbe szorítsa akár Bossuet-t, akár Bourdaloue-t. Ezek moráljának sajátos vonása, hogy magát mindig az emberi tehetségnek mértékéhez szabja. Az ártatlanság az a foka, melyre ők intenek, senkire nézve sem elérhetetlen. Inkább arra törekesznek, hogy a hívőben bizonyos lelki aggályt ébresztszenek maga iránt, mintsem retteggetéssel gyötörjék s egy becsületes ember, ha mindjárt csak a mindennapiak sorából volna is, sem talál intelmeikben semmi olyast, a mit már önlelkiismerete is ne javallott volna. Kivált Bossuet nagyobb súlyt látszik fektetni a hitre mint az erkölcsre. Annyi bizonyos, hogy többet vár a hittől, mely parancsol az akaratnak, mint a moráltól, mely azt jóra inti.

Massillonban a moralista túlzása nemcsak kárpótlás akart lenni azért, a mit a dogmából mellőzött; félek, része van ebben a retorikának is. A retoriban nincs meg az a valódi lelemény, mely a középútat tudja választani; meglepő hatást akar előidézni s a dolgok túlzásában véli azt az erőt feltalálni, melyet az igazi szónok a dolgok helyes mérlegelésében talál. Ha becsületes ember a rhetor és morált hirdet, készen lehetünk reá, hogy könnyörtelen lesz. Az embereknek kimélet nélkül tartja szemük elé saját ártatlanságát; gyűlöletes szín-

ben tüntetendi fel azokat a bűnöket, melyektől őt lelkiismeretének tisztasága megóvta s annál borzasztóbb rémképeket fog azokról festeni, mennél kevésbbé jött maga abba a helyzetbe, hogy kísértéseiknek ki legyen téve. Szégyenpadra állítandja a bűnöket; átkot és kárhozatot fog reájok szórni s a szószék erőszakos kitörésektől viszhangzik. Így Clermont szelídlelkű püspöke is gyakran a bosszúálló angyal lángpallosával kezében jelenik meg.

Ez ártatlan erőszakon kívül, még a nyelv és beszédeinek szerkezete is elárulja Massillonban a rhetort. La Harpe, ki őt különben túlságosan dicséri, kimondta a szót, mely modorát jellemzi; e szó a bőbeszédűség.* A bőbeszédűség a rhetorok ékesszólása. Nem tévesztendő ez össze a fejtegetéssel; a fejtegetés: művészet; a bőbeszédűség csak szónoki mesterség.

A fejtegetésnek szép példáját látjuk Bourdaloue-nál. Ő tárgyából csak a fontosabb eszméket kapja fel; sohasem megy tovább mint kell, s nem megy oly eszmekörbe fejtegetéseivel, mely nem vezet egyenesen a célhoz. Rendszere nem az a kiszámított fogás, mely a csekélyebb érveket előrebecsátva, későbbre tartja fen a súlyosabbakat, s igyekszik megnyerni hallgatóságát, mielőtt még meggyőzte volna. Nem használ apró érveket, sem olyanokat, melyek a magok helyén döntő súlyal ne bírnának. Mindeniknek megvan a maga súlya,

* »Varázshatalmú szónoki tehetség, bűbájos öszhangzat, a szóknak szívhez szóló megválasztása, elragadó páthosz, szelídség, méltóság, komolyság, tetszetősség, keneteljenység, meglepő változatosság a fejtegetésekben; az emberi szív legrejtettebb redőibe behatolni tudás; a szószék Racine-ja, Franciaország Cicerója.«

mely nélkül az egész okoskodás, arányát veszve, összeomlanék. Bourdaloue mindig lényege velejéből fejti ki tárgyát, míg Massillon ellapítja, kiszélesíti. Amaz egyenesen maga elé állítja, körülírja, kimeríti tárgyát; ez, ha már belekezdett is, tétovázva keresgél s veleszületett eszme-bőségétől hajtva, mellékes tárgyakat emel ki, melyek elnyomják a főt, mint a fattyuhajtások előlik a termő ágat. Felesleges osztályozásai, melyekben még a Bourdaloue szörszálhasogatásán is túltesz, * arra valók volnának, hogy beszédei különböző részeinek sorrendjét állapítsák meg; de tulajdonkép úgy tűnek fel, mint pusztá és kerítetlen területen találokra imitt-amott leszúrt karók. A vázlat e bizonytalansága megérzik a kidolgozáson is; az eszmék inkább egymást üzni, mint rendszeresen követni látszanak. Az erősebb gyakran megelőzi a gyöngébbet s ugyanazon eszme más szóval többször ismétlődik. A beszéd, miután egy lépést előre tett volna, visszaesik, majd ismét, a nélkül, hogy haladna, forog maga körül. Mindamellett bizonyos mozgás van az egészben; de hasonlít ez a szinpadi tenger mozgásához: a hullámok sohasem érnek partra.

A Massillon irányában megvan a szószaporítás minden bűne; a szóképek özönével találkozunk nála, különösen olyanokkal, melyek a rohamosságot színlelik. A frázis majd mindig oly körmondat alakjában lép fel

* Így a *szüz fogantatásáról* szóló beszédben, Máriában, a tartózkodás és a hajlandóság hűségét bámulja, s a hűség e második nemében ismét a tökély, az állapot és a kitartó türelem megfelelő voltát. (Valóban, az újabb homitétika természetes elveinek kevésbé megfelelő felosztás! Ford.)

tetszelgőleg. melynek egyes részeit olykor az eszmék magvassága is, de legtöbbször csak a szók száma és csengése tartja egyensúlyban. A dolgot a szavak viszik odább. mint némely verseket a rímek. Befurakozik beszédeibe a szellemesség hiúsága is, s az ájtatos intelmek közé vegyített szóvirágok azt bizonyítják, hogy midőn Massillon hallgatóságát megjavítani igyekszik, a rhetor nem feledi gondot fordítani arra is, hogy közönsége tettségét megnyerje.*

Hogy oly beszédekben, melyekben a dogma mintegy szégyenkezve vonul háttérbe, a morál túlzó, a szerkezet mesterkelt, s a szónok percze sem feledi, hogy a Fontenelle és Lamotte bámulóihoz szól: hogy mondom ily beszédekben a nyelv nem birt a feladat magaslatára emelkedni, ki csodálná? E nyelvet, mely Bossuet-nál oly merész és oly színpompás, Bourdaloue-nál oly egészséges és magvas, Massillon egészen megrontotta. A gyakran alkalmazott homályos árnyalatok ép úgy ella-

* A főrangúakról beszélve így szól: »A természet maga, a tisztelet és dicsőség őrségével vette körül lelköket« Pár sorral feljebb: »A kék vér inkább képesít nagy gondolatra; a szenvedélyeket könnyebben küzdik le azok, a kik győzelmekre születtek.« Aggályaikról beszélve: »Mentten a valódi bajoktól, képzelgésekkel pótolják azok hiányát, s a szélben rezgő levél azt a hatást teszi rájuk, mint a leszakadni akaró hegy.« Másutt megint: »Ime, mit lehet tapasztalni némely hősnél, közlről nézve. Az ember meghazudtolta a hőst; hírnevük szégyenkezve pirult el erkölceik és vétkeik hajlamaik aljassága előtt. Otthonukban szétfoszlott dicsőségek varázsa« Bizonyos vallási intézetekről beszélve, így szól: »A hajótörésből megmentett bűn, boldog kikötőt talál bennök«, és hogy alkalmasok az utókort »az alapító főurak részére megnyerni.«

pítják a nyelvet, mint a hogy a hosszadalmasság, kivetkőztetve magvasságából, ellaposítja a tárgyat, mint a borba vegyített víz meggyöngíti az italt.

Nem is említve, hogy a nyelv szelleme, mely nem tévesztendő össze a nyelvtannal, mennyi kifogást tehetne e részben, hányszor ütközünk nála a rhetorok közös és minden nyelvben előforduló hibájára: a szabatos meghatározás és a sajátos kifejezés hiányára! Figyelmes és igazságos s szabatosságot kereső szellem előtt, súlyosabb hibák ezek, az úgynevezett nagy tévedések-nél, melyek mindenkinek első tekintetre szemébe ötlenek. A szabatos meghatározás és a saját kifejezés hiánya könnyen tévedésbe hoz. Azt hihetjük, hogy oly kifejezések mögött, melyek egyszerre sok mindent fejeznek ki, nagy dolgoknak kell rejleni, s hogy csak a nyelv nem rendelkezik elég fordulattal arra, hogy a szónok kellőleg fejezze ki magát. Részemről épen ellenkező nézetben vagyok. Épen, mert a szónok nem tud egyenesen tárgyának menni, mond igen sokat, vagy egyebet, mint a mit akart.

Az egyházi ékesszólás illetén megrontása sehol sem mutatkozik oly feltűnő mértékben, mint a *Kis-Böjt*-ben. Pedig e kis munkát a Massillon remekének tartják. Tán mert rövidek benne a beszédek? Vagy mert Voltaire különösen nagyra becsülte, s mint mondják több ízben sajátkezűleg lemásolta s mindig író-asztalán tartotta *Athalia* mellett? * Az egyházi beszédeket rendesen oly ritkán olvassák, hogy könnyen hihető, hogy a melyet végig olvasnak, aztán nagyra is becsülik. De meg kinek is

* D'Alembert, *Éloge de Massillon*.

utna eszébe jónak nem tartani oly beszédek, melyeket jVoltaire ajánlott?

Massillon, nézetem szerint, csak nyerne, ha *Kis-Böjt*-jét nem tartanák remekének. Voltaire, bár jó ízlése volt, nem ítelt mindig helyesen. Corneille iránt nyilvánított nézetei távol állnak a csalhatatlanságtól. Pascal iránti ítéletében nemcsak keresztyén-ellenes szelleménél fogva tévedett. Végre nem ő mondta-e Tacitus-t: »szikrázó szellemű rajongónak?« * A Voltaire tragédiában meg-
lehető adag retorika van. A *Kis-Böjt* iránti elfogultsága, nem a verselő rhetornak a próza-író rhetorhoz való titkos vonzalmát árulja-e el? Vajjon valóban az ékes irályt csodálta-e e beszédekben, és nem inkább a szó-fűzési ügyességet s azt a mesterkelt hálózatot, mely gyakran egészen elnyomta a dolog velejét? A nagy írók gyakran a művészek babonás hitével ragaszkodnak a külformákhoz; a hizelgés szinte könnyebben talál utat hozzájuk, mint az igazság; ezt ránk bízzák kikeresni a művészet oly csodálatos fogásaiból, melyek iránt maguk sokszor önámításig menő előszeretettel viseltetnek.

A *Böjti beszédek*-nek joggal kitünőknek tartott tulajdonai, kevesebb hibával keverten jönnek elő *Adventi beszédei* ben. Mikor adventi beszédeit tartotta, még közelebb állt a Bossuet és Bourdaloue által adott példához, s a szószék, melyről ez utóbbi még alig lépett volt le, még telve volt a keresztyénség ama komoly szellemével s a tisztult ízlés ama hagyományaival, melyek az egyházi szónokot, ép úgy a szellemek, mint a lelkiismeretek

* Levél Du Deffant-néhoz, 1768. jul. 30.

irányzójává tették. Massillon még hallgatói közé szám-
lalta azt a nagy embert, kivel Bossuet és Bourdaloue
inkább megszerettették az igazságot, mely javít. a szelle-
mességnél, mely csak mulattat. A XIV. Lajos halála
után, midőn szavát a gyönyörök és cselszövények hiná-
rába merült udvarhoz intézte, mely mohón kapott a ké-
sőbbi romlására vezető bölcsészeti eszméken, úgy hitte,
az egyházi beszédbe bizonyos vonzó bájt öntve, a val-
lásnak tesz szolgálatot, midőn azt úgyszólván hozzáférhe-
tőbbé teszi. Az udvaroncok ellen intézett kemény tá-
madásokba mindig az udvari szellem tetszős élet is
vegyítette s a nagy urak álmélkodva nézték azt a lele-
ményességet, mely oly ügyesen tud ártatlan csapásokat
osztogatni. Támadva, mulattatott is egyszersmind. Hányan
lehetek e nagy bűnösök között, mint Massillon nevezi
őket, kiknek szájába illhetett a mondás: »Atyám, tőled
még a kárhozat is édes!«

De még a *Kis Bőjt*-ben is, a rhetor olykor helyet
ad a szónoknak. Szónoki bőbeszédűség helyett az igaz
ékesszólás lép föl. A szónoki hév az agyból a szívbe
száll; a döntő érvek sorban követik egymást és termé-
szetes lánczba fejlődnek; az alakítás meddő szóbősége
helyet ad a gondolatbőség termékenységeinek; felindulás
vesz rajtunk erőt, és azt a bizonyos zavart érezzük,
melyben a Bossuet beszédei tartottak, vagy figyelmün-
ket köti le, mint a Bourdaloue erőteljes dialektikája. E
helyeken feltalálom a nagy művészet traditióját. Vegyük
hozzá Massillon egyéni tulajdonait, különösen azt a fesze-
telen könnyedséget, mely oly vonzó bájt kölcsönöz be-
szédei tartalmas részeinek. E kellemes könnyedség s

az ó-kori költészet bizonyos emlékei sokszor juttatják eszünkbe a cambrai-i érseket.* Az érvek és eszmék bővsége nem egyszer emlékeztet Mentornak Telemach-hoz intézett kissé hosszadalmas tanácsaira.

Ilyen Massillon mint ember, és ne feledjük, hogy ez ember korának egyik legkiválóbbika és legjámborabbika volt. Ő, ki csak a szószéken tudott szigorú lenni, míg a közéletben, mint gyakran történik, annál félénkebb vala s ki nem ismerte el, hogy a vétkekben fokozatok is vannak mindent bűnnek tartott: mégis ráállt, hogy Dubois abbé t fölszentelje!

Ime az egyházi beszéd három időszakának története: Bossuet által tökélyre emelve, Bourdaloue alatt magaslatán megtartva, Massillon-nal hanyatlásnak indul. De el is kellene talán feledni e fokozatokat s felül-emelkedni az ízlés aggályain, hogy helyes ítéletet hozzassunk egyházi szónokaink e ragyogó sorozata, irodalmunk e nagyszerű emléke fölött, melyhez hasonlót a többi keresztyén népek nem birnak felmutatni.

Isten egyedül tudhatja, hogy annyi lelki épülésre szánt tanács, annyi képesség, behatni az emberi szívbe, s föltárni annak rejtekeit, annyi hatályos fellépés, önszemlélődésre késztetni az embert, annyi majd meggyőző, majd erőszakos, majd szelid ékesszólás: hány habozó magatartást erősített meg, hány beteg lelket gyógyított ki, hány kezét nyitott meg az alamizsna-osztásra, hány elsüllyedettet emelt föl bukásából, mennyi nyomort eny-

* Gyakran találkozunk Massillon-nál a »fekete gond, fekete gyötrelmek« kifejezésekkel, melyeket Fénelon-tól vett, ki viszont a régiektől vette át azokat.

hitett, sebet hegesztett, s midőn ütött az utolsó óra, hány dicső halált idézett elő, s hány megtisztult lelket vezetett a könnyörület Istenének zsámolya elé. Ne ítéljünk e morál felől abból a roszból, melyet romboló útjában feltartóztatni nem vala képes, hanem abból, a mit meggátolt vagy jóvá tett. Szerencsétlenségre csak a megtörtént rossznak marad fenn emléke; a történelem csak azt tartja számon és mulattatja botrányaival az emberi kíváncsiságot; az a rossz, a mi csirájában elnyomatott, csak az előtt ismeretes, a ki megszámolja a jókat és gonoszokat, a ki ítél társadalmak és évszázak felett. Innen van, hogy mert az ember nem látja azt a rosszat, melynek kifejlését a vallási morál féke megakadályozta, s mert csak azt látja, melyet nem akadályoz meg: erkölcsi magatartása szabályául nagyobbra becsüli a morálnál az egyéni ész csalóka fényét.

Vajjon ide jutott-e társadalmunk, korunk? A Bosuet, a Bourdaloue, a Massillon morálja ne lenne többé a lelkiismeret törvénye? Jaj volna akkor, mert nem tudom, mely szellemi erő volna képes fentartani és virágoztatni oly társadalmat, melyben csak két dolgot hinnének: hogy a keresztyén morálnak vége s azt pótolni lehetetlen.

II.

Veszteségek az erkölcsi bölcsészet terén. Vauvenargues.

1.

Vauvenargues mint moralista.

Az erkölcsi bölcsészet terén még nagyobb a hanyatlás, mint az egyházi ékesszólásén, a tizenhetedik század moralistáitól egész Vauvenargues-ig esvén az vissza. S mindamellett az utóbbi időben e derék író elsőrangú moralistának szerették tartani. * Óvakodni kell ily túlzástól. Első rangúnak mondani oly nemben, a hol Pascal, La Rochefoucauld, La Bruyère és Nicole foglalják el az első helyet, Nicole, midőn *Értekezését* írja meg, »az emberek közötti béke fentartásának módjáról«, annyit tesz, mint Vauvenargues-ot ezekkel egy rangba helyezni; ez már túlzás.

Több oknál fogva jogunk van megtagadni tőle azt a rangot, melyre magasztalóinak elfogultsága emelte. Én csak egyet kívánok felhozni; hiányzik nála a tekintély. A moralistának épen morálja elvei adják meg a tekintélyt. Nem elég, ha maximái szellemének elfogulatlan nézletéből és szíve ihletéből folynak; ahoz, hogy a moralista

* Gilbert úr. Vauvenargues műveinek kitűnő kiadója kit az Akadémia méltán koszorúzott meg, Vauvenargues fölött tartott igen szellemes emlékbeszédeért.

kellő tekintélylyel léphessen föl, szükséges az a meggyőződés, mely moráljának az öröklött hit jellegét kölcsönzi s felül emeli őt ama szeszély jogán, melylyel gondolatunk fölött birunk.

A keresztyén morálba, mint emberi tudományba és mint erkölcsi szabályba vetett hit, közös elve a Vauvenargues halhatatlan elődeinek. Harcz a szenvedélyek ellen: ez műveik tárgya. A Pascal szívszaggató töprengéseiben az emberiség nyomora felett, a La Bruyère jellemrajzaiban, midőn nevetséges oldalainkat festi, a La Rochefoucauld heves támadásaiban, a szelid Nicole felebaráti szeretetet lehelő tanácsaiban, közös, állandó vonás: hogy szenvedélyeinkkel szemben gyanakodásra intenek. E nagy moralisták tekintélye, főleg ítéletüknek összhangzatában rejlik, melylyel a szenvedélyeket elítélik. Hogy a szenvedélyek fellázadnak ez egyhangú ítélet ellen, s hogy tekintélye előtt nem akarnak meghajolni: mit bánom én? A tekintély létezésének nincs erősebb bizonyítéka. az ellene kifejtett ellenállásnál.

A La Rochefoucauld tekintélyének alapja nem más, mint a Pascal-ének, vagy a Nicole-ének vagy a La Bruyère-ének. Önámítás azt hinni, hogy része van abban az ő, mint mondják, hatalmas irányának. Legyen hatalmas vagy nagy, nem bánom, csakhogy aztán ez a nagyság ne legyen belől üres, és vegye eredetét a szavakban rejlő igazságokról. Sokan neheztelnek La Rochefoucauld-ra s ez természetes; leginkább azok kelnek ki, a kiket szem előtt tartott, midőn Maximáit írta; jó okuk van azt állítani, hogy az emberek minden tettét az önérekből magyarázni ki, rágalom. Nagyon szerették kezünkben ki ragadni azt a szövétneket, melyet La Rochefoucauld

gyarlóságaik megvilágítása végett adott kezünkbe. Panaszkodik azonban néhány, talán általa félreismert, becsületes ember is, ámbar nem oly hangosan. Megengedem, hogy olykor talán La Rochefoucauld is inkább elfogultságból mint tényekből ítél, de még akkor sem szűnik meg igazságos lenni, s hogy ezt elmondhassuk, arra elég: legszigorúbb maximáin őszinteséggel elmélkedve belátni, hogy mindazon hibákra, melyekben még ártatlanok vagyunk, képesek lehetünk.

A mi e négy nagy moralistánk szavának tekintélyt kölesönöz, az az egyenletes törvény, melyet a szenvedélyekkel szemben megtartandó szabályul egyhangúlag vall mindegyikök. Egyik kimutatja, mennyire ellenségei boldogságunknak; a másik, hogy mily szoros viszonyban állnak vétkeinkkel és botlásainkkal; ez látható vagy láthatlan jelenlétüket magyarázza minden tettünkben és gondolatunkban; az azt a soha nem szűnő akadályt látja bennök, mely magunk és mások lelki békéje közt áll. Mind a négyen egyenlő harcztot vínak ellenök, majd nyíltan és hévvel, majd észrevétlen támadva és a gúny fegyverével; a legközönyösebb is közülök, a gyalázat bélyegét süti reájok, midőn játszi modorában ellenök kel. Szigorú eljárás, elismerem; de ha nem volna az, nem volna morál. Adjatok más nevet neki, bármily tetszőst, ha úgy akarjátok, de hagyjátok meg a morál nevet annak a nagy tudománynak, mely szenvedélyeinkkel szembe szállani tanít, s ruházzátok az elsőrangú moralista nevével csak azokat föl, a kik legnagyobb mesterek e tudományban, s kik az önmagunkkal folytatott harczhoz a legerősebb fegyvereket tudták kezünkbe adni.

Hogy Vauvenargues-ot nem sorolhatjuk ezek közé, azért van, mert ő, a helyett, hogy szenvedélyeinkkel szemben óvatosságra intene, inkább figyelmünkbe ajánlja azokat. Nem sok hítja, még védelmébe is veszi a sok rossz ellen, a mivel elődei elhatalmozzák. Kicsinylőleg festi a keresztyén erényeket: az okosságot, az alázatosságot, a nagyravágyás-hiányát és az önbizalmatlanságot, melyet szolgálalkúségnek mond. Dicséri ellenben a nagyravágyást, magasztalja a dicsszomjat; nézete szerint az embernek kötelessége egész életét, minden erejét, még szenvedélyeit is hasznosítani, csak vezére és ura tudjon azoknak maradni. Igaz, hogy nem czélja féket eresztetni mindenekben; de mit használ a megszorítás? Akkor következik be, mikor már késő, mikor a rossz már felyül kerekedett, mikor az ember, nem hogy szenvedélyeit birná fékezni, de önmagának sem ura többé. Tisztelni, kiemelni, felbátorítani a szenvedélyeket, szinte előjogokat engedni nekik, — mert egész eddig meg Vauvenargues, azzal a feltétellel, hogy majd tért és határt lehet nekik szabni, annyi mint a kilőtt golyó után szaladni. Erre már nincs idő; a szenvedély szavának utolsó aggálya eloszlik, a végső ellenállás megtört.

Mit mondanánk mi irodalmi emberek arról a kritikusról, a ki erőnek erejével azt bizonyítgatná, hogy jogunk van teremteni, újítani s az emberi szellem szabadsága nevében sürgetne a könyvirásra? Tartsuk fen a kritikus nevet azok részére, kik nem arra figyelmeztetnek, hogy mit szabad, hanem hogy mit veszélyes irnunk s kik az író kötelességeire, az olvasót jogaira tanítják meg. Miért mondjuk Boileau-t elsőrangú kritikusnak? Mert kitűnő verseiben arra tanít, a mit nem

szabad tennünk és arra, a mire akaratunk ellenére is törekednünk kell.

A morál, hogy egy szóban fejezzünk ki mindent, nem lehet megalkuvás. De még az ember erkölcsi magaviseletének elmélete sem, legyen bár a legbecsületesebb és legbölcsebb is. Nem is negélyezi a morál, mintha nem ismerné az emberi természetet, nem tagadja meg az embert. Tudja, hogy a megszokás, köz-erkölcsök, a közvélemény, e nem egyaránt változó szabályok, eléggé tájékoznak aziránt, hogy mi szabad, nem is említve egyéni hajlamainkat és a mások példáját. Mire való volna még kedvkeresőleg tanítani minket arra? Miféle nagy újság, ha azt halljuk, hogy a szenvedélyeknek is megvan jó oldaluk, hogy ösztönök lehetnek a jóra, hogy az erény olykor nem egyéb kellő korlátok közt tartott szenvedélynél? A moralistának más, és jobb a feladata. Eszünkbe jutatja, a mit gyöngye vagy szűk elménk elfeledett; megmutatja, hogy a szenvedély távolabb áll az erénytől, mint a büntől; óvatosságra int magunkkal szemben; és, ha egy Pascal szájával szól hozzánk, szenvedélyünket korbácsolja fel szenvedélyeink ellen. Nincs eszköz, mely elég erős legyen, ha arról van szó, hogy a legsüketebb is meghallja, a leggyöngébb is megértse. Kérlelhetlen szigor, gúny, előítélet, mely még az ártatlanságot is remegésbe hozza, mind jó, mind célravezető e soha meg nem szűnő harczában a lelkiismeretnek a bűn csábja ellen, a lélek e tusájában a testtel. Kutatjuk, miért hogy nagy moralistánk egyszersmind nagy írók is? Bizonyára lángeszöknél fogva is; de lángeszök a keresztyén morálba vetett hitből meríté ihletét s e morál az emberi természetből kivont legnagyobb igazság.

Vauvenargues midőn a szenvedélyek jogosultságát elismeri, tudtán kívül védelmére kel annak a társadalmi lazultságnak, mely az ő korában, a megelőző idők szigorú erkölceihez képest lábra kapott. A morált nem teszi gyakorlatiabbá, hanem alkalmazza kora gyakorlatához, a mi nagy különbség. Túlzás azt állítani, hogy ezzel az embernek visszaadta erényét. Nem lehet egyszerre az embernek visszaadni az erényt és kibékíteni őt szenvedélyeivel. Az erény az erő, mely ellenáll a szenvedélynek. Tetszős színben tüntetni fel a szenvedélyeket az ember előtt, habár veszélyessé váltukkal megszűnünk is magasztalni azokat, annyi, mint az ellenálló erőt gyöngíteni. Értem én a Vauvenargues szándékát s elismerem annak dicséretes voltát; azt hitte, hogy elődei, midőn megbélyegezték a szenvedélyeket, a jóra való ösztönt tompították el az emberben; ezt akarja ő visszaadni neki, de midőn ezt teszi, kiveszi kezéből a féket

Mert végre is, minő szabályokat tűz Vauvenargues a kötelesség elé? Látok nála elég maximát olyat, hogy akár egy szentnek is elégséges lenne; de jobb szeretnék kevesebb maximát és több elvet. A maxima egyéni dolog; az egyéni bölcsesség nyilatkozványa, mely a szélső, a jó vagy rossz egészség, szerencse vagy balsors hatása alatt áll; az elv ellenben oly szabály, melynél fogva az ember ura és vezetője egyéniségének. Vauvenargues-nál sok tisztességes nézettel találkozunk, sok erényes benyomással, maximákká alakítva; de elvet hiában keresünk. Az erény nála nem egyéb, mint nemes hajlamainak egyezménye, nem általános s mindenkire és mindenben alkalmazható szabály. Elődeiben erkölcsi ve-

zetőket találunk; s ha olykor ellenállunk is intelmeinek s igyekezőnk kibontakozni a parancsolólag fellépő vezető szigorú bűvköréből, még ez is javunkra válik, mert kövessük bár őket, vagy ne, mindig tudjuk, mit teszünk, s nyertünk oly figyelmeztetést, melyet el sem feledhetünk. Ez a nagy emberek által gyakorolt tekintély hatása és ez az, a mi Vauvenargues-nál hiányzik.

De a kedély, a tiszta nézetek, az egyéni benyomások, a magába mélyedő szemlélődések, szóval mind az, mi moráljában saját életét tükrözi vissza: ebben áll e szeretetreméltó író műveinek bája. Ha nem is tartozik azok közé, kiket életünk vezéreül szeretnénk választani, bizonyára azok közül való, kiket barátunknak óhajtunk. Korának gyermeke, a szenvedélyek iránti ártatlan bizalmánál és a túlszigorú erkölcsi szabályoktól való idegenségénél fogva, mennyivel jobb mégis századánál, őszinteségével, jóságával és becsületességével, melyet annyira megnehezített s annál érdemesebbé tett a szegénység legrosszabb faja, a társadalmi állása igényeinek megfelelni nem tudó előkelő ember szegénysége. Következetlensége is épen erényeiből eredt. Maga részére nem akarta igénybe venni a morálja nyújtotta szabadalmakat. Eltérőleg annyi hirdetőjétől a bölcseségnek, élete jobb volt tanainál.

Vajjon következetesebb lett-e végre? Szíve tisztaságában és szelidségében igaz keresztyén, vajjon azzá lett-e hitében is? Élete alkonyát keresztyénileg fejezte e be s az egyetlen morál isteni forrásánál meglegelte-e elvégre a hit békéjét? Iratai közt van egy elmélkedés a hitről és egy ima, melyet Voltaire »mint bölcsészetre mélyen elszomorítót« félre szeretett volna vele tétetni. De ragasz-

kodott hozzájuk. Azért-e, mert hitvallását tette le bennök, vagy csak azért, mert nem pirúlt, hogy keresztyén vágyak is keltek szívében, vagy tán csak az író előszere-teténél fogva, szépen irt műve iránt? Legyen bármint, annyi bizonyos, hogy e szép sorok írása alatt anyjának vallásossága hatott reá. De kétkedem, hogy a benyomás tartós lett volna lelkére. Vauvenargues kora s ő maga is, mint látók, sokféle csalódásban élt a szenvedélyek iránt, de még nagyobbban az ész iránt. Az emberi ész, mióta nyügeiből felszabadúlt, csálhatatlannak tartották. Szentnek kellett volna lenni arra, hogy a magáiban kételkedjék, Vauvenargues pedig csak hős volt. De a mi megerősít engem abban a hitben, hogy távol volt attól, hogy az isteni kijelentés gyökeret verjen benne, az, hogy egy önmagáról irt jellemrajzában, oly időben, mikor az utolsó szenvedések már egészen megtisztíthaták szép lelkét, talállok szelid, erényes és nemes szavakat, de az alázatosság szavait nem. * A tizennyolczadik század egész gőgje összemunkált arra, hogy megakadályozza Vauvenargues-ot a megalázkodásban. Bizonyos vagyok benne, hogy nemesen halt meg; szeretném hinni azt is, hogy haldoklásában az üdvösség reménysége volt vele.

2.

Vauvenargues mint jellemfestő.

Óvakodnunk kell, Vauvenargues-ot, mint jellem- és erkölcsfestőt e műfaj mesterével, La Bruyère-rel hason-

* Clazomène, vagy a boldogtalan erény.

lítani össze. Sőt nem ártana, hogy a tanítvány iránt igazságosak lehessünk, egészen elfelejteni a mestert. De lehetséges-e az? Lehet-e, bármint akarnók is, elfordulni azoktól a típusoktól, melyek annyira belénk tapadtak, mert magunkat látjuk bennök megtestesítve. Különösen morálja leíró részéhez Vauvenargues-nak nem volt kellő ideje. Jellemrajzokat nem lehet sebtiben írni; ha van műfaj, melyre nézve a fiatalság hátrányul szolgál, ez az. Csak az idő — vagy a lángész, mely azt pótolja, mint Pascalnál — képes megadni azt a tudást, a színezés igazságát, a változatosságot s a gondolatoknak a vonások ama gazdagságát, mely lehetségessé teszi a szigorú válogatást. Ezt csak az érett kor adhatja meg, vagy oly lángész, mely már fiatalon ismeri az egész emberi életet.

Egyébiránt Vauvenargues nem is jól fogta föl a műfajt. Az utánzástól való félelem miatt, a mi ép oly veszedelmes, mint az utánzás maga, nem a ferdeségeket akarta, úgymond, festeni, hanem »hatalmasabb indulatokat, szenvedélyeket, bűnöket, erőszakos jellemeket, történeti képeket.« Mintha mindebből nem volna elég elődeiben is! Különben is a jellemfestést illetőleg, abban nem lehet tetszés szerint válogatni, hanem festeni kell azt, a mi van. Így Vauvenargues nem találván keze ügyében jellemeket, maga alkotott magának, a mi pedig egészen más. Jellemrajzai legnagyobb része annyira öszszetett és sokat felölölő, hogy azt a benyomást teszi, mintha szemelvény-gyűjtemény volna, válogatási anyagúl valamely későbbi munka számára. Akárhány jellemrajza a vonások zavaros vegyülete; az egyént nem lehet megtalálni benne.

La Bruyère egész alakokat fest; Vauvenargues-nál a legtöbb jellemrajzban teljesen hiányzik az egyéni vonás. Hány vonás, mely jól illenék az egyikhez, torzképet csinál a másikkól. Ime például, többek közt egy ember, a ki azt a maximát vallja, »hogy senkit sem lehet rászedés nélkül megnyerni; hogy a becsület a bolondok chimerája; hogy a megbízható tudományok száma csekély, hogy legirigylendőbb ember a világon az, a ki mások felett a legnagyobb szellemi fölénynyel bír s a legboldogabb és a legszabadabb az, a kinek legkevesebb a kötelessége s az előitélete.« Kire találhatoltakép e jellemzés? Talán a Machiavell iskolájának valamely politikusára? Vagy tán egyikére azoknak a nagyravágyóknak, kik helyesebben intrikusoknak nevezetnék magokat? Vagy tán egyszerűen valamely skeptikusra, vagy epikureusra a Horácz iskolájából, vagy valami gúnyolódó bíróra? Vagy végre, talán csak más név alatt, arról van szó, kit Vauvenargues más helytt *Lipse, vagy az elvtelen ember* czíme alatt mutat be? Nem, egyik sem ezek közül s bajos is lesz kitalálni; a kit Vauvenargues itt fest, az *Ottó, vagy a feslett ember*. S az a másik, a kit Vauvenargues úgy mutat be, hogy egész félnapját szájmosással tölti el, nem Ottó-e maga? A viláért sem, az a *nehézkés ember*.

A Vauvenargues jellemfestéseinek legjobb része, valamint moráljának is, az, melyben magát rajzolja; ez tükrözi vissza szenvedésekkel teljes életének nyomát, egyéniségének képét leghivebben. Majd minden lapon találkozunk életének valamely gyöngéd és szeretetreméltó vonásával: itt a jóságosan mosolygó ajk, ott a nemes homlok, a mint a fájdalom tövisének szúrása

alatt, vagy valamely igazságtalanság emlékére elborul; amott az idő előtti ránczok, megindító jegyei a sors méltatlanságainak. Életének e megható részletei élethíven varázsolják eléink Vauvenargues alakját; látjuk és szeretjük.

3.

Vauvenargues mint kritikus.

Nekem úgy tetszik, Vauvenargues eredetibb kritikusnak, mint moralistának. A kritikus név tán nincs is helyesen választva; inkább lehetne irodalmi szemlélődőnek mondani. Ez valamivel többet s valamivel kevesebbet mond; kevesebbet, mert Vauvenargues nem bír a kritika tudományával; és többet, mert megvan benne az, a mit a tudomány nem ad meg, de olykor elvesz: az érzelem közvetlensége.

E közvetlenségben áll titka. Emeli helyes ítéleteinek becsét s bizonyos bájt kölesönöz tévedéseinek. Vauvenargues nem azért látja meg a hibát másokban, mert túlbecsüli magát, sem saját ítéletének helyessége iránti túlságos elfogultságból; nem azért bírálja az embereket, hogy letiport érdemök romjain magát emelje magasabbra; nem támad meg elismert neveket, hogy versenytársaitól meneküljön. Birálataiban csupán érzelme nyilatkozik.

Az érzés kitűnő bírāja az irodalmi szépnek, sőt megengedem, hogy a legkitűnőbb. De ha rá is mutat arra, a mi a könyvekben legbámulandóbb, nem jelez mindent, a mi bámulandó. Az érzelem a kritikai he-

lyes ítéletnek legkiválóbb része, de nem a helyes ítélet maga. A Vauvenargues ítéletei a magához hasonló olvasóknak szólnak, azoknak, a kik érzelmeik szerint ítélnék, mint ő. De vajmi kevesen vannak, a kik szívből írni és szívből olvasni tudnak! Vannak szépségek, melyeket érzünk s vannak, melyeket látunk, és sokkal nagyobb azoknak a száma, a kik emezek iránt birnak fogékonysággal. Kitűnő műbiráló az, a ki mindkét iránynak megadja a magáét. De oly korban, midőn az emberek annyit láttak és oly keveset éreztek, az az előny, melyet Vauvenargues ítéleteiben az érzésnek adott, őt kitűnő műbirálónak tette.

Moráljában nem igen emelkedik túl korán; s mondjanak bármit, lépést tartani a korrallal nem elég. A szenvedélyekről alkotott elmélete nem igen egyéb, mint a gyönyörnek, vagy a boldogságnak — a hogy Voltaire a gyönyört egész őszinteséggel nevezte — egy elveinél jobb ember által vallott morálja. Csak annyiban válik ki korából, a mennyiben kora sikamlós tanaival szemben tartózkodóbb s tán az egyetlen következetlen híve a közös iskolának.

De mint műbiráló nemcsak jobb koránál, hanem egyenesen szemben áll azzal.

Akkoriban a szellemesség uralkodott. Sok szellem, alapos ítélet nélkül; oly dolgok keresése, melyek az igaz és nem igaz közt lebegnek, a mit aztán udvariasan elkereszteltek újnak; gondolkozás nélküli meggyőződés; féktelen vágy másoktól különbözni, a mi rendesen arra vezet, hogy mindenkirehasonlítunk; ez volt közös vonása sokaknak azok közül, kik Vauvenargues idejében irodalmi hírré jutottak. Egyik-másik gyakran közel

járt a valóhoz, de általában több tetszésben részesültek, midőn eltértek attól.

E talány-keresők, ez epigrammcsinálók kellő közepében, a leleményes vonások ez összevisszaságában jelenik meg Vauvenargues az ő igazságot szomjazó szenvedélyével, mely szellemének eszmény, szívének erkölcsi parancs gyanánt volt. Mily undorral telik el mindjárt kezdetben a szellemesség ez orgiái láttára! Mutassatok neki csak egy embert, a ki nem szellemes, s kivel nem kell töríkszakad szellemesnek lennie, mily örömet fog a divatos szellemek tolvaj-nyelve és epigrammfaragásai elől karjaiba menekülni! »Oh, bájos egyszerűség! így kiált föl, mindenről lemondok, csak nyomdokaidon haladhassak!«

Nem is csodálom, hogy korának nem egy csodálata tárgya iránt viseltetik csekély tisztelettel. Mindenekelőtt Fontenelle iránt, kinek csak nagynehezen tudja megbocsátni azt a nyíltan vagy titokban bevallott előnyt, melyben szellemét annyian részesítették a meaux-i püspök magasztos szelleme fölött. Aztán következtek a *Persa Levelek*, melyekben a képzeleti elem jobban tetszett a közönségnek, mint a *Vidéki Levelek* tökélye, melyben, úgymond, »az ember meglepetéssel látja mind azt, a mit a művészet legmélyebbet nyújt, párosulva a természetes keresetlen hevével.« Vauvenargues összes műbírálatá követezőbe vonható össze: kissé hideg igazságszolgáltatás kora iránt s a tizenhetedik század előbbrebecsülése, ízlés úgy mint érzelem tekintetében. Tagadhatatlan, hogy ez ítéletével nem állt elszigetelten. A tizenhetedik századnak még mindig sok hű bámulója volt. De a tekintély súlya nem volt többé részükön. A divat azon embereinek a részén volt az, kik annyi bosszúságot szerez-

tek Vauvenargues nak s kiknek szemében a tizenhetedik század csodálása már nem volt egyéb, divatból kiment előítéletnél.

Igaz, hogy abban az időben, midőn Vauvenargues az elméket a tizenhetedik század íróihoz szerette volna visszavezetni, Voltaire már kimondta szavát az *Ízlés Templomá*-ban a legnagyobbak fölött. Ebből az értelmes olvasó meríthetett figyelmeztetést, de meggyőződést, vagy éppen lelkesedést alig. Különben is, az *Ízlés Templomá*-ban, melynek Voltaire az Istene, az ízlésnek alantosabb neme dívott, míg Vauvenargues magasabb eszményekért lelkesült, erre pedig amaz rosszul készít elő, ha ugyan egészen meg nem rontja. Így Vauvenargues-nak egészen a maga ihletéből, ártatlan szívének nyilatkozásából eredt az az első fenkölt bírálat, mely a tizenhetedik század nagyjait a tizennyolczadik századnak bemutatta.

Az akkoriban legnehezebben bírálat alá vehető két egyén Boileau és Racine volt. Az ítélet, ha csak igazságosan üt is ki, alig számíthatott a közönség tetszésére. Tisztelettel adózni nekik annyit tett, mint arczul ütni Fontenelle-t és barátait, kik még folyvást a Racine és Corneille közti régi vitába voltak keveredve. Vauvenargues nem haboz, hangot ad érzésének, a nélkül hogy a polemiának árnyékát is vegyítné bele. Kedvező ítéletével nem akarja megszorítani Fontenelle-t, kit még mindig csodál, bár elfogultság nélkül. Soha még oly helyes ítéletet nem mondtak Boileau fölött. Egyéniségének kitünő, kevésbbé jó, vagy közepes tulajdonai a legfinomabb mérlegen voltak felmérve. S mily találó az az általános észrevétel, az irányban és a kifejezésben nyilatkozó képzeletről, a miben ő a költői lángész sajátosságát

látja. Voltaire mellékesen megjegyezve, nem így vélekedett. Ő a lángészt egyedül a czélban és a leleményben találja. Meg volt neki erre a maga oka. Ő inkább a leleményesség mint a nyelv erejénél fogva tarthatta magát költőnek, mert az utóbbiban méltán tarthatott a tizenhetedik századbeli versenytársaktól, még Boileautól is. Ez is egyike azon önámításoknak, melyekből egy-egy író aztán elméletet csinál.

A Racine felőli ítélet szintoly új és még tökélyesebb. De vajjon nevezhetjük-e ítéletnek? E szó igen szigorú mind arra, a mi bájos és gyöngéd e szép lapokon van, melyekről nem annyira a Racine értékét mérlegelő műbírónak, mint inkább Vauvenargues szép lelkének, a szellemi barátságok legédesebbikének a hangját halljuk csengeni. Így kellene a könyvekről mindig szólni. De hányan tudják a könyveket úgy olvasni, hogy úgy szólhassanak rólok mint Vauvenargues?

Ha Vauvenargues igazságtalan Corneille iránt, csak a túlzó bámulói által okozott bosszúságból az, kik azt hitték, hogy a mit Racine-től elvitatnak, azzal a Corneille nagyságát gyarapítják. A kik Racine-t szeretik, szívökből szeretik őt s a ki kedves költőjüket bántja, az szíven találja őket. Bármint legyen is, Vauvenargues hibázott, hogy nem alkalmazta Corneille-re is azt az igen helyes maximáját, »hogy az embereket nem szabad hibáik után itélni meg.« Megkapni Corneille-ben a hibát, az igazság joga; azokat annyira szívünkre venni, hogy még mikor a szép helyeket olvassuk is, a hibák emléke dolgozzék bennünk, ez félszeg eljárás. Vauvenargues sem birt ettől egészen ment maradni. A Corneille fogatkozásain túlságosan felindúl, kivált azon az erő-

szakolt nagyságon, melyet igen helyesen különböztet meg az igazítól. Meglátja azonban benne olykor az igazi nagyságot is; nem merem állítani, hogy érezte volna is azt. Az ál-nagyság képe még nem tűnt el egészen, mikor az igazihoz ér, s a kettő még soká összefoly nézeteiben. Racine-t senki sem értette meg vele, de Corneille-t Voltaire-nek kellett vele megértetnie; akkor is azonban csak udvariasságból csodálja, nem ellenkezik többé, de nem is hisz még igazán.

Molière-rel szemben egész az igazságtalanságig megy. Az elfogultság Fénelon-ról ragadt rá, s ő még túlajtotta. Corneille-nél oly hibákon akad fel, melyeket mindenki lát; a Molière-ben megrovottakat maga teremti. Pedig csodálja Molière-ben, »azokat a soha nem lankadó párbeszédeket, az emberi erkölcsöknek és szokásoknak azt a páratlan festését, mely legjelentéktelenebb mondatában is oly élénken tükröződik«, azt a »természetességet, mely őt valamennyi vigjátékiró fölé emeli.« Meglepő, hogy ennyit mondva, meglehessen állani a fél úton s hogy oly műbíró, ki ennyire lelkesül, nem hódol meg egészen. S még meglepőbb, hogy a Vauvenargues szíve nem érezte meg a Molière szívének dobbanását, abban a nyílt és oly könnyen ragadó vidámságban, mely mögött a Virgil isteni lángelméje által *a dolgok könnyének* (sunt lacrymae rerum!) nevezett titkos bánat rejtőzött. De a szívet nem lehet megosztani, s Vauvenargues a magáét egészen Fénelon-nak adta. Mennyi találó kifejezés, mily rajongó gyöngédség nyilatkozik a »fenséges árny«-hoz és »a bájoló szellem«-hez intézett szózatában, »kinek megadatott, az erény uralmát szelidsége és kenetessége által megalapítani.« Szép dal az, mely szí-

véből fakad, midőn elmélázva áll meg a »bájos egyszerűség« eszményképe előtt.

Nem lehet eléggé magasztalni a La Fontaine-ről, Montaigne-ről, Pascal-ról és La Bruyère-ről, — kiben, ne vegye rossz néven La Harpe, igen helyesen ismeri fel a páthost, — adott élethű vázlatait. Nem annyira bírálatok ezek, mint inkább e nagy emberekkel való közlekedésből eredő bájos vallomások. Ezért oly találó minden, a mit rólok mond. Különösen Pascal-t illetőleg, alig marad egyéb fen, mint úgy gondolkozni mint ő, vagy tévedésben lenni. Mily finom kritikai élel különbözteti meg, párhuzamot vonva Pascal és Bossuet között, még közös dicsőségüket is, a legmagasabbat, melyre szellemi téren valaha halandó emberek emelkedtek! Ha szíve titkon mégis inkább Pascal-hoz vonja, ez onnan van, mert közte és Pascal közt a szenvedések közösége létezik; de vonzalma semmit sem von le Bossuetból.

Ez az igazságszolgáltatás nekünk mai napság könnyűnek látszhatik; de nem volt az a Vauvenargues idejében. Elgondolni mindezt, élvezet lehetett: kimondani vakmerőség volt. Hogy Racine-nak megadassék az őt megillető rang, ebben Vauvenargues ot nem hogy támogatta volna kora, sőt épen ellenezte; Pascal-ról és Fénelon-ról ejtett ítéleteiben igen is sokat mondott, a Voltaire nézete szerint. Az *Izlés Templomának* első kiadásában Bossuet-ről a következő megjegyzés állt: »Bossuet annyi író közt, kik csak szépen irnak, az egyetlen ékesszóló.« Vauvenargues merészkedett felszólalni a Bossuet javára mellőzött Pascal és Fénelon érde-

kében. * Voltaire törülte a mondatot. Máskor meg egy mondatra, melyben Vauvenargues »az igazságról« szól, melynek »uralmát Bossuet zsarnokilag érezteti« — »az igazság! hoho!« jegyzé meg csillag alatt Voltaire. Vauvenargues olvassa a megjegyzést és fentartja állítását, nem értve egyet Voltaire-rel, sem mikor kisebbíteni akarja Bossuet-t, sem mikor ennek előnyére, Pascal-t és Fénelon-t akarja mellőzni.

Ezzel azon ponthoz értem, mely Vauvenargues-nak és Voltaire-nek közös dicsősége; értem azt a szoros barátságot, mely egy perczig a fiatal tiszt és kezdő író s a már dicsőségének délpontján álló nagynevű költő közt fűződött. E barátság mindkét részről őszinte volt. Vauvenargues Voltaire nek köszönte az első bátorító szót, mely a fiatal író szívébe a bizalmat, a reményt, a kitartást csepegteti s mely akárhánynak oly gyakran az egyetlen betevő falat. S ki tudja, ha vajjon a dicsőség első sugara, melynek édességét Vauvenargues a hajnali pír első fényéhez hasonlítja, nem az az első pillantás volt-e, melyet a meglepett és elbűvölt Voltaire vetett a fiatal író *Kritikai Észrevételeire*? Hogy is ne szeretete volna Voltaire azt a mély és éleselméjű műbirót, a ki őt dicséretekkal halmozza el? A nagy íróknak kétféle bámulójok van: az egyik még fogyatkozásaikban is csodálja őket, a másik csak ott hozza meg csodálata adóját, a hol magok is meg vannak elégedve magokkal. Nem kicsinylik amazokat, mert az a nagy közönség, a hírnevet pedig ez adja meg; de ha szívök fogékony a barátságra, ezzel csak ez utóbbiakat ajándékozzák meg. Voltaire Vauvenargues ban, egyikét ez utóbbiaknak találta

* Nézetek Voltaire némely munkái felől.

meg. Szerette is őt úgy, a mint szeretjük leliismeretünket, megszemélyesítve egy igaz barátban, a ki jó és rossz tulajdonainkat érdek nélkül mondja szemünkbe.

Mint minden őszinte barátság, ez is mindkettőjüknek javára vált. Voltaire közelebb hozta Vauvenargues-ot Corneille-hez és Molière-hez. Vauvenargues helyesebb nézeteket csepegtetett Voltaire be Pascal és Fénelon iránt.

Minő befolyással lehetett volna idősebb barátjára a fiatalabb, ha még tovább él? Vajjon Quintilius Varus-át találta volna-e meg benne Voltaire, vagy a Boileau »bírálni mindig kész« barátját? »Ha pár évvel előbb születik ön, írja egyszer Vauvenargues-nak, munkáim többet érnek.« Őszintén szól-e Voltaire? Azt hiszem, igen. Ha szívesen is fogadta bárkitől a dicséretet, jóakaró bírálói-val szemben sem volt érzéketlen. A Vauvenargues ítéletét annál szívesebben fogadta, mert a tanítvány mesterének lángeszét óvni igyekezett a korról ráragadt ferdeségektől. Végre megvoltak benne azok a feltételek, melyek alatt a kritikus számíthat arra, hogy meghallgattassék; elég híres volt arra, hogy szava súlylyal birjon, nem elég híres arra, hogy mások hírnevének ártson. De mi haszna szép álmokat szőni e barátságról, melynek már első édességét félbeszakította az egyiknek korai elhunyt? Ha él is még néhány évet Vauvenargues, elég lett volna-e ez arra, hogy a tizennyolczadik század, a mulékony és érdekhajhászó viszonyok e kora, melyben a barátok csak egy közös főnök körül csoportosuló párthívek voltak, amaz irodalmi barátságok egy új példáját lássa, melyek bájos varázsa csak hozzájárulhatott mind ahoz, a mi a tizenhetedik századnak a »Nagy század« nevét szerezte meg!

NYOLCZADIK FEJEZET.

A francia próza nyereségei a tizenhatszadik században. — I. A *Római birodalom fénykora és hanyatlása*. — Összehasonlítás Bossuet és Montesquieu közt. — II. Miért hallgat Montesquieu a Gracchusokról? Megokolatlan ítéletei. — III. A *Törvények szelleme*. Hogy keletkezett e könyv? — IV. E könyv varázsa. A Montesquieu igazságainak természete, irányának és nyelvének szépségei. — A módszer hiánya. — V. A *Törvények szellemének* eszméje. E könyv sikere a tizenhatszadik században. Montaigne és Montesquieu. — VI. A Montesquieu tévedései s ezeknek főbb okai.

Itt kezdődnek a francia próza valódi nyereségei. Nem mintha Massillon nem gazdagította volna az egyházi ékesszólást ragyogó mozzanatokkal, ép úgy, mint Vauvenargues az erkölcsi bölcsészetet nem egy mély jelentőségű maximával; de igazi nyereségnek sohasem tekinthetünk oly iratokat, melyek még mindig elevenen éreztetik velünk sokkal kitünőbbek hiányát ugyanazon műfajban. Massillon és Vauvenargues, mindketten hanyatlani engedték, egyik a keresztyén egyházi beszédet, másik a morált, mely szenvedélyeink ellen véd. Mindkettő megrontotta a tizenhetedik század szép nyelvét, egyik túlterhelve, a másik velősségéből vetköztetve ki azt.

Montesquieu, Voltaire, Buffon nyitják meg a marandó becsű újítások sorát. Ugyanazok a lángelmű írók, kik a francia szellemet a hanyatlás első lépcsőjéről fölemelték, megtartják azon a magaslaton, melyre kezdetül fogva vitték, vagy még magasabbra emelik. Ők is egy századot teremtenek, mely nevökről fogja magát nevezni. Kétségtelen, hogy a tizenhatszadik század, a közművelődés terén, soha sem fogja azt a helyet elfoglalni, melyet a tizenhetedik és nagy szerencsétlenség lenne, ha a második miatt az első elhanyagoltatnék. De sorban tanulmányozva, e két nagy korszak remekei hatalmas iskolát fognak képezni, melyben nemzetünk, midőn elődeit felülmúlni igyekszik, folyvást munkálhatja a magatökélyesbítését. Ha bizonyos, nagy következményű kérdések körül a tizenhetedik század feltűnő félénkséget árul el, — a tizenhatszadik pótolja e mulasztást s visszaadja az emberi szellemnek, a szabadsággal együtt az igazságot. Ha ellenben a tizenhatszadik század olykor túlmerész: előáll a tizenhetedik század, nyugodtabb és biztosabb emberismeretével, szabadelvű bölcseségével útját állani a vakmerő túlsapásoknak s visszatereli a dolgokat az igazsághoz. S ha van nevelési rendszer, mely képes az emberi szenvedélyeket kormányozni, a nélkül hogy elnyomná, mely, különösen Franciaországban, alkalmas előkészíteni a nemzedékeket a sorsváltásokra, melyeknek az emberi társadalom ki van téve; bizonyára nem más az, mint a melyben Descartes, Pascal és Bossuet után, a népszerű mester szerepét Montesquieu, Voltaire és Buffon játszsák. Csak a próza-írókról szólok.

Nem lehet azonban egyforma csodálattal adózni a tizennyolczadik és tizenhetedik század nagy próza-íróinak. Nem élvezhetjük amazokat bizonyos tartalék nélkül, sem nagyságukra nem birunk gondolni, a nélkül hogy fogyatkozásaik is eszünkbe ne jussanak; sem követni őket, a nélkül hogy mindegyre ne igyekeznénk menekülni befolyásuktól. A franczia szellem magára ismer bennök, de vannak magasabb mintái is, melyeket többre becsül, mert még hasonlóbbak hozzá. Inkább elbűvölnek, mint hódítanak, elragadnak inkább, mint meggyőznek. Varázskörükbe csak tétovázva lépünk, mintha minden lépten törbe-eséstől félnénk. Ez az oka, hogy irataikról következőn szólanom, a magasztalásokba megszorításokat vegyítendek s védelmi helyzetbe állók inkább, mintsem átengedném magam az elragadtatásnak.

I.

Elmélkedések a római birodalom fénykora és hanyatlása fölött. — Összehasonlítás Bossuet és Montesquieu közt.

Montesquieu kezdi meg ama kiváló művek sorát, melyek a tizenhetedik század után még elérhető legnagyobb tökély bélyegét hordják magukon; időre nézve legelső ezek közt *A római birodalom fénykora- és hanyatlásáról* szóló könyv.

Ép oly felesleges aziránt tisztában lenni, hogy könyvének eszméjét Saint-Évremonthe-tól vagy Bossuet-től vette-e, mint azt kutatni, vajjon a *Perzsa Levelek* írására a Dufresny *Siámi*-ja, vagy az Addison *Szemlélő*-je

adta-e az ösztönt? Montesquieu-ben elég képesség volt arra, hogy könyvének eszméje magától is megfogamzzék benne. Korának s magának szellem-iránya önkényt rávezette. Már a *Perzsa Levelek* írása közben foglalkozott ez eszmével. Midőn Rica a dervis-zárda nagy könyvtárát meglátogatva történet-írókat s különösen a Róma hanyatló korabelieket talál ott: Montesquieu magálép előtérbe s a Róma hanyatlása feletti bámulatra méltó megjegyzésekben, már teljesen megérve látszik a gondolat s ő — az első foglaló jogával teszi kezét a tárgyra.

A mily felesleges azt keresni, vajjon Bossuet-től vette-e ihletét Montesquieu, ép oly üdvös lehet párhuzamot vonni az emberi dolgok e két kiváló ismerője között. Szerencsés következése e tanulmánynak, hogy nem lehet Montesquieu-t olvasni a nélkül, hogy ne kellessék újból és újból visszatérnünk Bossuet-re, nem jöhetünk tisztába a történelem egyik legnagyobb korszakának mivolta iránt a nélkül, hogy felváltva ne forduljunk majd egyik-hez, majd másikhoz felvilágosításért. E két nagy író összehasonlítása tehát e helyütt, nem esik kívül az irodalom-történet keretén, lényeges tárgya annak.

A mi a rómaiak nagyságát illeti, úgy látszik Montesquieu jobban fölfogta annak politikai, Bossuet pedig erkölcsi okait.

Senki Montesquieu-nél alaposabban és több kellemel nem tudja fejtegetni azokat az intézményeket és államelveket, melyek Rómának a világ uralmát megszerezték. Bámulatosan tünteti föl, mily szerencses leleménynyel s mily következetességgel tudták a rómaiak háborúikat a külterjeszkedés és a belbéke eszközeivé tenni; mily megfontolt vakmerőséggel támadják ellensé-

geiket saját földjükön, nem várva be azok támadását; mily ritka ügyességgel teszik szövetségeseiké a legyőzötteket, hogy segélyökkel ismét másokat győzzenek le; mily rideg nagy-lélekkel áldozzák fel a természet jogait a hadi fegyelemnek; mily gyakorlati ösztönnel utánózzák ellenségeik harczy szokásait, még fegyvereiket is, hogy azokkal verjék le. Mily előrelátással alapítanak katonai telepeket, megannyi erősített tábor gyanánt tolva azokat maguk és támadóik közé. Róma nagyságának e nagy politikai okait, Montesquieu mind a legszabatosabb világossággal fejtegeti és mindeniket a maga helyén, mikor valamely döntő cselekvény, vagy kiköszörlt csorba, vagy elnyomott polgári lázadás bizonyítékokat szolgáltat a fejtegetések támogatására s az író nézeteit a példa tekintélyével erősíti meg.

A mi a senatusnak Róma nagyságában döntő szerepét illeti, ezt nem Montesquieu emelte ki legelőször. Machiavell, kit hiba volt meg nem említenie, s utána Bossuet, ki e magas gyülekezet bölcseségéről úgy beszél, mint a mit a Szent Lélek már a Makkabeusok könyvében megjósolt — már bepillantást engedtek tennünk e curia belsejébe. De Montesquieu-vel még mélyebben hatolunk be a »felséges testület« titkaiba mint Bossuet-vel is. E hatalmas intézményről, melynek traditiói közé tartozott a titokszerűség is, melybe még Róma történetírói sem birtak mindig behatolni, egy tizennyolczadik századbéli francia rántja le a leplet.

Montesquieu jól ismeri a római nép tehetségeit; erényeit kevésbbé. Nem különös-e, hogy egy katolikus pap jelzi ez erények közt a vallásosságot is? Montesquieu már kezdettől fogva gondolt erre. Egy fiataalkori

értekezésében * a rómaiak vallási politikáját tárgyalta; igaz, hogy arról a vallásról van szó, mely a hatalmasok kezében eszközül szolgál a kicsinyek fölötti uralkodásra, »a népek ama hiszékenységénél fogva, mely mindig felyül áll a nevetségesen és a túlzáson.«

Bossuet egészen más szempontból fogja fel a dolgot. A miben a publicista csak politikai eszközt lát, a püspök az emberi természet egyik erényét ismeri fel és csodálja. A római nép vallásos nép volt: ez nagyságának egyik forrása. Mikor azt mondja: vallásos nép, oly népet ért, mely önmagánál valami fensőbbet, életénél valami drágábbat is ismer s annak alárendeli magát. Az ily népben megvan az emberi nagyság legelső csirája: az önfeláldozás. Bossuet ezt első pillanatra fölismeri; ő a nemzetek nagyságát nem tudja elképzelni azok nélkül az erények nélkül, melyek az egyes embert is egyedül tehetik nagygyá. Ez erények szívében éltek s jellemezték korát is. A nagy érzelmek kora volt az, engeszteléseül a nagy bűnöknök. Abban a korban mint hősök haltak meg az emberek ágyukban. A szív tiszta tudott maradni a szenvedélyek mocsokja közepett is; ismertek akkor magasabb hivatást is az önfentartásnál és az istenfélelem nem a rettegetésben állott. Bossuet átlátta, mire teszi képezzé a szívet a vallásos hit, ha uralkodik az akaraton; tudta, mily bukásokból emelheti fel a lelket, könnyű volt hát neki a vallásos érzetben ismerni fel egy nép nagyságának okát, még ott is, hol a vallás alapjában hamis.

* 1716-ban.

Az egyházi atyák is tisztán látták ezt. Az egyház első évszázáiban, szétoszolva a római birodalom minden pontján, mindenütt, a hol az emberek társaságban élve, anyagul szolgálhattak a legfőbb jó s a legfőbb rossz kifejtésére, mélységesen elmélkedhettek ők az emberi természet fölött. Itéletét Rómáról, legdrágább mesteréből, Szt. Ágostonból meríti Bossuet; a *mesterek e mesteré*-ből, mint több más hálás nevezetek közt nevezni szereti. Az *Isten városának* írója, Róma nagyságát az önfeláldozás erényéből magyarázza. Magasabbra helyezi a rómaiakat isteneiknél, s városuk nagyságát méltó bérnek tekinti, melylyel Isten erényeiket megjutalmazni méltózatott. Magasztos és keresztyéni ihlettől áthatott nézet és annál méltánylandóbb, mert a pogányság még fennállt s mert dicsőítői abból magyarázták Róma nagyságát s mert a Szent Ágoston könyvének célja, Isten városát a legnagyobb földi város romjain építeni fel.

Hogy Róma nagyságának eszközeit s a kivitel módjait megismerjük, Montesquieu-t kell olvasnunk; hogy annak éltető szellemét megismerjük, olvassuk Bossuet-t.

A hanyatlás okainak kimagyarázásában azonban, úgy látszik, Montesquieu van előnyben. Bossuet ezzel nagyon röviden végez, bár semmit sem mond, a mi igen figyelemre méltó ne volna. A hanyatlás kellemetlen érzést ébreszt benne, tekintetét elfordítja attól; de elfordított és futó pillantásával is képes annak főokait észrevenni. Montesquieu kedvteléssel foglalkozik azzal, és a mint lángeszű embereknél rendesen történik, ha kedvencz eszméikkel foglalkoznak, remekel benne. Nem sokkal azelőtt, a gúny fegyverével illette a nagy uralkodó * fénykorának

* XIV. Lajos.

hanyatlását, s a toll, melylyel az *Elmélkedéseket* írta, még nedves volt a *Perzsa Levelek* megírásától. Neki is, mint Bossuet-nek, meg volt a maga nagy mestere, a hanyatlások nagy festője: Tacitus.

II.

Miért hallgat Montesquieu a Gracchusokról? Megokolatlan ítéletei.

A két fő ok közül, melyeket megnevez, t. i. a távoli háborúk, melyek ahoz szoktatták a katonákat, hogy csupán vezéreiktől függjenek, »s a várost csak távolból lássák«, és a kül- s belháborúk által felemésztett valódi római népnek egy, úgyszólván, ál-római néppel helyettesítése, — e két fő ok közül Bossuet csak érintette az elsőt, s a mihez Bossuet nyúl, abban egyszersmind irányt jelöl. A második okot majd hogy ki nem fejtette, és pedig oly alaposan, hogy még a Montesquieu-éhez hasonló szellemnek is alig hagyott valamit fenn. De a mit Montesquieu még Bossuet után lát, megláthatta volna Bossuet nélkül is és a mások eszméi kifejtésének is van oly módja, mely felér az eszme feltalálásával.

E két ok annyira cselekvő és annyira hatalmas volt, hogy Montesquieu nevükön nevezte őket, midőn a romlás okainak mondja. Van azonban egy, mely még rombolóbban hatott s melyről feltűnő, hogy hallgat, s ez az a csapás, melyet Róma alkotmányára a Gracchusok mértek. A dráma csomója ebben az ép oly híres, mint végzetes időszakban található meg. Mint az egyetemes

történelemben is kiváló alakok, s mint a kik hazájok történelmében döntő szerepet játszanak: a Gracchusok mindörökre ellentétes nézetek tárgyai lesznek és csodálattal fognak nekik adózni még azok is, kik különben elítélik.

Mi lehet hát az oka, hogy ez érdekes tárgy nem kötötte le a Montesquieu figyelmét? Alig szentel néhány rövid és közönyös megjegyzést a Gracchusoknak, az általok előidézett és bukásukkal végződött tusa alkalmából. Pedig keze ügyében volt a kérdés, midőn oly köztársaság nagyságáról beszélt, melyben a törvényeket nem félelemből, nem jó belátásból, hanem lelkesülésből tisztelik, mint Rómában és Lakedaemonban. A következtetés is kéznél volt. Róma virágzott mindaddig, míg a törvények iránti engedelmesség szenvedély-szülte érzés volt; mihelyt más szenvedély kerekedett felül, a hanyatlás kezdetét vette. A Gracchusok, midőn megszezték a törvényt, lerontották azt, a mi a főrangúak nagyravágyását mérsékelte, a népnek pedig a remény által könnyebbé tette a türelmet; és Róma, mielőtt még nagysága tetőpontját elérte volna, már megtette az első lépést bukása felé.

Bossuet jól látta ezt; Montesquieu nem mondta el. Lehet, hogy midőn könyvét írta, kora szellemének befolyása alatt, a polgári szabadság védői s a népfenség előharczосai mögött nem ismerte föl a Gracchusokban a lázadó polgárokat, kik lerontják a törvény tiszteletét s okai, hogy Róma a hős-korból az emberi korba lép át. De felismerte később s jól esik olvasnunk a *Törvények szellemében* mind azt, a mit a Gracchusok fellépéséből származott »feneketlen bajokról« mond, a melyeknek legnagyobbika volt, hogy a törvényt az annak őreiül rendelt tisztviselők szegték meg s a nép azoktól tanulta

meg a törvények megvetését, kik azokat épen az ő érdekében szegték meg.

Nem egy példája van az *Elmélkedések*-ben annak, hogy Montesquieu némely történelmi kérdések megfejtése elől kitér. Találkozunk oly ítéletekkel is, melyek nincsenek kellően indokolva. Midőn például azt mondja a római törvényekről, hogy jók ugyan nagy nemzetet megteremteni, de hatálytalanok annak kormányzására: szeretnők tudni, az emberi dolgok minő sajátságánál fogva lehetséges, hogy ugyan az a törvény, mely nagygyá tudott tenni egy kis köztársaságot, akadályul szolgáljon nagyságának megtartásában? Montesquieu nyílt kérdésnek hagyja ezt, reánk bízva, hogy kulcsát keressük s ha meg nem találjuk, elégedjünk meg valami felületes megoldással.

Sokan belenyugosznak a Montesquieu eljárásába, s épen legnagyobb bámulói. Köszönettel veszik, hogy számít belátásukra. Nem fejtik meg a rejtélyt, meg sem kísérlik; elég ha azok közé látják magukat számíttatni, a kiknek ily rejtélyek megoldását adják fel. Én, ki Montesquieu-t csak addig csodálom, míg tanulhatok tőle, megszűnöm csodálni, mihelyt e nagy elme csak fölveti a kérdéseket, de megfejtésüket reám bizza. Könyveknek, melyek politikát, történelmet, kormányzati elveket, szóval oly dolgokat tárgyalnak, melyekben járatlanok vagy elfogultak vagyunk, nem szabad reánk bízniok az eldöntést; mert vagy nagyot tévedünk az ítéletben, vagy ha nem döntünk is, fenmarad az a hivalkodás, hogy fontos kérdések eldöntése van ránk hagyva, és a hajlam, hogy annál mohóbban bírálgassunk, mennél kevésbbé vagyunk jártasak abban, a mit bírálunk.

A Bossuet *Értekezésében az egyetemes történelemről*, nincs az ember ilyesminek kitéve. Bossuet nem állít fel problémákat és nem nyújt táplálékot kételyeinknek. Ő minden kérdést befejez és eldönt. Nem hoz ítéletet megokolás nélkül és nem hoz fel indokot, melynek helyességéről józan eszünk ne ítélhetne. Ebben van *Értekezésének* morálja tulajdonkép. Abból a magyarázatból, melyet Róma emelkedéséről és bukásáról ad, mindegyikünk kiveheti a maga részét és okulását. Megtanulhatjuk belőle, mely tulajdonainkkal mozdíthatjuk elő hazánk nagyságát, mely fogyatkozásainkkal okozhatjuk bukását. Az *Elmélkedések* sem tanítanak ellenkezőt, de gyakran elrejtve szemeink elől saját hibáinkat vagy kisebbítve a köteles részt, melylyel közreműködni tartozunk hazánk boldogításán, arra ösztönöznek, hogy ártatlanságunk magaslatáról ítéljük meg azokat, a kik a közügyek terheit hordják vállaikon. Az *Értekezést* olvasva, hajlandó vagyok kevesebbet várni a kormánytól és többet magamtól. Az *Elmélkedések* olvasása után abban a hitben vagyok, hogy az én segélyemre nincs szükség a végett, hogy jól kormányozzanak s hogy azok, a kik kormányoznak, az én helyemet is betöltik. Ép azért, ha az *Elmélkedéseket* vesszük kézbe, vértessük jól fel magunkat annak csábjai ellen, az *Értekezés* felsőbbrendű bölcsességével.

Nem azért vonok párhuzamot e nagyszerű két mű közt, hogy az egyiket a másik rovására emeljem ki. Az összehasonlítás itt nem arra való, hogy egyiknek vagy másiknak a hiányait, hanem arra, hogy azokat a különbségeket mutassam ki, melyekből a történelmi igazság, a morál és a nyelv gyarapodást nyert. De megbocsátható nekem, ha bizonyos titkos előszeretettel viseltetem az

Értekezés iránt, mint a mely alkalmasabb útmutatóul szolgálni és feltüntetni a történelem tanulásából kivonható ama legfontosabb és leginkább szívünkre veendő tanulságot, hogy egyedül az egyesek erényei képezik a köznagyságot. De előszeretetem távolról sem kisebbíti sem azt az élvezetet, melyet Montesquieu oly fontos tárgyaknak könnyed modorban megismertetése által nyújt; sem az emberi szívnek az emberről a társadalomra, az egyénről a nemzetekre átvitt tanulmányát; sem az ókori művészet által félhomályban hagyott nagy alakok jellemzésének sajátos báját, beletekintést nyerve Montesquieu éleslátású utasításai nyomán e mélységes nagy lelkek titkaiba; sem a *Perzsa Levelek* egész szellemét, mely a legmagasabbrendű igazságokat hozzájárulhatókká teszi; sem azt az újdön nyelvet, mely megtartva a réginek szabatosságát és sajátosságát, felfrissíti azt, minden kendőzés nélkül. Nem is emliteném, hogy mind e szépségek közé néhány üres szóvirág is vegyül, ha nem Montesquieu vetette volna szemére Titus Livius-nak, hogy az *ó-kor óriás alakjait* ilyekkel halmozta el. Meg kell ezt említeni nem azért, hogy hibán kapjunk egy nagy szellemet, hanem mint a legkiválóbb szellemeknek is szóló intést az óvatosságra, nehogy a magok hibáját vessék a mások szemére, és hogy kimélettel beszéljenek a régiekről.

III.

A Törvények szelleme. Hogy keletkezett e könyv.

Ha valaki azt kérdezte volna Montesquieu-tól, hogy irta meg a *Törvények szellemét*, ő is »Newton-nal azt felelhetne volna: úgy, hogy mindig róla dolgoztam. Bár mennyire is visszamegyünk élete folyamán, amaz első, de rövid ingadozása után, az irodalom és a tudományok között, folyvást találkozunk eszmékkel, melyek előkészíték s tanulmányokkal, melyek visszavezették ahhoz. *Értekezése a vallás alkalmazásáról a rómaiaknál*, egy lépéssel közelebb viszi tárgyhöz; a *Perzsa Levelek*, úgy látszik, mintha egy perczre elvonnák gondolatait, a nélkül, hogy megválna attól s a legszebb részekben már mintegy próbálkozik ismét vele. Az *Elmélkedések a római birodalom fénykora és hanyatlása fölött*, már nagy munkájának előhangjául tekinthetők. E felé hajlik legelső vonzalma, megszokásának minden ereje; ez egész előszeretetének az a tárgya, melyen nagy elméje már tündöklik, még mielőtt annak tervét vagy czímét megállapította volna; ennek számára gyűjti az anyagot, még nem is gondolva a formára, melybe azt öntendi; ebben fog majd megférközni mind az, a mi benne állandó és tartalmas, mind az, a mi már a fiatal emberben megérett. Ez lesz nemcsak életének legfőbb munkája, de az lesz szellemének kifejezése, annak a szellemnek, mely az elszóródások, a pillanatnyi utánzások s a kezdet tapogatózásai között képződik, mint a jellem képződik a

kora szenvedélyek zavarosában és az első tapasztalások ellenmondásaiban.

Montesquieu utazásainak célja nem az volt, mint d'Alembert, az apologistáknál sajátos csalódásból állítá, hogy azzal a meglátogatott különböző nemzeteknek tegyen szolgálatot. Azok az országok, melyeket beutazott, hasznát vették ottilétének s ily értelemben d'Alembertnek igaza van. De a *Törvények szellemé*-nek írója inkább a nemzeteket akarta könyve érdekében kihasználni s utazásai nem egyebek, mint a könyvirás legkellemesebb módja. E megirandó könyv érdekében utazta be Német- és Olaszországot, Helvetiát és Angliát; ez országokba, nem saját hazája iránti előszeretete sértő kifejezését, hanem elfogulatlan és rokonszenves kíváncsiságot vive magával, s mint *Gondolatai* ban oly szépen mondja, azt az őszinte óhaját, hogy mindenikét virágzó állapotban lássa. Mindenütt fölkereste a kiváló egyéniségeket. Bécsben találkozott Jenő herczeggel, Velenczében a híres Law-val s a nem kevésbbé híres Bonneval gróffal; Angliában a szabad szó és szabad gondolkozás honában, bölcsészekkel és államférfiakkal. Visszatérve Franciaországba, időről-időre odahagyta magányát s Párisba jőve folytatta vándorútját az elmék és szívek országában. Egy akkori időbeli főrangú hölgy, Chaulnes herczegné, látva őt a társaságban meg-megjelenni, mondta róla, nem gondolva, sem hogy hízeleg vele, sem hogy a *Törvények szellemé*-nek egyik forrását fedezi föl előttünk: »ez ember a társadalomból írja meg könyvét; megfigyel mindent, a mi tárgyára vonatkozik; csak az idegenekkel áll szóba, kikből valamit kivehetni remél.«

Munkája szerzetesi fáradság és epikúri élvezet egy-

szersmind neki, nem siet, nem türelmetlen a nyilvánosságra lépni vele, jól tudva, hogy jobb az embereket megvárakoztatni, mint igen gyakran terhelni; nem dolgozik mohón, de nem is szakítja félbe munkáját; s midőn arról az örömről beszél, melyet minden reggel az első napsugár látásán érez, könyvére gondol, — egy szerencsés ember szerencsés könyvére! — melyhez visszatérhet. Mindamellett is a munka kezdte fárasztani; szemei meggyöngültek; egészsége megromlott; nincs élvezet, mely drágán meg ne fiztettetné magát; még a munka élvezete is. Végre megjelent a *Törvények szelleme*, s a megjelenése által előidézett feltűnés s a halála közé eső néhány év lefolyta alatt megtudhatta Montesquieu, hogy remekművet adott a világnak, megtudhatta olyformán, a mint megtudjuk, hogy valamely jó cselekedetet vittünk véghez, tán még inkább hálátlanságából, mint elismerésből azoknak, a kik jó tettünknek hasznát vették.

Így keletkezett a *Törvények szelleme*, »nem anyától születve«, mint magát Montesquieu kifejezte, azt akarva ezzel mondani, hogy munkájában sem vezére, sem előde nem volt. Nem akarom őt, ellentmondva neki, hiúsággal vádolni. De ha La Bruyère nem látott magára nézt semmi kisebbséget abban a mondásában, melylyel *Fellemrajzait* bevezette: »Visszaadom a közönségnek, a mit tőle kölcsön vettem«, Montesquieu-nek sem válhatik kisebbségére, ha azt állítjuk, hogy visszaadta a tizenyolezadik századbeli Franciaországnak, a mit attól kapott. Az a napfény, mely minden reggel könyvének megkezdett lapjára esett, egy nagy kornak volt fény-sugara, mely minden irányból egy nagy szellemre sugárzik s abban megtisztultan tükröződik vissza.

IV.

A Törvények szellemében rejlő varázs. A Montesquieu nyelvének és irányának szépségei. A módszer hiánya.

A *Törvények szellemének* becsét egész mérvében csak akkor vagyunk képesek méltányolni, ha visszagon-
doljuk magunkat abba a korba, melyben iratott s ha
Montesquieu nagy elődeinek művei után olvassuk, nem
hogy ezekkel összehasonlítsuk, vagy hogy közöttük rang-
fokozatot állapítsunk meg, hanem hogy kinek-kinek ér-
demét megkülönböztethessük. A ki a tizenhetedik század
nagy íróinak műveiben otthonos, tudja, hogy az utolsó
benyomás, a mi ezek után az elmékben fenmarad s a
min e nagy festők mindannyian dolgoztak: az ember
képe. Festeni az embert, hogy megismerjük; megismer-
jük úgy, hogy magunkra ismerjünk benne: erre irányúl
a tizenhetedik század irodalmának összes törekvése.
Minden műfaj valamennyi remekművében az olvasó
folyvást önmagával van szembe állítva. A kép, melyet
csaknem mindig elébe állítanak: ő maga. Ha társadalom-
ról van szó, nem politikai társadalom értetik, sem nem
az a cél, hogy arról magának az olvasó, az önismeret
nagy feladatára egészen felesleges, fogalmat szerezzen;
mindig kizárólag csak polgári társadalomról s azokról
a kötelességekről van szó, melyeket abban mindenkinek
be kell töltenie, hogy boldog legyen és a közjólétet elő-
mozdítsa. Végre a tizenhetedik század tanulmányozásá-
ból erkölcsi életünk és szellemünk magatartásának maxi-

máival és szabályaival megrakodva térünk meg; és minden magasból jövő szózat arra int, hogy önszemléltre, önismeretre és belértékünk gyarapítására törekedjünk.

Ez intelmek után s mintegy e nagy iskola eredményeül, im egy egész új, »csábító és merész« irodalom rázza föl az olvasót, kiragadja önmagából s az elvont ember helyett a polgárt és alattvalót állítja szeme elé; az Isten oltalma alatt belső reformjukon dolgozó becsületes emberek társulásának typusa helyett: társadalmakat, annyifélét, a hány a vallás, az éghajlat, az ország. Ez irodalom megismerteti vele e társadalmak rugóit, alkotmányait, törvényeit, tartós vagy mulandó voltak okait s mind ezeknek birájává teszi őt józaneszénél fogva, mely ezután hivatva leend egy új hatalom részévé lenni, melynek neve: Közvélemény.

Az olvasó élvezete rendkívüli. Érzi, hogy ismeretei és jogai gyarapodnak, a nélkül, hogy új kötelességek nehezednének rá. Az előző század elvei engedelmességet és engedelkenységet követeltek tőle, mások jogairól, saját kötelességeiről beszéltek neki; úgy bántak vele, mint valakinek vagy valaminek alárendeltjével; saját maga ellen fegyverzették föl értelmét. Képzeltető, mily meglepetéssel, mily elragadtatással teljes volt az átmenet a tizenhetedik század elveiről, a tizennyolczadikéira, a Pascal *Gondolatai* után, például a *Törvények szellemére!* Ennek morálja nem kíván egyebet tőle, mint hogy vágyait az igazságra, emberiségre s köz-szabadságra irányozza, a mi őt egyszersmind, tudtán kívül, minden különös kötelezettség terhe alól feloldja. Azt nem mondja meg, mit kell egyénileg tennie e célok elérésére és hogy a köz-

jóban megillető részét kiérdemelje. Igazságos, szabadelvű, emberi lesz, mihelyt akarata oda irányúl, hogy mindenki az legyen. S még ez sem minden: egy új képességgel van felruházva; ítélőszéke elé idézhet királyokat, minisztereket, kormányokat; alig marad egyéb teendője, mint itélni, határozni s másokra rakni a terheket, melyek alól magát kivonja. Vajmi kártékony hatása e sok más szempontból üdvös olvasmánynak, ha szerencsére a *Gondolatok* nem előzték volna meg a *Törvények szellemét*, vagy ha Montesquieu olvasása elvenné kedvünket a Pascal megismerésétől.

Képzeljünk ez első varázshoz oly nyelvet, melynek újdonsága nem a szókban, hanem a tárgyban van s mely a változatosság ingerével hat, a nélkül hogy a jó ízlés rovására esnék. Voltaire-nak igaza van, midőn Montesquieu-t a tizenhetedik század írói közé számítja; ő csakugyan e század szülötte s megőrizte annak nyelvét. Ugyan az a finom él képes a legművészeibb árnyalásra, ugyan az az alakító tehetség és világosság a kifejezésben. Mintha most is az előbbi kezek tartanák a tollat. A francziáknak azt a jellemzését, mely a XIX. könyvben olvasható,* Montesquieu írta-e vagy La Bruyère? Ki beszél oly fenkölt szellemmel Nagy Sándorról** Montesquieu-e vagy Bossuet? Képzeljünk különben olvasott embert, a ki nem tudja ki írta a következő észrevételeket az uralkodóról: »a ki az emberekből barmokat s a barmokból embereket csinálhat, a kinek kegyelmesnek kell lennie a kéréssel és állhatatosnak a

* 5. fejezet.

** X. könyv, 14. fejezet.

követeléssel szemben s tudnia, hogy a nép az ő szilárd-ságából s az udvaronc az ő kegyeiből él; a kinek a gúny fegyvereit sokkal kevésbé szabad használnia, alattvalói legutolsóbbikánál, mert csak a királyok tudnak halálos sebet ejteni*, — vajjon szégyent vallana-e irodalmi jártasságával, ha e sorokat Fénelon-nak tulajdonítaná?

A nagy század felújított nyelvének e szépségein kívül megvan még a *Törvények szellemé*-ben a Montesquieu irányának az újszerűsége is. Az irány az, a mi a közönséges nyelvben az írónak az egyéniséget adja meg. Montesquieu-t nem lehet olvasni a nélkül, hogy irálya le ne kötné figyelmünket s ki kell mondani, hogy e miatt egyénisége nem szorul háttérbe. Ellenkezőleg ez irány egészen közel hoz Montesquieu-hez s úgy látszik, mintha bizalmas hangon hallanók beszélni a nagy író a nyomós, érdekes és rendkívüli tárgyakról, távol minden törekvéstől, hogy kétséges nézeteket erőltessen hallgatóira. Meg van e nyelvben a rejtélyesnek, a fátyolozott satyrának s a finom gúnynak is a maga része, és meg van a sejtetni-engedés is, a mi nem kevésbé tetszik az olvasónak, a kinek hízeleg, hogy az ilyesek elérését felteszi róla. Ez eszembe juttatja a Montesquieu irányát jellemző szót: a Montesquieu irálya behízelt. Még az olykor eléforduló homályosságok sem visszatetszők; élelműséget tesznek föl az olvasóban; találkoztak pane-gyristái is. **

* XII. könyv, 28. fejezet.

** És pedig nem közönséges emberek. D'Alembert a Montesquieu-nél előforduló homályosságok védelmére kelve, azokat szándékosaknak mondja és olyaknak, melyeket azok, kikre ezé-loznak, megértének.

A módszer hiányában nem utolsó csábereje fekszik a *Törvények szellemé*-nek. Ugyanaz a d'Alembert, a ki szerint a könyv homályos czélzatai »nem egyebek, mint oly igazságok, melyekre fátyol van borítva azok kedvéért, a kiket sérthetnének, de világosan elérhetőek a bölcsek által«, — azt tartja, hogy a rendszeresség hiánya benne csak látszólagos s hogy ugyane bölcsek ítélete szerint, az a rendszer, »mely a *Törvények szellemé*-nek főbb részeiben észlelhető, nem kevésbbé van meg a részletekben is.«

Bár kitegyem magamat annak, hogy ne számláltassam a bölcsek sorába, be kell vallanom, hogy én sem a részletekben, sem a főrészekben nem találtam rendszerességet. Miért is keresném azt, azon az áron, melyet érette d'Alembert szab, az ismételt és kitartó olvasás árán? Montesquieu maga sem köszönte volna meg magasztalójának, hogy a *Törvények szelleme* olvasóinak oly ígéreteket tesz, melyek nagyon hasonlítanak a fenyegetéshez. Sőt inkább azt hiszem, hogy szándékosan mellőzte a módszer alkalmazását. Az a megjegyzése, hogy »könyvemet inkább fogják méltányolni mint olvasni«, oly szerzőre vall, a ki fél igen sokat követelni a közönségtől. * Montesquieu ismerte közönségét; ő volt a legelső, a ki megtanította a könyvben fáradság nélkül keresni az élvezetet. Az ízlésről kifejtett elmélete erre vezette azt a közönséget, mely menekülni óhajtott a tizenhetedik század által felállított rideg irodalmi módszer s az ezáltal követelt megfeszítő szellemi kényszer nyügétől. A *Perzsa Levelek* s később az *Elmélkedések* meggyőzték a közön-

* Különféle gondolatok.

séget, hogy fáradságos munka nélkül is betekintést nyerhet a történelem és a politika titkaiba s mulatva is szert tehet mélyebb tudományosságra. Montesquieu, tán mert maga is erre törekedett, jól érezte ezt, s az az aggodalom, melyet a *Törvények szellemé*-nek sorsa fölött nem tudott egészen elnyomni, méltó megtorlás volt azért a túlságos törekvésért, hogy a *Perzsa Levelek*-nek komoly és az *Elmélkedések*-nek mulattató szint adjon.

Szellemé különben sem azok közül való volt, melyek alá birják magokat vetni a módszer ridegségének, sem magától egy eszmét nem tudott volna elutasítani, csak azért, mert soron kívül jelenkezik. Ő az elmélkedés embere volt; s ezt szószerinti értelemben kell venni; elmélkedni pedig nem tesz szükségeskép annyit, mint érvelni, elvonni és következtetni. Mindamellett a Montesquieu elmélkedései olykor a lánczolatos okok szigorú rendjében követik egymást. De ez nem tart sokáig, csakhamar visszaesik természetébe, a mi nála annyi, mint elmélkedéseinek szabad folyást engedni, inkább meglepetésekkel mint következetességgel hatni s törekvése inkább arra irányul, hogy felvilágosítson, mint hogy meggyőzzön.

A tizenhetedik század nagy íróinak czélja volt meggyőzni; ép azért egyik legnagyobb dicsőségük a módszeresség. Mindig a közönséget tartani szem előtt; nem gondolni önmagára, csak mások után; alakítani, azaz magát mások szelleméhez alkalmazni; eszméket elejteni s a kiválasztottakat sorba venni; óvatosan alkalmazni, nem a retorikai, hanem a logikai ugrásokat; im' ez volt a tizenhetedik század nagy művészete, és ez a művészet önmegtagadást követel. Képes volt-e erre Mon-

tesquieu? Megérdemelte-e közönsége ezt a fáradságot? Bármint legyen, a módszer nem volt természetében. Azok közé tartozott, kik szerették szellemüket két irányban használni ki: élvezetet szerezve maguknak és hírnevet. Egy vidékről származva Montaigne-nyel s majdnem ugyanazon szellemiránynyal bírva: az élvezetet kereső művészet tana alól sem veszi ki magát s magában kereste élvezetét. De a Montesquieu élvezete, ha meggondoljuk, hol kereste azt, inkább stoikusra, mint élvhajászra vall, s hogy Rollin és a méh közti szép hasonlatát rá alkalmazzuk: róla is elmondhatjuk, hogy méh volt és bőven kiérdemelte részét a maga gyűjtötte mézből.

V.

A Törvények szellemének alapeszméje. E könyv sikere a tizennyolczadik században. Montaigne és Montesquieu.

Ha a *Törvények szellemének* tárgya a tizennyolczadik századé, alapeszméje, a mi más dolog mint a tárgy, egészen a Montesquieu sajátja s ez eszme inkább kifejezésre jut azokban a részekben, melyekben korával ellenmondásba jő, mint azokban, hol annak tetszeni kíván.

Elfogadom kijelentését: hogy »természettől nincs meg benne a rosszalási szellem. Nem azért ir, hogy bármely országban elfogadott intézményeket bírálgasson. Ha lehetne úgy járnia el, hogy mindenki új ösztönt nyerjen kötelességének, fejedelmének, hazájának, szülőföldre törvényének szeretetére; hogy azok, a kik kormányoznak,

öregbítsék ismereteiket a kormányzottakat kötelező intézkedéseik iránt s a kiknek kötelességök engedelmeskedni, új élvezetet találjanak kötelességük teljesítésében; ha kivihetné, hogy az emberek kigyógyuljanak abból, hogy önmagukat sem ismerik, — a halandók legboldogabbika lenne.«

E nyilatkozat, melylyel a *Törvények szellemét* bevezeti, a közönség nagy része előtt, a hatalom emberei-vel és a Sorbonne-nal szemben használt óvatossági rendszabálynak tünt föl. A közönség másik része annál érzékenyebben vette, mennél inkább meg volt győződve őszinteségéről. Voltaire ez utóbbiak közé tartozott. Eből magyarázható ki néhány rosszkedvű megjegyzése Montesquieu ellen, melyekben azonban hajlandók vagyunk inkább a *rosszalók* fejének csalódását, mint a versenytárs féltékenységét látni. D'Alembert, ki ezuttal inkább ítélőtehetségének, mint minden áron dicsérni vágyó hajlamának adja bizonyítékát, nem kételkedik a Montesquieu nyilatkozatának őszinteségében, mert szavabevehetőségét kétségen felyül állónak tartja. »Azok, kik minden tisztességről megfeledkezve megtámadták, úgymond, a *Törvények szellemét*, alig ha többet nem köszönhetnek neki, mint magok képzelnék.« Bizonyos, hogy jobb szerette volna egyébért dicsérni meg Montesquieu-t. Annyi áll, hogy a tizennyolczadik századnak a megállapított rend elleni harczában, nem számítja őt bajtársai közé.

Igen, a Montesquieu gondolata szinte inkább hajlott a visszaélések fentartása, mint a megállapított rend felforgatása felé. E gondolat nemcsak a lángész kifolyása, de tekintve a kort, nagy bátorságot is árul el, mert ellensúlyt állít fel a meglevő tények tiszteletében,

a jót és rosszat egyaránt támadó áramlattal és azzal a vérmesen reménykedő szellemmel szemben, mely amazt nyomban követve, az általános összeomlás után egy határtalan tökéletesedésre hivatott társadalom eljövételéről álmodozott. Azóta a *Törvények szellemének* jótékony befolyása nem szűnt meg működni. Nincs könyv, mely a korszerűség érdemét annyira megőrizte volna.

Az emberi társadalmak kormányzata körül két eszme küzd az elsőbbség felett: a fentartó (conservatív) és a haladási eszme. Mindkettőnek szóvivői elvitázhatlan érdemeket szereznek magoknak az emberiség ügyében. De ez utóbbiak több támogatásban részesülnek. Részükön vannak a nemesb szívek; népszerűek mindazok előtt, a kiket a jelen nyom, vagy mert rossz lábon állnak korukkal, vagy mert rossz lábon állnak önmagokkal. Tán több érdem van a fentartó eszme védelésében; mivel a jelen erősebbnek tűnik fel a jövőnél, a védő annak a gyanúsításnak teszi ki magát, hogy azért áll amannak a pártjára, mert erősebb, s még a támogatás is, melyet a megállapított dolgokból merít, többet árt neki, mint a mennyit használhat.

A helyes felfogás tökélye mindkét eszmének egyenlő mértékű védelésében állana, mégis mint gyengébbnek és mintegy ellensúly gyanánt, a fentartó eszmének némi előtérbe helyezésével. Igaz, hogy akkor készen kell lennünk arra, hogy sem egyik sem másik fél tetszését nem nyerjük meg. Nem számíthatunk a jövő reményeire s az ezekkel járó illúziókra s ki lennénk téve a jelen által való meghazudtolásnak, mint a melynek eszméi igen gyakran nem egyebek tiszteletreméltó érdekeknél. Ez ellentétek kiegyeztetésének gondolatában rejlik a *Tör-*

vények szellemének jellemző vonása és ebben a könyv nagy hatásának a titka. A megállapított rend hívei megtámadják és azok, kik annak megdöntését kívánják, lágymelegen védik s még a mi dicséretet tesznek is rá, nem annyira a benne levő igazságok, mint azoknak a kedvéért teszik, melyeket, úgy sejtik, elhallgatott. Hír-neve tánogatja és neve egyszerre a legnagyobbak közé soroztatik, a nélkül, hogy valaki támogatóna, vagy a divatos áramlat emelné. Montesquieu ama kevesek közé tartozik, kik híresek lettek, a nélkül, hogy zajt ütöttek volna.

A régi monarchia, mely minden tiszteletreméltó érdeknek s a jelen minden visszaéléseinek volt képviselője, Montesquieu-t nem ismerte el magáénak; a forradalom, előkészítői iránti hódolata első mámorában nem ért rá, rágondolni. A legelső szónok, ki az alkotmányozó gyűlésben Montesquieu-ról szólt, Voltaire ama költött vagy valódi mondásának a védelme alá helyezte őt: »az emberiség elvesztette jogait, Montesquieu visszaadta azokat.« Szobor felállítását szavazták meg emlékének. De szobrász és márvány még mindig váratlak magokra. A Törvényhozó testület alatt is, mikor neve újra szóra került, ekkor is ismét mint a Voltaire pártfogoltjáé. Egész 1796-ig semmi sem történt emléke megőrzésének külső jelekép. Jól járt, hogy az a javaslat, mely földi maradványainak a Pantheonba helyezését sürgette, mint az előbbieket, szintén teljesítetlen maradt; legalább megmenekült oly tisztelegtől, melyet egy Marat-nak megadtak.

Montesquieu nem tudott sem a képzelemre, sem a szenvedélyekre hatni. A szenvedélyekhez nem szól, mint a nagy izgatók, a képzelemhez nem szól, mint a nagy

emberek. Az emberi társadalmak jobbitására irányzott törekvésén meglátszik, hogy élete nem ismert szenvedést és küzdelmet. Gyűlölete a rossz iránt nem elég mély. A józanész és az igazság becsületének érdekében tanusított tartózkodása oly kérdéseknél, melyeknek vitatása kárára lehet az ügynek, melyet szolgálni kíván, azt a gyanút keltette némelyekben, hogy csak önérdékből volt ily tartózkodó. Hirnevéért igen csekély áldozatot hozott nyugalmaiból. Ez is egyik közös vonása Montaigne-nyel, hogy akár szerencséje, akár eszélyes magatartása folytán, semmi rossz nem érte, még azok részéről sem, a kiket nem szeretett, s hogy még lángesze is csak kényelmére vált. Az igazi nagy emberek szenvednek az emberiség ügyének szolgálatában és saját életük nyugalma árán mozdítják elő mások jóllétét. Montaigne és Montesquieu nagy szellemek inkább, mint nagy emberek.

Azok közt, a kik a népeket vezetik, és azok közt, a kik félrevezetik, középen állanak azok, a kik azokat felvilágosítják. Montesquieu ezek közé tartozik és pedig oly magas fokon, hogy senki nem áll fölötte. Felvilágosítani, ez volt törekvése. Senki inkább tisztában nem lehetett azzal, a mit akar és célját senki tökéletesebben el nem érte. A *Törvények szelleme* a társadalmi tudományban az a szövétnék, mely egyszer meggyújtva, el nem alszik többé. Megvan benne mind az, a mi mintául szolgálhat a legtökélyesebb államformának s nincs semmi abból, a mi a képzeleti alkotmányok utáni vágyat felébreszthetné. Mig Franciaország olvasni fog tudni e könyvből, egyaránt vértézve lesz a jövő iránti türelmetlenség s a jelen eszélytelen vágyai ellen; kisebbiteni fogja az elkerülhetetlen rossz osztályrészét; meggátolandja azoknak oly mértékre

felhalmozódását legalább, midőn már gyilkos eszközök válnak szükségessé s a nemzeteknek életüket kell önfentartásukért kockáztatniok. Hogy nincs többé szükség erre, s hogy nemzetünk ma már elég érett arra, hogy ez ne történjék meg: a *Törvények szellemé*-nek nem csekély része van abban. Mindenesetre ez érettség legtökélyesebb kifejezése marad mindig a Montesquieu könyve, s ha megtörténnék valaha, hogy a társadalmi tudományok igazságai valamely világrendítő catastrofában elmerülnének, gyermekeink azokat újra feltalálhatandják e halhatatlan könyvben, a tizennyolczadik század által Franciaországnak hagyott eme legbecsesebb örökségben, és Franciaország által az új-kori társadalomnak tett eme legnagyobb szolgálatban.

VI.

Montesquieu tévedései és ezeknek főbb okai.

E szolgálat oly nagy, hogy alig merhetünk a *Törvények szelleme* tévedéseiről beszélni. Mindamellet szólni fogunk azokról, de azzal a tartózkodással, melyet Voltaire ajánl, bár ő többet engedett meg magának Montesquieu-vel szemben, »kit még botlásaiban is tisztel, mert kiegyenesedve az egekig ér.« *

Mindenekelőtt óvatosan kell eljárni a látszólagos tévedésekkel szemben, melyek első tekintetre tévedések, de közelebbről nézve, a legmélyebb, bár rejtett igazságok. Ne mondja senki, hogy a *Törvények szellemét*

* A Törvények szellemének magyarázata. 1777.

olvasta, ha csak futólagos átolvasás közben gyönyörködött a tények és az eszmék összeállításából keletkezett legvakítóbb látványban, melyet valaha író nyújtott olvasójának; be kell hatolni, a gondolkozás egész erejével, a kitartó elmélkedés és alapos okoskodás ez olykor pár szóban, röviden kifejezett maximáiba Montesquieu-nél a gondolat olyan, mint a vegytanban a különböző anyagok kivonata; az elemzés egész türelme és részletessége szükséges szétbontásához. A homályosság helyenként a túlságos tömörítésből ered. De ez a rendkívüli tehetség hibája; s midőn a hibát megrójuk, ne feledjük a fényes tulajdönt, melyből ered.

A *Törvények szellemé*-nek fogyatkozása részint abban áll, hogy Montesquieu valószínűtlen tényeket úgy állít fel, melyeket nagy tévedéseknek lehet mondani, mint például az éghajlat befolyásáról felállított elméletet. Egész könyveket irtak ezekről, nem is számítva a Voltaire kommentárait, melyekből úgy látszik a szerző türelmetlenebb a Montesquieu nagy híre, mint tévedései iránt. Merjem-e mondani, hogy nem annyira fontos, a Montesquieu tévedéseit számítani meg, mint inkább azok általános okait fürkészni?

Ez okok legfőbbike a Montesquieu emberismeretének hiányos volta. Hogyan! ily hatalmas és sokoldalú szellemben, a lelkek ily mély és éles kutatójában, a ki azáltal, hogy lángeszének a leghelyesebb irányt adni, életének a boldogságra vezető utak legbiztosabbikát tudta választani, bebizonyította, mily nagy mértékével bir az önismeretnek: Montesquieu-nak hiányos lett volna emberismerete? Sietek megnyugtadni e nagy elmec sodálóit, hogy csak az hiányzott nála, a mit maga nem akart

megismerni. Van a felvilágosításnak egy bő forrása, melyből ha merít, ismereteit kiegészíthette volna: a keresztyén ó-kor; ezt szándékosan mellőzte. A két régiség közül, csak a pogány felé fordult bizalommal; a keresztyén iránt tiszteletnél egyébbel nem igen viseltetett; ez is sok volt abban az időben; az emberi társadalmak történet-írójának azonban kevés.

A tisztelet szó tán nem eleget fejez ki. Részemről azokban a magasztalásokban, melyekkel Montesquieu a keresztyénséget illeti, nem tudok számítást látni s nem fogom kitenni magamat a csípős gúny oly kereszttüzé-
zének, a melyet a *Törvények szelleme* védelmében, né- mely akkori ájtatoskodók oly méltán vontak magokra. Nem egy rövid, de mély értelmű s a megszokássá vált meggyőződésből önkénytelenül előtörő megjegyzés; Bayle azon paradoxonának, hogy egy igazi keresztyénekből álló állam nem volna képes fenállani, fényes megczáfo-
lása; az örök büntetések hitcikkének majdnem igazolása a kiengesztelhetetlen bűnök elmélete által; mind ez csak oly embertől származhatik, a ki a keresztyénség felől legalább is magas véleményt táplál. Montesquieu-
ben nem hiányzott egyéb, mint hogy valamivel behatób-
ban foglalkozzék e tárggyal. Kora elvonta őt e futólagos szemlétől s a keresztyénség fénye csak egy perczre vi-
lágította meg szellemét, de nem hatotta át. Tudta ő, hogy a keresztyénségnek megvannak évkönyvei, de a helyett hogy azokba belemélyedt volna, elfordult tőlök, mint valami theologiai lomtól, tele homálylyal s elérhetet-
len erkölcsi követelésekkel.

Többek közt egyik bizonyosságát látom ennek abban az ítéletben, melyet az egyház atyáiról mond, kiknek

hibául teszi ki, hogy az Augustus házassági törvényeit oly modorban bírálják, mely, úgymond, »a túlvilági élet szempontjából bizonyára dicséretes buzgalmat tanúsít, de a földi dolgoknak annál kevesebb ismeretét árulja el.« *

Nem is szólva az emberismeretről, mely a földi dolgok ismeretének legnagyobb részét teszi ki: lássuk, igaz-e csakugyan, hogy az egyházi atyák, kik oly mélyen be tudtak hatolni amabba, oly nagyon járatlanok lettek volna emebben? Kik lehettek volna inkább belevegyülve koruk ügyeibe? Azok közt, kik a nagy író és a szent ember kettős dicsfényét viselik halántékaik körül, egy sincs, a ki a vallásos életbe, a világi dolgok ismerete nélkül lépett volna be. Világi érdekek, s azok ellen folytatott harcaink tüzének közepette történt, hogy a fegyverek, a tudomány, a törvénytudás e férfiai felvették a keresztséget, vagy választás útján lettek a népek egyházi fejeivé. Nazianzi szent Gergely, Szent Bazil, Athene iskoláiban tüntették ki magokat; Szent Chrisostom, az ügyvédi sorompók előtt ragyogtatta ékes-szólását, kegyelmet víva ki Antiochus részére Theodosiustól. Még a remeték is, egy Szent Jeromos például, csak miután a patriciusi élet gögjének és feslettségének poharát fenékig üritette s miután az akkori világegyetemben a római birodalomban többet utazott Montesquieu-nél is, vonult a magányba. Hát szent Ágoston, ugyan mit ne ismert volna a világi dolgokból s miben lett volna járatlan?

Püspök vagy remete, mert folytonosan a rejtelmek vizsgálatába merül, vagy rajongó látásokba ragadtatik:

* XXIII. könyv, 21. fejezet.

megszűnik-e érintkezni a világi dolgokkal? Ők vezetik át az új társadalmat a réginek romjai közt s ők képezik abban az összes hatalmat. Szent Ambrus Milano első városbírája volt, midőn a nép szava püspökké választotta. Czímet cserélt, de nem hatáskört. Milano népének lelki vezérévé válva, megmaradt annak világi vezetője is és mint helyesen mondatott: északi Olaszország ellehetett császár nélkül, mert volt feje.

Az egyházi atyák nemcsak a szíveket és lelkeket vezérlék, hanem rájuk nehezült a közügyek vezetésének terhe is. Bennök összpontosult minden, vallási ügy mint polgári ügy, nem nagyravágyásuk folytán, mert hisz ismeretes, hányszor utasították vissza a hatalmat, vagy menekültek előle, hanem akarataik ellenére is, mert a világi hatalom mindinkább növekedő hanyatlása középett, a nép rájuk vetette szemét, mint a legalkalmasabbakra, mert az emberek mindig érezték a tudomány, az ékesszólás és az erény uralmának a szükségét. Mindenütt a hol a forradalmak birodalmakat döntöttek meg, vagy építettek fel, ott látjuk őket a mozgalmakba vegyülve. Hibáik abból eredtek, hogy a túlságos hatalom megzavarja olykor még a szenteket is s elismerem, hogy a konstantinápolyi székből elűzött és ismét visszahelyezett, aztán a néplázongások közt újból elkergetett és számkivetett Szent Chrisostomot, csak ügyének egész tisztasága s balsorsának egész fensége védi attól, hogy fondorkodónak ne nevezzük.

Nem vétünk Montesquieu ellen, ha azt mondjuk, hogy arra, hogy ennyire félreérthesse az egyházi atyák szerepét koruk mozgalmaiban, hogy tekintélyöknek a társadalmi tudományban oly kevés nyomatókat tulajdo-

níthasson, erre, mondom, azt kell föltennünk, hogy irataikat és életüket nagyon kevésbé tanulmányozta.

Az ó-kori keresztelyenség e nagyszerű emlékei körül való járatlanságából magyarázható a *Törvények szellemé*-nek egyik igen érezhető fogyatkozása, az a bizonyos közöny, melybe, szilárd elvek hiányában, a Montesquieu részrehajlatlansága olykor siklik. Igen gyakran elmondva mi történt, tartózkodik megmondani, minek kellett volna történnie. Feltárja a törvények indokait, de azok moráljának kitalálását a habozó olvasóra bizza. Nem érezzük nála eléggé, a jog eszméje iránti élénk érzéke mellett sem, a kötelesség erős hitét. D'Alembert ezt magasztalólag említi föl: »Montesquieu, úgymond, kevesebbet foglalkozik a kötelesség követelményeivel, mint a kötelesség teljesítésére kényszerítő eszközökkel.« Ez igaz és helyesen van mondva. De tartok tőle, hogy a kötelességteljesítés veszélyben forogna, ha ahelyett, hogy megmutatnák, mely okoknál fogva tartozunk annak önként eleget tenni, azt fejtegetik csupán, miként lehet azt kényszereszközökkel kierőszakolni.

Hiányzik még a *Törvények szellemé*-ből az, a mit, ha a keresztelyén ó-kort nem theológiájaért, hanem emberismereteért tanulmányozta vala, bizonyára beletett volna: hiányzik a morál. A morál több, mint az erkölcsös dolgok iránti hajlam, több mint a jog szeretete, több mint az igazság és a jótékonyosság: a morál az a bizonyosság, hogy mind e dolgok nem pusztán akaratunkból kifolyó érdek, hanem az isteni törvény iránti engedelmesség gyümölcsei, s hogy ha ezeket tiszta szívből gyakoroljuk is, még mindig véghetetlen távol maradunk követelményeik mögött. Montesquieu, a jótékony, a jólelkű ember,

a mint nevezik, jelezvén ezzel jóságát és modorát a jóltevésben, Montesquieu szívében hordta e morált; annál feltűnőbb, hogy azt szívéből nem volt képes szellemébe is átvinni.

Az a szigorú szín, melyben azt a tizenhetedik század moralistái feltűntetik, elrémitette némileg a Montesquieu szelid lelkületét, mihez még tán hozzájárult az a titkos vágy is, hogy mentséget találjon a *Perzsa Levelek* némely helyeiért. Azzal vádolta e morált, hogy az emberi érzelmeket nem szabályozni, hanem kiirtani törekszik, hogy inkább az észhez mint a lélekhez szól; * igaztalan vád, melyet ez állítólag túlzó moralisták állandó népszerűsége megczáfol. A tizenhetedik század munkája nem egy átalakításon ment keresztül, s nem igen tudok írót, ki abban valamit ne vesztett, nyert s ismét ne vesztett volna; de e változások semmiben sem csökkentették a moralisták sikereit, sőt talán épen növelték. Csak egy van köztük, a kit folyvást támadnak s fognak is mindig támadni: La Rochefoucauld; ez nagyon természetes. A kép, melyet rólunk fest, nem valami szép; senki sem akar magára ismerni benne. De ez nem tesz semmit; elég, ha a hasonlatosság soha el nem múló varázsa arra visz, hogy folyvást tükrébe pillantsunk.

Hiányzik továbbá a *Törvények szellemé*-ből a hatalom elméletének kifejtése. Kell-e mondanom, hogy nem oly hatalmat értek, a mint azt magyarázni szeretik azok, a kik saját céljaikra önzőleg élnek vele vissza, vagy a kik képtelenek az engedelmességre; sem azt a nyilvános hatalmat, mely egy különös kormányformában

* Különféle gondolatok

nyer kifejezést. Hanem azt az elvet értem, mely nem áll ugyan felette a szabadság elvének, de bizonyára szükségesebb annál a népeknek, mert nem tűr félbeszakítást; értem a társadalmaknak azt a védő erejét, mely az értelmi megegyezés közösségéből származik s mely azokban, a kik engedelmeskedni tudnak, a szabadság legmagasabb fokának tekinthető. A hatalom eszménye közt, a mint azt Bossuet a törvények által mérsékelt kényuralomban vélte feltalálni és a *Társadalmi szerződés** veszélyes ábrándjai közt, jól ésnék látnunk az emberi szükségek s a társadalmi tapasztalatok összevetéséből kivont tanok törvénykönyvét, mely felül állna minden létező kormányformán és képes volna tökélyesbíteni valamennyit. Méltó munka lett volna Montesquieu-hez, a hatalom eszményének oly vázlatát adni, mely az uralkodóknak vezérsillagul, az alattvalóknak biztosítékul szolgáljon és áthághatlan akadályul legyen mindazoknak, a kik képtelenek parancsolni és nem akarnak engedelmeskedni. Nem gondolt erre. Francziaország és az emberi szellem sokat vesztett e mulasztás által s legsajnosabb ez korunkban, midőn a forradalmak mindinkább ahoz szoktatták a népeket, hogy a hatalom gyakorlásában ne lássanak egyebet kényuralomnál, sem a kormányokban egyebet kisegítő eszköznél.

Egyébiránt a *Törvények szellemének* tévedései oly kevésbé lépnek követelőleg fel s olyannyira mentek minden rábeszélni akarástól, hogy nem lehet tartani sem a tömegek, sem vezetőik szenvedélyeinek felkorbácsolásától általok. Nemzeti szerencsétlenségeink semmi össze-

* A Rousseau *Contrat social*-ja.

függésben nincsenek velök. Ellenben a Vesta oltárán örökké égő tűz fényéhez hasonlóan ragyogó igazságai e könyvnek azzal a sajátos tulajdonnal bírnak, hogy befolyást tudtak gyakorolni a társadalmi rend mind azon jótéteményeinek megszilárdítására, melyeknek élvezését elévülhetlen jogaink közé számítjuk. Az igazságok megóvtak a tévedések csábjaitól s az igazságszolgáltatásról hangoztatott szép eszmékből érveket nyertünk, megczáfolni a hivatalok megvásárolhatásának paradoxonát is, melyet védeni elég nagy tévedés volt Montesquieu-től. Végre az »a titkos öröm, melyet érzett, úgymond, valahányszor valamely oly rendszabályt látott életbe léptet tetni, mely a közjó előmozdítására alkalmas volt«, — megfogamzik mindenkiben, a ki könyvét olvassa és föl kelti a vágyat mindenkiben, hogy a közjó előmozdításán maga részéről is közremunkáljon.

Lehet, hogy Montesquieu-t olvasva, tán egy kissé túlbecsüljük szellemünk értékét, de bizonyos, hogy jobb polgárokká válva teszszük le könyvét kezünkbe.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A tizenhetedik századi francia próza nyereségeinek folytatása. I. A *XVI. Lajos százada*. A *Század* eszméje kizárólag a Voltaire-é. — II. Mit tartunk e mű tervének bírálatairól? Minő ígényeket és várakozást kötünk egy történelmi műhöz? — III. A *Században* előforduló néhány képről. — IV. A *Század* hiányairól. — V. *Értekezés* a nemzetek szelleméről és erkölceiről E könyv jó és rossz tulajdonai. — VI. Voltaire *Levelezései*. Néhány *Értekezés* a büntető törvények reformjáról. — VII. A *Levelezések* szellemének különfélesége. — VIII. Az irodalmi bírálat része a *Levelezésekben*. IX. A Voltaire és a Cicero levelei.

I.

A XIV. Lajos százada. — A Század eszméje kizárólag a Voltaire-é.

Voltaire valamennyi eszméje közt a *XIV. Lajos százada* mondható a legszerencsésebbnek. Eszméje abban az időben fogamzott meg agyában, midőn a dicsőség szeretete még gyermektegel önzetlenséggel élt szívében, midőn azt a jövőendő kor fiatal Franciaországának képében látja megtestesülve, tőle tanúlva meg, a nemzet minden nagyságát a XIV. Lajos korában találni fel és csodálni meg.

A művelt Európa élére állítani a tizenhetedik század Franciaországát, elfogadtatni mindenki által a »XIV. Lajos százada« elnevezést, az emberi szellem elé, mint legtökélyesebb képét, a francia szellemet, íróinkban, tudósainkban, művészeinkben személyesítve, állítani: ez eszmét Voltaire-nek nem valamely általánosan érzett szükség vagy divatos áramlat adta. Ez kizárólag az ő saját gondolata volt s távol attól, hogy ennek kivitelében százada által elősegítettett volna, ha csak a külső sikert tartja szem előtt, tán nem is vállalkozik reá.

Valóban sok híja is volt annak, hogy a tizennyolczadik század érzelmeinek első mozzanatai kedvezők legyenek XIV. Lajos irányában. Egészen természetesnek találták, hogy a parlament, a végrendeletek hatályának megőrzésére hivatott testület, megsemmisített egy királyi végrendeletet. Azt állíták, hogy a kik a gyűlési nagy teremből a királyi lakba vonuló parlamenti küldöttséget útjában megéljeneztek, nem tartoztak ahoz a nagy tömeghez, mely bukott és emelkedő nagyságokat egyiránt megtapsol; az éljenzők higgadt, jóra való emberek valának. A parlament pálczáat tört a nagy király végrendelete fölött; a közvélemény pálczáat tört egész uralkodása fölött.

A XIV. Lajos emléke sok oldalról támadtatott meg; megtámadtatott a lelkiismeret szabadságának, a vallási viszályok ez oly drágán vásárolt gyümölcsének nevében; megtámadtatott a nemzetgazdaságtan nevében, mely keletkezését az utóbbi évek kereskedelme és ipara nyomorúságos voltának köszönhetette s panaszait az alapos kifogások és határtalan reménykedés kettős súlyával öntötte ki. Ugyanaz az eszme-irány, mely az értelmi világosságot a nagy érzelmek fölé helyezte, mely megvetette a dicső-

séget, mint igen sokba kerülőt, mely a költészetet haszontalan észficzammak, a művészetek virágzását a semmittevők száma mértékének tekintette: sárral dobálta a fejedelem emléké, a ki mindezeket becsülte és pártolta.

Colbert sem részesült több kiméletben, mint XIV. Lajos. Montesquieu nem méltatta arra, hogy megemlítsen a Perzsa Levelekben. Többet foglalkozván a tudományok érdekes különlegességei tanulmányozásával és a szépművészetekkel, mint a tengeri kereskedelmi társaságokkal, azt mondták róla, hogy árnyak után kapkod. Találkoztak francziák, a kik azt hitték, s írók, a kik ki is nyomatták, hogy a nép épen nem volt örült, midőn szét akarta tépni a Colbert testét, mert szerencsétlen volt és szerencsétlenségét Colbert okozá.

Voltaire sem volt ment fiatal korában az általános elfogultságtól. Dicsérte Fouquet-t,

. . . . Kit Thémis vezetett, *
Ki becsülni tudott igaz érdemeket,
Kit a kilencz szüz oly méltán siratott meg;
A nagy Fouquet

Ellenben a királyt, a Fouquet üldözőjét, nem kímélte:

Lajos a hízélgést ülteté trónjára
S a bölcs akadémia, tömjénnel kezében,
Egyhangú szavával ringatta el szépen.

Hogy megírhasssa a XIV. Lajos századát, Voltaire-nek némileg önmagát kelle meghazudtolnia. Azonkívül a nagy király ellen még mindig felerősült s az ő műveit

* Levél Servien abbéhoz.

oly kedvezőleg fogadó Európa iránt tartozó kimélet nyü-
geitől is szabadulnia kellett. Kétévi időzése alatt Angliá-
ban, hírneves egyénekkel kötött baráti viszonyt; teljes
szabadságban élvezte ott mind azt, a mit hazájában meg-
tagadtak tőle. Attól tarthatott tehát, hogy midőn emléket
emel XIV. Lajos dicsőségének, Európa rosszalását vonja
magára, a nélkül hogy nemzete tetszését megnyerné. Oly
eszme tehát, melynek kivitelében semmi oldalról nem
nyert bátorítást, egészen és kizárólag sajátjának mondható.

Az *eszme* szó igen keveset mond; hivatás volt, a
mi Voltaire-t a XIV. Lajos századának megírására vitte.

A ki azt mondhatta magáról:

Lelkem minden irányt felölelt magába —

kellett hogy történet-írójává legyen annak a kornak,
melyben minden szellem-irány föllelte eszményét.

II.

*Mit tartsunk e mű tervének bírálatairól? — Minő igé-
nyeket és várakozást kötünk egy történelmi műhöz?*

Sokat bírálták az utóbbi időben és bírálják ma is
a XIV. Lajos századának tervét, vagy jobban mondva,
azt a mit benne tervtelenségnek mondanak. Az első ily
vád Gibbon-tól eredt, a ki tán akaratán kívül is angol elfo-
gultságának és történetírói féltékenységének adott ezáltal
kifejezést. A történet-írás új elmélete emelte bírálatának
hiteletét. Nagyon követelőők lettünk a történetírók feladatá-
val szemben. A képviseleti kormány-forma alatt szerzett

tapasztalatok, feltárván előttünk egy nagy társadalom minden mozgató rugóit, azt a meggyőződést érlelték meg bennünk, hogy helyes ítélettel birunk minden politikai kérdésben, értünk a hadtudományhoz, jártasak vagyunk a pénzügyekben és a közigazgatásban, hogy semmi sem kerüli el figyelmünket, a mi a közjóllét és a kormányzat szelleme közti összefüggésre vonatkozik. Azzal áztatjuk magunkat, hogy az állam-egységet a társadalmi működések sokféleségében megtaláltuk. Hiszszük, hogy mindent megértünk, a mit megmagyaráznak s majdnem azt képzeljük, hogy minden kérdések közt épen csak az állam és a társadalom az a két dolog, a mihez minden előkészület nélkül alaposan hozzá tudunk szólani.

Aztán a tökélyes utáni vágy is igaztalanokká tesz. Megalkotjuk magunknak például a legnagyobb költők vonásaiból a költő típusát; s e típussal állítjuk mindig szembe egyik vagy másik költőt, ki habár nem is üti meg mindenben a legmagasabb mértéket, mindamellett is bir egy nagy költő valamelyik jellemvonásával s megtagadjuk tőle a költő-nevet. Így Boileau-t, élete alkonyán, majd hogy le nem üzték a Parnasról, mert nem egyesítette magában a Homér és Shakespeare eszméibőségét, a Molière komikai erét és a Virgil érzelmességét. Annál kevesebbet adok az ily túlszigorú ítéletekre, mert tudom, hogy nem mindig hozzáértő és elfogulatlan tanulmányozás eredményei. Sohasem ítélünk oly könnyű szerrel, mint mikor nem is ismerjük a kérdés részleteit; senki sem oly szigorú a költők iránt, mint a ki nem olvas többé költeményeket. Elméletek, széptani fejtegetések megölői az olvasási váagnak.

Tartok tőle, hogy így áll a dolog a *XIV. Lajos század*-val szemben is. Ha szajkómódra utána mondták Gibbon-nak, hogy terve rossz, vagy nincs is, hogy oly szerkezethez hasonló, melyet ügyetlenül befogott lovai jobbra-balra ránczigálnak s feldöntéssel fenyegetnek, mindent elmondtak. Az emberek azt hiszik, hogy ilyes ítéletükkel tanultságukról tesznek bizonyosságot, s a mi sokak előtt még a tanultságnál is becsesebb, azt hiszik, hogy saját ízlésüket magasztalták fel, midőn egy nagy író lerántottak.

A kik a történetírótól egyetemes tudást követelnek, olyan történelmet várnak, mely inkább igényeiknek, mint valódi szükségletöknek felel meg. Nagyon veszedelmes lenne az ilyennek eleget tenni akarni. Oly történetíró, a ki olvasóit tudósoknak nézi, könnyen unalmassá válik. Az olvasó átlapozza a tudós részt és keresi az elbeszélést; mert habár szeretünk sokat követelni, még inkább szeretünk élvezni.

Voltaire, midőn a *XIV. Lajos század*át írta, nem igyekezett igényeinknek hizelegni. Sőt alkalmilag még gúnyolódik is azokkal, s nem egy csípős célzást találunk könyvében azokra, kik mélyebben akarnának behatolni a történelem titkaiba, mint a mennyit azokból az író föltárhathat s az olvasó megtudhat.

Senki nála jobban nem tudta, mire van igazán szükségünk, és senki annak jobban megfelelni nem tudott. Hol a könyv, melyben a tizenhetedik század fényes dicsőségének okai s hatalmas rugói világosabban lennének kifejtve? Hol az író, ki találóbban tudta volna megmondani, mire vagyunk képesek a harczban és a békében azoknak vezérlete alatt, a kik nemzeti sajátságainknál

fogva élünkön állanak? S végre hol az az irodalmi mű, mely jogosabban tehet büszkévé arra a helyre, melyet hazánk a világegyetemben magának kivívott és féltékenyebbé, hogy azt meg is tartsuk!

Ime, azon esetek egyike, midőn a czél szentesíti az eszközt. De vajjon épen oly rossz volt-e a Voltaire által alkalmazott eszköz? Összefüggő s folytonos elbeszélés helyett, ő oly szerkezetet választott, mely élőképek sorozatában, egymásután tűnteti föl a franczia társadalom kiváló oldalait XIV. Lajos uralkodása korában. Minden egyes kép külön tárgy, s minden egyes tárgy külön érdeklődést kelt, melyet Voltaire kielégít. Ez a szerkezet felér bármely mással; akkoriban még új is volt; s ma sem szűnt meg jó lenni.

III.

A Században előforduló néhány képről.

Veszem például a háborúk képét s ezek közt a Hollanddal folytatottét. A mit a történetirótól megvárunk, ha maradandó benyomást akarunk nyerni olvasásából, a háború okainak bíráló és elemző előadása, a háborúba menő két nép helyzetének, vezéreiknek, a harczai előkészületeknek, a csatáknak leírása s e leírásokban azon főbb vonásoknak feltűntetése, melyek a tábornokoknál a vezényles, a katonáknál a harczolás modorát jellemzik; megkívánjuk végre, hogy igazságos legyen ítéletében mindkét fél iránt, némi árnyával mégis a részrehajlásnak minden iránt, a mi nemzetünk dicsőségét önszemeinkben

emelni, s a katonai fegyelem és bátorság hagyományait fentartani alkalmas. Minde maga elé szabott feltételeknek Voltaire meg is felelt.

Nem hibáztatom, ha más beleelegyedik a sürgönyök hosszadalmas elemzésébe s elbeszélését okmányok kivonatával szakítja mindegyre félbe; — de akkor okmányolt történelmet ad; ha kiterjeszti figyelmét Hollandia belügyeire s a de Witt-ek tragikus bukására; — de akkor Hollandia történetébe vág; ha hosszadalmas részletességgel írja le az ütközeteket, melyek oly rövid pár nap alatt, a végkimerültség szélére sodorva Hollandiát, kényszerítették vízárral borítani el magát, csak hogy meneküljön; — de az efféle aztán nem lesz egyéb törzskari emlékiratnál.

Én megelégszem ehelyett oly leirással, melyből a háború indító okait illetőleg eleget tanulok arra, hogy e dugába dőlt hódító hadjáratot ne téveszszem össze egy jogos háborúval s a király személyes dicsvágyát, Franciaország ügyével; mely a hollandi belzavarokból kivonható ama szomorú igazságot tünteti ki, hogy még a hazai földnek idegen seregekkel elárasztása sem elégséges a pártviszályok megszüntetésére; mely mindkét nemzet iránti érdeklődésemet fölkelte Hollandia iránt, mert részén volt az igazság és az erő kisebbsége; Franciaország iránt, mert képviselte a nemes dicsvágyat és a hazaszeretetet; mely végre több ép oly találó mint fényes jellemrajz közt, kitörülhetetlen képét hagyja hátra lelkemben a század két legkirályibb alakjának, XIV. Lajosnak és III. Vilmosnak, feltüntetve oly erőteljes vonásokban, a mint azt némely nagy mesterek vázlataiban

láthatjuk, melyekben a rajz-ón semmi teendőt nem hagy fenn az ecset számára.

Vegyünk egy egészen másnemű képet, azt, melyet Voltaire a Fronde által teremtett zűr-zavarból XIV. Lajos hatalmas kezdeményezése folytán kilépő Franciaországról fest.

Felteszem, hogy az olvasó nagyjában ismeri e kor főbb vonásait: Richelieu műve megtámadva és közel a megsemmisüléshez; parlament, mely uralkodni akar az ország fölött, de igazságot nem szolgáltat; egy Condé, egy Turenne idegen seregeket hoznak az országra; az ország pénzforrásai közprédára kitéve; Mazarin-nek, ennek a Fronde francziáinál francziább olasznak első kísérlete a megmentésre, ennek az embernek, a ki szolgálatai fejében mindenre ráteszi a kezét: ime az akkori Franciaország képe. Azt kérheti az olvasó, mi lehet most a történetíró feladata? Az, a mit Voltaire is magának kérdésül felvetett; hogy fog mindebből Franciaország kibontakozni? Mikép fog ez a felbomlott társadalom, melyben mindenki kormányozni akar, de senki sem önzés nélkül, ismét fölemelkedhetni alapjain s mik ezek az alapok?

Voltaire művének illető fejezete mind e kérdésekre megfelel. Az olvasó mind azt megtalálja a mit keres: feltámadást, a hol imént rom volt; alkotásokat, a hol semmi sem volt; a gépezet minden kerekének ismét forgásba jöttét; ugyanazokat az embereket, a kik helyökön kívül csak zavart tudtak csinálni az államban, most, helyökre állítva, mikép szolgálnak annak erősségeül és dicsősége; a kormányzati teendőket ismét összpontosítva abban a személyben, a kiben megvolt a dicsőség öz-

tönszerű szeretete, a mi annyira elválaszthatatlan a közjó eszméjétől, hogy nem merném azt a kötelesség-érzet után helyezni. Mindebből, mint utolsó benyomás marad fenn annak az eszméje, a mivel mindenki az államnak és az állam mindenkinek tartozik: a hazaszeretet; fogékonyság a magasztos iránt, a mi nem egyéb, mint a hasznosnak legmagasabb alakja; a nagy emberek iránti tisztelet, különös tekintettel azokra, a kik kormányzási tehetséggel tűnnek ki, s a kiknek osztályrészükbe hármas feladatul jutott: fentartani, mozgatni és tökéletesíteni a gépezetet.

Az olvasó szükségeinek szintoly helyes átérzése adta Voltaire-nek az eszmét, az *Adomák* és *részletek*, meg az *Irodalom* és *Művészet* című fejezeteihez. Mint Voltaire-nél gyakran tapasztalható, itt is többet kap az olvasó, mint a cím ígér. Az első a XIV. Lajos udvarának belső életét tárgyalja; igazi élő kép, melynek egyes hatásos és kecses részletei közül, biztos kézzel ecsetelve emelkedik ki a nagy királynak, nem a tragédia, hanem a történelem számára festett képe. A másodikban megjeleni s a láthatáron egymásután feltűnni látjuk a költészetnek, az ékesszólásnak és a művészetnek mind ama ragyogó csillagait, melyek fényeskedni fognak az idők végéig Franciaország egén, vezércsillagul a nemzedékeknek az eszményi élet minden utain. Itt látjuk szellemi atyáink képeit, azokét a lángelmékét, a kik a Voltaire szavai szerint »a tiszta és maradandó élvezet utját készíték elő azok számára, a kik még nem születtek meg.« E rövidbe vont és mégis oly tartalmas jellemzések semmit sem vesztek eredeti üdeségükből ma sem; a legmélyebbre ható bírálat csak emelheti becsüket.

IV.

A Század hiányairól.

A Voltaire könyvéből, hogy a nagy század szabatos képe legyen, csak az erkölcsi emelkedettség hiányzik. A történetíró tulajdonkép csak a civilizáció iránt érdeklődik. Még csak nem is azon civilizáció iránt, mely az emberi javak legfőbbikében, az ember erkölcsi mivoltának javításában mutatkozik. A Voltaire civilizációja epikuri szellemű; a fényűzés, a művészetek, az élet kényelmei állanak első sorban; a civilizációt saját szempontjából alkotja meg. Bizonyos világrendet állít föl, melyben az emberek, mint ő maga, az élet minden javával birnak, bár nem tagadhatom, a mindenkinek egyenlő igazságot is azok közé számítja. A fényűzés iránti érzékében nem feledi Voltaire azt sem, a mi abból a nagy közönség részébe jut:

A fényűzési vágy minden rangnak sajátja;

A szegény abban a dús hiúságát látja . . . *

Ez elég szárazon van mondva s mi ma már túl vagyunk ezen, még a pusztán nemzetgazdasági haladás terén is. Voltaire nem tudott ezen tülemelkedni. A *Világfi* az ő igazi ódája; a hang, mely azon előmlik, lyraibb, mint bizonyos nyilvános eseményekre irt ódáiban, melyekben a megindulás csak oly mondvacsinált, mint a költészet. Ebben saját fényűző életét és jóllétét énekli

* *A világfi mentsége.*

meg; a dal nem igen fogja megindítani azokat, a kiknek nincs módjukban úgy élni, mint ő, de a hangulat természetes s a versek költői érrel vannak írva.

Ezek után könnyen érthető a Voltaire elnézése a XIV. Lajos erkölcei iránt. A fény elfödi szemei elől a botrányt. A király útja 1670-ben, midőn Hollandia elfoglalására megy; az egészen új szerkezetű üveges hintók, a fényes udvari butorzat, városról-városra hurezolva, mindenüvé, a hol a király meghál; az előre küldött s minden állomáson, — mintha csak Saint-Germain ben volnának! — fényesen terített asztalok, a nőknek szánt ajándékok, a dísz- és álarczos bálók s tűzijátékok: mindez elfödi a Voltaire szemei elől az ünnepelt kegyencznő aljas magaviseletét, melyben a hadsereg és Európa szemeláttára hivalkodik a királynő oldalán, »ki az őt megilletőre volt szorítva«, úgymond Voltaire, mintha az, a mi a feleséget megilleti, nem mindenekelőtt a szerető eltávolítása volna. Voltaire nem hogy kifogásolná azt, sőt indokot talál ebben is a XIV. Lajos magasztalására. »Ez az annyira ünnepelt gögös kegyencznő az állam titkaiba nem volt beavatva; bizonyosság, hogy XIV. Lajosnak ép oly nagy lelke, mint érzékeny szíve volt.« Ha XIV. Lajos megérdemelte e dicséretet, másutt kellett volna azt megadni neki. A *Világfi* hízélgései s azon hangzatos frázisok közt, melyekkel egy közönséges történetíró leczkézteti az uralkodókat, oly elvek nevében, melyeket maga sem követ. középen áll a morálnak az a neme, melyet Voltaire azért nem alkalmazhatott másokra, mert maga részéről sem akart tudni róla.

XIV. Lajos, az örökösödési háború legszerencsétlenebb napjaiban, azt mondta III. Vilmosról: »Angol testvé-

rem ismeri hatalmamat, de nem ismeri szívemet.« Ugyan így el lehet mondani Voltaire-ről, a tizenhetedik század történetirójáról: Ismerte a század hatalmát, de nem ismerte szívét. E szív a keresztyénség volt, elfogadva mint emberi tudomány és mint erkölcsi szabály. Pedig Voltaire felemlíti a keresztyénség fontosságát a tizenhetedik században. Volt érzéke észrevenni, de átérezni nem. Felismerte a tizenhetedik század szívéből sarjadt vallási ékesszólásban azt »a régiek előtt ismeretlen művészetet, mely addig példanélküli volt«, de ő rá az nem hatott. Igazságot szolgáltat a nagy keresztyén szónokoknak, de nem szereti őket.

Még csak igazságosnak lenni is nehezebbre esik, s midőn tehetségüket magasztalja, azzal kisebbiti őket, hogy kételkedik egyéni őszinteségökben. Kétarcúnak képzei Bossuet-t, a ki ruhája és rangja szerint hittudós, belsőleg bölcsész. Ki tudja, nem hízelegni akart ezzel Bossuet-nek?

E kor megható példái, midőn egyesek oly keresztyénileg halnak meg s magokat épületes tettekkel készítik a halálra: hidegen hagyják Voltaire-t, sőt gúnyos megjegyzésekre ingerlik. A Montespan marquisé vezeklése, annyi fény és botlás után, önsanyargatásai, a szeges öv puha derekán, s a mi kevésbbé viseli rajongás színét magán: jótékonysága és szelidsége; e nő, ki még mindig szép kezeivel durva szövetekből varr a szegényekre, ki annyi magas kitüntetés után oly alázatos tud lenni, s »meghal, úgymond Saint-Simon, nem törődve az étellel és egyedül abban munkálkodva, hogy áldozatát minél kedvesebbé tegye Isten előtt«, az önmagába-szállás e megindító példájában Voltaire nem lát egyebet »egy divatból kiment vén kegyencznőnél, ki fiatal leá-

nyok kiházásításában találja mulatságát«, s ki csak azért nem megy, mint La Vallière, kolostorba, mert — úgymond — nincs többé abban a korban, melyben a rajongás arra ösztönözné.

A szépnek és jónak meg nem látása ott, a hol azt a keresztyénség dicsőségére kellene kiemelni, veszi el azon fejezetek minden hitelét, melyek a tizenhetedik század egyházi ügyeit és vallási vitáit tárgyalják. Voltaire nem tudta kiérezni, mennyi komolyság és tiszteletreméltó törekvés volt e vitákban, melyekben ép oly őszinte mint ékesszóló keresztyének versenyeztek a dicsőségért, hogy ők a letéteményesei annak a hitnek, mely az embernek erkölcsi szabályokat ad és halhatatlanságot ígér. Nem látta át, mily ékesszólást kölcsönözhet ily magasztos tárgy az irodalmi műveknek, mily erőt az erkölcsi életnek; sem azt, hogy e vallási vitákból, melyeknél a theologia csak a soha nem változó szenvedélyek és ellentétek időleges küzdtere, mennyi igazságot vonhat ki a történelem az emberi szív és a franczia szellem előnyére. Midőn e különben oly érdekes fejezetekhez ért, már tisztában volt magával. »Tárgyalni fogom, úgymond az elsőnek a bevezetésében, azokat az egyenetlenségeket, melyek gyalázatára válnak az emberi természetnek.« Maga a jóhiszeműség, melylyel elfogultságát bevallja, teszi őt oly készszé a rágalmazó és kicsinylő megjegyzésekre. És mégis, a hitetlenség e szenvedélye mögött felfelüti magát olykor a lángész részrehajlatlansága s ugyan az az ecset, mely kisebbíteni igyekszik a tényeket, fest oly egyéni jellemeket, melyek azokat mégis csak nagyságukban tüntetik föl.

Mind e hibák mellett is, melyekben Voltaire anyyira korának gyermeke, mégis helyes intézkedésnek tartom a tanuló ifjúság kezébe adni a *Századot*. Mig e könyv tankönyv marad, nem félek, hogy a francziák közepesen szeressék hazájukat. Ez a legjobb műve s tán legjobb cselekedete Voltaire-nak. Abban az időben írta, a midőn Frigyes, akkor még porosz korona-herczeggel szemben védte az erkölcsi szabadságot, és Istent, a *Véletlen Ő Felségé*-vel szemben. Akkor még szíve egész őszinteségével tulajdonított isteni eredetet minden emberi ösztönnek. Szeretettel csüngött mindenem, a mi nagy és az igazi dicsőséget nem tévesztette össze a hírnév zajával; akkor még nem jutott eszébe Istent mint rendőri intézményt ajánlgatni.

A tizenhetedik század iránti csodálatában van hazánk egyik erkölcsi támasza; a ki erre legelőször megtanított, annak sokat meg kell bocsátnunk. A Voltaire könyve nemcsak jó könyv, hanem jó cselekedet is.

V.

Értekezés a nemzetek szelleméről és erkölcséről. — E könyv jó és rossz tulajdonai.

Nem mondhatjuk ugyanezt a *Nemzetek szelleme és erkölcséről* szóló *Értekezés*-ről. A benne levő szellem nem ér fel a jó szándékkal. A rossz bölcselmi szellem megrontja azt is, a mi jó benne. A könyv eszméje nem a Voltaire-é. Ugyanazok a kortársak, a kik meg akarták gátolni a *XIV. Lajos százada* megírásában, ösztönözték,

hogy kisértse meg ezt a pört a multtal, ugyanazon elvek alapján, melyekkel előbb Aristotelest aztán Homért megczáfolták. Ezúttal a kor sugall és Voltaire ir.

Az a kor volt ez, melyben a hittudományi kétely hitetlenséggé, a bölcsészeti kétely a lélek tagadásává és következésképp az erkölcsi szabadság tagadásává lett.

Ez volt a szívek mélyében; az élelmesebbek elrejtették, a meghasonlott kedélyek kérkedtek vele.

A meghasonlottak egyik példánya, Lamettrie, védelmére kelt az istentagadásnak, a lelkiismeretmardosást a nevelés beteges kinövésének nevezte, az embert, a növényhez hasonlóan, a föld sarából eredettnak mondta, a lopást vétségnek, a bűnt és erényt a véralkat kifolyásának minősítette; az élet legfőbb céljául az érzéki boldogságnak ópium, ábrándozás vagy őrzöngés útján elérését és végre mindennek végeül, a megsemmisülést tekintette. Frigyes nyilvánosan megdicsérte elveit s *Gép-emberé*-ről úgy vélekedett, hogy az »csak azoknak nem tetszhetik, a kik értelmi minőségüknél fogva ellenesei.« Épen az a gög, melylyel őt fényes tulajdonai s a mit ellenére is erényének lehet nevezni, eltöltötték, arra készítette, hogy örömet találja az emberi természet rendszeres lealacsonyításában, s jól essék elgondolnia, hogy mind e gépek között ő a legtokéletesebb.

A Voltaire nagy megrontója Frigyes volt. A fejedelem és az író közötti különös barátság, sohasem vált az utóbbinak előnyére. A barátság név nem igen talál a szellemi kaczerkodás e bizonyos fájára, mely majd benső meghittségben, majd gyanakvó és féltékeny idegenkedésben nyert kifejezést; mely felváltva majd vonzotta, majd ismét elkülönítette e két szellemet és e két embert.

A király részéről élénk érzék minden iránt a mi irodalmi, Voltaire-nak őszinte csodálása, szükségérzet egy ügyes és egyszersmind kiméletes kéz iránt, mely verseit javítgassa; a Voltaire részéről egy királylyal és nagy emberrel való szellemi érintkezés hízegő volta: ime ebben keresendő az a varázs, és nem kötelék, mely e két emberből, két észbeli barátot csinált és Voltaire-t asztaltársává tette Berlinben Frigyesnek. Nézeteik egyeztek anélkül, hogy szerették volna egymást. Mindkettő a csufondáros élezelés fegyverét rendkívüli ügyességgel tudván forgatni, jól érezte, hogy egyik sem képez kivételt a másikkal szemben, emberszólási vágyuk kielégítésében s nem hiányzottak önző hízegők, kik saját érdekükben zsákmányolták ki úgy a király mint a Voltaire e hajlamát.

Tudva van, mikép váltak meg egymástól, mily nevetséges volt a Voltaire menekülése, hogy fogták el unokahúgát, foglalták le irományait s hogy lelte kedvét a király a Voltaire ijesztgetésében. A barátság mindazáltal újból megkötött; a király részéről gőgösen, mintegy újból kegybevett alattvalóval, Voltaire részéről hízegő modorban s azon világos kikötéssel, hogy a múlt feledve legyen, s hogy a királytól kapott pof neki maradjon. Ily két barát egymásnak javára nem lehetett. Csak ronthatk egymáson. De a ki ez egyenetlen viszonyban legtöbbet vesztett: az író volt.

Szelleménél fogva, melyben Frigyes nem igen állt Voltaire mögött, jelleménél fogva, melyben felülmulta, segítve a hatalom azon fölénye által, melynélfogva a királyi szó parancs is egyszersmind: elérte a király azt, hogy Voltaire-t lépésről-lépésre, minden nézetének megnyerje. A

Természet-Törvénye című költeményében védelmébe vette Voltaire a lelkiismeret szavát, mint az emberi szabadság bizonyítékát. Frigyes ellenben, mint Lamettrie, nem akart egyebet látni abban, nevelésszülte előítéletnél. Kifogásolta tehát ezt a részt. A második kiadásban már nem védte Voltaire a lelkiismeretet, csak mint hasznos véleménynyilvánítást. Előbb *Természet-Vallás* címet akart adni költeményének; Frigyesnek ez nem tetszett; az író igyekezett annak értelmét mindenféle magyarázatokkal győngíteni. Az egész csak takaró, mondá Frigyesnek, melyen kár lenne fenakadni. De Frigyes állhatatos maradt ellenzésében. A cím eltűnt, nem volt szó többé *Vallás*-ról, csak *Törvény*-ről s annak szabványait is csak odáig terjesztette ki Voltaire, hogy mindenki jó apa, jó barát és jó szomszéd legyen.

Ugyane befolyás alatt kihül benne az emberiség iránti nemes buzgalom s megváltozik annak természete. Frigyes az embereket egy csapat szarvashoz hasonlította a főrangúak vadaskertjében. Voltaire ellentmondott eleinte. Végre maga is egy csomó bolondnak mondta az embereket, kiknek rendeltetése egy szellemes embert mulattatni. Így az a szép terve, hogy a nemzetek erkölcsi és szelleme egyetemes történetét megírja, oly valamibe lyukadt ki, a mit maga is az *emberi oktalanságok képsorozatának* nevez.

Ismerjük a Voltaire eszményét az emberi társadalomról. Szabad társadalom, nem a nemzetek erényei, hanem a kormányok engedékenysége folytán; nem a törvények szigorú megtartása, hanem oly törvények következtében, melyek az emberektől keveset kívánnak. Ez az a civilizáció, melyet Voltaire a maga számára és

izlése szerint óhajtott; ragyogó felszín, fényüzés, művészet, üveges hintó, udvarias modor, síma fellépés; vallás azok számára, a kiket nem tart féken a nevelés befolyása vagy az önkéntes mérséklet; szelid törvénykezés, oly bírák kezében, a kik sem magokat igen ártatlanoknak, sem a bűnösöket igen megromlottaknak nem tartják; szépirodalom, színház; egy szóban fejezve ki mindent: minden vágy kielégítése, minden kényszer megszüntetése; oly társadalom, melynek közepette ép oly gondtalanul áldozhat szenvedélyeinek, mint a mily kevés lelki-furdalást ismernek kihágásai. Ez volt a Voltaire eszménye s minden a mi ezt nem közelítette meg, nevetséges és gyűlöletes színben tűnt föl előtte. A viszonylagos jót nem ismerte el. Szemeiben, a mi megszűnt jó lenni, nem is volt az soha; a múlt nem szükséges és fáradalmas előkészület a jelenre; ellenkezőleg akadály volt ennek. Elődeink erkölcei és szokásai vad és nevetséges szokások valának; egyszerűségük bárdolatlan műveletlenség; hitők buta rajongás a papi csalások rabságában. Szánalommal tekint reájok vissza, a mint napjainkban szánalommal tekintjük a négerek helyzetét. Nem látszik sejtelmével sem birni annak, hogy az emberek boldogok lehettek a tizennegyedik vagy tizenötödik században is, miután kényelmetlenül laktak és öltözködtek, s miután »nem ismerték a Sophoklesek művészetét«, mint az őszinte sajnálkozás hangján mondja.

Voltaire nem ismerte az újkori társadalom szívét. Ebben is meg kellett volna látnia a keresztyénség szellemét; de ő elfordította szemét tőle, vagy inkább csak a kikerülhetetlen rosszban ismerte föl azt. *Értekezése*

nem egyéb, mint a történelem által a keresztyénségnek üzent harc.

A keresztes háborúk leírásában a Voltaire szíve nem a keresztyének felé hajlik, még ha francziák is. Az ő hőse Saladin. Az első keresztes hadjárat indítóját Remete Pétert, Kuku Péternek csúfolja, »a hiúság egy új nemét látván abban, a mint saruban, kötéllel derekán, kezében kereszttel, a hadseregek élén halad.« A Szent Bernát ékesszólásának némi elismeréssel adózik eleinte, de csakhamar kedvében kívánván járni Frigyesnek, olyannak festi a szent embert, mint »a ki visszautasítja a vezéri tisztet s megelégszik a próféta szerepével, francziául prédikál a németeknek s győzelmet jósol az a közben már megvert seregeknek.« Szent Lajos iránt, kinek az ő szemében nem ártott, hogy Rómában keményen tartotta magát, őszinte csodálattal viseltetik; de Saladin mégis kedvesebb előtte.

A keresztes hadjáratok bevégeztével, mintegy megkönnyebbülve lélekzik föl. Azt hinné az ember, egy igaz hitű muzulmán, ki örül, hogy hazája földje megtisztult a hitetlenektől.

Voltaire nem látja a középkorban sem a nő megjavult helyzetét, sem a keresztyén családi élet magasztosságát, sem azt a bámulatraméltó művészetet, mely a szívek mélyéből merítette az egyházi építészet típusát, sem a felebaráti szeretet és szelidség ama szellemét, melyből az *Imitatio* * folyt; nem érzi benne az életet, mert hát élet volt-e a világon lenni, az üveges hintók feltalá-

* Az *Imitatio Christi* (Krisztus követése) Kempis Tamás híres ájtatossági könyve. A ford.

lása előtt? Megírja az új-kori társadalom történetét azon-kép, a mint egy vizsgálóbíró végrehajt egy nyomozást, mindkettőt ugyanegy indok védvén tárgyának unalmas-sága ellen: a vágy, hogy a pört megnyerje.

Az *Értekezés* mindamellett is úttörőnek tekinthető a történelmi kritika terén, s ha a kivitel nem áll is mindenütt módszere magaslatán, a módszer helyes, s az emberi szellem nem fog azon változtatni. A Voltaire módszer a történetírást a két legbiztosabb kútforrás kifürkészésére alapítja: a felvilágosult kortársak által bizonyított tényekre, és a hol azok meg nem állapíthatók, a valószínűségekre. Csak az a baj, hogy a Voltaire szemeiben, a valószínűség igen gyakran hasonlít az általa képzelt valóhoz, »s a felvilágosult kortársak« legtöbbnyire olyanok, kik a magok idejében rossz keresztyének voltak. De Voltaire maga ad fegyvert kezünkbe maga ellen s hála módszerének, nekünk, kiket a valószínűség megítélésében semmi érdek nem vezet s kik ennélfogva a bizonyítékok igazságát jobban el tudjuk bírálni, sikerül kiemelnünk a középkort az ő megvetésének súlya alól, és visszaitélnünk a keresztyénségnek részét abban a civilizációban, mely sokkal fölötte áll a Voltaire által álmódottnak.

Harczában, melyet az igazságtalanság, az erőszak, a párbaj, a halálbüntetés, szóval minden ellen folytat, a mi a népeket pusztítja, az egyént megrontja, nemcsak érdekeltségünket kelti föl a legnagyobb mértékben, hanem egészen pártjára is von. Állításaiból következtetéseket vonni, nem bizza az olvasóra, mert fél, hogy az hidegen veszi a dolgot; inkább maga vonja ki a következtetéseket. Igaz, hogy olykor téved. Megesik rajta, hogy rossz-

nak nézi a fáradtsággal, munkával és bizonytalansággal járó jót, melyből a jobbnak kell kifejlődni, mintha valaki rossznak tekintené a vajudás fájdalmait. Kell-e mondanom, hogy nála a rossztól való irtózás mindig bizonyos kényesség színét hordja magán s inkább ahoz az ijedtséghez hasonlít, melyet egy fájdalmas műtét hallatára érezne, mint a derék ember férfias ellenállásához, s hogy nála a jó szeretete tulajdonkép és főleg a rend szeretete?

Innen van, hogy a ki elfogultság nélkül olvassa az *Értekezés*-t, csodálatába minden nyomon fentartásokat érez vegyülni. A benne rejlő igazság csak egy szerencsés ötletnek tetszik, míg a tévedések sokszor czáfolatot sem érdemelnek. Az olvasó meglepetve veszi észre, hogy ott, hol tanulságos ismeretet vélt meríteni, csak élvezetes olvasmányt talált s hajlandó önmagának tenni szemrehányást a helyén kívüli élvezetért, melyért nem nagy hálával tartozik annak, a ki nyújtotta.

Nem titkolom egyébbiránt nézetemet, hogy a *Nemzetek szelleméről és erkölcséről* szóló *Értekezés* azon könyvek közé tartozik, melyekre nézve a részrehajlatlan ítélet órája még nem ütött. Fog-e ütni valaha? A szerint a mint valaki a fentartó vagy a haladó szellemtől van áthatva, a Voltaire könyve vagy vezérfonal és sarkantyú gyanánt fog feltűnni a jövő vívmányai eléréséhez szükséges rombolások közepette, vagy meglesz az a hibája, hogy fölkelte a jövővel szemben a várakozás ama türelmetlenségét, mely oly gyakran igazságtalan birája a jelennek, s mely nem tud remélni gyűlölet nélkül. Részemről, ki nem tudok hozzászokni, hogy a nemzetek előhaladását az időkön át üzött vak nyargalásban lássam, ki a múlt elleni harcztot polgárháborúnak tekin-

tem, — mindamellet, hogy őszinte csodálattal adózom az *Értekezés*-ben rejlő alapeszme szépségének s bámulattal hajlom meg a részletek igazsága előtt, melyekkel a könyv tele van s az előtt az irány előtt, melyben ellenkezőleg a kényeskedő iránylyal, nem a hibák, hanem a szépségek vannak elrejtve, — mégis azt tartom, hogy a könyv jó oldalai nem ellensúlyozzák a rosszakat s nem tudnám nemzetemre nézt aggodalom nélkül látni, ha az *Értekezés*-t többre becsülnék nálunk a *XIV. Lajos* századánál.

VI.

Voltaire Levelezései. — Nehány Értekezés a büntető törvények reformjáról.

Nem akarok a *Levelezések* megbeszéléséhez kezdeni, mielőtt örömmel eltelve ne emlékezném Voltaire némely iratairól, melyek bár inkább tettek, mint szelleművek, de nem egy helyen, az irodalmi szép bélyegét hordják magukon. Értem az *Értekezés*-t a *vallási türelemről*, *Beccaria* könyve magyarázatát, *Az emberiség és az igazság becsét*. Az olvasó, ki e művekben csak jegyzeteket keres a kor erkölceiről, igazi ékesszólást talál, üres és hangzatos szónoklás nélkül. Voltaire nem esik százada annyi írójának hibájába, kiknek fenhargon hirdetett philantropiája, igazi emberszeretetüket gyanussá teszi. Bizonyára jobb lenne, ha ugyanazok a kijelentések melyek becsületére válnak eszének, egyenesen szívéből fakadnának, de a valódi érzelmesség után, legtöbbet érz az, ha nem negélyzünk érzelmességet s elismeréssel tar-

tozunk Voltaire-nek, hogy ott, hol mások tán a retorika eszközeivel léptek volna föl, egyszerűen az értelem meghatottságával kíván hatni.

A gondolat, mely a tollat kezébe adá, a visszaélések nevetségessé tétele volt; de ha egy-egy igen kiáltóra bukkan, mely idegeit megrázza, akkor kitör s a gúny megül kihallszik az igazi fájdalom kiáltása.

E részletek maig is elevenek, bár a visszaélések, melyeket Voltaire ostoroz, rég el vannak törülve. Elevenek ama magasbrendű igazságoknál fogva, melyek, miután arra szolgáltak, hogy a társadalmat újjá teremtsék, ma is annak tökéletesítésén munkálkodnak s egyzersmind kifejezései annak, a mi végrehajtatott és annak, a mi még hátra van, az emberi társadalom javítására.

Pedig távolról sem felel meg minden a józanész követelményeinek Voltaire e kis műveiben. Nagyon kétkedem, hogy a bűn és büntetés arányosításában valaha odáig mennének, hogy a gyújtogatót, »kit azelőtt ünneptélyesen megégették«, úgymond Voltaire, arra ítéljék, hogy újra felépítse a felgyújtott csürt s aztán »lánczokkal terhelve és korbácsütések alatt örködjék egész életén át a szomszédság összes csüreinek biztonsága fölött.« Kétkedem, hogy valaha eszébe jusson valakinek, a hamis pénzverőt arra itélni, hogy egész életét, börtönben ülve, az állam jó pénzének kiverésére fordítsa; az okirathamisitót arra, hogy épületes könyveket másoljon vagy hogy saját ítéletét a törvényszék jegyzőkönyveiből kiírja. De ha nem megy is a társadalom ezekig a chimeráig, abban a magasztos eszmében mindenesetre előbbre fog haladni, mely a büntetést a büntetettnek és a büntetőnek

erkölcsi javára törekszik fordítani; és történjék ez irányban bármely haladás, Voltaire-nek abban része lesz.

Bármit mondjon is Voltaire: itt a keresztyénség szózata szólal meg benne. »Igen nagyon nehezére esik lelkemnek, irta volt Szent Ágoston egy hatalmas egyéniségnek, hogy Nagyságod a bűnösökkel szemben a visszaszorítási jogot kívánja alkalmazni. Ne tegye ezt, Nagyságod, Jézus Krisztus urunkba vetett hitére kérem és ne engedje, hogy az alkalmaztassék . . . Bizonyára meg kell vonni a bűnösöktől a lehetőséget új bűnök elkövetésére; de elég, ha életben hagyatva, tagjaiktól meg nem fosztva, a törvény őket eszeveszett tevékenységökből tehetetlen nyugalomba kényszeríti, vagy a rossz tettektől elzárva, hasznos munka végrehajtására alkalmazza. Inkább jótéteményt, mint sujtolást fognak látni az oly büntetésben, mely, a nélkül, hogy az igazságszolgáltatás karját gyöngitené, meghagyja a bűnösnek a megbánás gyógy-irját.« * E tan tökéletes; a bűnös lelkére gondol, meghagyva neki életét; nem fosztja meg az eszközöktől, hogy magát bukásából fölemelje; képesnek hiszi még a keresztyén becsületre, a mi a bűnbánat. A hova a bölcsészet egyedül az ész erejével eljuthatni vélt, oda, a nélkül, hogy sejtette volna, egy a földön az Evangeliommal együtt megjelent hagyomány vezette el. Voltaire elnézése némely vétkek iránt nem annyira emberszeretetből, mint inkább az általa úgynevezett közös emberi gyarlóságok iránti kiméletből ered. Szerinte a házasságtörés csak annyiban bűn, a mennyiben a férjek, mint feleségeiknek tulajdonosai, tulajdonukon

* Levelek, 133.

elkövetett lopást látnak benne. A többnejűség csak a Molière *Pourceaugnac*-jában főbenjáró bűn; a vérfertőzés csak az illem ellen való vétség; a mi az erőszakvételt illeti, az lehetetlen. Ezekben a Voltaire morálja meg-egyezik korának gondolkozásmódjával. A büntető törvények szelidebbé tételére törekvésében, a cél nem annyira az emberi természet nemesítése, mint az egyén helyzetének kényelmesebbé tétele. Az ókori igazságszolgáltatás a bűnösök elleni kegyetlenségeiben legalább tisztelte az embert.

III.

A Levelezésekben mutatkozó különféle szellemről.

De elég is ennyi e művekről, melyek inkább a társadalom mint az irodalom történetéhez tartoznak. Lássuk Voltaire-nek legjobb, legszebb, legkevésbé kétségbevonat érdemét: *levelezéseit*.

Voltaire mint levélíró egyesíti magában a szellem egész eszményét. Megvan benne mindenekelőtt a józan-ész szelleme.

A szellem, a találó józan-ész

mondá Chénier, ki azt a Voltaire ajkain ülni látta. Az a szellem az, mely legelső elbeszélőinknél mintegy kétszen születik s annyi átalakítást igénylő szavak és kifejezések közt megteremti a francia szellemet, mely nem változik többé; az, a mely Villon ban és Marot-ban kibontakozik a középkor által mímelt allegoriákból s ellenáll a classikus ókorba vetett babonás hitnek. Molière-

nél, Lafontaine-nál, Lesage-nál e szellem az irodalomnak bájos és halhatatlan kiegészítő felét képezi. Mindnyájunkban igen sok van e szellemből, mikor másokat bírálunk; igen kevés, ha magunkat ítéljük meg. Senki-ben sem volt több belőle, mint Voltaire-ben. Azt mondták róla: Van valaki, a kinek több szelleme van mint Voltaire-nek és ez a közönség. Jó, de ez a közönség szellemessége szintén az övé.

Megvan benne az a Gil-Blas-fajta mosolygó gúny, mely mindenki ferdeségeit észreveszi, nem véve ki az író magát sem. Csakhogy Gil-Blas-ban oly tartózkodó, hogy szinte önkénytelennek látszik lenni s magának a szerzőnek alig van tudomása róla. Voltaire-nél élesebben lép fel s maga Voltaire tudja azt legjobban. A Gil-Blas finom gúnyorának élvezhetésére aligha több finom érzék s egyszersmind gyermeteg ártatlanság nem szükséges, mint a mennyivel a szellemes emberek átlagosan rendelkeznek; hogy a Voltaire-ének hatásából semmi el ne vesszen, arra alig szükséges szellemesnek lenni.

Van még egy más neme a szellemességnek, mely majd mindig társul szegődik a tréfás gúnyhoz s ez a dicsérés mestersége, mely hazánkban ép oly tökéletességre van víve, mint a gúnyolódásé. Az idegenek véleménye ezt hibánkúl rója fel. Bármint legyen, ez sem adatott mindenkinek, s lehet, hogy azért vetik szemünkre, mert irigylük tőlünk ez adományt. Igaz, hogy dicsérni, nem hősi erény; de még kevésbbé bűn. Voltaire tündöklik ebben. A gúny nem illik jobban természetéhez, mint a dicsérés. S megvan benne az a nagy művészet, hogy élvezhetővé teszi az olvasónak még azokat a dicséreteket is, melyek nem őt illetik. Feltettem magamnak

a kérdést, miért hogy annyira szeretjük e mások által elköltött nyalánkságokat? az indok becsületünkre válik: azért, mert fogékonyak vagyunk a dicséret iránt, s igyekszünk arra magunkat érdemesekké tenni.

A mások dicsérésének művészetén kívül megvan a *Levelezések*-ben az a másik nem kevésbé nagy művészet: a mások dicséreteinek fogadni tudása. Ez még nehezebb amannál. A kit dicsérnek, oly nagyon hajlandó a dicséret visszhangjává lenni, és pedig sokszoros visszhangjává. A lejtő, melyre a dicséret sodor, oly sikamlós s azon megállani, vajmi nagy szilárdságot kíván! Voltaire-nek ez sikerül s meg sem látszik rajta az erőlködés. Nem fogad el mindent, a mit adnak; legbiztosabb mód arra, hogy a mit elfogad, biztosan meg is tarthassa. Ha dicsérünk valakit, szeretjük, ha kissé vonakodni látjuk; ez növeli buzgalmunkat és kettőztetett hévvel ismétljük, saját jó ízlésünknek inkább, mint a megdicsért érdemeinek bebizonyítására. Hány ily túlzott magasztalást vívott ki magának Voltaire azzal, hogy a közönségesebbek elől kitért!

Egy szellemes ember művében a találó gondolatokon és helyes érzelmeken, a finom gúnyon, a gyöngéd dicséreten túl is van még valami, a miből nem tanulhatunk semmit, de a mi mégsem felesleges. Voltaire tele van ezzel az oly »szükséges felesleggel.« De minek ily nehézkességgel előszámlálni mind e könnyed dolgokat? A szellemesség különböző neveit illetleg, nem könnyebb megtalálni Voltaire-nél azt, a mi benne hiányzik, mint elemezni azokat, melyekkel birt. Hiányzik benne a negédes szellemesség; azért nevezem szellemességnek, mert negédes sem lehet valaki szellemesség nélkül;

bizonyosság erre e modor két hőse, a Voltaire korában, Fontenelle és Marivaux, kik, mert műveikbe annyi kitűnő szellemet tudtak önteni, vagy jobban mondva megrontani, tették oly vonzóvá e modort. A *Levelezések*-ben egy sor síncs a negédes irányból, még dicséreteiben, a hol pedig oly csábító a túlzás, mert azoknál, a kiket dicsérünk, nem tarthatni az ízlés kényességétől.

VIII.

Az irodalmi kritika része a Levelezésekben.

Ha lehet rangfokozatot állapítani meg a kitűnőben, részemről e levelek közt első sorba az irodalmi tárgyakat tenném. Szeretném, ha valaki ezeket összegyűjtené. Egy ezekből összeállított irodalmi tanfolyam terv és cél nélkül, egy ily költészettan, tudákos fejtegetések, retorika, iskolai szabályok nélkül: páratlan könyv lenne. Voltaire úgy beszél a szellem kérdéseiről, a hogy derék emberek egymás közt társalogni szoktak, nem hogy egymást oktassák, hanem hogy vonzó eszméiket kicseréljék. A műfajok különféleségeit inkább átérezni, mint fejtegetni látszik s azok határvonalai inkább az emberi elme által megállapított egyezménynek, mint az író elé vetett korlátoknak tűnnek föl. Az ízlés nem tantétel, annál kevésbbé tudomány; egyszerűen a józanész nyilvánulása a könyvek és az írók megítélésében. Az igazság, helyett hogy felerőszakolná magát, inkább szellemi élvezetként jelenik meg, a melynek megízlelésére hívja föl olvasóját Voltaire. Nem hiányzanak a szabályok, a tanácsok, mert

kell hogy az Ízlés Templomának meglegyen a maga szentélye, de bárkinek is, csak tudjon nem unalmas lenni, joga van abba belépni, ha mindjárt a maga ütötte résen is.

Pedig a Voltaire műízlése nem tartozik a legmagasabb rendűek közé. Nem értek én bizonyos irodalmi valót, melynek meg volnának a maga hitezikkei és türelmetlensége. Az emelkedett műízlés nem egyéb a szellemi dolgok megítélésére alkalmazott józanésznél. De van józanész, melyet elvek szabályoznak, s van olyan, mely egészen a kedélyhangulat hatása alatt áll. Ilyen igen gyakran a Voltaire józanese s ennek visszahatása megérzik ízlésén. E különben oly helyes ítélettel bíró szellem tévedései, nézeteinek elfogultságában nyilvánulnak ott, hol saját kényelmét veszi szabályúl. Azért nem csodálja Homért, mert nem ért görögül s mert többre tartja a *Henriade*-ot az *Iliász*-nál. A tizenhetedik század íróinak keresztyén szelleme, a mit ő hibájokul ró fel, elfedi szemei előtt legnagyobb szépségeiket. Időnként fel-felmerülő aggályai tragédiái sikere fölött, igazságtalanná teszik Boileau iránt, épen mintha a *Költészettan* értékük csökkenését előre megjósolta sőt előkészítette volna.* Kritizálja Montesquieu-t, Buffon-t, Rousseau-t, mert a közönség igen sokat foglalkozik velök.

Pedig senki nála jobban nem csodálta jeles tulajdonaikat. Ilyenkor jó ízlése többet ad nekik vissza, mint a mennyit rossz hangulata elvehetett tőlök s igazságszolgáltatása több jót eredményez, mint a mennyi rosszat

* Boileau, néhány jeles munka derék szerzője,

A Quinault Zoil'-ja s a Lajos hízelgője.

részrehajlása okozhatott. Részemről, a két utóbbi század irodalmi embereinek és magának Voltaire-nek is a megítélésére jobb kalauzt a *Levelezések*-nél nem ismerek. Saját gyöngéinek valamennyiét ismerte s mintha kevésbbé kínosnak tartotta volna a kritikát megelőzni, mint bevárni, maga gyónta meg bűneit. Annyira nem szerette a kritikásokat, hogy készebb volt elébe vágni birálatuknak, csakhogy az elsőbbség érdemét magának vitathassa s dicsekedhessék azzal, hogy saját hibáit előbb ismerte föl, mint amazok. Lehet, hogy önzése, mint utolsó menedékéhez fordulva, tán arra is számított, hogy majd védelemre talál saját aggályaival szemben s a bevallott bűnök meg fognak neki bocsáttatni. Bármint legyen, perében nem szükség tanukat keresni, a bűnös maga vall be mindent.

IX.

A Voltaire és a Cicero levelei.

A Voltaire *Levelezését* nem olvashatjuk a nélkül, hogy eszünkben jusson az az irodalmi gyűjtemény, mely az ókorban hozzá leginkább hasonlít: a Cicero *Levelei*.

Mindkettőnek éltető lelke egyaránt a dicsvágy s az a mondat, melyet Voltaire a *Megmentett Róma* Cicerojának a szájába ad:

Én a dicsőséget szeretem, bevallom!

ép úgy talál a költőre, mint hősére. Ugyan az a gyarlóság a rómaiban és a francziában; de a hiúság, melyet

oly nagyon szemére vetettek mindkettőnek, Cicerónál gondtalanabb és keresetlenebb, Voltaire-nél fékezettebb. A *Levelezések* szellemességének minden faja felfedezhető a Cicero *Levelei*-ben is, kivéve a magát dicsértetés ügyességét, a mit, míg Voltaire másokra biz, Cicero maga szeret végrehajtani. Mindkét műben ugyan az a természetesség: Cicerónál a nyelv dúsabb szin pompájánál és nagyobb hangzatosságánál fogva ragyogóbb külsővel, Voltaire-nél több finomsággal és megkapóbb fordulatokkal. Mindkettőben ugyan az a kiváló műérzék, az ízlésnek ugyan az a választékossága, tán csak azzal a különbséggel, hogy a Cicero tévedései a szellem művei megítélésében, a retorika iránti előszeretetéből, míg a Voltaire-éi önszeretetéből származtak; de úgy tetszik nekem, hogy az ókorinak egy igen nagy előnye van az újkor felett. Az emberi szív dobbanása inkább érzik a Cicero *Levelei*-ben, mint a Voltaire *Levelezései*-ben; mondhatnám, amabban pallérozottabb szív rejlik. Csak a családi élet képes a szívet pallérozni. Az atya, a ki megtanulta, mit tesz önmagánál jobban szeretni valakit, érzelmeinek egész teljességét ismeri, s az atyai szeretet hatása oly jótékonyan melegítő, hogy annak befolyása alatt ugyanazon ember melegebben tud szeretni mindent, a mi szeretetreméltó. Cicero, egy bájos lányka gyöngéden szerető atyja, Cicero, a kétségbeesett szülő, midőn szeretete tárgyát elveszti: ez érzelmeinél fogva jobb polgárrá, barátaihoz ragaszkodóbbá, az igazság iránt fogékonyabbá válik, s az igazság szeretete drágább kincsévé lesz annak a férfinak, a kinek szíve dobbanásai áthatják szellemét s ki az igazságot úgy is mint világító szövétneket, úgy is mint érzelmet egyaránt szereti.

Tartok tőle, hogy Voltaire nem szeretett egyebet, csak saját szellemét. Igaz, hogy joga volt szeretni azt, midőn a jónak elérésére használta, de bármire alkalmazta is, soha sem gyűlölte. Szereti az igazságot mint szellemével megegyezőt; s bár az igazság, olykor egész az egyéni kényelem színvonaláig lealacsonyítva, gyakran az ő ügyes és tevékeny kezeiben jótékony hatalommá lesz: szintoly gyakran meg úgy bánik azzal, mintha el lehetne nélküle s a dicsőséget fölébe helyezi. Végre még barátai is, mi egyebek neki, mint szellemi ügynökei? Inkább czirógatja, mint szereti őket, s akárhánynak közülök elég egy lappal tovább fordítani, hogy a czirógatás után rátaláljon a karmolásra.

Vonjuk ki e különbségekből azt a következtetést, nem hogy a Cicero *Levelei* többet érnek a Voltaire *Levelezései*-nél, hanem azt, hogy a pogány, a ki a morált keresi, olykor jobb szellemi társaságot nyújthat, mint oly kereszttyén, a ki a magáéból kivetkőzött.

TIZEDIK FEJEZET.

A nyereségek történetének folytatása. — I. *Az ember természetrajza.* Az emberi fajok változatai; az ember egysége. — II. *Az egyén története.* Az ember természeti és erkölcsi rajza. A Buffon ecsetének szűzies volta. — III. *Az állatok természetrajza.* A Buffon ellen-szenvei. — IV. *A természet korszakai.* — V. Beszéd az irányról.

I.

*Az ember természetrajza. — Az emberi fajok változatai;
az ember egysége.*

Voltaire-ről Buffon-ra menve át, az emberi társadalom történetének termékeny, de erőszakos és támadó igazságaitól, a természettudományok békés igazságaihoz és a küzdelem ékesszólásától, a tudományos fejtegetés nyugodt ékesszólásához fordulunk.

Nincs irodalom, mely ennek nagyobbyszerű emlékét mutathatná föl, az *Ember természetrajza*-nál.

Buffon előtt a vizsgálódás tárgya csak az egyén volt, a fajra nem gondoltak; ő megtanított jobban tanulmányozni az egyiket, s megteremtette a másoknak a tudományát. Aristoteles és Plinius még hittek a ször-

nyekben. Még a Buffon korában is, a portugallok nem ismerték el embernek a négert s nem egy bölcsész volt egy véleményen velök. *Az emberi fajok változatai*-nak már csak a czíme is megoldotta a kérdést, midőn azt fölvetette. A *fajok* (rászák) változók; *nem* csak egy van; a szerecsen tehát ember.

Buffon körüljártatja szellemének éleslátását a négy világrészen; azok népeit négy fő fajra (rászára) osztja, lefestve jellemző vonásaikat, rámutatva az átmenetekre és faji árnyalatokra, melyekben azok érintkeznek, s a mint bizonyos népeknél összevegyülve, egymásba olvadnak. A hasonlatosságokból és az eltérésekből keletkeznek a törvények, melyeket a tényekből érvelés útján von ki. E munkából lassanként egy fő igazság emelkedik ki, mely a részletes igazságok fölött uralg, az egyes fajaiban jogába visszahelyezett emberi-nem nemes vívmánya gyanánt: az ember egysége.

Vannak a tudományos igazságok közt olyanok, melyek pusztán az értelemhez szólván, egyszer felfogva, az emberi elme fenekén tétlenül és mozdulatlanul maradnak. Ilyenek például a természettani csillagászat némely igazságai, melyek hasonlóan amaz álló csillagokhoz, melyeket a messzelátó fölfedezett, megszűnés nélkül lövellik változatlan és hideg fényöket. Titkos örömmel tanuljuk el őket s élvezetet találunk ismeretökben, de az élvezet nem megy át az elméből a szívbe s az erkölcsi életre semmi számbavehető hatása nincs. Mások ellenben befolyást gyakorolnak az egyén érzelmeire, úgy mint a nemzetek szellemére s hasonlóak ama halhatatlan erőkhöz, melyek egyszer megteremtve, nem szűnnek meg működni.

Ezek közé tartozik a legelőször Buffon által fölfedezett és kifejtett igazság az ember *egységéről*, mely a gondolkozás után, első jellege az állatok fölötti elsőbbségének. Emezek oda vannak bilincselve ahoz a röghöz, mely legelső ivadékukat is születni látta: alig bir néhány mesterséges honosítás útján, egy-egy elkorcsosodott példányban, más éghajlat alatt is tengődni. Az ember mindenütt otthon van. Él a föld minden pontján, ugyanaz keleten mint nyugaton, mindenütt a teremtés királya, az állatok ura. S ha ugyanaz az ember mindenütt, ki állította oda a földre, készen, képesítve születése percétől fogva, hogy megvédje magát a természettel szemben és sokasodjék: ki más, ha nem Isten?

Ime, ide vezet már legelső következményében e nagy igazság és Buffon maga, ki legelőbb jött rá, az ember teremtésének kérdésével állva szemben, teljes őszinteséggel bevallja, hogy az ember földönlétének más magyarázatát nem tudja.

Fölemelni az emberi szellemet saját maga szemeiben, a gondolat által, hogy egyedül van hivatva e földön mindenütt otthon lenni, hogy az első ember, egy bizonyos perczen, egyetlen műve volt az isteni teremtőnek; ime ez, a Buffon által feltalált igazságnak egyik folyvást működő hatása. A tizenhatszázadik század nem fogta ezt föl. A ember egysége Istenhez vezetett; ez nem illett bele a kor előítéleteinek számításába; azért tagadásba vétetett. Voltaire ezzel szemben oly elméletet állított föl, mely a fajok változatait az embernek a földgömb különböző pontjain egyidejűleg többszörös megjelenéséből magyarázván, az elméket a szándékos teremtés vallásos eszméjétől el, és egy önmagából fejlődő többszörös terem-

tés eszméje felé igyekezett terelni. Az új igazság mind-
amellett is maga részére hódította az elméket s a naptól
fogva, hogy a tudományos világban felmerült, megszüle-
tett az első kétely, mely a feketék felszabadításának
kérdését előkészítette. Voltaire bosszúságára, ki azokat
jogszerűleg rabszolgáknak tekintette, ama politika értel-
mében, mely a gyarmatok kedvéért elrendelte: »hogy a
fajokkal járó lealázó helyzeten javítás ne történjék.« *
Franciaország, meggyőzve a Buffon érvei által, elismerte
őket emberekül s az összegyűlt Rendelek előtt egy La
Roche foucauld emelt szót és ajánlotta a feketék fel-
szabadítása kérdésének tanulmányozását.

Buffon, a néger faj erkölcsi jellemének képét festve,
így szól: »Nem irhatom meg történetöket, a nélkül,
hogy el ne érzékenyedjem sorsukon. Nem elég szeren-
csétlenek-e már azáltal is, hogy örökös szolgaságra kár-
hoztatva, kénytelenek szünetlenül dolgozni, a nélkül,
hogy magoknak valamit szerezhetnének? Szükséges-e,
hogy azonfelül még átok is nehezedjék rajtuk, hogy az
állatokhoz hasonlóan, verést és bántalmazást szenved-
jenek? Az emberi érzés fellázad, a kincsszomj által elő-
idézett e gyalázatos bánásmód láttára, mely tán minden-
nap ismétlődnék, ha törvényeink nem fékeznék a
birtokosok baromi eljárását s korlátok közé nem szorí-
tották volna rabszolgáik nyomorát. Túlterhelik nehéz
munkával s szűkösen mérik a legsilányabb eledelt is
nekik. Azt mondják, az éhséget könnyen szenvedik,
három napig be tudják érni annyival, a mennyit egy

* A tengerészeti miniszter levele Szent-Domingo kormány-
zójához, 1771.

fehér ember egyszerre megeszik; bármily keveset egynek és iganak, erejük változatlan marad, a munkában csak oly kitartók. Hogy' képes, hogy emberek, kikben a jobb érzésnek bár egy szikrája még megvan, elfogadjanak ily maximákat s elfogultságukban indokot merítsenek azokból oly erőszakos kihágások igazolására, a minőket velők kincsszomjuk elkövettet?« *

Dicsőségének legjobb részét vitatnók el Buffon-tól, ha egy perczig is kétkednénk, hogy az a szabadelvű főúr, ki legelőször emelte fel szavát Franciaország politikai szószerékén a feketék érdekében, olvasta az emberiséghez intézett e komoly és erélyes felhívást.

II.

Az egyén története. Az ember természeti és erkölcsi rajza.

A Buffon ecsetének szűzies volta.

Az emberfajok legelső történetirója, leghivebb történetirója egyszersmind magának az embernek. A természeti ember leírásában ismeretei szabatosak és tolla szűziesen tiszta. A természeti életműködések legtitkosabb részleteiben is képes semmit el nem hallgatni, és mégis semmit nem mondani, a mi az olvasót pirulásra készítené s mester marad a leírásban még akkor is, mikor félbe tudja magát szakítani abban a perczben, melyben a tudás a szemérmet sértené. Leíró modorának e szűzies volta, mely hogy a képzeletet meg ne vesztesse, »a

* Az emberi fajok változatai.

kifejezésbe rejti a fogalmat», idézi elő azt, hogy a lélek érdekek kíséri porhüvelyének leírását, mert maga hajtja azt végre.

Mind e dolgok újak voltak akkor és újak még ma is. A természetnek megvoltak festői; a természeti embernek még nem. Kivételkép felemlíthetők csakugyan, Descartes-nak, a *Szenvedélyekről* írt értekezésében (1649) előforduló ecsetvonásai, melyekben azt fejtegeti, mi történik a testi ember valójában, midőn a szenvedélyek uralma alatt áll. Elismeréssel kell továbbá említmem, Lebrun festőnek ugyan e tárgyról írt értekezését, melyben Descartes-nak rövidbe vont s mégis oly mélyenható újjmutatásai nyomán halad. Buffon előtt nem volt ismeretlen Descartes értekezése; ő azonban máskép járt el. Descartes a szenvedélyek physikai hatását írja le s legtöbbször önkényesen képzei el azokat; Buffon azt írja le, mikép viseli magát hatásuk alatt az ember; a lélek mozgulatait mutatja ki a test mozgulataiban.

Az erkölcsi emberről általa festett kép, a tizenhetedik század spiritualista bölcészetének legszebb napjaiba varázsol vissza. Mily öntudatos nyugalommal száll szembe azzal az anyagisággal, mely oly népszerűvé volt teendő Helvetiust! Mily szellemi fensőséggel szól megvető szózata a lélek ama tagadóihoz, kiket meg sem nevez, célzással sem illet, s kik ebbeli bosszúságukat, hogy megczáfoltatnak, még azzal is tetézve látják, hogy egyszerűen hallgat rólok! Az erkölcsi ember festőjének fenséges arczán, még a gúnymosoly egy redője sem mutatkozik: mintha mitsem tudna arról, mit tartanak Párizsban az ember természetéről. A gép-ember szép találmányának hire nem jutott el a montbard-i magányig.

Ebben is Descartes-ot követi Buffon, de nem a végletekig. Ama hirhedt magyarázathoz érve, mely az eszméket a fehér lap hasonlatában állítja elé, melyen az érzékek által rájuk vetett képek tűnnek föl: Buffon úgy vélekedik, hogy érzékeinknek nagyobb mértékben használása által szellemi tehetségeink is öregbednének. »Ha a csecsemők karjait nem kötnék le a pólyába, úgymond, a tapintás korai gyakorlata okosabbakká tenné őket.« A szokás, hogy a csecsemő gyerekek karjait szabadon hagyják, általánossá vált; de vajjon több okos emberünk van-e azért? Az ő első embere, kinél minden gondolat az érzékek csatornáján egymásután lép föl, nem a Descartes fia. Descartes-nál a lélek mindenekelőtt önmagának jut öntudatára, aztán megismeri Istent, teremtetőjét; később hüvelyére tekintve megkülönbözteti azt önmagától, a nélkül, hogy egészen biztos lenne annak létezéséről, annyira lehetetlennek érezvén, hogy önmagán kívül más létezés felől bizonyosságra jusson. A Buffon emberénél a lélek fölfedez mindent, a mi rajta kívül áll, de önmagát nem. Nem csodálom tehát, ha létének ily gyönyör érzések útján birtokba vétele után, az első ember kéjesen szűnyad el, a nélkül hogy hálát adna valakinek.

Az az elmélet, mely szerint a belső ember fölött az emberi természet két főhatalma, az erkölcsi elv vagy érzék és a benső anyagi érzék osztozik meg: hibás lélektanon alapúl. Azokat a harcokat, melyeknek színtere belsők, a lélek vívja, a lélek ellen. Igaz, hogy erre az alkalmat a test, az anyag adja meg és azért mondja Szent Pál: »Ki szabadít meg engemet a halál e testétől?« De nincs bizonyos elv, mely a szenvedélynek enged s másik, mely annak ellenáll; ugyan az az egy

majd győzelmes, majd legyőzött; győzelmét önmagával való elégteltségében, veszteségét önvádjaiban érezi. A benső ember egy, mert csak egy lelkiismeret van.

Buffon tévesen ítélte meg a vívó felek számát és természetét; de a harczot magát mesterileg rajzolta. Midőn kimutatja, mily önmegtagadásába kerül a léleknek a szenvedélyeknek engedni át az uralmat, képeinek erőtelje és szigora a tizenhetedik század nagy moralistáival versenyeze. Kimondjam-e, hogy e tisztán természeti morál benyomása még tán hatásosabb? A tizenhetedik század moralistáit azzal lehet gyanúsítani, hogy azért követelnek tőlünk sokat, hogy valamit kapjanak. Buffon mitsem túloz, sem az egyházi szószék rajongása, sem a bölcselő szórszálhasogatásai nem hozzák őt tűzbe s hajtják túlságba; csak a tudomány szemléli higgadtan az erkölcsi rend erőszakos megbontását s írja le azt úgy a hogy látta. Részhajlatlansága csak emeli hatását. A mit a bölcsész vagy a pap, az irodalmi ízlés vagy a szószék iránti tekintetből fátyolozva ad elő, Buffon azt egész meztelenségében mutatja fel s a hatást, melyet amazok undoruk erőteljes kifejezésével akarnak elérni, Buffon rajzai élethűsége által minden erőltetés nélkül éri el. Mindamellett sem maradt közönyös; érzi a kínos felindulást, melyet a rend emberének, a rendetlenség okoz. Ennyiben volt ő nagy moralista.

Egyáltalában nem várható, hogy az a moralista, ki az emberi méltóságra oly féltékeny, hogy az állatoktól minden, a gondolkozó tehetséghez legkevésbé is hasonló képességet megtagadott: elmulaszsza az alkalmat, hogy a jogaiba általa visszahelyezett, önmaga iránti hitében megerősített lélekhez, kötelességeiről szólhasson. Szeliden

és magasztos méltósággal, bár mintegy csak mellékesen oda vetve adott tanácsai, rendkívül hatályosak. Az olvasó nincs elkészülve reájuk; váratlanul emlékeztetnek minden tudomány erkölcsi végczéljára, mely nem egyéb, mint: tudni, hogy jobbakká legyünk. Szintén közös vonása Buffonnak Descartes-tal, hogy mindketten, az élet ama tudományától oly idegeneknek látszó szemlélődések közepett, helylyel-közzel egy-egy gyors és biztos pillantást vetnek az erkölcsi világra. E kiváló s ügyszólván ösztönszerű képesség, bizalmat kelt tudományuk másik oldala iránt is; meg vagyok győződve, hogy ugyan az a józanész, mely a moralistát vezérelte, a tudós megfigyeléseinek irányt adni, munkáját ellenőrizni is képes volt.

III.

Az állatok természetrajza. A Buffon ellenszenvei.

Ebben is, valamint az *Ember természetrajzá*-ban, Buffon kezdeményező. A fajoknak, az éghajlat, a természet és a megszelidítés hármias befolyása alatti elfajulása, — azoknak a földgömbön elosztását szabályozó törvény: oly két igazság, melyet a tudomány Buffon-nak köszön. Előtte az új-világ állatai ugyanazon a néven nevezettek, mint az ó-világ megfelelő állatai. Buffon megszünteti e zavart. Külön osztályozza a csak az egyik szárazföldön honosakat, külön azokat, melyek mindakettőn előfordulnak. Az összehasonlításból két messzeható következtetést von ki; egyik, hogy az élő természet az új-világban általán véve sokkal kisebb-szerű és kevésbbé erőteljes, mint az ó-ban; másik,

hogy az új-világ állatai, az ó-világiakhoz mérve, mintegy mellékágat, az állatország egy másodlatát képezik, mely majd mindenben megfelel az elsőnek.

Így, saját szavaival élve, minden állatnak megvan saját országa, természetes hazája, melyhez természeti szükség köti. Az állattan kiegészíti a földrajzot. Ez új fölfedezés, mond Buffon-nak egy illetékes bírálója, * világot vet a teremtetett dolgok egymás iránti viszonyára. A fátyol egyik vége föl van lebbentve; Istennek műve tisztábban áll a szemlélő előtt; a szépség, összhang és rend új eszméi fogamzanak meg elbűvölt lelkünkben, ez igazságok nyomán, melyek ettől kezdve fényt árasztva mindenkre, vezérlik a természettudósokat.

A tudomány, mely Buffon érdemeit oly ragyogó fényben tűntette föl, megóv attól, hogy az *Állatok természetrajza*-nak legnagyobb hibája előtt szemet húnyjunk. E hiba, — ki hinné? — a részrehajlás.

Buffon nem elégszik meg azzal, hogy megállapítja az ember felsőbbségét az állatok fölött; megsemmisíti ezeket. Mint Descartes és Malebranche, ő is mindent elvesz emezektől, amannak a javára s szemeiben az állat, melynek egyoldalúságát állítja szembe azzal, a mit ő az ember kétoldalúságának nevez: nem egyéb, mint gép. Megrontja még a méhek iránti rokonszenvünket is. Sejtjeik alakja szerinte csak testük alkatának s az általa úgynevezett összenyomásnak a következménye. A hangyákkal, az előrelátás e szeretetreméltó képviselőivel sem bánik jobban. Hogy Descartes és Malebranche megvetéssel viseltettek az állatok iránt: érthető. Ők annyira

* Flourens *Tanulmány Buffon-ról.*

féltékenyek az emberi természet előjogaira, Descartes azért, mert azt hitte, hogy számára ő szerezte vissza azokat, — Malebranche azért, mert abban isteni kijelentést lát, hogy az eszme kiemelése végett megvetik a tényeket. De Buffon-nak, ki inkább természettudós, mint metaphysikus, illetet volna valamivel több elismeréssel lennie az állatok iránt, mert, ha korának az anyagi-ságra hajló áramlatát tekintve, igen magasra emelte is az embert, nem vitte oly közel Istenhez, hogy szükséges lett volna, talapzatául a lealázott állatországot használnia. Ő, ki az emberben egy benső anyagi érzéket tudott képzelni, hogy nem tudott az állatokban egy benső szellemi érzéket fedezni föl?

Ebben mutatkozik gyöngéje: túlságos bizalma a szellem látásában és a megfigyelésnek, mint a természetvizsgáló kicsinyeskedésének az elhanyagolása. Valamint a kellő megfigyelés hiánya tévedésbe ejtette az állatok természete iránt, úgy a módszerek iránti kicsinylése tévedésbe vitte sajátságaira nézve. Azt akarta, hogy a természetvizsgáló minden vezérfonal nélkül hatoljon be a tudományba és a tárgyakat, a mint a természet vagy az alkalom elébe hozza, a szerint vizsgálja az emberekhez való viszonyukban s a belőlök vonható haszon szerint. E mód veszélyes volta szembeötlő. Mihelyt az állatokat hozzánk való viszonyuk és hasznosságuk szerint ítéljük meg, felfogásunk, szokásaink, ízlésünk vagy ellenszenvünk zavarólag fognak hatni tanulmányunkra. Minden tetszős oldalukat jóra, minden nem tetszőst rosszra magyarázni leszünk hajlandók. Inkább a mese-író, mint a természettudós szemeivel fogjuk sajátságait megítélni.

Ez történt Buffon-nal is. Az állatok természetrajzá-
nak megírójánál feltűnő módon nyilatkoznak részrehaj-
lásai; megvannak kedvencz hősei, meg másfelől, — ha
szabad úgy mondanom — hamupipőkéi. Amazokban oly
tulajdonokat lát, melyek legalább is *belső szellemi elvet*
feltételeznének; emezeket meg oly hibákkal halmozza
el, melyek kiszámított romlottsággal látszanak megbélye-
gezni. Az oroszán leírása valódi dicsbeszéd, míg a
tigrisé igazi vádirat. »Egyikben megvan a nemes harag,
a nagylelkű bátorság, az érzelmes természet; megveti a
kicsinyes bosszantásokat; apró elleneinek megbocsátja a
kihívó sértéseket; a másik: hosszúra nyúlt testével, túl-
rövid lábaival, aljas rosszindulat s olthatatlan vérszomj
bélyegét hordja magán.« Később azonban a szabatosabb
megfigyelés kimutatta, hogy mindkettő egyaránt képes
a ragaszkodásra és a háládatosságra. Buffon, mint nagy
úr, a szarvast egészen a nagy urak iránti viszonyában
fogja fel s ebben találja a hajtóvadászatok tulajdonké-
peni okát is. Hattyuja, szándékosan mondom: az ő hat-
tyuja »büszke nemességére és szépségére.« Ezzel meg-
fosztja a természet hattyuját kecsessége egész érdemétől,
mely épen öntudatlanságában rejlik. Mindamellett is
könnyebben meg tudok barátkozni rokon-, mint ellen-
szenvével. Illik-e természettudós szájába az ilyen ítélet:
»e nyomorult vizimadarak, melyekről alig van mit mon-
dani, és a melyek sokasága valóban kétségbeejtő!«

Ki merjem-e mondani, hogy a Buffon ellenszenvé-
nek, vizsgálódása némely tárgyai iránt, főoka: hogy
nem látja bennök az Istent? Ha egy Newton szívbeli
egyszerűségével hitt volna a teremtőben, a porban
csúszó féreg ép oly nagyszerű lett volna szemeiben, mint

akár az oroszlan, a legigénytelenebb vizimadár, mint a hattyu. Nem halmozta volna el az egyiket utálatával, sem a másikat nem jutalmazta volna meg képzelt jelességekkel, csak azért, mert szerencséjük volt megnyerni tetszését. Századának befolyása erősebb volt szelleménél és meggátolta abban, hogy meglássa azt a kezet, a mely gazdagon teremtette meg mind e különböző alakok végtelen sorozatát s mely, még a pusztá szemmel nem látható ázalék-féregbe is az élet egy szikráját oltotta, ösztönt adva a legnyomorultabbnak is, hogy védelem nélkül oda ne adja azt. Buffon-nak e gyöngesége okozta, hogy benne a természettudós legfőbb tulajdona, a szabatosság hiányzik; s ugyanaz a század, mely szemei elől eltakarta Istent, kétkedett leginkább tudománya alaposágában.

Azonban ékesszólásának legélénkebb ereje éppen részrehajlásából származik. Neki az állatok nem természetrajzi tárgyak, hanem barátok vagy ellenségek. Innen azok a szenvedélytől lángoló leírások, s tévedései közt is, melyeket később a mélyebb vizsgálódás az ő segélyével is kiigazított, az állatokban rejlő élet, erő és méltóság az az átérzése, szükségseikkel arányban álló testalkatuknak és a rendeltetésükből kifejtett szokásaiknak az a mély ismerete, mely kibékít a nagy természettudós botlásaival, érezhetőbbé tevén előttünk azt az Istent, kit ő mellőzhetni vélt. S innen van sajátságaiuknak oly élénk színekkel festése, melyekben ő az emberi jellem visszfényének homályos lenyomatát látja.

Az állatokat korholja vagy dicséri; furcsa ellenszöveg oly könyvben, mely az oktan állatok lelkét az

állati gépezet szervi rázkódásainak rendszeréből magyarázza ki.

Az állatok természetrajza-nak nincs szebb része mint az, a hol Buffon, a tizenhét század bölcsésze, de nem encyklopaedista, maga is hozzájárul a megújulás nagy munkájához. Óvatos a megállapított renddel szemben, tisztelettel a mások meggyőződéseire iránt, beérve azzal, hogy az embereknek tanácsokat oszt életök, vagyonuk és egészségök helyesebb felhasználására, szigorú a gazdagok iránt, mert minden jó vagy rossz példa tőlük jó, békére intve Európát, nem mint politikus, hanem mint bölcsész; mindeniknek az övéhez hasonló élet folytatását ajánlja, mely a rendben, munkaságban és a komoly méltóságban áll. E lapok kibékítő ellensúlyt képeznek ama hiú csillámlással szemben, melyet a jó ízlés és a tudomány méltán róttak meg *Az állatok életrajza*-ban. Buffon népszerűsíteni akarta a tudományt; ehhez egy kissé a divatnak is hozzá kelle járulnia s mi hozhat Franciaországban hamarabb divatba valamit, ha nem a különcz szellemek? Az ő kedvökért van, hogy a hattyu kecsesen ringatozzék a vizeken, mintha tudná, hogy nézik és hogy a páva kiterjesztett farkával díszeljen. Nézzük el Buffon-nak ez ártatlan eszközt, melylyel célját érte. A *Törvények szelleme* szövegeinek ugyan az a mentségök, a mi az *Állatok természetrajza*-beli czifraságoknak: mindketőben ez volt a csalétek, odadobva, hogy a bennök rejlő igazi szépségek élvezésére kedvet keltsen abban a tömegben, mely csak a látványosságot keresi s csak arra hallgat, a mi zajt üt.

IV.

A természet korszakai.

Buffon, mikor remekét, a *Természet korszakai*-t megírta, túl volt már azon az életkoron, melyben Bos-suet, őszbe borúlva, elmondta gyászbeszédét Condé herczeg fölött. Miután már elbeszélte a kiszáradt tengerek méhéből kiemelkedő száraz történetét, el az azt benépesítő állatokét, a növény-világét, mely annak felületét diszíti, az ásványországét, melyet gyomrában rejt, és el az embernek, minden teremtetett dolgok e királyának, történetét, el akarta beszélni azt, a mi mindezt megelőzte, leírni azt, a mi még alaktalan világot akart önteni a chaosba, keresni s vázolni abban a lét nagy eredetét s fokanként emelni ki abból, a teremtés által ráütött legújabb bélyeggel, a mindenséget. E bámulatos könyvével kielégíthette szíve vágyát s egymagában járhatott, csupán belső szemlélete világánál, mások segítségére nem szorúlva, útítársak, természetbúvárok mellőzésével figyelhette meg azokat a dolgokat, melyeknek egyedül Isten volt tanúja. Mig a kiváló szellemek legtöbbje, akár kimerültségből, akár a szemlélődést oly gyakran követő kiábrándulás okozta búskomorság miatt, életök alkonyán, a tények és részletek vizsgálásába merülnek el, s a tudakosság félénkségeiben bágygadoznak: addig Buffon-ra nézve e kor, a lelemény, a merész állítások a szellemi erejébe vetett hit és a végokok ama kifürkészésének kora volt,

melyben Virgil, a bölcs legfőbb boldogságát vélte föllelhetni.

Egyik munkájában sem nyilvánult Buffon-nak képzelő ereje oly hatalmasan, mint ebben. Hogy képzelő ereje, ahelyett, hogy az évek súlya alatt élénkségéből veszítene, inkább egészen megifjultnak és új virágzásra nyílnak látszik, onnan van, mert soha az ész, melynek szolgálatában alkalmazza, ügye igazsága fölől bizonyosabb s azért bátrabb nem volt.

Mintha e könyvében egészen kigyógyult volna azokból a hibákból, melyekbe ellenmondóival szemben tanúsított kicsinylése ügyszólván hírnevéért sodorta volt. Korábbi nézeteit, későbbi tapasztalásai nyomán helyreigazítva, azzal a gondolattal vigasztalja magát, hogy tévedéseinek helyreütésére éppen az ő általa fölfedezett igazságok használtattak föl. A földet nem nézi többé csupán tengerfenéknek; a víz és a tűz kettős működését látja benne; igen, látja, ez a találó kifejezés; a hogy Buffon a mások által fölfedezett dolgokat festi, vélnéd, maga fedezte föl.

A *Módszer-ről* szóló beszédre, vagy az *Isten és önmagunk ismeretéről* szóló értekezésre kell gondolnunk, ha azt keressük, az emberi ész melyik alkotásához hasonlítsuk a *Korszakokat*.

Azután a látvány után, melyet Descartes nyújtott a világnak a magát gondolkozása folytán fölismerő, de Istennek ismerete nélkül gondolatát megismerni nem képes emberben: a legszebb tátványt bizonyára Buffon-nak köszönhetjük, midőn megjelenteti szemeink előtt a földet, elébb mint izzó tűzanyagot, a napból kiszakadva és végetlen útjára ragadva, melyen az idők végéig kerin-

geni van hivatva; azután a mint a meglágyult felületre leomló, megsűrűdött gőzök vizözöne által végetlen tenger-árrá változik, a melyből a föld gerinczét alkotó gránit-sziklák csúcsai emelkednek ki; látjuk a szárazföldeket, mint foglalják el a tenger által elhagyott pontokat; az üvegesedő tömegeket okádó vulkánokat; a legelőbb kihűlt és fölszáradt északi részeken megjelenő óriási állatokat; a száraznak két hatalmas földrészre szakadását; melyek egyikéből az Ó-világ, másikából az Új-világ alakul; végre látjuk az embert magát, a mint a lecsillapult s új vendége elfogadására méltóvá lett földet birtokába veszi.

A tudomány e csodás átalakulásnak egynémely részeit csak fentartásokkal fogadta el. Nem ismeri el a tenger végleges visszavonulását. Bebizonyítja, hogy a föld egyes részeit futólagos vizözönök borították el. Nem ismeri el az észak állataiban azokat a délszaki állatokat, melyeket eredeti elterjedésök helyéről csak a kontinensek szétszakadása választott volna el. A földtan és az összehasonlító boncztan segélyével csontvázaikat, melyek iránt Buffon tévedésben élt, egészen más fajú, már kiveszett állatokra viszi vissza. Több rendbeli korszakot vagy átalakulást állapít meg a földön, s az állatvilágnak két sorozata helyett, egy Buffon nyomán kelt és általa támasztott lánghelme, Cuvier, négy egymáson fekvő földrétegben, négy állatvilág maradványait különbözteti meg. A *Természet Korszakai*-nak hypothesisei javító változtatásokon mentek át; de a bennök lerakott igazságok fenmaradtak s azok súlya oly nagy, következményeikben oly hatásúak, hogy a hálás tudomány, fentartásait ma is csak egyszerű jegyzetek alakjában írja

ama fényes lapok aljára, melyekről Franciaország és Európa legelőször olvasták le azokat.

A könyvön átvonuló eszme szintén tartja magát ma is; és lehet-e eszmét képzelni, mely a nézletek e rendében több felfedezésre vezetett volna? Buffon, mikor a természet történetében korszakokat, az ásatag csontvázakban minden korszaknak ismertető bélyegét ismerte föl, így új tudományt hozva létre, annak világító szövetségét adta egyszersmind a tudósok kezébe, kiknek hivatásává vált, eszméit azok felhasználásával helyreigazítani. Miért igyekszik Buffon, miután az embert bevezette a földre és kezébe adta ennek »kormánypálcáját«, miért igyekszik kiszámítani az évek számát, a meddig uralkodása a földön tartani fog, miért megjelölni a napot, melyen a sarkok jégvilága által elborított világon a haldokló ember ki fogja hullatni megmerevült kezeiből e kormánypálcát s a teremtés elvesztendi egyetlen értelmes tanuját? Ime a század gőgje és az író gőgje. Nem ritkán a hitetlenek szólnak a legnagyobb határozottsággal. Istenben nem hittek, de elbizakodottságuk elhitette velök, hogy birnak Istennek előrelátásával.

Igaz-e hát, hogy Istennek jelenléte hiányzik a *Természet korszakai*-ban? Állították s Buffon maga adott okot reá. Megkönnyebbülten látjuk mégis, könyvének nem egy lapján, hogy tollát, ha nem is az Istenbe vetett hit, de legalább az isteni eszme vezérelte. »Minél mélyebben belehatottam, úgymond, a természet mélyébe, annál inkább csodáltam, annál bensőbben tiszteltem teremtményét.« * Ez bizony elég hidegen van mondva, s a

* Első korszak.

társadalmi udvariasság hason kitételei, mint: *csodálni, bensőleg tisztelni*, alig illének tárgya nyelvéhez. De igazságtalanok lennénk, ha ebben nem látnánk egyebet, a Sorbonne bírálata iránti elővigyázatnál. Buffont az Isten eszméjére az vezette, hogy annyi szándékos és öntudatos teremtés közepett lehetetlen azt mellőzni. Tollában volt a természet szó; ha annak alkotójáról is beszél, onnan van, mert a világrend magasztos szépségének egy öntudatlan és vak hatalom működése által ki magyarázása nem elégíti ki nagy elméjét. Ép így fordul elő Isten neve a tizennyolczadik század más íróinál is, valahányszor ösztönük felül kerül elfogultságukon. Meglátják Istent, mert elméjük akaratlanúl is teremője felé fordul, de szívök hidegen marad. Buffon-nál is megjeleNIK az isten-eszme a látás bizonyos perceiben; de ismét elszáll, mielőtt hitté és érzéssé válhatott volna. S akkor is csak a mindenek felett hatalmas Istenről van szó; a mindenek felett jó Istent csak az alázatosak ismerik, a kiket tudásuk fogyatékosága hozzá vezet s a kik szívökben őrzik meg képét.

V.

Beszéd az irányról.

Annyi akadémikus értekezés közt, melyek némelyike kiváló mintául szolgálhat, az egyetlen tanulmány, mely a tekintély nyomatékával léphet föl, Buffon *Beszéde az irányról*. Ezt is ama híressé vált maximában

oly találóan összevont tételnek köszönheti, mely egyuttal jeligéjéül szolgálhatna: »Az irány maga az ember.«

Más, szintoly szép maximák, — a Boileau gyönyörű sora :

»A szív aljassága megérzik a versen« —

a Vauvenargues híres mondása: »a nagy gondolatok a szívből jönnek«, megtanítottak arra, honnan ered irodalmi műveink legjava. A Buffon maximája az irálynak épen a forrására vezet. Az irány: az ember. A hol ember van, ott irány van. Keressük hát az embert magunkban; tegyük értelmi belátásunkat függetlenné szeszélyünktől; ne büszkélkedjünk abban, a mit mástól veszünk, de tanuljuk megbecsülni a magunkét; mind e tanácsok benne vannak a Buffon mondatában.

»Ha értekezni akarsz valamely tárgyról, úgymond, ne fordulj semmi könyvhöz, hanem meríts mindent saját tudásodból.« Descartes nem adhatott volna más tanácsot; Pascal sem a fölötti elragadtatásában, hogy embert talált, a hol író-t vélte találni. A hibák, t. i. mind az, a mi nem irány, a szemet szűrő vonások, melyek szeretik mindenütt fitogtatni magokat, a percze elvakító, de később magok után annál nagyobb sötétséget hagyó szavak, az a felületes, tartalom nélküli és sekélyes gondolatmenet, mely mint az aranyfüst, csak tartalmassága árán nyer fényében, az az erőlködés, köznapi dolgokat rendkívüli és diszelgő módon fejezni ki, az erőltetett mondatok, a szók kivetkőztetése elfogadott jelentőségükből, az össze nem illő hasonlatok: — honnan venné magát mind ez, ha nem onnan, hogy az író és nem az ember beszél, s hogy ezt a maga énjéből kilépve, azt levet-

közve teszi? Innen magyarázható ki, hogy abban a korban, midőn ez az írásmód virágzott, annyi utánzója akadt. Egy-egy önmagára támaszkodó s ezen álláspontjában önállóságát megőrizni is képes íróra, hány olyan esik, a ki önállóságáról lemondva, ha egyszer énjéből kivetközött, abba visszatérni többé nem tud!

Az utánzás csak azért oly általános, mert felettebb könnyű. Előre megkészíteni a tervet, aztán, mielőtt tollat fognánk, várni tudni, míg teljre jut az a gondolatbőség, mely a jó író ihlete, elnyomni az összefüggés nélküli eszméket, a legelső gondolatokat, óvakodni a tetszős fordulatoktól: ehez ember kell; ha ezekben gyökerezik az irány, nagyon értem, hogy a jó irány egész embert kíván.

A Buffon elmélete szerint ugyanazok a szabályok alkalmazandók a szellem műveire és az erkölcsi magatartásra. Midőn megjegyzi, hogy a szellemes ember, ha nem elmélkedett elég behatólag tárgya fölött, zavarba jő s nem tudja, hol kezdje az írást, e nézete nem ép úgy alkalmazható-e az ember erkölcsi magatartására, mint írói működésére? Tegyük az *írás* szó helyébe a *cselekedetet*, hány zavart fellépés, hány rosszul végzett élet magyarázatát látjuk megoldva, egyedül a határozatlan rossz kezdet miatt. Másutt meg, a módokról szólva, melyek az irálynak komoly méltóságot képesek adni, azt mondja Buffon: »Ha ehez még hozzájárul az első fellobbanástól való óvakodás, mindennek, a mi csak csillogó, a megvetése s állandó idegenkedés mindentől, a mi kétértelmű és játszi: az irány komoly leend.« E maxima ép úgy illik a jellemre, mint az irányra. S midőn hozzá teszi: »Ha úgy irunk, a hogy gondolkozunk, (tegyük helyébe: ha úgy beszélünk) ha meg va-

gyunk győződve arról, a miről másokat meg akarunk győzni, akkor jóhiszeműségünk, mely másokkal szemben komolyság s az irány igazsága: (tegyük helyébe: a beszéd igazsága) megadja annak teljes hatályát» Csak az íróknak szól-e e szabály, vagy minden becsületes embernek, a ki másokat a maga nézeteinek meg akar nyerni?

Azonban az irány elméletének van egy hibája. Nem veszi számba a szellem útainak különféleségét. Mikor Buffon azt kívánja az írótól, hogy tollára véve első eszméjét, ott azt mintegy lebilincselve, mindaddig nyugtassa, míg a logika kijelöli azt a második eszmét, mely szükségkép jó utána, s mikor ez a második lépés megtörtént, ismét megálljon s így járjon el munkája befejezéseig: nem azt hinné-e az ember, hogy számtanárral áll szemben, ki valamely nehéz probléma megfejtését adta föl tanítványának? Úgy látszik, Buffon csak a számtudományok logikáját ismerte, mely pedig oly nagyon különböz az irodalmi logikától. Nem számolt a gondolat-szabadsággal; neki a szók csak számjegyek. Nem árt, ha a szabatosság egész időig megy; de nem szabad azt fitogtatni s nem szabad, hogy az íróban meglássék a számító matematikus. A Buffon elmélete pedig azt a benyomást teszi, mintha az első gondolat hevét elnyomni, az erőteljes szó jogosultságát kétségbe vonni, a fresko friss színezését, mely pedig ép oly bájos lehet egy könyv lapjain, mint a templom falán, ki akarná zárni. A tizenhetedik század szabadabb elvű nézeteket vallott. Elődeinek eszményképéből Buffon megőrizte és újra szentesítette a nagy vonásokat; de épen a szabályok szabatossága és

az elemzés babonás tisztelete miatt, ez az eszmény olykor a rideg mesterség színvonaláig süllyed alá.

Megesik rajta az is, hogy saját fogyatkozásait kötelező szabályokul állítja föl. Buffon úgy szereti a nemest, mint az újdonsült nemesek, féltékenyebben őrizve tekintélyét, mint a régi nemesek szokták. Szereti negélyesen alkalmazni magára a *nemes* jelzöt, mint Bossuet a *nagyot*, Fénelon a *szeretetreméltót*. De a nagy megszeretteti az egyszerűt, a szeretetreméltó alig több az egyszerűnél, míg a nemes eltakarja azt. A nemes eszméje azok közé tartozik, melyekhez könnyen férközhetik a divat és az előítélet. A Ronsard idejében nemes, nagy, előkelő irálynak a harczias és vadászati szólamokkal hangzatosan megrakott irályt nevezték; Buffon-nál az előkelő irály nagyúri magatartásában s abban az erőlködésében nyilvánul, hogy egész élete folyamán megőrizze nagyúri fogásait és feszes föllépését.

Alig hiszem, hogy a montbard-i kert kis pavillonja, melyben a kertész egész napjainkig szárítgatta terményeit, valaha látta volna természettudósunkat úgy, a mint festik, keményített ingfodrokkal, hajporos fejjel, nemesi kardjával oldalán, dolgozni munkáin; de ha állították ezt róla, annak oka az újdonsült nemesnek az előkelőség iránti gyöngéjében keresendő, mely pedig sehol sem lehet kevésbbé helyén, mint a természettel foglalkozó irodalmi művekben, hol nincsenek kiváltságos rendek s minden oly egyszerű!

A montbard-i kertet említém az imént. Lehet képzelgés, lehet, hogy az ember reányom valamit szellemirányából lakhelyére is, de nekem úgy tetszik, mintha e kert egészen a Buffon elméletének képére lenne alkotva.

A nemesnek jellege, a mint azt akkoriban értették, minden lépten-nyomon szembeötlő. Bolt-ívekre fektetett terrászok, széles lépcsőzetek, melyeken komoly méltósággal lehetett le- és fellépdelni; az egészben több kő, mint gyöp és virág; oly kert, melyben több teendője volt a kőmivesnek, mint a kertésznek. De a bámulatosan szép és a környék fölött kimagasló fekvés, a magasra föl-nyúló sziklacsúcs, mely ormán mintegy folytatásaképp ódon vártornyot hord: csakhamar elfeledtetik az idő vas-foga alatt szétmállott lépcsőzeteket s a terrászok súlyától roskadozó oszlopokat. A berendezésnek megvannak hibái, a — hely maga nagyszerű. Így a Buffon irányában is, egy-egy elavult díszlet közt, a választékos természetben rejlő igaz, nagy és nemes tündökölnék ma is, s ha itt-ott egy ráncz tűnik is föl, az a halhatatlan műemlék nagyszerűségét nem csökkenti.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Jean-Jaques Rousseau (János-Jakab.) — I. Munkáinak befolyása. — II. A »legjobb« ábrándjának (utopia) szelleme általános szempontból. — III. Az utópia Rousseau politikai műveiben. — IV. Az *Uj Heloise*-ban. — V. *Emil*-ben. — VI. A *Vallomások*-ban. — VII. Mi tette Rousseau-t utopistává? — VIII. A Rousseau műveinek maradandó szépségei.

I.

A Rousseau iratainak befolyása.

A tizennyolczadik század francia próza irodalmának nyereségei vagy veszteségei közé sorolhatók-e a Rousseau János-Jakab művei? Ez mindörökké vitás kérdés fog maradni. Annyi áll, hogy az a Rousseau, a ki egyideig hiresebb volt Montesquieu-nél, és nem kevésbbé népszerű, mint Voltaire, hármuk közt legtöbbet vesztett az idők folyamán. A forradalmak igazat adtak, úgyszólva megerősítő bizonyítékokat nyújtottak a Montesquieu által kifejtett igazságoknak. A tudományos fölfedezések naponként igazolják a Buffon nézeteinek helyességét; a mi Voltaire-t illeti, ha nem is nyert hír-

névben az idővel, a nemzetek közt általa terjesztett jóízlés és józanész fentartotta nevét. Rousseau legtöbbet vesztett, mert az ő nagyságában volt a divatnak legtöbb része. Montesquieu-nek, Buffon-nak, Voltaire-nek is voltak csodálói; Rousseau imádás tárgya volt. S lehetett-e kevesebbet tenni oly emberért, a ki addig ismeretlen jogokat erőszakolt függetlenségi szellemünkre, vétkeink és bűneink mentségére ezer okot hozott fel és elhitette hiúságunkkal, hogy kifogástalan természeti hajlamainkat egyedül a társadalom befolyása rontja meg.

Rousseau-t, egy egész század negyeden át, valóságos orákulumnak tekintette a világ. A korzok, a lengyelek, követség útján kérték fel, hogy legyen Lykurgusuk. Az még csak megy, hogy alkotmány-tervezeteket kértek egy írótól, ki, mint mondá, majd gondolkozni fog e tárgyról a szent-germain-i liget fáinak árnyában; de hogy Európa minden részéből eljöjenek az emberek tanácsot kérni a gyermeknevelésről egy oly apától, a ki maga önként mentette föl magát az övéinek nevelésétől: ez már a hihetetlenséggel határos. A népek benne a törvényhozót keresték, a családok a nevelőt vélték benne feltalálhatni. Így majd Solon, majd Mentor szerepét víve, a divat, mely a nevetségéstől sem retten vissza, odáig megy, hogy mint Lucina istenasszonyhoz szülés előtt, hozzá is tanácsáért folyamodnak.

Ha nem is hívják épen a vajúdas perczeiben a házhoz, mihelyt a gyermek világra jött, semmi többé utasítása nélkül nem történik. Az újszülöttet *egy kissé puhán, egy kissé oldalt* fektetik, gyakran kint a szabadban. Fűzfa-kosár kell-e bölcsőnek? kérdi tőle egy anya. Az mindegy, feleli, csak igen kemény ne legyen. A mi

a dajkákat illeti, ha már épen nem lehetnek el nálok nélkül, tejök minőségét kell megvizsgálni. De a legjobb szoptató-dajka maga az anya. Ha ez állítás elsőbbségének érdeme nem is a Rousseau-é, annyi áll, hogy ő volt, a ki azt legelőbb fejtegette ékesszólóan és eredménnyel. Divatossá tette az anyai kötelességet. A gyermekeket mindenütt anyjok után vitték kis kosárákban, még a színházba is, hol az apróságok sirása nem egyszer zavarta meg az előadást. Díjakat tűztek ki oly anyák részére, kik magok szoptatnak. Gyöngyös nyaklánczot ígértek annak az elsőszülöttnak, a kit anyatejjel táplálnak. Az orvosok véleménye nem nyomott többet a latban az övénel.

Királyi herczegek kérték ki véleményét, ha nevelőnőt kerestek gyermekeik mellé. A legjobb nevelőnő, úgymond Rousseau, az, a ki semmit sem tud; mert ha tud valamit, képmutató lesz; ha mitsem tud, könnyebb lesz kiismerni. Jobb, ha özvegy-asszony, mint ha leány; anyagi helyzete ne legyen a legjobb, hogy érdeke is hajtsa. Hogy ragaszkodásra bírassék növendéke iránt, az atya vezesse őt egy szép napon sétálni a szabadba. Ott a viruló mezőn csinos kis lakot látand, tarka majorságot, kertet, szántóföldeket a gazdaság számára. El lesz ragadtatva. Mikor lelkesedése tetőpontra hágott, az apa félrehívja és így szól hozzá: »Nevelje leányomat kedvem szerint, s a mit itt lát, mind az öné!« Ha aztán a növendék nem felel meg várakozásának, a nevelőnő elérzékenyedve fogja neki mondani: »Vége hát mindennek, öreg napjaimra koldus leszek!« »Azonban, úgymond Rousseau nagy komolyan, ilyes panaszt nem szabad kétszer hallani.«

Az emberek nagyon is követték tanácsait. Nem vették számba sem az anya testi erejét, sem a gyermek természetét. Rousseau mérsékelt táplálkozást ajánlt: a gyermekeket majd hogy éhezni nem hagyták; hideg fürdők jót tesznek: a gyöngye testalkatú gyermekeket majd veszni hagyták bennök; a szabad lég szükséges: az időjárás viszontagságainak szinte meztelenül tették ki szegénykéket. Ha aztán fölcseperedtek, zsenge lelkületökkel tettek kísérleteket, a gyermektelen apának utópiái szerint. Istenről, a morálról szó sem volt. A nevelők, a tanítók, minden rendű szolgaszemélyzet összes törekvése arra irányult, hogy a gyermekek előtt megvetés tárgyaivá legyenek; és ugyancsak óvakodtak másként járni el, jól tudván, hogy csak így járnak a szülők kedvében.

Rousseau maga panaszkodott, hogy túlozzák rendszere alkalmazását. »Nem elég, úgymond Bernardin de St.-Pierre-nek, hogy mindent megtesznek a mit mondok; mindenben túlzásba esnek. Én azok ellen keltem ki, a kik zsarnokilag éreztették hatalmukat gyermekeikkel és ime, most már a gyermekek ülnek nevelőik és tanítóik nyakára.« * Fénelon is kénytelen volt korholni némelyeket, hogy a tiszta szeretetről vallott tanait igen is híven követik.

Ugyanakor, midőn Rousseau állami törvényeket készített a népek, — s nevelési terveket a szülők számára, különböző rendű emberek szintén hozzá fordultak, tanácsot kérni, hivatásuk szerinti magoktartására nézve. Egy kékvérű abbé, elveinél fogva bölcsész, állásánál fogva pap, azt szerette volna tudni, hogy' éljen mint ember és

* Bernardin de Saint-Pierre *Tanulmánya Rousseau-ról.*

hogy' egyeztesse össze kötelességeit az előitéletek megvetésével, azaz a divatos istentagadással. Az operabeli színésznők arra kérték tanácsát, miként lehetne tiszteséges életet folytatniok. Rousseau-t majd agyonnyomta a maga-kereste szereplés. Ez az ember, a ki nagy betűkkel írta föl s mintegy hirdetés alakjában, kapujára, hogy minden rossz e világon, hogy ő előtte mindenki tévedésben élt: csodálkozott, ha hozzá fordultak megtudni, mikép lehet hát a dolgokat jobbra fordítani? Hiába bújkált a látogatók elől; mindenütt fölkeresték, levelekkel üldözték. Midőn Balzac panaszkodik, hogy halommal áll asztalán a levél, melyre felelettel adós és pedig nyilvánosságra szánt felelettel, titkos öröm rejlik bosszúsága alatt, mert a mit tőle kívánnak, megtudja a világ. De Rousseau-tól ennél is többet követeltek; a közönség nagy része szaván fogta s megkívánta, hogy részére legalább valósítsa hát utópiáit. Olybá vették, mint az orvost, a ki valamely csodaszert hirdet; a mennyi beteg, a kinek a közönséges orvosság nem használt, hozzá fordul és követeli, hogy csodaszerével gyógyítsa meg.

A tanács-kérőkön kívül jöttek aztán a kíváncsiak és számuk legió volt. Még Angliában is üldözték. »Minden rendű és rangú látogatóm van, írja Du Peyron-nak; attól a percztől fogva, a hogy fölkelek, egész a lefekvésig és kénytelen vagyok jelenlétökben öltözni fel.« * Nem hiányzottak a rajongók sem. »Ne hozza el többé barátját, úgymond Bernardin de Saint-Pierre-nek, mert félek tőle; levelet kaptam tőle, melyben Jézus-Krisztus fölé emel.« **

* 1766. jan. 1-ről kelt levél.

** Bernardin de St.-Pierre *Tanulmánya R.-ról.*

El lehet mondani, hogy halála után eszméi hatásának nagyrésze volt hazánk közvéleményében. Az 1789-iki forradalom gyakorlatba vette a legjózanabbakat azok közül. Az 1790-iki nemzetgyűlés elhatározta szobrot emelni emlékére. Írók verseket csináltak annak talapzata számára; szobrászok a Bastille romjaiból kikerült kövekbe vésték mellképét. Az emlékére tartott beszédek virágos kifejezései szerint, »a természet ölen számára emelt falusi emlék * sokkal fölülmulja azokat a pompás sirboltokat, melyek hercegek és fejedelmek porait zárják magukba. Sokan abban a hitben voltak, hogy maga vetett véget életének. Bouilly alkalmi darabot írt, úgy tüntetve fel abban őt, a mint szobájában, nyitott ablaknál, e szókat mondva hal meg: »Mily szép a természet! Isten arczatát látom. Karjaiban halok meg.« Egyik jelenetben sétájáról tér vissza, egyik kezében növényeket, a másikon egy barázdabillegető-fézket hozva, »melyet felesége gondjaira bíz, azzal az utasítással, hogy mihelyt megnő a kicsikék szárnya, bocsássa szabadon.« Egy másik jelenet azt mutatja, a mint a helység asztalosával beszélget, »szerény lakában« teendő holmi javítások felett. Egy harmadik jelenetben hitelezője, kinek száz tallérral adós, butorai lefoglalásával fenyegetőzik; Rey könyvtáros küld neki száz tallért, hogy kielégíthesse hitelezőjét. Erre aztán meghal.

1794. szeptemberében, Lakanal jelentése nyomán, melyben az van mondva, hogy »*A társadalmi szerződés* (Contrat sociat) méltó, hogy az összes emberiség előtt felolvastassék, hogy megtanulhassa belőle, mi volt és mit

* Az ermenonville-i sir van értve.

vesztett«, a nemzetgyűlés kimondta Rousseau dicsőítésének jegyzőkönyvre vételét. Ugyanabban az ülésben, ugyanily dicsőítés szavaztatott Marat-nak, »kinek kezdeményei, mondá Collot d'Herbois, mindenki szívében élnek.« Indítvány tétetett, hogy a Marat dicsőítésének adjanak elsőbbséget. Az elsőbbség megszavaztatott. Chénier ünnepi hymnust irt ez alkalomra. Alig három hónapja múlt, hogy testvérének feje lehullott a vérpadon, áldozatul a *Társadalmi szerződés* politikájának.

A demagogia dicsőítése csak a kényuralomnak ünnep, mely előre kiszámítja, mily könnyű szerrel foghat elbánni azokkal, a kik újjongnak s azokkal, a kik szomorkodnak felette. A Consulság nem állította fel a Directorium által megszavazott szobrot a Tuillériák kertjében és senkinek sem jutott eszébe azt sürgetni. A császárság még erősebbnek érezve magát, s még merészebbé téve a közvélemény által, büntetlenül mellőzhette a *Társadalmi szerződés* némely jótékony igazságait annak a félelemnek a védelme alatt, melyet tévtanai keltettek a közönségben.

Korunk tanuja volt e tévtanok újraébredésének. Az a tan, mely a tulajdont egyedül a felséges nép kegyes engedelmetől függőnek tekinti, melyet a nép tetszése szerint ismét elvehet és elvéve, megszüntetné a rablást, a lopást, az erőszakot; az emberi hivatásnak az a fogalma, mely nem a munkában és szerzésben, hanem egyedül az élvezésben keres kielégítést; a fényűzés, mint az elszegényedés egyetlen kútfeje; a bátorság, nem mint az ész és a kötelesség-teljesítés, hanem a vérmérséklet folyománya: mind e tanok újra felszínre kerültek, és — adja Isten, utoljára! — vértenger özőnébe fojtot-

ták az általok felélesztett lángokat. Távol vagyunk azonban attól, hogy e lángok utolsó föllobbanása örökre kialudjék a szívekben; a tűz parázs alatt szűnyadhat, de egészen kihűlni nem fog soha. Ez eszmék oly régiék és oly hosszúéletűek, mint a társadalomban létező egyenlőtlenség, mely kezdetét vette aznap, hogy két ember volt e földön. Ez eszmék nem doctrinák többé, hanem szenvedélyek, az emberiség szeretetének álcájában.

És így mindenha időszerű leend, számon kérni a Rousseau eszméitől, s ha kell, hibáitól, mind azt a rosszat, a mi hatvan év lefolyása alatt kétszer diszelgett az ő nevének tekintélyében. Részemről, tehetségemhez képest, megkísérlendem ezt tenni. A Fénelon erénye, bűvös varázsa, az attól való félelem, hogy nemzetem egyik legféltettebb és szeretetre legméltóbb dicsőségét kell megtámadnom, nem voltak képesek kibékíteni engem a tiszta szeretet és a salente-i királyság ma már egyhangúlag elítélt ábrándjaival. Több kiméletet érdemelnének e a Rousseau szerencsétlenségei, mint a Fénelon erényei?

Különben is, a Rousseau műveiben, az utópia szeleme mellett, a felsőbb rendű és derült értelemnek is megvan a maga része, valamint megvan felvett szerepének retorikájában a természetes érzésnek és az önkénytelen ihletnek az a kinyomata is, mely benne az igazat fölismerő és azt tökélyesen kifejezni tudó szellemre vall. Művei e fényes részeinek köszönheti, hogy ma is számos bámulója van, úgy azok közt, a kik egy fényes tehetségnek mindent megbocsátnak, mint azok közt, a kik ott, a hol az igaz karöltve jár a tévessel, át tudnak siklani egyikről a másikra, a nélkül, hogy a téves elvenné fogékonyságukat az igaz iránt. Őszintén fogok

törekedni, hogy a közbámulat indokait kifürkészszem, de előre kijelentem, hogy azok közül, a kik Rousseau-t szeretik és azok közül, a kik irányában csak igazságosak akarnak lenni: én ez utóbbiak közé tartozom.

II.

Az utópia szelleme.

Midőn ezekben a »legjobb« ábrándjának szelleme ellen fordulok, szükséges-e kijelentenem, hogy azt teljességgel nem téveszttem össze a bíráló szellemmel? Bírálni szükséges és mindent összevéve, a bírálat többször jogsult mint nem. Bizonyítja ezt a történelem is; a kereszttyénség, melynek az új-kori társadalom minden haladást köszön, emberiségi szempontból nem egyéb, mint a legmagasztosabb bírálat. A legélesebb különbség a bírálat és az utópia szelleme közt abban áll, hogy míg amaz a rossznak megszokásból ellensége s átmenőleg néha tán a jónak is, melyet jóhiszeműleg rossznak néz, — emez igen gyakran a rossznak barátja és mindig ellensége a jónak.

Az elérhetetlen vágyakat tápláló szellem, a létező társadalmi állapotokból semmit sem talál megtartandónak; szokások, hagyományok, elvek, intézmények, megannyi elavult dolgok szemeiben; jó, ha nem kívánja, hogy valamennyit tűzbe dobják. Jellemző sajátsága: hogy nem ismeri a társadalmat, melyben él, nem ismeri önmagát. A társadalmat abból ítéli meg, a mit az nem tesz érte; önmagát nem bírálja, csak szereti. De, vethetik

ellenem, az önszeretetet nem kizárólag az utópiák híveinek sajátása. Elismerem, hogy a józan ember sem gyűlöli magát; de legalább megbíralja. Az utópiák híve bírálaton felül állónak hiszi magát. Betegsége, hogy álmának tárgya: a tökély. Lehet-e kívánni, hogy magát ez általános szabály alól kivettnek tartsa? Megrögzött szokása, mely szerint minden társadalmi intézményt korhol, csak nagyobbítja önmagáról táplált kitűnő véleményét s ez úton elér addig a pontig, a hol képtelennek tartja magát mindarra, a mit rossznak képzel és képesnek mindarra a jóra, a mit annak a helyébe akar tenni. Úgy okoskodik, mint bizonyos emberek, a kik valamely könyvet olvasva azt képzelik, hogy a szerzőnek mind ama tulajdonaival, melyeket helyeselnek, magok is bírnak, míg általok kifogásolt hibáitól teljesen menttek.

Önmaga után mindenenk fölött leginkább kedveli az utópista az erényt. Szereti mint eszményt, annál inkább, minél kevesebbet tart a jóra való emberek köznapi apró erényeiről. Mert, ugyan kérem, a társadalom kebelén dúló rosszsza szemben, mire is mehetne ezekkel az aprócseprő erényekkel? s ha maga birna is azokkal, mi egyébre szolgálhatnának, mint hogy a kitanult igazságnak martalékul essenek? Megmarad tehát álmodott tökélyében és kézzelfogható tökéletlenségében, azzal a szilárd elhatározással, hogy vagy a hőst játsza vagy bele sem fog.

Becsületes ember megelégszik azzal, hogy egyszerűen és őszintén szeresse az erényt. Boileau, a becsületes ember típusa, azt mondta volt az utópistáról:

Az erény barátja inkább, mint erényes.

A barát még nem imádó. Az erény szeretete nem rajongás; csak a szenvedés és lemondás szeretete az, s annak az ezer akadálnak, mely útját állja az erényes életnek. A becsületes ember szereti az erényt, mint szeretjük kötelességeinket; az utópista imádja. A szív bizonyos aljassága, a szellem ál-emelkedettségével párosulva, ebben áll jelleme legtöbbnyire. Míg az egyikkel nagyhangzású általánosságokban diszeleg: a másik révén kötelességei alúl húzza ki magát, híven megőrizve platói szerelmét, a rendetlen élet mindennemű kicsapongásai közepett.

Az erény ilyszerű imádása e középszerű szívekben egészen őszinte. Mintha lelkiismeretöknek rejtelmes és távoli hangja csengne fülökbe. Életkörüik határain kívülről a senki által tőlök nem követelt tökély e meddő szeretete képében jelenik meg. Az utópista becsületesége eszében gyökerezik, hol mintegy elaltatva feledi azt a becsületet, mely a szívből fakad s mely tulajdona minden igazán derék embernek.

Magán és az erényen kívül, van még az utópiák emberének egy harmadik szerelme s ez az emberiség szeretete. Ez legkevésbé követelő a három közt. Neki szentelheti magát az ember, minden háborgattatás nélkül, otthon ülve is. Ez a szeretet nem jár kötelességekkel, bár nincs mindig egészen haszon nélkül; vannak társaságok, melyek felülnek nyegleségének s készséggel hordozzák költségeit. Nem így áll azonban a dolog az emberiség ama kis töredékével, a mely az utópista családi körét képezi. Ez nem elégszik meg pusztá szerelmi nyilatkozatokkal és ígéretekkel. Ezt csak önmegtagadásal lehet szeretni, az önmagunktól megvont szeretet árán.

A feleség, a gyermekek nem elégíthetők ki az egész emberiséget felölelő szeretettel. Legalább annyit mindenestre megvárnak, hogy rajtok kezdjük, és igazuk van. De ez nem illik bele az utópista számításaiba, ahhoz levén szokva, hogy maga legyen köre és egyszersmind központja magának. Nem csodálhatjuk hát, hogy környezete szenved ez általános szeretet mellett, mely úgyszólván rajta túl csapva nyilvánul. Nem a hirhedt Mirabeau marquis volt az első, a ki erre példát adott; de iratainak követelő modora csak gyűlöletesebbé és hiresebbé tette őt. Ez az emberbarát is szívesen felajánlotta volna az egész emberi nemnek házáat, melyből saját fiát kiűzte. Fölajánlotta azt Rousseau-nak is, meg levén győződve, hogy nem fogadja el s hogy Rousseau maga át fogja látni, hogy az emberiségnek két ily barátja legokosabban cselekszik, ha mindenik otthon marad.*

Mikor azt látom, hogy az utópista megnyitja szívét az egész emberiség számára, tisztában vagyok, hogy legközelebbiei előtt bezárva tartja. Egész népnek egy családdá, a nemzeteknek egy néppé egyesülését óhajtani; az államot családapává tenni, a ki gyermekei, a polgárok közt, egyenlő arányban osztja szét a közmunka gyümölcseit, ez eszme kibékíti az utópistát abbeli mulasztásával, hogy nem tud egy kis boldogságot a maga körében terjeszteni. Ábrándjai pótolják lelkiismeretét.

Ki hibáztathatná hát, hogy nem tud együtt és egyszerre az emberiség és családja javára munkálni? Teendője elébe van szabva; s lehet-e józanon csak össze is hasonlítani magasztos feladatát ama szerény működési

* *Levele* Mirabeau marquishoz, 1767. jan. 17-ről.

körrel, melyben saját és övéi tisztességes fentartásán fáradva, példájával és munkájával a társadalom javára szolgálna. Egy erő nem felelhet meg mindkét feladatnak; egy élet nem töltheti be mindkét kötelességet s így csak természetes, hogy a kisebbik meghátráljon a nagyobbik előtt.

Így okoskodik az utópiák embere. Elhiszem Rousseau-nak; hisz' ő már csak szakértő volt e részben! Egy korabeli utópista, kit Cassius álnéven nevez, oly rossznak talált mindent hazájában, hogy beállt összeesküvőnek. »Megházasodván, így ír Rousseau-nak, sokáig azt hittem, képes leszek összeegyeztetni szerelmemet kötelességeimmel. Az ábránd szétoszolt s átláttam, hogy minden igaz honpolgárnak kötelessége elnyomni szíve érzelmeit.« Ime, az utópista a maga valóságában! Szeretni az övét, azoknak javára munkálkodni, annyi mint meglopni az emberiséget, és oly élvezet, melyért az utópiák után nyargaló önvádat érez. Rousseau belát Cassiusának lelke fenekére. »Megvallom, felel egy nőnek, ki e tárgyban hozzá fordult, hogy ez a Cassius úgy tűnik fel előttem, mint oly valaki, a ki nagyravágyásból le akarja rázni a nyakáról a feleségét s hősiség álczája mögé rejtí hűtlenségét és nagyralátó terveit.«* Lehetetlen jobban fején találni a szeget; ez már igazán ismeri a maga embereit!

Rousseau talán a legjobb, mindenesetre a legkiválóbb azok közt az utópisták közt, a kiknek a képét vázolni megkísérlettem. A vázlat egészen utána készült; ugyanaz a szellemirány, az a módszer, az a jellem és az

* Rousseau levelezése, 1766. szeptember.

a magatartás; mind e fő vonások fölismerhetők műveiben és életében. Csakhogy, mivel tévedései emelkedett szellemre, és fogyatkozásai oly emberre vallanak, a kiből nem hiányzottak a fényes tulajdonságok sem, az ellentétek varázsa annál érdekesebbé teszi jellemét. Megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

III.

Az utópia szelleme Rousseau politikai műveiben.

Rousseau a politikában mindenekelőtt felállított magának egy eszményt arról, a mit ő természeti állapotnak nevez. Képzelt magának egy embert, abból a korból, melyben még nem voltak feltalálva e rettenetes kifejezések: enyém és tied; s a ki még egészen egyszerű, igaz és ártatlan. De hát vette-e magának legalább azt a fáradságot, hogy egy-egy utazó tapasztalataira támaszkodjék, a ki abban a helyzetben lehetett, hogy valóban vagy állítólag találkozzék a társadalmak létezése előtti korból való, egyes vagy kisebb csoportokban összeállott, s a természeti állapot képzelt ártatlanságát megvalósító emberekkel? Világért sem. Az egyszerűség, igazság és ártatlanság e képzelt typusa, melyre vissza kell térnünk, ha a társadalmi bajok megszüntetését és orvoslását óhajtjuk, kizárólag az ő szenvedélyes képzelődésének a gyermeke. A »St.-germain-i erdő százados fái alatt« találkozott vele, midőn magános sétáiban elmerülve bolyongott és lefestette azt a vadon fia képében.

Ezt nevezi ő aztán a legelső idő története »büszke vázlatának!«

A keresett typust egyszer megtalálva, összehasonlítja azt a társadalom által eredetiségéből kivetköztetett emberrel. Ez utóbbiból semmi sem érdemes, hogy megtartassék. Tolla alatt a jó rosszszá válik; a rossz rosszabbá; a min javítani lehet, az helyrehozhatatlanul rossz. A társadalomról festett e szenvedélyes és hazug kép annál csábítóbb, mert kiméli a jelen személyeit és állapotait. Nem a kortárs elfogultsága, nem az egyén kedélyhangulata nyilatkozik itt, hanem a társadalmak elítélésének örökös logikája.

Rémülettel eltelve e mélyen gyökerező bajok látásán s abban a tudatban, hogy az általános romlottság tényezői vagyunk magunk is, azt kérjük az utópistától: mi hát a teendő?

Ha minden rossz, meg kell-e hát mindent változtatni?

Ha a tudomány és a művészetek szülnek minden bajt és bűnt, el kell hát égetni a könyvtárakat, be kell zárni a múzeumokat, a műhelyeket, az iskolákat, visszafűzni az embert az erdők vadonába s a mint Voltaire oly szellemesen monda, kezdjünk ismét négykézláb járni?

Miként lehessen ily szálnalmas állapotban megmaradni? Miként abból szabadulni?

Hogy mást ne említsünk a vagyon kérdésénél, a mi az utópistákat oly nagyon foglalkoztatja, mintha szentes sovárgás és utópia karöltve járnának, fölvettetett a kérdés, mi történjék a vagyonegyenlenséggel? El kell törölni, felel Rousseau határozottan. Jó, nem lesz több gazdag ember; de ha egyszer minden vagyon el van

osztva, hogy' lehessen kívánni, hogy minden rész mindig egyenlő maradjon? — Egyenlő nem, de kevésbbé egyenetlen. — Tegyük föl azt is, hogy ez kivihető, hogy' lehessen fentartani e mérsékelt egyenetlenséget? S abban a perczben, hogy az egyensúly bár egy krajczárral megvan ingatva, mi gátolná meg, hogy az tovább ne menjen? S ha lehetséges is volna, az emberi szívben elfojtani a vágyat, szerezni maga és övéi számára; ha le nem kötjük kezeit a természet erőivel szemben, ha nem tudjuk megakadályozni, hogy az azzal folytatott vívódásából, mely nélkül úgy is elpusztúlna, ne keletkezzék a tudomány, a művészet és ezek nyomán a gazdagság; hogy' képzelhessük, hogy semmi áron nem tudva megszüntetni az okot, elnyomhassuk vagy mérsékelhessük az okozatot? Azt láttuk már, hogy a kényuralom nem csak visszafojtotta az ajkakról a szót, de megtudta gátolni a gondolat megszülemlését is; láttuk, hogy zsarnokilag tudott uralkodni a lelkeken; de nincs arra példa, hogy urává tudott volna lenni a pénznek.

Ismét csak a Saint-Germain-i erdőben bolyongva indult Rousseau azoknak, a képzelete szerint valóban, vagy csak hallgatólag létrejött megállapodásoknak a fölkeresésére, a melyek a legelső társadalmak összekötő kapcsát képezik. Józanészszel bíró emberek igen egyszerűen magyarázzák magoknak a dolgot. Szerintök az emberek, erejük és értelmi tehetségük egyenetlen volta tudatában s a kényszerűségek ama legparancsolóbbikának nyomása alatt, mely kívánságossá teszi a bárány és farkas meséjének a veszélyeitől védve maradáást, megegyeztek egyszer valamikor abban, hogy magok fölé vagy egy nálok erősebbet, vagy valami törvényt

állítsanak, mely az egyenlőtlenség veszélyeivel szemben menedéket nyújtson. De ki fogadna el ily egyszerű magyarázatot? A saint-germain-i erdőben nem szükség egy lealázó egyezmény árán vásárolni meg a szükséges védelmet. Azok a népek, melyeket ott látott Rousseau, hatalmas népek; ott csak jogokat ismernek s ha kegyeskednek is valami egyességet kötni, csak a szabadságot kötik ki magoknak s feledik az engedelmeskedést.

Ebben az erdőben fedezte föl Rousseau azt a felséges népet is, mely nem csalódhatik soha, mert rajta kívül nincs más souverain elem, mely tévedésére figyelmeztethetné; mely jogaiból nem adhat föl semmit, sem számban nem fogyatkozhatik meg; mely törvényhozó testületet választ kebeléből s mégis egy és osztatlan marad, parancsokat oszt magának s törvényeket hoz, melyek a törvényhozót nem kötelezik.

Ime a *Társadalmi szerződés* kettős eszménye; állítólagos őseredeti megállapodás, mely csak a jogokat szabta meg; uralkodó hatalom, mely képviselve mindenki által, személyesítve minden egyes egyénben, láthatatlan, változhatatlan, csalhatatlan és felelősségre nem vonható. Ezzel az eszménnyel állítja szembe Rousseau a létező kormányokat. Ahelyett, hogy szenvedélylyel festené képüket, kiszámított nyugalommal becsteleníti meg s szolgáltatja ki őket a népek gyűlöletének.

Monarchiai államformáról van szó? »Valódi érdekekkel fölruházott ember, úgymond, csaknem oly ritkaság egy miniszteriumban, mint ostoba ember köztársasági elnöki székbén.« Másutt megint: »Minden körülmény arra játszik össze, hogy igazságérzet és kellő értelem

hiányozzék abban az egyénben, a ki arra neveltetik, hogy másoknak parancsoljon.«

Általában a kormányzásról van szó, bármely formában? »Valamennyi, kisebb-nagyobb mértékben felfalni szeretne mindent.«

Társadalmakról? »A szabadnak született ember, mindenütt bilincsekben nyög.«

Hol hát a gyógyszer, nagy Isten, ily rettentő bajok ellen?

A törvényekben? Hisz magát a törvény fogalmát is, Rousseau szerint, még előbb körül kellene írni. »Istenek kellenének ahoz, hogy az embereknek törvényeket alkossanak. A törvényhozás munkája felülhaladja az emberi erőt.«

Vagy tán a tekintély érvényesítésében? De a tekintély, a Rousseau által vázolt kormányforma eszménye szerint: *semmi*.

Hajlamánál fogva s tán udvariasságból is, hazája, Genf iránt, előnyt ad az aristokratikus államformának; logikája azonban másfelől a demokratikus intézményeknek ad előnyt, »csak hogy, teszi hozzá, ahoz istenekből álló nép kellene.* Kinek akarja hát kedvét szegni ily feltételek fölállításával? A józan gondolkozóknak, igen is; ezek őszintén bevallják, hogy oly kormányforma, mely isteneket, vagy bár csak hősöket kíván népül: képtelenség. De a nagy tömeg nem így gondolkozik. Micsoda! nem kell egyéb, mint istenek? Ezen ne múlják! Az a tömeg, melynek Rousseau megmagyarázta, hogy a csal-

* Mindez idézések szószerint vannak Rousseau-ból véve.

hatatlan és korlátlan úr egyedül ő, az a tömeg istennek fogja magát tartani.

Volt korszak hazánk történetében, mely a *Társadalmi szerződés* elveit vallotta magáénak; s a mi e hitéből még napjainkig is fenmaradt, az a korunkat emésztő bajok legégetőbbjei közé tartozik. Ezek tüntetik föl leg-sajátosabban a Rousseau tévedését mind azokban a bajokban, melyeket a tizennyolczadik század politikai bölcsészete örökségül reánk hagyott. Van neki, tagadhatatlanul része az abból származott jóban is; de míg a jóban mások megelőzték vagy utólérték: a reánk maradt bajok senkinek nevével jogosabban nem díszeleghetnek, mint az övével.

IV.

Az Új Heloise utópiája.

Az egész *Új Heloise* nem áll egyébből megvalósíthatatlan ábrándnál; de az ábrándozás, regényben, legalább nincs egészen helyén kívül. Regény, ábránd, utópia, egyre megy. Nem mintha azok a regények, melyek nincsenek utolérhetetlen vágyakkal teli, jobbak ne volnának: *Gil Blas* többet ér az *Új Heloise*-nál.

Mikor a Rousseau agyában regényének eszméje megfogamzott, akkor, úgymond, szerelem és barátság hijjával volt, és nem bírva egyiket sem, ábrándjaiban óhajtott velök foglalkozni.

Ábrándjai szülötte két szerető sziv lett; Saint-Preux, a nevelő, »a ki imádjá az erényt«; — miért

nem elégszik meg azzal, hogy egyszerűen szeresse? — s elcsábítja a szülői fedél alatt a gondjaira bizott fiatal lányt; és Julia, hősnő vén férje mellett, bűnös lány anyja oldalán. E két szerető szívben személyesíté Rousseau a szerelmet, igyekeztvén annak vonásait lehető vastagon festeni. A mi a barátságot illeti, azt két fiatal nő jellemzésében kívánta feltüntetni, a kik egymást nemcsak hévvel szeretik, a mi már magában elég ritka, de azonfelül még szerelmesek is egy ugyanazon férfiba, egyik mint kedvese, a másik egy kissé túlvitt barátsággal, a mi szintén nem egyéb megvalósíthatlan ábrándnál. Ezt a társaságot egy férjjel egészíti ki, a ki igyekszik kedvében járni Juliának, holott tudja, hogy szívét Saint-Preux bírja s a ki pompásan tudja hitetlenségét keresztyéni érzelmeivel összeegyeztetni.

Ime a regénynek, legszelídebben szólva, különös személyei. Különben az Új Heloise-ban az utópia inkább az érzelmekben, mint a jellemelekben van. A jellemelek különfélesége oly nagy, hogy alig lehet e részben lehetlenséget képzelni; de nem lehet elnézni, még regényírónak sem, az érzelmek valószínűtlenségét. A szív nem oly változó mint a lelkiület, és két szív szerelemtől vagy barátságtól hevítve, igen egy módon érez. Érzelmeik kifejezése lehet különböző, de lényegében mindig ugyanegy s e lényeg a jellemelek és helyzetek végetlen különféleségei közt változatlanúl mindig az emberi szív. Azt mondjuk: emberi szív; de nem mondjuk: emberi jellem.

Már pedig abban a regényben, a melyben Rousseau »szívének két bálványát, a szerelmet és barátságot« akarta magának lefesteni, épen a barátság és szerelem hiányzik. Valóban bálvány mindkettő; de a bálványok

hamis istenek. Rousseau nem ismerte a barátságot; egy barátot sem tudott magához kötni, mert nem is tudott találni egyet sem. A mi a szerelmet illeti, elhiszem szavára, hogy *imádta az asszonyokat*; de szeretni, nem szeretett soha.

Az igaz barát ritka ugyan, de találkozik ilyen is azok számára, kik magok is képesek igaz barátok lenni. »A barátság, úgymond Sokrates, minden akadályon áthatolva, megtalálja és egyesíti a derék embereket.« Épp így az igaz szerelem is reá vezet arra az útra, melyen megtaláljuk a szerelmünknek szánt nőt. Rousseau nem ismerte a szerelmet, mert érzéki vágyaknál egyébre nem volt képes. Hitte, hogy szereti Houdetot-nét, pedig buja vágyaknál egyéb nem kapcsolta hozzá. Egész levelezése közt egyetlenegy szerelmes levél van; az élvágy minden sorából kitűnik, a szerelem sehol. Rousseau nem szeret, mert nem tiszteli azt, a ki szeret.

Az általa festett szerelem nem egyéb élvhajhászó metafisikánál, melyből az ő jól ismert két törekvése kandikál ki: ellenkezni kora nézeteivel és többet fejezni ki, mint a mennyit érez. A miben kora gyöngéd, abban ő durva, a miben az durva és nyers, abban ő túlozza a legnagyobb gyöngédséget. Voltak azonban korának oly szellemi ferdeségei, melyektől ő sem maradt ment, de hogysen e részben is mindenkihez hasonlítson, inkább mindenkin túltenni igyekezett. Így divat volt abban a korban a szerelmesek közt, többet okoskodni mint érezni. A ki olvasta az *Új Heloise*-t, jól tudja, mennyire nem hiányzik abból az okoskodás; mindamellett is személyei szeretik magokat érzelmeseeknek mutatni; innen van az a halmaz a leveleknek, melyekben a szavak

túláradnak a szenvedélyben, de a lényeg maga fagyosan hideg. Az a feltűnő erőlködés, hogy érzelmeik őszinteségéről meggyőzzenek, szavaiknak bizonyos melegséget kölcsönöz, de ha megérintjük a szerelmesek kezét, tapasztalni fogjuk, hogy jéghideg.

Ép így van e regényben a barátsággal is; ez is a túlvittség rendkívüliségében akar tündökölni s megszégyeníteni törekszik a század minden más baráti viszonyát, úgy tüntetve fel a dolgot az utókor előtt, mintha Rousseau-tól azért pártoltak volna el barátai, mert egyedül ő volt képes és méltó az igaz barátságra.

Az *Új Heloise* erkölcsi célja ép oly alaptalan képzelgés, mint a benne festett érzelmek. Hiában nevez Rousseau előre is »hazugnak és szenteskedőnek« mindenkit, a ki azt meri állítani, hogy »káros és botrányos festeni egy tisztességes fiatal nőt, a ki a szerelemben elbukik, de majd ha férjhez megy, ismét becsületessé válik«; hiában mondja, hogy a »ki az *Új Heloise*-t elolvasás után is erkölcstelen könyvnek tekinti, nincs arra megérve, hogy a jó erkölcsöket szeresse« — én, e kettős fenyegetéssel szemben is merem állítani, s a közvélemény nekem ad igazat, hogy az *Új Heloise* sem hasznos, sem erkölcsös könyv. Rousseau csalódott, mikor azt hitte, hogy az, a mit ő »az ártatlanság bájos zománczának« nevez, feledteti vagy helyrehozza »az érzéki képek festése« által okozott kárt. Egy növendékét elcsábító nevelő, egy szerelmében elbukott fiatal lány mindörökké rossz erkölcsi példák leendenek. Kicsi hijja, abban az időben majd mindenki Rousseau-nak adott igazat; a *sveiczi nő hosszú elmélkedései* a kor szája íze szerint voltak; ez elmélkedések ma már még hosszabbaknak

tetszenek; az ártatlanság zománca leköpött, a buja képek megmaradtak.

Lehet, hogy a mai olvasóközönség kényesebb, mint az Epictet idejében a római nők voltak, a kik Plató *Republica*-ját azért olvasták oly mohón, mert a nők közössége volt abban ajánlva; * de ha nem is követeljük a regénytől, hogy bűneinket legyezgesse, azt mindenesetre jó néven vesszük, ha elnéző apró fogyatkozásaink iránt. Rousseau, midőn az *Új Heloise* buja képeit festette, nem bánta, ha az olvasó azokat ép azzal a gyönyörrel élvezi, a melylyel ő megirta, de megvárta egyszersmind, hogy abból erkölcsi tanulságot is merítsenek. A regényírók nem ilynemű sikerre törekeshetnek, ők a magáénak ilyent kívánt, annyira át volt hatva minden gondolata az utópia szellemétől.

V.

E m i l.

Emil és nevelője, mint az *Új Heloise*-ban festett szerelmesek és barátok, vagy mint a *Társadalmi szerződés* souverainje, egy ugyanazon ország szülöttei, ugyanazon atya gyermekei.

Az *Emil*-ben festett eszmény — mint Rousseau mondja — nem az emberről, hanem a természetről van véve. Szabadon és romlatlanul születve, rabbá és romlottá teszi a társadalom. A gyermeket megfelelő nevelés

* Epictet, Töredékei, 53.

által hasonlóvá tenni az eszményi emberhez ; a társadalmat megtámadni mind abban, a mit annak megrontására végbevisz : ez az *Emil* alapeszméje.

Már a Rousseau természeti embere előtt, rég idők-től fogva ismeretes volt az a másik, mely iránt — különös és meglepő tény! — a keresztyén és pogány világnézet egyetértett: tudniillik a jóra és rosszra egyaránt képes s szabad választással bíró lény. De a rosszra való hajlam oly erős és túlnyomó volt, nem is említve az eredendő bűnt, melyből azt a keresztyénség magyarázta, hogy abban a pogány kor is a születés előtti életben elkövetett bűnök bűnhődését látta. * De egyetlen pogány sem vitatta azt a képtelenséget, hogy az ember eredendőleg jó, a rossznak minden vegyüléke nélkül; s a pogány kor morálja, mely kitűnő könyveikben ránk maradt, nem egyéb, az ember kezébe avégett adott fegyvernél, hogy eszét természeti rossz hajlamai ellen védhesse.

Mind a nyilvános, mind a házi nevelés, a keresztyénség előtt és után, azon az elven alapult, hogy az embernek szabad akarata van a jó és rossz közt választani. Erkölcsei érzetét figyelmeztették a tapasztalás és az egyetemes szabadság nevében. S ha aztán e figgyelmeztetés daczára a rosszra határozta el magát, jogot véltek vehetni megbüntetésére. Ugyanezen okoskodásnál fogva,

* Cicero e nézetet úgy hozza föl, mint az ó-kori költők, vagy az isteni eszme némely magyarázóinak hitét. »Ex quibus humanae vitae erroribus et aerumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore poenarum luendarum causa natos esse dixerunt. Hortensius töredéke, idézve Szent Ágostonnál. *Contra Julianum*, IV. k. 15. fejt.

ha jóra szánta el magát, kitalálták a megjutalmazást, nem a teljesített kötelesség béreül, hanem hogy a jutalom csábja által megszokja a jót; mert az ember természettől oly gyöngé, és jónak lenni oly nehéz, hogy szükségesnek ítéltetett, a kötelességteljesítés segélyére az érdeket is kihívni.

Hogy úgy a nyilvános mint a házi-nevelés gyakorlatába akárhány visszaélés befészkelte magát, s hogy a Rousseau idejében bizonyos reform vált szükségessé: azt nem tagadja senki. A visszaéléseket megszüntetni, a szükséges reformot előkészíteni: méltó feladata és dicsősége lehetett egy jóindulatú moralistának; de az ily dicsőség nem csábíthatta az utópistát, a ki a zavartalan jó ábrándképével csak a feneketlen rossz képzeletét állíthatá szembe, s a pessimismust csak optimismussal ellensúlyozható.

Ezt tette Rousseau is.

Minden jó, ezt állítja föl *Emil*-je első axiomája gyanánt, minden jó, a mi a természet kezéből kerül ki, mindenek előtt az ember. A természet jónak alkotja, a társadalom teszi rossz nevelési rendszerével rosszszá. Ép ezért e rendszert kell megváltoztatni. Miután ebben minden abból az elvből indul ki, hogy az ember szabad és esendő lény, minden intézkedése egyenes ellentétben áll a józanészszel. Az iskolák megannyi műhelyek, melyekben meghamisítatják az, a mi a természettől igaz volt; egy perczig sem kell késni valamennyinek bezárásával.

Ime a társadalomnak és a családnak szemébe dobva a vád, hogy megrontják azt a művet, melyet a természet tökélyesen adott át nekik. Mit tegyenek hát?

Mi sem egyszerűbb. Mindenben ellenkezőjét kell tenni annak, a mi addig szokásban volt.

Fenyítették a gyermekeket. Le a büntetéssel! úgymond Rousseau. Ha azt mondta volna: Büntessetek kevesebbet, vagy büntessetek úgy, hogy a becsületérzés ne tompuljon el s a büntetés arányban álljon a hibával, ez mindenki által megérthető okos beszéd lett volna. De az utópia híve nem szíveli az efféle okos beszédet. »A gyermek, úgymond, nem tehetvén semmi olyast, a mi erkölcsileg rossz, bár mit tegyen, nem érdemel büntetést. következőkép nem is kell kívánni, hogy engedelmet kérjen.« Ah, mert Rousseau sohasem látta azt a megindító jelenetet, midőn a gyermek bevallott és megbocsátott hibája után, szüleivel kibékülve, édesanyja körül fonja karjait s bűnbánó szívéből a megkönnyebbülés édes könnyeit önti!

Természetes, hogy a büntetések folyománya, a jutalmazás is eltörültetik. Mert miért jutalmaznók meg a gyermekeket, ha jól is viseli magát? Ebben neki annyi az érdeme csak, mint a madaré, ha ártatlan. Általános szabály tehát: hagyni a gyermekeket, tegyen a mit tetszik. Megengedi ugyan Rousseau is, hogy eszébe juthat értékes tárgyakat összetörni s ezt maga sem tartja jónak. Már most találja ki, a ki tudja, mit ajánl Rousseau, hogy megakadályozzuk a gyermekeket a továbbirontásban? Mindenekelőtt olyan szobában kell tartani, a melyben semmi értékes nincs. Ez még megjárja; de hátha szükséges tárgyakat tör össze, butorokat például, vagy az ablakot? A mi a butorokat illeti, azért nem kell megdorgálni; úgy kell venni, mintha különben is magoktól eltörtek volna; hát az ablaktáblák? erre nézve

is eleinte csak úgy kell eljárni, mint a butoroknál; szó nélkül kell hagyni; hiba volna a gyermeknek magyarázgatni, hogy az ablaktörés költséget és alkalmatlanságot okoz; annyi volna, mint észére adni, hogy rosszat is tehet. Nem kell megcsináltatni az ablakot, hadd kapjon náthát. Furcsa egy apa lenne, a ki ilyes tanácsok után indulva, meghülésnek tenné ki gyermekét, mintha a meghüléssel nem még rosszabbnak tenné ki, mintha a betegség nem első lépés lenne a halál felé!

Természetes következmény, hogy a hol a nevelőnek nincs joga sem parancsolni, sem tiltani, ott az engedelmesség megszűnik. A gyermek, úgymond Rousseau, semmit se tegyen engedelmességből, hanem mindent csak szükségérvetből. Ezzel az embert teljesen szabadnak jelenti ki és kitörli a nevelésből azt az egyetlen dolgot, a mi az emberrel érezteti, hogy szabadsága másféle mint az oktalan állaté, azt az engedelmisséget, melyet, egy nála bezzeg különb moralista, szent Pál, az *észszerű engedelmisség* szép kifejezéssel jelöl meg.

Ki fogja azonban meghatározni, hogy az azt helyettesítő szükségesség fenforog-e vagy sem? A gyermek vagy a nevelő? Ha a gyermek, akkor megtörténhetik, hogy az már sürgősen beállt, mielőtt még a gyermek észrevette volna s fenyegető veszély esetén könnyen életébe kerülhet a mulasztás; ha ellenben a nevelő van erre hivatva s ha ennek nézetével a gyermeké nem egyeznék meg, szükségkép engednie kellene emennek, a mi aztán sokkal rosszabb az engedelmisségnél. Az erősebb uralma volna ez, mely előtt a gyöngébb reszketve hajol meg. Rousseau maga is kénytelen ezt bevallani »Elég, ha egyszer a gyermek tisztában van azzal, hogy

ő gyenge s te erős vagy és hogy ez ellentétből kifolyólag ő szükségkép hatalmadban van.« Ime, az ököljog morálja, az önkénytes engedelmesség helyébe állítva!

Igaza van Rousseau-nak, ha nem kíván előzékenységet oly gyermektől, a kit az engedelmesség alól fölmentett. »A cselédséggel szemben, úgymond, felesleges a *szíveskedjék* szó; ez tulajdonkép nem is egyéb, mint követelő kérés. Helyesebb azt mondani: »*Tedd ezt!*« Hogyan! Rousseau kizárja a cselédek a szabad ember fogalmából? A *szíveskedjék* kifejezés, habár csak külsőleg is, jogelismerés azzal az egyéni szabadsággal szemben, mely önkéntesen feláldozta a magát. *Tedd ezt!* a korbácsütésre figyelő barom színvonalára alacsonyít le. Jól tudom én, hogy a *szíveskedjék*-nek csak úgy nem lehet ellenszegülni, mint a *tedd ezt*-nek; de miért lenne eltiltva a jóindulatu és méltányos gazdának, parancszava érdességét szelidíteni azzal szemben, a kinek parancsol?

Eltörülni az előzékenységet, mint a mi alatt követelés rejlik: csak paradoxon; de megtiltani a gyermeknek, hogy örömét találja az alamizsnaadásban, ez rossz szívre mutat. Rousseau nem kívánja látni, midőn a gyermek kis kacsója a koldus kezébe hullatja fillérét. Megbotránkozással fordul el azoktól a családoktól, a hol a gyermekek jó magaviseletét, a szegényeknek adandó csekély pénzajándékkal jutalmazták meg. »A szegények belenyugodtak abba, hogy gazdagok is vannak a világon«, iszonyú mondás, mely igen könnyen arra készítheti a szegényeket, hogy belenyugvásukból egyébre ébredjenek, vagy ha több eszük van, hogysem ily ki-

hívásra hallgassanak, akkor a könyörületesség eltörülve s a szegénység még súlyosbbitva van!

Ne vezessétek a gyermeket templomba, mert valástalan lesz. Ne tiltsátok el a bűnt, ha nem akarjátok, hogy bűnös legyen. Ne tanítsátok semmire, mert csak tévedésbe hozzatok. Nincs szükség sem nyelvismeretre, sem földrajzra, sem történelemre, oldjátok föl a gyermeket minden kötelesség alól s vegyétek ki kezéből legnagyobb keserősége szerzőit: a könyveket!« *

Még néhány hasonló szabály — és *Emil* bővében van az ilyeseknek, — s Rousseau visszavitte az embert a maga eszményére: természeti állapotára, mondja ő; baromi állapotára, állítjuk mi. Mert ugyan minek nevezhető az a gyermek, a ki nem képes megkülönböztetni a jót a rossztól, a ki nem ismer engedelmességet s csak az erőszaknak enged, a kit nevelője nem visz Isten házába, a ki parancsszavában nem ismer méltányos mérsekletet azzal szemben, kit sorsa alája rendelt, a ki nem tanult meg: adni, az adás legmegindítóbb alakjában, az alamizsna-nyújtásban, a kitől elveszik a könyveket, hogy játékaiból egy órát se veszítsen és hogy, a mint Rousseau mondja, életkörét egyedül önmagára szorítsa: mi lehet az ilyen gyermekből, ha nem valóságos barom és pedig a legveszélyesebb fajtából?

Igaz, hogy egyszer valamikor Rousseau is megengedi, hogy könyvet adjanak a gyermekek kezébe; de nem akkor, mikor a gyermek lelkülete a testi nevelés bilincseiből kibontakozva, más tudásvágyat érez ébredni magában annál, a mely addig egy-egy játékszer vagy

* Mind e szörnyűségek szó szerint vannak idézve *Emil*-ből.

butordarab összetörésére ösztönözte. Midőn ébredni kezd benne az a hajlam az igaz keresésére, melyet a pogány Cicero az ember legmagasztosabb kiváltságának tekintett; midőn ösztöne megsugja, hogy annak a világnak ismerete, melyben él, szükséges boldogulására; midőn mutatkoznak a szellemfejllettség első jelei még a leggyermetegebb testben is: mind e jelenségek egy perczcel sem siettetik azt az órát, melyben végre Rousseau is megengedi, hogy olvasni tanítsák a gyermekeket. Ez a növendéke érzéki igényeire oly igen figyelmes s azok iránt oly engedékeny nevelő, siket marad a fiatal elme első mozdulataival szemben. De midőn Emil egy kis levélkét kap, melyben ozsonnára hívják, eljöttek látja a perczet: megkezdeni oktatását. Szeretné elolvasni a meghívót; torkosságának köszöni, ha megtanul olvasni.

Ha lehet valami meglepőbb az emberiség lelkiismeretén tett ennyi erőszaknál: bizonyára az a hang, melyen Rousseau mindezt elmondja. Honnan vette ő a jogot, ily felvállról beszélni a gyermekes apákkal? Miféle gyermekekről beszélhet ő? Fájdalom, ő nem ismerte azokat, a kiket legközelebbről szemlélhetett volna: saját gyermekeit! S mégis annyira sikerült neki a közvéleményt elaltatni, hogy találkoztak szülők, a kik önmagok kétkedtek gyermekeik iránti szeretetök őszinteségében, szemben azzal, a mit a magát utópiáiba ringató Rousseau-nál képzelt növendéke iránt láttak!

Egy minden addigi szokástól eltérő gyermekneveléshez, természetesen minden addigi nevelőktől különböző nevelő kellett. A nevelő, a Rousseau idejében csakúgy mint napjainkban, rendesen vagyontalan derék ember volt, a ki tisztességesen kereste kenyerét mások gyer-

mekének nevelésével. Művelt emberek közt a dolgok úgy folynak le, hogy a fáradság és a fizetés kölcsönös szolgálattétel színében tűnik föl. Rousseau olyan nevelőt talált föl, a ki nem kap fizetést. Daczára független helyzetének, daczára hogy maga is megnősülhetne és saját gyermekén próbálhatná meg paedagogiai lángesze hatását, pusztá barátságából más gyermekeinek a nevelésére szánja magát.

A nevelő rendesen, a mint akkor mondani szokták, az asszonyok kezéből vette át növendékét, de nem hatott be a női szentélyig. Az *Emil* nevelője munkához lát, még mielőtt növendéke világra jött volna. Ha nincs is épen jelen a szülésnél, nincs is messze s beleszólása neki is van.

De most jut eszembe: mire magyarázzuk azt a mulasztását Rousseau-nak, hogy nem rendeli meg az Emil anyjának, hogy maga szoptasson? Ő, a ki divatba hozta, a ki ösztöndíjakat tűzött ki a szoptató anyák számára, egy idegennek emlőjét adatja az újszülöttnak. A dűh, nem úgy tenni mint mások, annyira ment Rousseau-nál: hogy nézeteit mások által elfogadva látván, maga megutálta azokat.

A mint egyszer az Emil nevelője elfoglalta állását, nincs egyéb teendője, mint mindenben ellenkezőjét tenni annak, a mi addig szokásban volt. Azideig mindenki, szülők, dajkák, orvosok, abban a hitben éltek, hogy azok a kis elefántcsontból vagy kristályból készült csecsebecsek, melyeket a gyermekek fogzáskor rágesálnak, elősegítik a fogjövést. »A kemény testek érintése, mond Rousseau nagybülcse, bőrvastagodást idézvén elő, gátolja a fogak kihasadását. Megfigyelte-e valaha, mily mohó

vágygyal rágódnak a pólyás gyermekek a kemény kiscsontdarabokon, s hogy elhallgatnak, mihelyt szájokba kaphatják? Nem. Bevett szokás volt, tehát meg kellett változtatni. »Adjatok a gyermeknek egy kis faágat gyümölcsöstől és levelestől oda, vagy pedig egy mákfejet, melynek csörgését hallgathatja vagy egy darabka édesfát«, — mintha bizony az ág, meg az édesfa nem lennének kemény testek, vagy mintha a mák-fej ártatlan játékszer lenne.

Igen természetes, hogy az az ember, a ki vizsgálat alá vette előlegesen is az anyai tejet, melyet Emil születése után szopni fog, a ki ügyelt a fogzásra s vezette gyermekkorát tudatlansága utain, az fogja intézni házasságát is; ellentétben azzal a szokással, mely addig ezt a gondot a szülői teendők közé sorolta. Egy másik szintoly bölcs szokás azt kívánta volna, hogy az illető nő a család összeköttetési és ismeretségi köréből választassék és hogy a környékből való legyen. A nevelő azonban e részben sem akar úgy járni el, mint mindenki, s útra kel növendékével, messzeföldön háztűznézni. Rátalálnak végre a keresett nőre Utópia-ország egy zugában. A nő egészen megfelel az igényeknek; mintha csak a nevelő és növendéke számára lenne teremtvé. Emil szíve lobbott; Zsófi is meg van indulva; tetszenek egymásnak, szeretik egymást. A Zsófia szülői megegyeznek az Emil nevelőjével. Következik persze az esküvő. Következnék, ha szokás és józanész nem azt hoznák magokkal. A helyett, hogy összeadná őket, még három évig utaztatja Emilt a nevelő, »hogy a kormányformák különféle változataival megismerkedjék!«

Vége a két szerető szív újra egyesül s az egybe-

kelés napja ki van tűzve. A szokás úgy hozná magával, hogy az anya készítse elő leányát a helyzetén törtenendő változásra; egyedül az anya képes gyöngédsége és kiméletessége gazdag tárházában megtalálni az ilyen alkalom-megkívánta szűzies kifejezéseket. Ezt a feladatot is az Emil nevelője vállalja el. Ő osztogat a fiatal párnak tanácsokat a házasság-élet gyönyöreiben való mértéktartásra. Olvassa, a kinek tetszik, ezt a jelenetet, mely százszorta arczátlanabb a Rousseau által igen helyesen megrótt s akkor időben szokásos és a fiatal párok szemérem-érzetére legnagyobb mértékben zavarólag ható lakodalmi dévajkodásoknál. Képzeltetni, hogy Zsófi elpirul és legyezője mögé rejtőzködve hallgat; de Emil megharagszik és pattogni kezd, s ez még növeli a jelenet botrányosságát.

Nem lehet csodálkozni, hogy oly házasság, melynél a fiatal lány mellett az anyát s a házaspár mellett a gondviselést egy sophista helyettesíti, melynél az az ember, a ki megtiltja, hogy a gyermek előtt a bűnöket csak említsük is, nehogy bűnösökké legyenek, merészkedik a házasság-életben való mértékletlenségről tartani leczkét, kockáztatva az által, hogy épen vágyat költsön arra, mondom, nem lehet csodálni, ha az ilyen házasság rosszra fordult. Nincs veszélyesebb a regényesség és nyers érzékiség keverékénél. Az a Zsófi, a ki férjhez menetele harmadnapján, Emilje egészségére gondol s a Rousseau tanácsa szerint a férjben a szeretőt kiméli, azzal végzi, hogy házasságtörő lesz, méltó eredményeül annak a nevelési rendszernek, mely erőszakos arczultatása a természet, a szokások és a józanész minden törvényeinek.

VI.

A Vallomások utópiája.

Rousseau minden utópiái közt a legüresebb s egyszerűs mind legveszélyesebb az, melynek hőse ő maga. Értem a *Vallomások*-ban nyilatkozó utópiát. Hitte, hogy őszintén akarja magát lefesteni, hitte, hogy bir a maga és mások ismeretével, s hogy *Vallomásai* követendő példa gyanánt fognak szolgálni. Megannyi csalódás. Csalódott szándékaiban; csalódott önmaga és mások megítélésében; csalódott könyvének várt hatásában. Pedig sehol, semmi más művében nem fejtett ki nagyobb bűverőt arra, hogy vele érezzünk, szemeivel lássunk, elfogultságában osztozzunk és soha ékesen szólása nem volt annyira ment minden szónoki sallangtól. De az utolsó benyomás, melyet *Vallomásai* az olvasóban hátra hagynak, az, hogy mivel Rousseau nem ismerte önmagát, őszinte vallomásokat nem is tehetett, hogy, mivel nem ismerte azokat, a kiket könyvében festett, majd mindegyikéről torzképet adott; hogy végre, midőn azt hitte, hogy műve megírásával jót tesz, rossz példát adott.

Az az ünnepélyes magábaszállás forma, melylyel lelkiismerete kikérdezéséhez készül, az a nyilatkozata, hogy szívének legrejtettebb titkait fogja a közönség előtt feltárni, az olvasóban már eleve is a csalódás sejtelmét ébreszti fel. »Azon vagyok, írja mylord Maréchalnak, hogy leirjam életemet, nem külső életemet, mint mások teszik, hanem benső életemet, lelkemnek

életét, legtitkosabb érzelmeim történetét. Azt teszem, a mit előttem soha senki még nem tett, s nem teend valószínűleg utánam sem senki. El fogok mondani mindent, a rosszat, a jót, szóval mindent. Úgy érzem, hogy felárthatom egész bensőmet.« Ez, csaknem szószerint, a *Vallomások* bevezetése. »Oly vállalatba kezdek, írja itt, melynek a világ még nem látta példáját s mely nem fog követőkre találni. Szándékom, embertársaimnak egy embert a maga valóságában mutatni föl, s ez ember magam leszek. Egyedül én látok a magam szívébe, s én ismerem az embereket. Föllebbentem a fátyolt bensőmről, melyet te egyedül ismersz, oh Örökkévaló! Tárják hát fel hasonló őszinteséggel, trónod zsámolyánál, embertársaim is bensőjüket, s mondja csak egy is hameri: »Én jobb valék mint ez!« Gyónni készül és előre feloldja magát. El lehetünk készülve, hogy apologiát hallunk.

Az emberek saját apologiájukat nagyon különféle módon hajtják végre. A leghizelgőbb nem az, melyben az illető magát dicséri. Abban a rosszban, a mit magunkról mondunk, a legnagyobb hiúság lehet rejtve. Legyünk tehát óvatosak azzal szemben, a ki hibáit fitogtatja; a legkevesebb, a mit magáról tart, az, hogy többet ér nálunk.

Alig-alig bizhatunk még az oly vallomás őszinteségében is, melyet önmagunknak, az éj csöndében, hal-kan, tanu nélkül teszünk; alig vehetők még egy, magát a nyilvános gyónás lealázó tényének kitevő szent vallomásai is komolyan, oly nagy leleményességet fejt ki önszeretetünk hibáink palástolásában, olyannyira bálványozza magát a legyőzött és megalázott test, még

saját romlottsága felett öntött könnyárja és tépelődései közt is!

Pedig azok, a kik visszavonúlva és magánosan merülnek önszemlélődésekbe, a kik szívök megkönnyebbitését az oldó és kötő hatalom kezeiből várják, bizonyára erősen el vannak szánva, hogy önmagukba szállásukban és bűneik bevallásában őszinték legyenek. Amaz kimondhatja az igazságot, mert önmagán kívül senki sem hallja; s még ez sem történik meg küzdelem nélkül. A vezeklő szintén őszinte lehet, feltéve, hogy oly lelki atyára talál, a ki ebben elő tudja segíteni s a ki a lelki kibékülést kísérő vigaszt tartva elébe, képes tőle az önmegalázás terhes adóját kivívni.

S hiszek végre egy Szent őszinteségében, a ki nyilvánosan gyónik meg, Istent hiva föl tévedései tanujául és példát akarva adni az embereknek önmagábaszállása által. A mily gyanussá teszi Rousseau *Vallomásai*-nak bevezetése mindazt, a mi utána következik, ép oly bizalomkeltők a Szent Ágoston *Vallomásai*-nak már első szavai. Rousseau kegyeskedik az *Örökkévalót* hívni föl bíról, maga és embertársai közt, Szent Ágoston alázattal borúl le Isten színe előtt: »Nagy vagy Uram! és végetlenül méltó arra, hogy dicsértessél!« És azt az Istent, kinek segítségét hívja föl kezdetben már, hogy annál inkább biztosítva legyen az ál-szemérem kísértései ellen, jelenlevőnek képzei minden egyes vallomásnál; bizonyosságul hívja föl, hogy emlékezete nem csalta meg. »Igen, ilyen valék, jól emlékszem. Tekints szívembe, oh én Istenem! és lásd, hogy emlékezetem nem csal.« És mégis, ez az önmegalázás, ez az erősen föltett szándék, hogy semmit se állítson, a mit Isten tudása és tanúsága

szerint emlékének homályában bizonyosnak nem tart: nem akadályozta meg, hogy az önszeretet egy-egy nyilatkozata ne csúszszék be még gyónásába is. Egy hön szeretett barátja haláláról szólva, azt mondja *Vallomásai*-ban: »Az életet megutáltam; nem akartam tovább élni, önmagamnak félre apadva le; és mégis, rettegtem is talán a halált, félve, nehogy velem együtt egészen meghaljon az, a kit annyira szerettem.« * Később, *Retractationi*-ban, visszatérve e mondására, azt »inkább némi szóvirágnak, mint őszinte vallomásnak« tekinti. ** Csakugyan e mondása magán hordja a negélyezés némi nyomát. Maga is észreveszi ezt, mikor könyvét újra átolvassa és hibául rója föl. Kiáltó bizonyítéka annak, mily nehéz őszintének lenni, ha már az emberi gőgön, az önmagába-szállás által tett erőszak sem képes a vallomásokból kiszorítani a szellemeskedést, a mi pedig sajátlag nem egyéb, mint elménk kificzamult önszeretete.

De hogy lihessünk az oly ember őszinteségében, a ki előre is kétségbe vonja, hogy olvasója becsületesebb lehessen nálánál?

Ép azért, e kihívó dicsekvés daczára, félek, hogy alig lehet megvesztegetlen bírása saját bűneinek az, a ki már vallomásai kezdetén érdemet csinál magának abból, hogy mások még bűnösebbek lehetnek, mint ő.

Bátran verheti mellét, nem félhet, hogy a ruhája alá rejtett vezeklő öv szegei megvérezzék kezeit. Nem, nem, Rousseau nem utálja bűneit. A ki őszintén vádolja

* Et ideo forte metuebam ne totus ille moreretur quem multum amaveram. (Vallomások, IV. könyv, 6. fej.)

** Retractationum Lib. II. cap. 6.

magát, nem kezeli ecsetét oly kedvteléssel bűnei festésében s nem fog azok hatásának emelésére minden kigondolható változatokat keresni. Rousseau is, ha képes lett volna őszintén bánni tévedéseit, a legnagyobb szomorúsággal tekintett volna azokra, s közülök bizonyára csak azokat festi vala, melyek mások épülésére alkalmasok. De ő sokkal otthonosabban érzi magát bűnei társaságában, mint az emberek között. Lelkiismeretének és gőgjének küzdelmeiben mindig az utóbbié az utolsó szó. Megvannak az egyiknek rejtekhelyei, hová a másik soha sem hatol be.

Hogy a Rousseau vallomásai nem őszinték, annak valódi oka, önismeretének hiánya volt.* Önismerettel birni nem könnyű, még azoknak sem, a kik arra őszintén törekszenek. A legőszintébb akarat is csalódhatik és keresheti a hibát ott, a hol nincs. Ez gyöngesége, de egyszersmind dicsősége is az emberi nemnek. Az ember vágyik a mások becsülésére és nehezen tud belenyugodni, hogy ne legyen arra érdemes. Ebből ered ellenállhatlan hajlama, olyannak tekinteni magát, a milyennek mások által láttatni akar.

Ha valaki képes önismeretre törekedni s arra el is jutni, bizonyára az oly ember az, a ki nem fél másokhoz hasonlítani. De mit várjunk attól, a kinek előre föltett szándéka magát másoktól mindenben eltérőnek fes-

* Descartes szemei előtt az a szellem-typus lebegett, melyhez Rousseau hasonlít, midőn a *Lelki szenvedélyek* című értekezésében következőleg ír: »A kik legkevésbé ismerik magokat, szoktak legőszintébbek lenni és leginkább hajlandók, magokat szükség felett megalázni.« 150. czikk.

teni? Az ilyen ember nem keresi — ellenkezőleg kerüli önmagát. Így tett Rousseau is. Teljes hijjával az önismertnek, fölruházza magát oly tulajdonokkal, melyeket másokban nem lát, míg mindabból kivetkőzik, a mit másokban is föltalál; s odáig megy különczködési hajlamában, hogy nagyobb kedvteléssel szemléli önmagában azt a rosszat, a mi másoktól megkülönbözteti, mint a másokéhoz hasonló jó oldalait.

Hume, a kit csak a Rousseau-val való összezőrdülése előtti időből hozok föl bizonyságul, midőn még a keletkező barátság teljes varázsának befolyása alatt áll, Hume azt mondta a tervezett *Vallomások*-ról: »Azt hiszem, hogy Rousseau-nak komolyan eltökélt szándéka, hű képet adni magáról; de azt is hiszem egyúttal, hogy senki nálánál kevesebb önismerettel nem bír.« * Bizonyságul hozza föl erre, egészségi állapota felől táplált képzelgéseit is. Rousseau felettébb gyöngye testalkatúnak képzelte magát. »Pedig, úgymond Hume, egyike a leg-erősebb embereknek, a kiket valaha láttam. Tíz órahosszat ül egyhúzámban író-asztala mellett, oly kemény téli időben, hogy a legmegedzettebb tengerészek is félig megvannak fagyva.« Mások is voltak még egy nézetén Hume-mal. »Mig egész Európát gyöngesége és szenvedései hírével tölti el, írja egy szellemes ember, a ki gyakran látogatta meg Motiers-ben, én a legcsekélyebb gyöngélkedést sem észleltem rajta. Gyalogolt, mászkált, hamarabb ért föl a hegyek tetejére mint más, s kitűnő étvágyal tudott enni.« ** Több mint hatvanéves korában,

* Levél Boufflers úrhoz, 1766. jan. 19.

** D'Escherny úr levele.

bámulatba ejtette Bernardin de Saint-Pierre-t, oly meglepő kitartással birta a boulogne-i erdőt körülgyalogolni a nélkül, hogy sétája után a legkisebb fáradtságot érezte volna. Betegnek képzelni magát, mindennapos dolog oly embereknel, a kik önismeret hiányában szenvednek. A legtöbbször e jelenség a test túlságos előszeretettel ápolásának a következménye; Rousseau-nál ebben a közfigyelem magára fordítása utáni olthatatlan szomj nyilatkozik, mely nála oly erős volt, hogy inkább szeretett volna üldöztetésnek kitéve lenni, mint elfeledtetni. Gőgje úgy hitette el vele, hogy a világon nála nagyobb beteg nincs, a mint hitte, hogy erényesebb sincs. Mindig vagy rosszabb vagy jobb annál, a milyennek magát *Vallomásai*-ban festi, mindig kivetkőzve magából, soha egy perczig sem bir igazi önismerettel.

Nem lehet csodálkozni, ha nem ismerve önmagát, nem birt mások ismeretével sem. Mert ugyan az a szem, mely önmagunkra veti tekintetét, vizsgál másokat is: ha homályos e szem, mikor magunkra fordítjuk, nem fog tisztán látni akkor sem, ha másokra szegezzük. Mindamellett az egyes részletek Rousseau könyvében telve vannak gyöngéden vagy erőteljesen, de mindig mély értelemmel kifejezett igazságokkal az emberi természet felől. Helyenként a kitűnő moralista színvonalára emelkedik. A kiváló szellemesség elég arra, hogy az emberi természetet általánosságban kiismerjük és Rousseau nagyon szellemes ember volt; de csak jellemünk-nél fogva tudunk behatolni az egyéni ember ismertetébe. Ha jellemünk nem kelt bizalmat, tettetéssel és alakoskodással fogunk találkozni mindazoknál, a kik hozzánk közelednek. Kiismerni valakit, erre még az is

kell, hogy az illető maga jöjjön, titkainak félig feltárásával, segítségünkre. A legélesebb emberismerettel végre is az dicsekedhetik, a ki a legtöbb bizalomban részesült.

Rousseau legkevesbbé ismeri azokat, a kik mindennap megfordulnak nála. Úgy rémlik neki, mintha kezdetben nyílt arczuk elsötétülne; az eleinte őszinteséggel reá szegzett szemek most zavartan fordulnak el; semmi kétség, ezek ellenségek, kik békés külsővel lépnek fel, hogy annál könnyebben megcsalhassák. E báránybőrbe bújt farkasok minden esetre tört akarnak neki vetni. Fájdalom, a tört saját jelleme veti! Bizalmatlansága végre bizalmatlanná teszi a hozzá közeledőket. Azt hiszik, tévedtek és visszahúzódnak. Ha Rousseau után indulnánk, azt kellene hinnünk, hogy kortársai közül akárhányak nem volt más föladata, mint neki ártani s az a szégyenfolt, melynek bélyegét szenvedélyes tollával e miatt ezekre rá ütötte, letörülhetetlen lenne, ha egész életök folyama nem emelne óvást a rágalom legveszélyesebb faja, az ékesszólóan és jóhiszeműleg mondott rágalom ellen.

Azok a rosszindulatu tévedések, melyekbe Rousseau érett korabeli kortársaival szemben esett, gyanússá teszik fiatal éveinek kortársairól adott jellemzéseit is. Mindkét korabeli jellemzéseinek föladata ugyanaz, mint az ellentétes színezése a képeknél: nem egyébre valók, mint hogy annál rikítóbb színben tüntessék föl a maga és mások közötti különbséget. A *Vallomások* és az *Új Heloise*, mind a kettő regény; csak hogy az élvezhetőbb a kettő közül az, a melyik való-történetnek adja ki magát.

Mikor Hume-nak azt mondta, hogy önmagát és másokat készül természet után festeni a *Vallomások*-ban, kettős káprázat martalékaul esett: könyvében nem ismerünk sem rá, sem magunkra; sem a magunk, sem a Rousseau érdekében, nem hiszszük el, hogy erényes lehessen annyi aljasság és oly aljas, annyi erény mellett. Ha Rousseau, a magáról festett kép ocsmány oldalaihoz hasonlított, nem hasonlíthatott annak szép oldalaihoz. A mi pedig magunkat illet, sem oly eszevesztettek nem vagyunk, hogy drága énünket bálványozzuk, sem oly botorok, hogy azt megvessük, s ha nem kívánunk oly magasra emelkedni mint ő, ahoz sincs kedvünk, hogy oly mélyre süljedjünk alá.

Az emberséges Ginguené a *Vallomásokat* olvasva, lelkesülten kiáltott fel: »Az ember szinte magára ismer!« Beszéljen csak a maga nevében. Egyébiránt a divat és jó politika így hozta magával 1791-ben. Akkor készültek Rousseau-t Istennek jelenteni ki. Részemről csak egy faját ismerem az embereknek, a kik törik magokat, hogy a *Vallomások* Rousseau-jához hasonlítsanak: az utópistákat.

A mi a *Vallomások* által a világnak adott jó példát illeti, egyetlen megjegyzésre szorítkozom. Kis szellemek kedvet kaptak utána, a magok nagyizolását megkísérteni, olyanokat vallván be, a mit sohasem tettek; a nagy szellemeket pedig arra serkentette a Rousseau könyve, hogy gögjüket ama csalárd bálványok egyikének tekintsék, melyeknek a karthagóiak feláldozták mindazokat, a kik szerencsétlenségükre velök egy időben jöttek a világra.

VI.

Hogy lett Rousseau utópistává?

Ha valamely nemzet kebelében az utópiákon kapkodók elszaporodnak s bizonyos tekintélyre vergődnek: bátran elmondhatni, hogy ott az erkölcsi érzet hanyatlóban van. Az utópiára való hajlam, abban az arányban nő, a melyben a kötelességérzet apad. Ott, a hol a képzelgők száma növekvőben van, biztosra lehet venni, hogy a közerkölcsiség színvonala alább szállott.

Az utópiák után hajhászó szellem valódi kútfeje nem a jobbra törekvés velünk született vágyában keresendő, melyet igen derék emberek is éreznek, kik képesek magoknak tiszteletet s a társadalomban, melyben élnek, viszonylagos boldogságot vívni ki; hanem keresendő az az abszolút tökélyre való dühös vágyódásban, melyre azok vetik magokat, a kik nem akarják a mindenki által megszerezhető jóval beérni. Nem elégedve meg Isten adta lelkiismeretökkel, egy nemét a mondva csinált lelkiismeretnek erőszakolják magokra.

Ha egyszer egy különben szellemes embert, tévedései és hibái, restséggel párosult nagyralátása, kitartás hiányában abbahagyott tervei és megbánás nélküli csüggettsége a tehetetlenségek legveszélyesebbikének, az önmagán segíteni nem tudásnak karjai közé vezettek: el lehetünk készülve arra, hogy e helyzetéből a leghatározottabb és legtürelmetlenebb újító képében igyekszik

szabadulni. Még megjárna, ha megelégednék azzal, hogy mindent rossznak tartson; de szerencsétlenségre, mindig tud annak helyébe nem jobbat, hanem valami tökéletest ajánlani. Egész serege áll föl erre azoknak, a kik saját hibájokból jutottak kedvezőtlen helyzetbe, tapsolva az új találmánynak; és e tömeg, ha védelmi állást nem foglalunk el vele szemben, képes rárohanni az egész társadalomra, boldogítandó azt, akaratán kívül is.

Rousseau-nál sem volt az utópia szellemének más kútfeje. Bizonyára nála a szellemi tehetségek magas mértéke nem hiányzott, de hiányzott az a tehetség, mely képesítse, munkálkodása gyümölcseiből a maga részét kivenni. Ne kicsinyeljük e tehetséget: e tehetségnek alkalmazása az, a mi a társadalmakat fentartja; ebben rejlik a tulajdon és a családfenntartás eredete, ebben az ember becsülete. Határozottság, türelem, kitartás; sok aprólékos kötelességnek és alkalmatlanságnak, mint önmagunk és mások egyéni szabadsága biztosítékának elhordozása; az elkedvetlenedéstől való őrizkedés, ha mindjárt nem is sikerül minden; a sikerre való törekvés legnagyobb nehézségeinek bátor elvállalása; a tehetségeink iránti tisztelet kivívása magunktartása által: mind ez nem csekély feladat s könnyen kimagyarázható, miért találják kényelmesebbnek az utópiák emberei a tökélyre való vágyódást. Rousseau nem volt elég erős e nagy feladatra, azért dobta magát az utópiák karjai közé.

A nélkül, hogy életének, saját kifejezése szerint: *ocsmányságaiban* turkálnánk, elég ha egy vonást jegyzünk fel, mely minden egyebet megmagyaráz; e vonás: a kötelességteljesítés iránti ellenszenv. Rousseau nem

mulasztotta el ezt bevallani. Kijelenti azt is, hogy hálátlan; a háládatosság gyűlölete ellenségévé tette őt mindazoknak, a kik lekötelezték. Valahányszor valamely tévedéséből az egyetlen ki-út a kötelesség-teljesítés lett volna: mindannyiszor benne rekedt s még mélyebben gázolt a süppedékben. Nem egyéb ő, mint azon emberek egyik legkiválóbbika, a kik semmi nyűgöt nem akarnak viselni s kik sérthetetlenséget kívánnak maguk részére oly társadalomban, melyben minden kötelesség a mások vállára nehezedik. Ezt, a »falusi morál« nyelvén, az önzés cynismusának hívják.

Alig pár nap, hogy az emberi szív legfőbb és legszebb kötelessége ellen vétett s már képes volt nyugodt kedélylyel, lelkimardosás nélkül lépni a világ elé, mint korának reformatora. Miután elkövette a hibák legmegbocsáthatatlanabbikát, szülemlett meg agyában az erényesség ama felbuzdulása, melynek mámorában harczra kelt minden ellen és oktatni akart mindenkit. Miután lábbal taposta azt az elvet, mely az emberi társadalmak fentartója és megörökítője, vetette papírra egy képzelt társadalom alapeszméjét, melynek végczélja az élvezet, eszköze az erény. Végzetes adat! Mikor Rousseau megírta híres értekezését a tudományokról és szépművészetekről, akkor már átadta volt őt gyermeke közül az első, a mint ő fejezi ki magát, a *nyilvános nevelésnek*.*

Felesleges kutatni, ha vajjon célja volt-e eredetileg, mint Marmontel állítja, Rousseau-nak a tudományok és szépművészetek védelmére kelni s annak esz-

* Ez értekezést 1749-ben írta. Legidősebb gyermeke 1746—47 telén született.

méje, hogy támadólag lépjen fel ellenök, Diderot által sugalmaztatott e? A társadalmi törvények legfőbbikét megszegvén, természetes, hogy hadat izent a társadalomnak. Ténynyel állunk szemben, mely egyfelől jelleme sajátságából, másfelől ábrándokat hajhászó szelleméből magyarázható ki. Mihelyt az utópista elszalasztotta a perczet, melyben megfelelő állást foglalhatott volna el a társadalomban, ha látja, hogy helyzete határozottan kétes, mások előtt gyanus és önmagában czéltalan, nem fog késni reformatori törekvésekkel állani elő és megbosszulni magát azon a társadalmon, mely elmulasztotta őt, hozzájárulása nélkül boldogítani.

Innen van, hogy Rousseau elég vakmerő kora elleni panaszába saját gyermekeinek kitasztását is belefoglalni. A két idősebbért a felelősséget a társadalmi környezetében uralkodó morálra hárítja. Ismert, úgymond, igen derék embereket, a kik dicséretben részesültek azért, hogy ugyanezt tették. Ez csábítólag hatott reá is s hogy a divat szerint tegyen: *»Könnyű szívvel határozta el magát, hogy ő is a talált gyermekek számát szaporítsa.«* Más három gyermekének eltasztására, állítólag más indok vezette. *»Azt hitte, úgymond, hogy polgári és apai kötelességet teljesít, és hogy a Plato köztársasága tagjának tekintheti magát.«* Az ember, ezt hallva, hajlandó lenne bizonyos mértékű elmebeli tébolyt tenni föl nála; de egy, sokkal a *Vallomások* előtt kelt levél, megadja a történet tulajdonképi kulcsát: *»Czélja volt, írja, kivonni gyermekeit a társadalom behatása alól, mely belőlök czizmatisztitót vagy zsványt nevelt volna s mely védelmét csak aljas tettek árán bocsátja áruba.«* S hozzá teszi még: *»A gazdagok, az önök rendje*

lopja el az enyémtől gyermekeink kenyerét.« * Ime, hogy akarja elfeledtetni az utópista a szívtelen apát; van e kegyetlen szavakban valami abból a bosszusból, melyet az az ember érezhetett, a kiből még elég tisztességérzet maradt arra, hogy a düh bizonyos nemével kapaszkodjék a botlásait fedező téveszmékbe.

E furcsa jóhiszeműség tévedésbe tudott hozni még igen kitűnő elméket is. Így, Bernardin de Saint-Pierre, Rousseauról irt egy essai-jében, eljárása igazolására, különbséget állít fel a társadalmi jellem és a természeti jellem közt. »Rousseau-nak természetes jelleme, úgy mond, az őszinteség, a mások iránti bizalom és a nagylelkűség volt; kilépve a világba, magára ölti ott a társadalmi jellemet; gyanakvó lesz, aljas, vad és gyáva.« ** Bernardin de Saint-Pierre elmélete az egyik utópista védbeszéde a másik mellett. A társadalom módosíthatja a jellemet, megváltoztatni nem fogja soha. Mindennap hallhatjuk erről vagy arról: Ép olyan az életben, a milyen az iskolában volt; felnőve is megtartotta a gyermek jellegét. E mellett bizonyít a tapasztalás; csak az utópista szemeiben válhatik a nyílt kedély bizalmatlanná, kérgessé az érző szív, gazemberré a becsületes ember, embergyűlölővé az emberbarát. Nem, sohasem létezett társadalom, mely ennyire megrontsa, vagy ennyire kivetkőztesse természetéből az embert; nem, még a római társadalom ama vészes napjaiban sem, midőn egy Tacitus, biztosítandó magát a Domitián besugóitól, lezárhatta ajkait és elnyomhatta gondolatait, mint elrejtí aranyát

* Levél de Francueil-néhez, 1750. apr. 30.

** Essai sur J. J. Rousseau.

a békés polgár, ha ellenséges hadak borítják a haza földét, de szeplőtlenül megőrizte azt az erkölcsi érzéket, melynél fogva »az ókor legnagyobb festője«, * annak egyszersmind legnagyobb moralistája is.

A tizennyolczadik század ép oly kevésbé járult a Rousseau elaljasításához, a mily kevésbé vette ki gyermekei szájából a falatot. Oly társadalom, melynek rendes menete az lenne, hogy a becsületes ember becstelenné váljék, s melyben az, a ki komolyan akarja, ne kereshetné meg kenyerét, huszonnégyszáz óráig sem állana fen. Lehettek idők, mikor a munka kevésbé jövedelmező, hálátlanabb és bizonytalanabb volt; de az akkor is a társadalomnak csak tökéletlenségéből, nem szándékos hibájából eredhetett, s ennek mintegy igazolásul az emberek türelmesebbek voltak. Szintígy a morál is támaszt lelhetett a közerkölcsökben, az emberi természet a nevelésben, de az egyiknek szabványai, a másiknak szózata, minden időkben elég hangosan szóltak annak, a ki füleit be nem dugta; és sem a közerkölcsök meg nem akadályoztak soha senkit abban, hogy becsületes ember lehessen, sem a nevelés nem mentett föl senkit a természet törvényei meggyalázásának bűne alól. Elég bűn nyomja úgyszólván a tizennyolczadik század lelkiismeretét; ne tetézzük annak súlyát még azzal a váddal is, hogy egy kiváló szellemű, s ennél fogva a derék családapa helyét méltóan betölteni hivatott férfiú természetes jellemét erőszakosan kicserélte volna a társadalmi jellem oly sajátságaival, melyeknek sugallatára képessé vált saját

* Ezt a címet adja neki Racine.

gyermekait, az emberek könyörületességére bízva, a világba kitaszítani.

E szerint, oly fiatal kor, melynek folyamában egymást követik a hitehagyás, a lopás, ártatlanok elárulása. a baráti kötelesség megtagadása egy elhagyott beteggel szemben, az a szennyfolt, mely a szeretője által kitartott férfi homlokára van ütve; * oly férfi kor, mely a hibák legnagyobbikával nyilik meg; és végre talán némi elmezavar is: ime, ezen a talajon tenyészett az utópia ama szelleme, mely erőteljes logika és ragyogó ékesszólás által támogatva, képes volt annyi embert félrevezetni, e félrevezetettek között annyi áldozatot megejteni s a tökély utáni kapkodás örületes szenvedélyében, annyi elérhető jót megakadályozni!

Ez ékesszóláson, Rousseau ez egyik legfényesebb oldalán, is meglátszik, még művei legjobb részeiben is, a szellemi emelkedettség és a köznapi szív az a vegyülete, mely az utópiák híveinek mindegyikénél sajátos. Erőteljes irányában van valami pórias. Az az egy elég erről helyes fogalmat nyújtani: miként öltözködött a híres szerző, az naptól fogva, hogy hirhedt reform-munkáját megkezdette: szinte látjuk azt a kerek parókát, s a szokásos kardnélküli polgári ruhát, melyet az erény jelmeze gyanánt öltött fel.

Emelkedett gondolatok nem járhatnak büntetlenül karöltve alacsony hajlamokkal. Ritkán esik meg, hogy menttek maradjanak attól, a mit a köznapi szívek föl-

* »Óhajtottam volna újra találkozni vele, úgymond, nemcsak anyagi fentartásom érdekében, de még sokkal inkább szívem vágya szerint is.« (Vallomások, I. rész, 6. könyv.)

lendülésének lehetne nevezni: az üres szóvirágok alkalmazásától. Valamint az erényeknek, melyekkel Rousseau reformja után hivatkozott: bizonyos nyugtalan és nyers színezete van, mely inkább a hiúsága és nézetei közt létrejött kiegyezés, mint a férfias elhatározás és komoly megfontolás bélyegét hordja magán, — úgy irányának nem egy sallangos fordulata, a legszebb részeknek is nem egy elnyújtott körmondata, arra engednek következtetni, hogy nála is erőfeszítésbe kerül a föllendülés, és hogy magasztos gondolatai légkörébe nem képes teljesen fölemelkedni.

A Rousseau ékesszólásán meglátszott az önismeret és a mások ismerete hiányának a nyúge. Hiányozván nála az önismeret, magát szenvedélyesebbnek és jobbnak képzelte, mint valósággal volt. E tévedéséből ered a szókba öntött ama mesterkéltnél tűz, melylyel érzelmességét s az a sok erőszakolt hasonlat, melylyel erényes felbuzdulásait igyekszik festeni. Innen azok a kiczirkalmazott fordulatok, gyakori szembeszökő kitérések, s az az egész munkán átvonuló kinos erőlködés, mely hidegen hagy, mert e látszólagos melegség csak mesterkéltnél. Mindez elragadtatást és lelkesültséget színlelő képek, nem egyebek viasz-szárnyaknál, melyek nem bírják az író fölülemelni a földön.

Az emberismeret hiánya, folyvást kívül tartja Rousseau-t az erkölcsi igazság határain. Azt a keveset is, a mit helyesen tud megítélni, *a medvék e királya*, mint d'Epinau-né szellemesen elnevezte, ha olykor olykor kidugta nyugtalan fejét remetelakából, csak a szenvedélyek által elvakított szemmel és magánya-szülte tájékozatlansággal láthatta. De hogy is lehetett volna helyes

felfogása az emberekről? Hisz sohasem tudta higgadtan nézni őket; vagy szenvedélyesen szeretett, mint Diderot-t, vagy szenvedélyesen gyűlölt, mint Hume-t; az igazság középútját sohasem találta el, mert szerinte az igazság, szenvedélyeinek leplezetlen nyilvánítása volt. Bár egykor kitűnő moralista maga is, egy sincs moralistáink közt, ki az emberi természet felől annyi megtámadható eszmét vetett volna föl, anélkül, hogy legalább eredeti eszmék lettek volna.

Ez az, a mi különösen az *Emil* olvasását oly fárasztóvá teszi. Ritka eset, hogy Rousseau azt az örömet nyújtja olvasójának, hogy magára ismerhessen. Az embert bántja ez a könyv, úgy érzi magát, mint valami tolakodók társaságában, a kik mindenféle reá nem tartozó dolgokról fecsegnék. Ugyan mi csábító is legyen abban, ha minden lépten-nyomon azt kell hallanunk: »Eszetekbe ne jusson, hozzám hasonlítani akarni«; vagy változtatás kedvéért: »Ne feledjétek, hogy jobb vagyok nálatok.« Mennyivel jobban tudott hatni La Bruyère, midőn így szól *Fellelmrajzai*-ban: »Csak azt adom vissza a közönségnek, a mit tőle köcsönöztem.«

Midőn Rousseau életében és műveiben az utópiák szellemének okait és hatását fürkésztem, nem személye ellen akartam támadást intézni. A támadás nem igazságszolgáltatás, s talán az, a ki annyit szenvedett mint ő, pusztá igazságnál többet is érdemel. Szenvedett saját hibájából és szenvedett ártatlanul is. Elszigetelten élt az ellenségeitől való félelem s a jóbarátok elvesztése fölötti bánkódás tépelődései közt; egyedül önmagát szeretve és arra íteltetve, hogy sohase éljen békében, még azzal az egygyel sem, a kit szeretett. Még a dicsőség is az üldö-

zés alakját öltötte föl vele szemben; elégtelen levén arra, hogy feneketlen önhittségét kielégítse, nyugalmanak legnagyobb ellenségévé vált. Mennél mélyebben pillantunk életébe, annál nagyobb szánalmat érzünk iránta. Eleget ártott ő magának saját hibáival; ne forduljunk még mi is saját fegyvereivel ellene.

De mennél indokoltabb az elnézés személye iránt, annál nagyobb tévedés lenne eszméiért lelkesülni. Ha egy író hírnevét az elérhetetlen tökély ábrándja utáni nyargalással szerzi meg, mely türelmetlenekké tesz a mások fogyatkozásai iránt, míg a magunk hibáit leplezi vagy szép színbe öltözteti; oly utópiákat hirdet, melyek utálatot keltenek minden kormányforma iránt és erkölcsi életünkben a helyzetünkhöz mért erények gyakorlását lehetetlenné teszi; az ilyen íróval szemben, kiméretleneknek kell lennünk. És ha ez üres eszmék szülőanyja, egy a becsület és az emberi természet ellen elkövetett hiba volt, akkor újjal mutatva azokra, kötelességünk ezt megbélyegezni. Oly idöket élünk, midön a francia társadalomra nézt felettébb fontos tudni, hogy valamennyi rendbontó eszmét hatvan év óta a »legjobb« ábrándjának e szelleme szülte meg, mely maga is oly óriási tévedésből vette eredetét, hogy majdnem a keletkező örültség szolgál mentéseül. Igen sokan vannak, kik osztotznak nézetemben. Ha e soroknak sikerül megerősíteni őket hitükben, könnyű szívvel fogom elviselni azok rosszalását, a kik a tehetőség feltétlen jogát vallják s az írókat az emberiség fölébe helyezik.

VIII.

A Rousseau műveinek maradandó szépségei.

Rousseu-ban az író hibái hasonlítanak az ember erényeihez: ragadósak. Számos utánzója is akadt. Iskolát és egyszersmind felekezetet alapított. Ez utóbbinak tagjai a mult század végén előbb emberbaráti elvei hiresztelésével léptek föl, azután vérbe fulasztották a nemzet egyik felét, a másik iránti szeretetből. Semmi kétség, ma is vannak örököseik. Századunk sajátos elbizakodása, az utópia ama szelleme, melyet a forradalmak feloldottak fékeiből, ma is számos hívőt szerez a *Társadalmi Szerződés*-nek, még azok közül is, a kik nem olvasták. Társadalmi betegség ez. Hajdan titkolták: Rousseau meggyőzte a nagy tömeget, hogy a beteg egyszersmind orvos is; azóta kérkednek vele.

A nevét viselő iskola egészen egyéb, mint felekezete s vannak utánzói közt olyak is, a kik nem hivei. Ezek a mesternek azt a hivalkodását utánozzák, mely szerint élénkebben tud érezni mint mások. A hidegen feltálalt nagy szenvedélyek iskolája ez; könnyek a papi-ron s oly regényes lelemények, melyekben az író csak szavakkal festi azokat az elveket, melyekre maga képtelen.

Utánozták még Rousseau amaz önbálványozását, mely magában még a hibákat is szereti s a nyilvános gyónás ama nemét, mely csak az önteltség legkellemesebb foglalkozása. Hányan képzeltek magokat a világ

központjának! Szerencsétlenségre, még kitűnő elmék is utánzásra méltónak találták a példát s az újabb időkben sok kitűnő egyéniségnek lett gyöngéjévé, nagyobbra becsülni különösségeit jeles tulajdonainál, tévedéseit bizonyos dicsfénynyel vonni be és inkább a kíváncsiság, mint a helyeslés sikerét keresni. A szellem a tizenhetedik században az igazság szolgálatában kereste hivatását; a tizennyolczadik században önmagában kezdett gyönyörködni; a tizenkilencedik században, hála Rousseau-nak, odajutott, hogy nagyobbra becsüli magát az igazságnál s kevesebbre a zajnál, a melyet üt.

A mit azonban nem utánoztak Rousseau-ban, hibáinak fényoldalai. Két ember volt megtestesülve benne: az utópista, a kinek köszönheti minden fogyatkozásait; és az az ember, a kiben érzelem volt, bár azzal hivalgott, hogy egyedül csak benne van; s volt emberszeretében talán valódi jóság is. A természetes szenvedély s az igazi jóság sajátos vonásai, gyöngéd és erőteljes színben tündökölnék művei nem egy lapján, hol teremő erejének utánozhatatlan báját ragyogtatja. E szép lapok örökítik meg nevét. Örökké fog élni neve mindabban is, a miben kortársaival szemben az utókor neki adott igazat. Az nem jó kérdésbe, hogy nem lelkiismerete és nem józan esze, hanem az ellenmondás szelleme és a különczködési düh irányozta figyelmét korának bizonyos tévedéseire; elég, hogy erélyesen rájok mutatott, ékeszólóan küzdött ellenök és legyőzte azokat. Az igazságok, melyeket sikerrel védett, vagy újra kivívni tudott, az által hogy ma már törvénykönyveinkben vagy bevett szokásainkban foglalnak helyet, időszerűségeikből mit sem vesztek, sem az ékesszólás ama hevéből, melylyel

azokat kifejezni tudta. S ha mindjárt az általuk előidé-
zett tények felfüggesztve vagy épen megsemmisítve len-
nének is s ha gyakorlati igazságokból ismét csak elmé-
leti igazságokká válnának is: helyet foglaltak már az emberi
szellem maradandó vívmányai s örökös hitczikkei közt.

Egyébiránt Rousseau nem annyira új igazságok föl-
derítésében, mint inkább régieknek felújításában tündök-
lik, emelvén érdemét az időpont, melyben védelmökre
kelt s a védelemnek szépsége. Így, midőn a természeti
vallás mellett tör lándzsát kora anyag-elvűségével szem-
ben, nem mond semmi újat, a mi egyébiránt csak elő-
nyére szolgál; de vannak dolgok, melyeknek felújítása
becsesebb, mint föltalálása; s a savoyai lelkész hitval-
lása ezek közé tartozik. Istenről és lélekről beszélni
annak a századnak, melyben a nagy tömeg mind ebben
már alig hitt, midőn kiváló szellemek fitogtatták istenta-
gadásukat és egy Voltaire, Istenben nem látott egyebet,
hathatós rendőri intézménynél: jó cselekedet és a láng-
ész ihlete volt. Rousseau soha sem írt emelkedettebb és
tartalmasabb valamit, mint e szép lapok. Támaszául szol-
gált, mintegy vezérelte e munkájában az emberiség lelki-
ismerete, mind az, a mit hibái és illusiói érintetlen hagy-
tak a saját magáéban, és mind az a mi tiszta világosság
valaha szellemébe hatolt. Nem is törekedett a kérdést a
tizennyolczadik század sekélyes bölcselmi érveivel oldani
meg, sem azzal a gúnyorral tárgyalni, melylyel ily tár-
gyak felett akkoriban élceltek; nem irt vita-iratot; csak
leborúlt és imádásba merült.

Soha emberi elme, isteni teremtményének trónja elé
magasztosabb áldozattal nem járult. Igaz, hogy a leg-
magasztosabb áldozat is messze marad az őszinte hit

és az igazi keresztyéni szeretet legigénytelenebb ténye mögött; de ha már vannak szellemek, kik nem képesek szívök érzelmei szerint vallásosak lenni, nem kell-e hálát adnunk Istennek, hogy végetlen jóságában tetszett neki, magát az ilyeneknek is kijelenteni, egy Descartes logikájának, egy Rousseau érzelmeinek hatalmas erejében. A tizenhetedik század legszelídebb keresztyén lelke Nicole, ki arra intett, hogy ne vessük meg az Isten létezésének bölcselmi érveit se, a savoyai lelkész hitvallásának első részét bizonyára helybenhagyta volna. E ragyogó lapok hatása jótékony, mint a *Phaidon*-é és a *Tusculumi fejtegetéseké* * s ha Rousseau némi előnyben van, az érvek erejét és az érzelmek emelkedettségét illetőleg, Plato és Cicero fölött, azt ama keresztyén szellemnek köszönheti, melyet műve második részében megtagadott.

Még egy tekintetben volt Rousseau-nak nagyon igaza, hogy nem járt egy úton korával. A tizennyolczadik században nem igen szerették a természetet. És talán semmi sincs, a mit, minden különczködési vágytól menten, Rousseau jobban szeretett volna. Pedig ebben látszott legkülönczebbnek, oly korban, mikor az emberek inkább szerették a szalonokat, mint a virágos mezőt, inkább a gyertyák fényét, mint a nap ragyogását; mikor csak azért mentek falura, hogy háboríthatlanabbul dolgozhassanak valamely bölcselmi művön, vagy szindarabokat játszassanak. De ő öntudatlanul látszik vinni e különcködést, és nem is vitte túlzásba. Künn a zöld réteken bolyongva, fűvész-szelenczéjével oldalán, feledi szerepét, feledi ellenségeit. Egészen a bokrok tövében lelt kis virág szemlélé-

* *Tusculanae questiones*, Cicero bölcselmi műve.

sébe merül, mely másnap növénygyűjteményében foglaland helyet. Soha sem irt igénytelenebb, sem bájosabb valamit, mint e botanikus meglepetései s örömei! Leírásai nem hasonlítanak azokhoz a képekhez, melyeken a festő minden fényt önmaga körül központosít s úgy állítja magát, hogy a vidék bármely pontjáról nézve, egyedül az ő alakja legyen szembetűnő. A képzelődés mely minden más művében megrontotta előtte a valót, itt azt csak még vonzóbbá tette szemeiben. Így neki is voltak boldog órái, mert ez órákban gyermeteg kedélye került felyül, s mert megvolt benne a képesség, hogy abban elmerüljön.

S mily szép lapokat köszönhetünk még annak az ellenmondási szenvedélynek is, mely önmagát sem kíméli. A hírhedt újító, kinek elve volt, hogy előtte mindenki csalódásban élt, soha sem fejti ki írói tehetségét ragyogóbban, mint mikor, tudtán kívül, mindenkitől elismert igazságokat hirdet, s kevély ábrándjai egéből a tapasztalat és a mindennapi gyakorlatiság nyelvéhez tér vissza. Ilyenkor a hamis nézetek, az illusiók, az utópiák szőrszálhasogatásai mellett, a részletekben ezer és ezer igazságot mond, melyek amazokat meghazudtolják; az emberi szívet. bölcselmi nézetei számára önkényesen formáló s a növendéket a nevelő kedvére idomító moralista mellett, ott van az egyetemes morált valló moralista is, ki mintegy titokban vegyíti a legtisztább búzaszemet a másik hamis bölcsészetének konkolya közé. Vitájához érveket és rendszerének bizonyítékokat keresve: oly igazságokra bukkan, melyek alkalmasak felvilágosítani másokat az ő tévtanai felől; maga szolgáltatja ki a fegyvert a maga leverésére.

De ez mindig veszélyes kísérlet; s a Rousseau olvasói ingadozva, mint maga is, a való és a hamis közt, nagyban kockáztatják azt, hogy nem bírják megtalálni az igazat. Annyival inkább, mert a Rousseau sophismái a legtetszősebb két alakban jelennek meg: vagy mint szenvedélyeinknek vastag legyezése, vagy mint mentegődzés az elmulasztott jó és az elkövetett rossz miatt. Rousseau-t olvasni, mindig egy bizonyos neme a megkísértetésnek. Tanulást csak ritkán nyújt, néha elbájol, mindig izgat. Azoknál, a kiknek erkölcsi érzete ellen tud állani az élvezés jogosultságáról felállított tanainak, az egyén mindenhatóságát valló politikájának, az ember természettől ártatlan voltát és a társadalmak erkölcsileg megrontó hatását hirdető kettős káprázatának, az ilyeneknél mondom a benyomás, mit Rousseau olvasása hátra hagy, némely vonzó emléken kívül, elszomorító vegyülete lesz a fénynek és árnyak, az igaznak és hamisnak, a nemesnek és az aljasnak; s mindez oly művekben, melyek a rossz szellemet még rosszabbá, de a jót nem teszik jobbbá. Rousseau nagy író és neve nagy név; de ha van rangfokozat azok közt, a kik fölül állnak minden rangfokozaton, a nagy nevek és nagy írók között neki az utolsónak kell lennie; és műveinek dicsősége mindenha azokra az irodalmi művekre fog emlékeztetni, melyekről nem tudjuk, az erkölcsi világ feletti uralomért küzdő két erő közül melyiknek tettek nagyobb szolgálatot, a jónak-e, a rossznak-e?

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

I. Az *Encyclopédia*. — II. D'Alembert. — *Értekezés a tudósokról*. — *Az akadémia tagjainak dicsérete*. — *Az Encyclopédia bevezető beszéde*. — III. Diderot. *Az encyclopédikus iskola szelleme*. *Hatása*. — IV. Bernardin de Saint-Pierre. — *Természet-tanulmányok*. — *Pál és Virginia*. — V. Chateaubriand. — *René*. — *A keresztyénség szelleme*. — A két régiség újból érvényrejutása. — Új irányok a francia irodalomban. Mivé tette Chateaubriand-t a politika. — *Emlékiratai*.

I.

Az Encyclopédia.

Ha sikerült jól megértetnem könyvem eszméjét, senki sem várhatja, hogy hely jusson benne az *Encyclopédiá*-nak. Az *Encyclopédia* nem könyv, hanem cselekmény. Senki sem fog abban irodalmi igazságot és marandóságot keresni. Összes tartalma vagy kijavítás, vagy egészen újra dolgozás alá került. Polemikus mű lévén, a nagy zaj mellett oly mulandó is volt, mint az e fajta művek rendesen. Az általános történelemnek lesz feladata ítéletet mondani e vállalatról, mely némelyek szerint nagyszerű eszme, mások szerint nagy elbizakodottság volt, mely az emberi ismeretek összegyűjtésének álarcza alatt, kikötött az egész multtal azonkép, a mint Perrault

és Lamotte kikötöttek volt Homér-ral; oly ellentétes, oly féktelen elemekből összeállított mű, hogy még keletkezése idejében is s még azok is, kik mint vállalatot pártolák, megtagadták mint művet és Bábelnek nevezték. Mint a Voltaire *Értekezése* a nemzetek erkölceiről és szokásairól, úgy az *Encyclopédia* is inkább vita — mint megállapodott ítélet tárgya fog lenni örökké. A szerint, a mint a történetíró a rombolás útján való haladás vagy a békés javítás általi fentartás eszméjének ad elsőséget: az *Encyclopédia* a franczia szellem nagy művének, vagy a kor képzelgéséből eredt legveszélyesebb merényletnek fog tekintetni; a haladás művének, vagy a romlás okozójának; jótékony világosságnak, mely vezércsillagul szolgál az emberiségnek, vagy fáklyának, melynek lángját a maga-gyújtotta égés fojtotta el.

Isten egyedül a megmondhatója, e két ítélet közt melyik az igaz. Az egy, a mit igazságtalanság volna el nem ismerni, hogy az első gondolat megfogalmazásában bizonyos nagyszerűség volt, hogy bizonyos nemesség volt a belevegyült önámításban és abban a kitartó szenvedélyben, mely e művet végrehajtotta. Hallva D'Alembert-t, a mint a kezdemény lelkesedésében fölkiált: hogyha a régieknek lett volna Encyclopédiájok s annak kézírata egyedül menekült volna meg az alexandriai könyvtárt felemészítő lángokból, ez egy, kárpótlást nyújtott volna mind a többiért a mi odaveszett: e túlzó önbizalom nem sért, bármily távol vagyunk attól, hogy osztoznánk benne. Képzeljük el, minő ür támadna az újkori társadalom egyetemes tudásában, ha valamely világ-felforgató esemény következtében, csak az egy *Encyclopédia* maradna. A chaos és a hamu aligha nyújtaná-

nak kielégítő vigasztalást a veszteség fölött. Egyetlenegy lángész-sugallta könyv többet segítene újjászületésében és alapjai újra föllelésében. Ki egyszerre, váratlanul elvesztené a múlt tanulságait, annak legsürgősebb teendője lenne, szíve és elméje mozzanatait találni meg újra s a lángész egy művében épen ezt találná föl mindenekelőtt.

Vannak azonban az *Encyclopédiá*-ban maradandó becsű lapok is; nem egy a többi közt Voltaire től is. Később ezeket saját munkáihoz csatolták, a hol jobb társaságban is vannak. Voltaire nem érezte jól magát az *Encyclopédiá*-ban, melyet »nagy boltnek nevezett«, hol a szerzők a »boltos legények.« »Miért nem ajánlott ön, irta egyszer D'Alembert-nek, munkatársainak bizonyos eljárási rendszabályt, a szószármaztatást, a körülírást, a példákat, érveket, világosságot s rövidséget illetőleg? Sok czikk, tele üres szóvirággal, ellenmondásokkal, hozzávetésekkel, melyeknek olykor épen az ellenkezője áll, dagályos frázisokkal és oly hangzatos szólamokkal, melyeket valamely vidéki akadémiában kifütyölnének.« A mire D'Alembert azt felelte: »Nagyon is igaza van, az egész dolog igen nagy hűhóval indult. . . hasonlít a tarka bohóc-ruhához, melyen egy-egy jóféle kelmedarab is van, de a nagyobb rész tarka rongy.« Magam is így vélekedtem, de szeretem ezt az encyclopédistáktól hallani.

A kivitel, a D'Alembert és Diderot közös vezetése alatt, jobb volt kezdetben, míg a két kezdeményező közül az okosabb, D'Alembert, tartotta kezében a gyeplőt. *

* Ez időben irta D'Alembert du Deffand-nénak a jézuitákra vonatkozólag: »Az első kötetben csinyján bántunk velök; de ha nem lesznek hálások ezért, a következő kötetekben hat egész hétszáz czikkkel állunk szolgálatukra.«

Visszavonulása után mindaz, a mit ő és Voltaire a vállalatról mondtak, még igazabbá vált. Siettetve inkább mint vezetve Diderot által, ki a vállalatnak feje és egyzersmind főmunkatársa volt, s kit dolgozataiban vérmérséklete ép annyira vitt, mint nézetei s az a fölötti öröm, hogy van, a hol kifogyhatatlan rögtönzéseit kiönthesse: az *Encyclopédia* zavaros és zajos véget ért, utolsó kötetei telve levén minden elképzelhető merész eszmével és sekélyes dolgozatokkal, melyek legnagyobb része a Diderot kimeríthetetlen tollából került ki.*

II.

D'Alembert.

Ha elnézem e műveiknél figyelemreméltóbb és értékesebb két egyén bámulatos munkaerejét, újra és újra szemrehányást teszek magamnak előmbé tűzött tervem szigoráért, mely alig enged egy kis tért, a tizennyolczadik század e két oly hangzatos nevének csak megemlítésére is. De történetem keretébe csak a maradandó becsű művek tartoznak és sem D'Alembert, sem Diderot nem szaporították azok fényes sorozatát bár egygyel is. Munkáikat olvasva, alig jut egyéb eszünkbe, mint tiltakozni a morál, a józanész és ízlés nevében, vagy sajnálkozni fogyatkozásaik fölött.

* D'Alembert visszalépven, szerette volna, ha példáját Diderot is követi s titkos bosszúsággal nézte, hogy egymaga is tovább folytatja a vállalatot. »Diderot, úgymond, még mindig erőlteti magát az *Encyclopédiával*.«

A D'Alembert nevéhez a becsülésnek nagyobb foka fűződik, megszokott mérsékleténél, méltóságteljes magatartásánál és nemes büszkeséggel s az igazi derék emberhez méltóan viselt szegénységénél fogva.* Sajnos, hogy halála után közzétett leveleiben, kikandikál a bölcs megől a kényelmét szerető ember, a keresztyéni érzelmeket fitogtató bölcsész megől az a hitetlen, a ki versenyt faragja a keresztyénellenes élczeket Voltaire-rel és Frigyessel s a mi legtöbb, az is kisül, hogy ő volt, a ki ebben Voltaire-t tulajdonkép uszította.** Úgy látszik maga akarta, hogy az is az utókor tudomására jusson, mert leveleit kétszer írta le, sajátkezűleg, nem törődve azzal, hogy olyasmivel terheli emléké, a mit életében restelt volna bevallani s erőlködve bebizonyítani, hogy másképp gondolkozott, mint a hogy beszélt. »Csak olyan *közjegyzői stylus* az egész«, szokta volt mondani, ha olykor a vallás iránti tiszteletet negélyezvén, ezt Voltaire a szemére vetette.

Az irodalom keveset köszönhet D'Alembert-nek. *Értekezése* a tudósokról érdemes munka lenne, ha többet beszélt volna benne az írók kötelességeiről, mint a nagyok ferdeségeiről, többbet a függetlenség veszélyeiről, mint az irodalmi pajtáskodás hátrányairól.

A felosztás és áttekintés hiánya fárasztóvá teszi

* Ez kényszerítette, írja Voltaire, hogy eljárjon az akadémia üléseire. Rászorult a jelenléti jegyek után nyerendő ülés-pénzre.

** Maga nevezte magát *Bertrand*-nak abban a játékban, melynek Voltaire volt a *Raton*-ja.

műve olvasását. * Az érvek egymásból folyó lánczolat helyett nehézkesen követik egymást; a szellemesség talányszerűségig megy, azon kívül bizonyos határozatlanság van benne, mely irodalmi és erkölcsi nézeteiből mindenütt kirí, mint oly embernél, a ki nem is hitt egyében igazában, csak a mértanban. **

E határozatlanság árulja el magát D'Alembert egy oly művében is, mely egyébként, tárgyainak változatosága s az életrajz és irodalmi bírálat szerencsés vegyítékénél fogva igen kellemes olvasmány, a *francia akadémia tagjának dicséreté*-ben. Elvei kissé hibitanak, bár a dogmatizmus épen nem hiányzik belőle. Az igazságok egyszerű nézetek színében lépnek föl. Az ízlés szintén nem hiányzik benne, de szeretnők ugyanazt az ízlést másképp kifejtve látni. A találó kifejezésekben nincs meg a közvetlenség bája; nem fakadnak önkénytelenül, mint Voltaire-nél, nem a lángész szerencsés leleményei, hanem rideg következtetések; helybenhagyjuk, de nem győznek meg. Az irány szabatos, de szintelen, határozott, de hangulat nélküli. A *látzat*-nak igen nagy tért adott benne. D'Alembert nagyon kedvelte ennek a hőjét, Lamotte-ot, egész addig a túlzásig, hogy Descartes-hoz hasonlította, mivel ugymond, »neki köszönhetjük az irodalmi babonák és tekintélyek nyügétől való szabadulásunkat.« Eszmemenete szabatos, nem oly vontatott és

* Du Deffand-nének igaza volt, midőn azt mondta neki, hogy könyvét maximák- és jellemrajzokra kellett volna osztania. Ez is a felosztás hiányának a kritikája.

** Megelégedéssel szokta mondani: »a mértan az én felesem«, s azoknak, a kik az irodalomhoz csábították, szemökre vetette, hogy házi köréből szakították ki.

pongyola, mint a Fontenelle-é; de szabatoságát sokszor agyon nyomják a mellékes eszmék. Tűrhetetlen látni, hogy La Harpe, kit az ujonnan megtértnek elfogultsága oly szigorúvá tesz a D'Alembert nézetei iránt, őt, Pascal-lal és Buffon-nal, »ama három közé számítja, kikben a tudomány lángelméje párosul az írói tehetséggel« és »azt az elmés és előkelő stylt magasztalja benne, mely minden tárgyhoz alkalmazkodni s a nyelv minden hangjához simúlni képes.« Megkísérlette ezt D'Alembert; ismerte a mű-fajok igényeit; de mikor sikerült is neki, nem az írói ér, hanem a tudomány segítette rá.

A *Dicséret*ek közül a legelső a legjobb; akkor még közelebb állt a tizenhetedik század hagyományaihoz. Az utolsókban már az elmésség mind mesterkéltébbé válik s úgy látszik, mintha az író csak az akadémiai csín hatására törekednék, ama szóvirágokkal, melyekért a legkomolyabb szellemi élvezetre összesereglett közönség tapssal szokta jutalmazni a szellemességét minden áron fitogtatni, kívánó szónokot

Az *Encyclopédia* bevezető beszédében a következő csipős megjegyzést olvasom a tudósok hiuságáról: »mely nagyobb, ugymond D'Alembert, mint a költőké, mert a tudós fáradság nélküli szerzeményekkel gyarapíthatja naponként tudása halmazát, míg a költő mindig elégedetlen haladásával, mert vágya túlmegy azon a mit elért.« Bajos elgondolni, mi adhatott okot e frázisra s mit keres az oly beszédben, melynek czime és tárgya oly messze viszi az elmét az irodalom körüli kellemes elmélkedésektől. Akárhány e fajta megjegyzés van még e beszédben, melynek nem legkissebb hibája, hogy legszerencsésebb eszméi nem tartoznak szorosan a tárgyhoz. Ez

a fölületes írók közös gyöngesége; ha egy-egy eszméjük jó, legyen az még oly messze is a tárgytól, nincs rá eset, hogy föl ne használják.

Mindamellett is, a *Bevezető beszéd* derék munka. Világosan fejti ki az *Encyclopédia* eszméjét. A czélt tisztán körvonalozza. Az emberi tudás történelmi leszármaztatása komoly és szabatos modorban, bár felületesen van kivíve. A különböző korszakok és a főszereplők megítélésében nem hívja ki sem élénk helyeslésünket, sem az erős ellenmondást. Ugyanazt jobban lehetett volna elmondani, de az elmondandó el van mondva s ha az olvasó nem is hall újat, a mit hall az eléggé tájékoztató.

A nyelv jó és egészséges, bár kissé hideg s inkább a szók értékét jól ismerő ügyes kézre, mint oly íróra vall, ki érzelmei és képzelő ereje által tette azokat sajátjává. A mit D'Alembert gondol, azt nem látja, annál kevésbbé érzi; kibontja, de nem fejti ki; megvilágítja, de nem ragyogtatja tárgyát. Az olvasót soha nem készíti többre elismerésnél s nem egy élettelen vonással találkozunk abban a műben, melyben a mi élethű is, vontatottan van előadva. A *Bevezető beszéd*-nek nem vált hátrányára, hogy ígéreteit nem váltotta be az *Encyclopédia*. A kivitel kapkodó zavarossága, összehasonlítva az ígéretek komoly méltóságával, az ellentétnél fogva csak emeli becsét amannak s minden a mit Diderot elrontott rajta, csak a D'Alembert becsületére válik. A mit egyébiránt tőle az irodalmi bírálat megvon, azt a tudomány visszafizeti neki. Ha vannak benne a lángésznek nyomai, ezek a mértan felé vezetnek, melyben, illetékes bírák ítélete szerint, fényes érdemekkel birt s még magasabbra emelkedhetett

volna, ha a tudománynak szenteli mind azt az időt, melyet az irodalomra pazarolt, a hol még a másodrangúak között sem birt első helyre vergődni.

III.

Diderot. — Az encyclopédikus iskola szelleme. — Hatása.

Ellenkezőleg, Diderot a kiváló író sajátásaival bir. A képzelő erő nemhogy fogyatékos lenne nála, ellenkezőleg túlbuzog és magával ragad mindent; megvan benne az, a mi az érzéshez legközelebb áll: a lendületeség. Ha D'Alembert nevét nagyobb tisztelet környezi, a Diderot-é meg sokkal kedveltebb az irodalom körében, melyhez testestől lelkestől tartozott. Fogyatkozásai menteséget találtak abban a bizonyos morálban, mely közelebbről a lángész és a bölcsesség összeférhetlensége iránt lábra kapott. De van-e bár egy könyve Diderot-nak, melyet el lehet olvasni? Jelez-e közülök valamelyik bizonyos időpontot irodalom-történetünkben? Azok, a kik sikamlós regényeit végig olvasták, megtanulhatták, többek közt azt is, hogy még a sikamlóságok is a divat szeszélyeinek vannak alávetve és hogy az író, a ki e részben a legszélső határig ment, nem lehet biztos benne, hogy túl ne szárnyaltassék. Bölcsészeti és történelmi munkái lényege üres szónoklás s az a morál, mely védelmébe veszi Senecá-t a Neró anyanyilkosságának megkísérlett igazolásaért, nem található fel még ama jézsuiták könyveiben sem, kiknek száműzetését maga is előmozdította. *Salonjainak* sok ily csípős és találó bírálat

közt, az a fogyatkozása, hogy összezavarja a művészetek határait s olyasmit követel az ecsettől és a vésőtől, a mit a tollra kell bízni. Azt kívánja a festészettől, hogy elbeszéljen, a szobrászattól, hogy fessen. Valamennyi képét a *Család-apa* melodrámai mintájára szabja. Művészeti elméleteinek eszménye a színpad s a játszó. Csak két dologról felejtkezik meg, a két legfőbbbről: az alakról és a szépről.

Bizonyos zavar fog el, ha a Diderot legjobb művét kell dicsérnem, a legjobbat, mert úgy írta, hogy rá sem gondolt: *Leveleit*. E hátrahagyott műve jobban sikerült, mint D'Alembert nek. A mit D'Alembert kétszer másolt le sajátkezüleg, hogy minden hamisítástól megóvja, épen az ártott emlékének. A mit Diderot megírva, a szélrózsa minden irányába szétszórni vélt, az később a dolgok sajátos fordulata következtében, kedvező tanúságot tett Diderot az ember mellett, irataival szemben s nem ez egyszer tett a tizenhatszodik században bizonyosságot arról, hogy az író jobb lehet műveinél.

Diderot csupa merő paradoxon. Ezért kedveli őt annyira az irodalmi emberek bizonyos osztálya, nem is említve rendetlen életmódját, melynek vonzó-ereje nem utolsó azokra, a kik magok sem kedvelik a rendet. Egész életén át az az ember maradt, a ki egykor Rousseau-nak tanácsolta, hogy az irodalom védelmére készülő művét fordítsa az *ellen*. Szerette az igazságot, de nem tisztelte, mint a szeretőt szokás, előre föltett hűtlenséggel. Azok a túlbuzgók, a kik az egyházi atyákkal akarnák a pogány írókat helyettesíteni, nem is képzelik, hogy Diderot-nak jutott volt egyszer eszébe, az Egyházi atyák könyveinek kivonatát, a tiz-tizenkét éves gyermekek

kezébe adni, »kiknek van legalább is annyi eszök, mint Athén és Róma legfelvilágosultabb szellemeinek.« S még túlhajtva gondolatát, azt akarta volna, hogy tizenkét-tizenhárom éves gyermekek a vallás metaphysikai bizonyítékai felett vitatkozzanak. Typusa a kuszált, merész eszméknek, megengedve magának mindent, még az okos és józan beszédet is, elkapatva a kor minden áramlata által, nem ismerve egyensúlyt, képes a jóra, ha csak az első föllobbanás fáradtságába kerül, végrehajtva a rosszat, a gyermek szelességével, mely kövel dobálja a szobrot, ép oly önámítás lenne őt bámulni, mint La Harpe-pal komolyan számon kérni tőle, a vallás, a morál, az ízlés nevében, minden paradoxonát.

E zilált életet egyetlen egy tény tartja össze: hogy az *Encyclopédiát* befejezte. A munkás hű kitartása munkája mellett, mely többet ér magánál a munkánál, azt bizonyítja, hogy Diderot építeni és nem rombolni vélt, s inkább gondolt a jóra, mit munkája, idővel kijavítva, eredményezhet, mint a rosszra, mit könyve az általa megtámadott érdekeknek okozhat. Rossz cél érdekében, senki sem lehet ily kitartó s a jó szándék, mely harmincz éven át küzd, minden nehézséggel és üldöztetéssel, önfeláldozó odaadásnak is beválik.

A legnagyobb különbség a tizenhetedik és tizen-nyolczadik század irodalma közt, melyek egyike az emberrel, erkölcsi természetének tökélyesbitése céljából foglalkozik, másika a társadalmat tartja szemelőtt, azt igyekszik az ember kényelmi igényeihez idomítani: sehol nem nyer oly ékes kifejezést, mint az *Encyclopédiá*-ban. Az encyclopédia szellemének színtere a szalonokban volt, nem a kávéházakban, melyek a tizennyolczadik század

találmányai, azokban a szalonokban, melyekben egy-egy tiszteletbeli Phrine elnökölt s melyekben új elvek kutatásának ürügye alatt a kötelességek alóli kibújás volt a cél; hol az erkölcsi feslettség legnagyobb foka mellett, a visszaélés megszüntetése tüzetett ki, hol kölcsönös felvilágosítás örve alatt, csak kölcsönös megrontás folyt.

Az emberi szellem története nem mutat föl korszakot, melyben nagyobb lett volna az ellentét a hirdetett elvek és a tettek, az élet és a könyvekben hirdetett hitvallások, az ember és a szerep között. Külsőleg mindenben az emberiség és az igazság szeretete, belsőleg a vérmérséklet ismerve el irányadóul; a lelkiismeret halk sutogása, mintha félne, hogy csak előítéletnek tartatik; a jó és a rossz közötti választás, a kedélyhangulat szélségei szerint, az egyéni hibákért a társadalom téve felelőssé; a könyvekben az ártatlanság helyett, bizonyos predikáló hang s végre az a meggyőződés, hogy az ember eleget tett kötelességének. mihelyt az író azokat hangoosan hirdette: ime, a kor szelleme! Az összes magán levelezések ezeket az ellentéteket tüntetik föl. A könyvekben a mult és a jelen, a vallás és a bölcsészet között foly a harcz. A magán levelekben az ember harczol az ember ellen, hiuság hiusággal szemben. Szánalmas nézni, mily körben forognak ez emberek, kik oly gögös lenézéssel beszélnek az emberi szellemről. Vagy dicséreteikkel halmozzák, el egymást, a nélkül hogy egyetérténének s hízelegnek a nélkül hogy egymást szeretnék, vagy piszkot szórnak azok fejére, a kiket ellenségeknek tartanak, de a kik végre is csak ellenmondóik s csak az a hibájok, hogy ugyanoly erkölcsökkel más ügyet védnek. Ha szült valami jót az encyclopédikus iskola:

nem volt eset, melyre jobban találna az a mondás, hogy Istennek akarata olykor a jót a legkevésbé méltók segítségével eszközölni.

Istent említém. Az encyclopédia iskolája megkísérette megfosztani tőle az embert, vagy azt állítván, hogy az emberi elme nem képes őt felfogni, vagy áltisztelet színe alatt megtagadván a gondviselés létezését és azt adván okul, hogy nem akarhatja Istent tenni felelőssé a természeti világ rendetlenségeiért és az erkölcsi világ nyomoraiért. De pusztán csak Istent törölni ki az emberi szívből nem lehet. Istennel együtt eltűnnék szivünkben a természet munkáinak érzete is, melyek csak akkor szólanak lelkünkhez, ha abban a teremtetjük iránti hit él. De még az *Encyclopédia* legvirágzóbb korában is bár az emberi hiúságnak hízelt erkölcsi lényének kibérbítése által, nagyobb volt azoknak a lelkeknek száma, kik Istenre és a természetre szorultak, mint azoké, a kik e hit nélkül is el tudtak lenni. Mily nagy lehetett ennél fogva az *Encyclopédia* hatása által meg nem vesztegettek lelki öröme, egy oly könyv olvasásában, mely a gondviselést ismét bevezette a világba s a lelket a természetbe, mely ezzel ismét az értelmi teremtés színterévé vált, melyen minden teremtetett dolog saját végcélját hirdeti. Ilyen volt legelső hatása, jobban mondva jótéteménye a Bernardin de Saint-Pierre *Természet-tanulmányok* czimű könyvének. Egy a párizsi szalonoktól távol élő, tudományosan mívelt kortárs legjobban jellemzi, az egyetemes tagadás rabságától szabadon maradt szellemek összhangzó érzelmeit. Fia azt írván neki, hogy megvette az *Encyclopédiát*: »Ülj reá az *Encyclopédiára* — válaszol az apa — és olvasd a *Természet-tanulmányokat*.«

IV.

Bernardin de Saint-Pierre. — Természet-tanulmányok.
— *Pál és Virginia.*

Azonban az idő majdnem oly rombolást vitt véghez a *Természet-tanulmányok*-on, mint az *Encyclopédiá*-n. A mai tudomány mosolyogva fordul el attól, a mi abban tiszta rendszer. Nem talál benne egy nagy igazságot sem, sem oly felfedezést, mely tovább vitte volna a tudományt. A merész magyarázatok a helyrehozható tévedésekkel vegyes termékeny szempontok dicsősége egészen Buffon-nak maradt.

Az erkölcsi bölcsészetben Bernardin de Saint-Pierre nem tett egyebet, mint utánozta még túlozva a Rousseau chimeraíit. Ő is elfogadja a természet által eredetileg jóra teremtetett és a nevelés által megrontott ember paradoxonát; ő is oly köz-nevelésről ábrándozik, mely képes lenne megtartani az embert veleszületett ártatlanságában. Az *Emil*-ben előforduló gyerekességek nála még túlozva vannak. A kollégiumok neki a *Haza iskolái*; hogy a gyermekekben az olvasni tanulás iránt kedv ébredjen, az ábécze minden betűjét czukros süteményre iratja; úszni taníttatja őket, nem annyira hogy magokat óvják meg a veszélytől, mint hogy másokat menthessenek meg a vízbefulástól. Szeptemberben a gyermekek löflegeverekkel gyakorolják a görögök hadi taktikáját; a fűben alusznak, »az erdők árnyában.«

A *Haza iskolájá*ban működő mesterek nem viselik a tanár vagy a tanító szigorú és büszke czimét; görög-ből kölcsönzött nevök annyit jelent, mint a *gyermekkor barátja, a haza atyja*. Minden iskola élén tisztviselő áll, s az iskola egyetemes főfelügyelete, tiszteletbeli hivatal czímén, valami nagymiveltségű főrangú urra bízatik.

Hogy a fiatalságot erényes életre serkentsék, Bernardin de Saint-Pierre szerint, a Szajna valamelyik szigetén egy Elizéumot kellene alapítani, mely délszaki ritka növényzettel és fákkal ültettetnék be. Oda helyeznék a nagy emberek sirját. A Nicot sirját dohány-ültetvény venné körül. A Fénelonéra egyszerűen nevét írják. A világ minden részéről az emberek összesereglenének, versenyezni az Elizéumban eltemettetés dicsőségeért s hogy elnyerhessék »egy híres és halhatatlan polgárság jogait.« Ez az Elizéum egyszersmind menedékhely is lenne; a gyermekeik szoptatás-díjával adós apák ide menekülnének a végrehajtó elől; itt senkit sem szabadna a király sajátkezűleg aláírt rendelete nélkül elfogni. A szegényeknek lakomákat adnának egy-egy híres ember szobra mellett; a vendéglátó köteles volna vendégeivel együtt ülni asztalhoz; lábaikat ugyan nem mosná meg, de czipőt és harisnyát ajándékozna nekik.

Tartok tőle, hogy a ki ily messze keresi a jót, nem teszi meg mindazt a jót, a mi a keze ügyébe esik. Tárgyamhoz sem illik, kedvem sincs kutatgatni, ha vajjon a Bernardin de Saint-Pierre magán élete nem hazudtolta-e meg, mint némelyek vádolák, emberbaráti doctrináit; de mindenesetre kihívta a gyanút, és kedvet gerjesztett a mások dolgaival vesződni szeretőkben, utána nézni, hogy a Rousseau tanítványa nem utá-

noztá-e mesterét, a hirdetett elvei és élete közötti ellentét botrányában?

A gondviselés védelmére irt apologia-félében, mely-lyel Bernardin de Saint-Pierre kortársai hitetlenségét igyekszik czáfolni, érvei nagy részét bátran sophismának mondhatnók, ha kevésbbé jó ügyet védne. Bernardin de Saint Pierre nagyobb veszélyben vélte forogni a gondviselést, mint a hogy tényleg volt s védelme oly ügyvédéhez hasonlított, ki kétes ügyet védve, jó és rossz érvet egyaránt fölhoz. Hogy megmentse a végetlen jóság fogalmát, mint isteni tulajdonságot: tagadja, vagy a mi még veszedelmesebb, menti a természeti rosszat. A húsevő állatok legnagyobb része elevenen falja fel táplálékát; ez, a felfalt állatra nézve legalább, mindenestre rossz. »Ki tudja, úgymond egész komolyan Bernardin de Saint-Pierre, ha ezek a húsevők nem lépik-e át természeti törvényeik határát s nem olyanok-e, mint a gyilkosok, egy rendezett társadalomban?« Az ily rossz érveknél tán még a hitetlenség is jobb.

A végokok rendszere, melyben Bernardin de Saint-Pierre-nek Fénelon volt óvatos és mégis ékesszóló vezére, nem egyéb mint a gondviselés körül vont szűk kör. Czólokat lát ott, a hol az isteni végzésnek tetszett kimagyarázhatatlannak maradni és törvényeket ott, a hol csak kivételek vannak, melyeknek titka örökre megfejt-hetetlen marad. Századának gyermeke, bár síkra kél ellene, nem bírja fölismerni az emberi elme képességének határát s e részben annál gyakrabban téved, minél nagyobb befolyást enged a magáé fölött a képzelődés-nek s minél inkább meg van győződve, hogy még érvel, holott már csak álmodozik.

Minden a mi rendszer és polémia a *Természettanulmányok*-ban, rég feledésbe merült; minden, a mi leírás, fenmaradt. A Bernardin de Saint-Pierre elődei a természeti tárgyak festésének művészetében, Fénelon, Rousseau és Buffon, vele csak egy rangba tehetők.

Fénelon, midőn Isten létezését »a teremtés csodáiból« mutatja ki, a *csoda* szóval jelzi festései jellemét. Célja nem a leírás. Elhanyagolja a részleteket, melyek csak az olvasó kíváncsiságát foglalkoztatnák s elvonnák szellemét a Teremtő nagy céljaitól, midőn figyelmét igen nagy mértékben irányoznák a teremtetett dolgok sajátságaira és jellemére. Jelzői inkább az érzelemhez, mint az érzékekhez szólanak. Neki a gyümölcs *zamatos*; a forrás *hűs*; a virág *illatos*; a legelő *kövér*. Szerinte, midőn a természeti tárgyak céljainak szemlélésébe elmerülünk, elég, ha a vallásos gondolatba, némi távoli s az élvttől úgyszólván megtisztult emlékeket idéznek fel érzékeink.

Rousseau valamivel közelebb visz a tárgyakhoz. A földi lét drágább neki, mint Fénelon-nak; érzékei hangosabban szólnak; a genfi-tó partján eljátszott gyermekévei emléke, az alp-vidékek nagyszerű látványai, a természet jelenvoltát gyakrabban idézik szemei elé és jól érzi magát a magányban, hol oly könnyen kötünk ismeretséget a bokor tövében nyíló virággal. Innen van, hogy Rousseau-nál a leíró részekben a jelzők festőiebbek. De ha a kép vázlata kész, a festő legelőbb is önmagát helyezi vászna kellős közepébe, igyekezve a kisebbített tárgyak közt, magát a természeti nagyságnál nagyobbának tüntetni fel.

Buffon eszmeileg fest mindent a mit lát és mindent csak szellemi szemeivel lát. Nála a bölcsész uralkodik a festőn. A mit ír, szabatos, de nem festői.

Bernardin de Saint-Pierre a szemlélő szemeivel lát és a festő ecsetével ír, jelzői rajzolnak is, színeznek is. Ő a Fénélon, Rousseau és Buffon nyelvét nemcsak magvas szépségekkel gyarapította, hanem kijelölte egyszersmind azt a határt is, melyen túl a látható dolgok festése megszűnik művészet lenni és mesterséggé válik. A természeti tárgyakat szellemi szemeivel megfigyelő és azokban típusokat látó író közt, meg a közt, a ki tárgyára szegzett szemmel, annak körvonalait szolgailag utánozza, mint a fényképiró: középen áll a festő. Bernardin de Saint-Pierre ilyen festő. Művészete határain túl, nem látok benne egyebet a festői után való rideg kapkodásnál, vagy helyleirő tehetségnél, a mi pedig elég fárasztó valami, még ha különben jó írótól származik is.

Pál és Virginia.

Ezzel a gazdag ecsettel festette Bernardin de Saint-Pierre a *Pál és Virginia* jeleneteit. Jelenetek és élőképek ezek egyszersmind, mert a táj oly természethűen köríti az alakokat, hogy emlékünkből elválhatatlanul élnek egymás mellett.

Azonban a kor túlzási szelleme erre is rányomta bélyegét. A tudatlanságot többre becsülték a fölvilágosultságnál; a semmittudás után, legjobbnak tartották a későn-tanulást; bizonyosság erre Virginia, ki Franciaországba jöttekor nem tud sem írni, sem olvasni. A gond-

viselés néha az *Encyclopédia* Istenéhez hasonlít. De la Tour-né kis társasköre búját *szelid hittaná*-val vigasztalja, beszélvén előttök nem Istenről, hanem az *istenség*-ről. A környezet berendezésére a Delille *Kertjei* szolgálnak útmutatásul. Egy bokorcsoporthoz a neve: *Egyetértés*; egy másiknak: *Letörült Könyvek*. Ime itt egy szikla a *Barátság fölfedezése* nevet visel, »mert onnan lehetett a ház barátját jöni látni.«

A ház barátja az a *remete*, a kivel Bernardin de Saint-Pierre elbeszélteti magának a *Pál és Virginia* történetét. Ez a remete egészen el van telve a Rousseau *Sétái*-val s hangzatos frázisokban még túl is tesz rajta. Különben nemcsak ő szónokol *Pál és Virginia*-ban. Sérti a fületem, mikor a Virginia szájából e Diderot-féle fölkiáltást hallom, a szökevény-rabszolgához intézve: »Bátorodjál, boldogtalan teremtmény!« Egészben véve, a szerelmes pár érzelmei sokkal természetesebbek, mint beszédeik.

Az egyszerű bájban és tiszta színezésben sem közelítheti meg a testvéri védelem alatt szülemelő szerelem rajzát; az érzékek ébredését, melyek először az ifjú szívében nyilatkoznak, mert ő az, a ki kevésbbé gyanítja érzelmei veszélyes voltát; a szemérem ama zavarát, mely a fiatal leányt elfogja, mielőtt még lelki ismerete fölébredne és szavát hallatná; a rejtett kín ama kimondhatatlan érzetét, mely leginkább hasonlít a boldogsághoz: az első szerelmet; a szabados örömeket, melyek alig hagynak az emberi léleknek több békét, mint a tiltott örömek.

Az ismeretlen baj miatt legelőbb a fiatal leány aggódik. Jelezni tudni lelki állapotának e finom árnyalatát:

ahhoz lángész kellett; festeni azt, a legnehezebb feladat volt. Sem a Didó elfojtott szenvedélye, sem az Epicharis sovárgásai nem vonnak le semmit a Virginia rajzának művészi becséből, midőn arczairól eltűnik a derű és a mosoly; egyszerre lesz víg, a nélkül hogy örülne, szomorú, a nélkül hogy búslakodnék; nem meri szemeit Pálra emelni, kerülve nyájaskodásait, melyeket azelőtt annyira óhajtott, kerülve otthonát, a magányba fut, hogy távol legyen Páltól, s ott még közelebb érezve magát hozzá; majd midőn visszatér anyjához, »védelmet keresve nála ön-maga ellen« s keblén rejteni el magát az imádott kép elől, melyről beszélni nem mer többé. Egy perczig sem jut eszünkbe, hogy e költői alkotásban hiányzik a Virgil verselése és Fénelon ecsete nem bájosabb, de kevésbbé merész.

Sokszor olvastam *Pál és Virginia*-t, hogy megfigyelem, mit vett el és mit hagyott meg az idő első elragadtatásomból. És akárhányszor olvastam újra, ugyanazon lapon, ugyanazoknál a szóknál, szemeim mindig megteltek könnyekkel. Én is azok közé tartoztam volna, a kik *Pál és Virginia* népszerűségének fénykorában azt kérdezték volna szerzőtől: igaz-e, hogy e kedves fiatal pár oly szerencsétlen véget ért? Kérdem még most is, s legyen igaz vagy nem, alig tudok vigasztalódni sorsuk fölött.

Nagyon könnyűvé teszik a versenyt a *Pál és Virginia* pásztori költeményének azok, a kik *Daphnis és Chloé*-val hasonlítják össze. Kitenni egy fiatal párt a szabadba, szemben az érzéki természet minden kísértéseivel; egymás mellé fektetni őket, nem mint Pált és Virginiát, kis gyermekekül, a bölcsőbe, hanem fölserdült korban, fiatal cserfák lombjai alatt, ártatlanságuk védel-

mét egyedül tudatlanságukra bízva: a szellemmel űzött játék oly neme, melynek legkisebb hibája, hogy szemérmetlen. Longus mulattatva rontja meg olvasóit. Bernardin de Saint-Pierre lélekemelőleg hat, midőn a szüzsies szemérmet a szerelem fölé helyezve, leírásai édes visszhangot keltenek a szerető szívekben s azok emlékében, kik a szerelem szép korán túl vannak már.

Mint utazó- és természetbarát, könnyen visszaélhetett volna a leírásokkal. De neki elég néhány rövid lap, hogy lefesse a jelenet színhelyét, a föld ama bájos kis zugát, melyre az olvasó úgy emlékszik vissza, mint szülőföldre; a két családot, mely ott lakik, a családot kiegészítő szelid állatokat. Van benne egy szép leírása a viharnak, mely abban a perczen tör ki, midőn a két szerető szerelme első zavarát kezdi érezni; de a leírás szépsége kevésbbé fekszik az ó-világ előtt ismeretlen természeti tünetmények festésében, mint a rombolás képeinek odaillő voltában, melyet oly találólag vegyít a fiatal pár gyászos sorsa felőli sejtelmeinkbe, kiknek szívében emberi szenvedélyek által felkorbácsolt zivatar háborog.

Így e pásztor-mesében minden a maga helyén és idejében történik; minden arra czéloz, hogy lelkünkben a költészet, az ártatlanság, az erkölcsi tisztaság képét tárja föl, a legszebb, a legfájóbb feladat, mely valaha könyvnek jutott. Én nem féltém a Bernardin de Saint-Pierre hírnevét annyira, mint az a dicsőítője, a ki *Pál és Virginiá*-t valószínűleg igen kisszerű valaminek tekintve, a *Tanulmányok*-ra utal, »nem azért, úgymond, hogy abban a nagy festőt lássuk, a mi annyi volna, mint semmi, hanem hogy megbámuljuk benne azt a magasztos esz-

mét, mely az embereket a nemzetekhez, a nemzeteket a világhoz, a világot az Istenhez kapcsolja«. * Ha Bernardin de Saint-Pierre-nek addig kell várnia dicsőségére, míg a világ egy nézeten lesz dicsőítőjével a »magasztos eszme« fölött, akkor soká várhat. Jól tette, hogy dicsőségét egy kisebb igényű könyvében kereste, melyben semmi nyoma rendszereinek, s melyben a mit álmodott, oly sokkal jobb annál, a mit gondolt. Ha hely jutott neki a maradandó becsű művek történetében, azt pásztor-meséjének köszönheti.

V.

Chateaubriand. — René. — A keresztyénség szelleme. — A két régiség. — Új irányok a francia irodalomban. — Mivé tette Chateaubriand-t a politika. — Emlékiratai.

Ugyanezt mondhatom Chateaubriand legkisebb művéről, *René*-ről. E néhány lap elégséges lett volna Chateaubriand-t kiemelni a másodrangból.

De *René* nem vethet árnyat a szerző egy másik kis művére, mely előbb jelent meg s nagyobb zajt ütött: *Atalá*-ra. Ezen is az az ecset látszik, mely nem gyöngédebb ugyan, sem jobban kezelve nincs a Bernardin de Saint-Pierre-énél, de merészebb és gazdagabb. A költők által eszményített tájak, a Virgil venyige-födött halmai, a nap hevétől érő terméssel, a phaeáki partok, hová Ulyssest a Nausikáa társnői közé veté a vihar: nem

* *Aimé Martin*, Jegyzet Bernardin de Saint-Pierre-ről.

élnék élénkebben emlékünkből, mint az *Atala* tájképei. Minden csupa szín, halk moraj és illat e prózában, mely oly gazdag, mint a természet, melyet fest. Leiró irodalmunk nem mutat fel ragyogóbb lapokat. A mi a regényt magát illeti, csak azok a részek tartották fenn magokat, melyekben *René*-t érezzük közeledni.

Atalát sokáig többre becsülték *René*-nél. E nagy sikert, vakító újszerűségeinek köszönhetette e kis könyvecske. Köszönhetette annak is, hogy az önkénytelen csodálat első ízben ösztönszerű, míg a másodiknak már ára van. Visszaadta nemzetünknek, az irodalmi szép iránti érzéket, mely annyi rom alatt, szintén eltemetve látszék heverni. A kortársakat messze elvitte a jelentől, szülőföldjüktől, tegnapi elmékeiktől, önmaguktól; *René* visszavezette mind ehhez. Ez volt a különbség a képzelethez és a szívhez szóló regény közt; lassanként elfoglalta az első helyet s aztán meg is tartotta.

S mégis, ha hitelt adhatunk szavának, a szerző megbánta, hogy *René*-t írta.* Azért-e, mint mondá, mert könyve néhány fiatal embernek megzavarta fejét? Chateaubriand-nak elég oka volt a büszkeségre, hogy ne vesse meg annak még azt a fáját sem, mely a kaczér nőt jellemzi, a ki dicsekszik azzal, ha minél több férfi fejét zavarta meg. Vagy félt talán, hogy a *René* tartós sikere ártani fog többi munkáinak? Nem szerette, ha munkái egyik-másik helyét *legszebbnek találták* s nem tűrte, hogy arra rámutassanak.

René-t írva, Chateaubriand úgy vélekedett, hogy »pusztán csak századának egy kinövését festi, úgymond,

* Lásd *Siron túli emlékek*.

és nem tüntet föl egyebet, mint a nagy szenvedélyek kitörését megelőző lelki állapotot s a fiatal szív csalódását, mely még nem ismeri a szenvedélyt.« Ha csak ennyi volna is *René*-ben, már ez magában sem lenne csekélység. De e csodaszép lapok tovább mennek s nem ismernek sem korszakot, mely abban saját gyarlóságaira ne ismerne, sem érett, vagy hajlott korú embert, ki újra föl ne lelné abban fiatalsága csalódásait. Avagy csak a fiatalság sajátja, hogy minden nyomon akadályokba ütközik az ismeretlen boldogság keresése közben? hogy tanul a könyvekből és jó példákából, de nem a tapasztalásból? hogy »képzeletben gazdag, bővelkedő és túláradó, míg tényleg szegény és kiábrándult«? Avagy csak a fiatalság érzi-e a szív kimagyarázhatatlan mozdulatait, csak az képes-e arra az álmodozásra, melyben a legcsekélyebb semmire figyelni tudunk, a zajtalanul hulló falevéltre, a madárra, mely röptében átszeli a levegőt, a fák közül fölszálló füstre, a völgy távoli ködéből emelkedő toronyra? Melyik korban szűnik meg »szívünket gyötörni és marczangolni a szenvedély démona«? Az a kór, mely *René*-t emészté, minden idők sajátos betegsége; legfőleg azt lehetne mondani, hogy a mikor Chateaubriand azt lefesté, a kór a láz fokát érte el. Soha az élet szeretete és az életuntság erősebben kifejlődve és elválhatatlanabb nem volt, mint a friss romok és csodás újítások e korszakában, midőn az emberek, a hajótörésből menekültek példájára, egyszerre érezték a veszély utolsó borzalmait, s a megszabadulás első örömét.

Nemcsak hogy a *René*-t emésztő baj nem orvosolható, de kérdés, óhajtandó volna-e hogy meggyógyuljon? Az embernek szenvedni kell tökéletlensége miatt,

hogy kifejttesse egész értékét és nyomorának emlékére van szükség, hogy boldog lehessen. Elvesztve búskomolyságát, René elvesztené azt a lelki békét is, mely végre abba vegyül s el azt a nyugalmat a küzdelem után, mely édesebb a kemény csaták multán tűzhelyéhez visszatérő vén harczos pihenésénél.

Ismételten elolvastam *René*-t, s még egyszer, utoljára, mielőtt e könyvemben szólnék róla. Mint *Pál és Virginia* olvasásánál, némely ellenállhatlanul megkapó részleteknél könnyek tódultak szemeimbe; sirtam, és ez volt a birálat. Igaza van Voltaire-nek. »A legjobb könyvek azok, melyek legtöbb könyvet csálnak szemeinkbe.« Egészítsük ki a Chateaubriand jobbítmányával: »feltéve, hogy a könyveket csodálat és fájdalom együtt csalják ki.« Ilyen könyvek szöknek szemeinkbe, ha *René*-t olvassuk. Sirunk, nemcsak a mesének mindig szívszaggató, bár nem váratlan, fejleményén, de sirunk a valódi szép által előidézett költői felindulás miatt is.

Az a nagy mű, melynek *René* előbb csak egy epizodja akart lenni, *A keresztyénség szelleme*, mely oly rendkívüli feltűnést okozott megjelenésekor, míg ma már igen is kevésbé méltatják, valamivel kevesebb remekműnél, de végetlenül több egyszerű sugallatnál. Hazánkat az vezette rá újra a két régiséghez vívő útra. Igaz, hogy a közönséget inkább a képzelődés, mint a tudomány és az érzelem erejénél fogva vezette arra, de az eszköz sem tartozott a rosszabbak közé, kivált hazánkban, hol még a helyes is, mielőtt gyökeret verhetne, a divat pártolására szorúl. *A keresztyénség szellemé*-nek nagy hatása alatt felbuzdult régi-fajta keresztyének nagy része nincs többé; s jól tudom, hogy ily esetekben, ha egyszer a

varázst lerázni sikerült, a visszaesés nagyobb, mint az előrelépés volt. De hányan voltak olyanok is, a kik előbb csak az író bűvölete által lebilincselve, közelebb-ről kívánták szemügyre venni a könyvében festett dolgokat s kiérezve az abban lüktető életet, bölcsőbbekké és hívőbbekké lettek általa, mint ő maga!

A Chateaubriand csodálata Homér iránt és az iránt, a mit ő nevezett el legelőször az »Egyházi atyák irodalmának«, fölébresztette az emberekben a kedvet, a Homér és az Egyházi atyák olvasására; az olvasmány tetszett s a hagyomány köteléke újra fűződött.*

Még egy más szolgálatot is tett a *Keresztýénség szelleme*. Abban az időben a csodálat ugyanegy mértékével mérték a tizenhetedik és tizennyolczadik század íróit, sőt amazokat csakis ez utóbbiak ítélete nyomán bámulták, mert csak ezeket olvasták. Chateaubriand visszaállította a helyes sorozatot. Kezdték olvasni azokat, kiket előbb csak csodáltak; elhidegültek azok iránt, a kiket olvastak.** Ismét csak a képzeletre hatva, vezette vissza a közönséget a tizenhetedik századhoz; de mit törődjünk azzal? elég, hogy visszavezette. Hazánkban annyira rá-

* Fontanes egy ódájában így szól Chateaubriand-hoz:

A bírálók igaztalan
Ítélete neked mit árthat?
Ki Jeruzsálem s Ilion
Költészet-szentelt hamviban
A régi múzsát föltaláltad!

** »Szent harag fog el, írja Fontanes-nak mikor látom, hogy a tizennyolczadik század íróit a tizenhetedikéi mellé akarják állítani, s e perczben is, hogy e sorokat írom, ha rágondolok, kijövök sodromból, mint Pascal mondaná.«

szorúlnak a régi dolgok a támogatásra, hogy még az újak pártfogását sem szabad megvetniök. Részemről e szolgálatot oly nagynak nézem, hogy kárpótlásul tudom be a *Keresztyénség szellemé*-nek méltán megrótt fogyatkozásaiért, melyek névszerint: a tudományos alaposság hiánya; a régiekkel szemben, még dicséreteiben is elkövetett némely igazságtalanság; túlságos szellemeskedés és fellengzés az alázatosak és együgyűek vallásának ajánlgatásában; a védírat oly túlbuzgalma, mely kétséget ébreszt a védő őszintesége iránt; Massillon-nak, mint a keresztyén ékesszólás mintájának idézése; nem is említve a nyelvet, mely nem mindig oly igaz mint az ügy, melyet véd.

A *Vértanúk* hősnőjévé a Homeridák egy leányát, Homér egy papnőjét választani, mily nemes dacz azokkal szemben, a kik a Voltaire szavára, többre becsülték a *Felszabadított Jeruzsálemet* az *Ilíadsz*-nál, az *Örjöngő Roland*-ot az *Odysseidá*-nál!

Jött azután, a klasszikai megújhodásnak mintegy tetőzéseül, az *Uti napló*, melylyel kezében az olvasó, mintegy zarándokútra kelt a két régiség bölcsője felé, kísérve mindazon emlékektől, melyek alkalmasak voltak, közelebb hozni szívéhez s egyszersmind magasztosabbakká tenni előtte az ó-kor szépségeit.

Ugyanazok a könyvek, melyek visszaadák a francia szellemnek igazi vezéreit, új láthatárt is tártak föl előtte. A tizenkilencedik század első felének valamennyi maradandó becsű új terméke a költészet, történelem vagy műbirálat terén, az első ihletet és az elhatározó lökést Chateaubriand-tól vette. Ő nyitott utat, kezében a szövétnekekkel, mely annyi világosságot terjesztett, annyi füst között. Izlésünket a tudomány színvonalára emelte. A

gót építészet szépségei iránti csodálata hozta létre a keresztyén archaeológiát. A *Vértanúk* frank-jai, elődei a Thierry Ágoston frank-jainak. Az összehasonlító irodalom eladdig csak a három klasszikus nyelv termékeire volt szorítva; ő kiterjesztette azt az újkori nyelvekre is, s ezeken is túl, a kelet és éjszak kezdetleges nyelvjárásaira s a költészet új eszményét alkotó meg valamennyi nagy mű, valamennyi nagy név nyomán. Ha ez eszményt elérniök, századunk számos költőjének erejét felülmúlta, néhány kiválasztott legalább megközelítette azt.

A Chateaubriand nyelve, élete ez egészen az irodalomnak szentelt részében, közelebb áll a tizenhetedik, mint a tizennyolczadik századéhoz. Nyelve karöltve járt ízlésével. Ő bizonyára méltó is volt, megtalálni ama nagy század nyelvét, mikor annak irodalmi erkölceiből megőrizte még a fogékonyságot »a komoly és jótékony kritika« tanácsai iránt, s mikor a dicsőséget még az akkori nagy írók módjára szerette, nem mint oly valamit, a mire személyes érdekből törekszünk, hanem mint oly szerencsét, melyet műveink számára keresünk.

Szerensétlenségére, ütött az óra, midőn a politika a dicsőségnek másnemű ingerét csillogtatta a Chateaubriand szemei előtt, ragyogóbbat az irodalminál, az államférfiui dicsőségét. Sokkal híresebb és sokkal tehetsége-sebb ember volt, hogysen kísértetbe ne jött volna, pedig ő nem volt erre a dicsőségre teremtve. Abban a lázas versenyben, melyet politikai életnek neveznek, s melyben a főczél: győztesnek maradni s az utolsó éljent érdemelni ki, még ha egy forradalom zajából cseng is az föl, Chateaubriand elvesztette nagy tulajdonait, a nélkül, hogy versenytársait utolérte volna. Mily rangot fog elfoglalni

utóbbi politikai küzdelmeink történetében? Érdemes volt-e oly zajos fölhevüléseknek tenni ki magát, a rosszalás és elismerés közötti rövid fölemlítés vékony dicsőségéért? A Franciaország kormánya fölött akkor versengő két nagy párt közül, melyik fogja Chateaubriand-t magáénak vallani? Hűsége a régi monarchiához, oly fukar tettben, a mily lovagias a nyilatkozatokban, a két utolsó királynak csak a veszély és gond forrásává vált s tanúi valánk, mint emelték az Erős Róbert maradékainak bajnokát a népszerűség paizsára épen azok, kik amazokat elűzők. A monarchia bukása után, e ragaszkodó hűség szinpadias alakot öltött s a száműzött királyait sirató Chateaubriand igen nagyon hasonlít egy, tört oszlopra dőlve, a romok fölött busongó magános vándorhoz. A mi a szabadságot illeti, önmagáért szerette-e azt, vagy a pártszellem dicsőítéseért? Ő semmit sem szeretett őszintén, a mi őt túlélendő volt és szívesebben jósolt bukást, mint emelkedést. Boldogtalan szellem, s ezért inkább szánalmat, mint kárhoztatást érdemel. Chateaubriand csupán az életűnt ember dicsvágyával birt, s nem tudván sem parancsolni, sem engedelmeskedni: akarátának e hiányát, az egyik rész heves megtámadásával, a másiknak igazságtalan megvetésével igyekezett önmaga előtt is álcázni.

Harcz a személyek ellen, keserű kétkedés mindenben, bizonyos világfájdalom, semmi remény, semmi őszinte vágy, boldognak tudni az őt túlélő nemzedéket: ez volt politikájának jelleme; ez az uralkodó hangulat politikai irataiban, melyek mindezeknél fogva és mindezek daczára annyi ékesszólással vannak írva. E szilaj szomorba belevegylő olykor René-nek az emberi dolgok tökéletlen

volta fölötti oly igaz fájdalma, és mindenütt, a hol René megjelenik, kitörülhetlen nyomokat hagy maga után.

A politika nem tette Chateaubriand-t államférfivá és megrontotta írói tehetségét. Mindabban, a mit ez időben irt, kevesebb a szép lap, mint a szép szó.

De nem egyedül a politika bűnös e fényes tehetség és szép nyelv megrontásában. A Chateaubriand első műveinek benyomása alatt egész irodalmi iskola keletkezett, tagjai közt fiatal s hamar híressé vált férfiakkal. Chateaubriand megrettent. Félte jogait, mint kezdeményező s abba a kétszeres hibába esett, hogy megtagadta tanítványait s utánozta hibáinak utánzóit, kitéve magát annak, hogy a fiatal csoport őt viszont megtagadja mint merész újítót. Ez az idő az, mikor sértésnek vette ő, a 70 éves ősz, ha *híres aggnak* nevezték, bár tetszett magának abban, ha kopasz fejére hivatkozhatnak, csak-hogy annál messzebből meglássák. Ez az az idő, mikor irány a napról-napra szegényebb lesz gondolatokban, s kezd frázisokkal túlterhelt lenni, a mi majdnem olyan, mint a festék annak a vén embernek arczán, a ki semmitől sem fél annyira, mint hogy öregsége meglátszik rajta.

Ez időtájt történt, hogy meglátogatva Chateaubriand grófot, egy még a kijavításoktól egészen friss és alig befejezett lapot mutatott nekem, óhajtván, úgymond, meggyőzni engem, mennyire igyekszik a legkövetelőbbeket is kielégíteni. Benső felindulással vevém kezembe a lapot, vélve, hogy meglelem rajta a teremtmény erő ama magasztos titkát, mely a nagy mesterek tollának varázseréjével, világosságot, ékesszóló igazságot és hangulatot

önt a földi dolgokba. Mily keserű volt csalódásom, s mekkora bánatom, látva, hogy minden javítás mennyire messzebb és messzebb viszi a gondolatot a valótól, a szókat tulajdon értelmüktől; s látva a kezemben tartott töredék üres csillogását, mely kápráztat, de a szívet üresen hagyja. Pedig voltak szép részek is e műben; de ez csak fokozta fájdalمامat, foszlányonként elmosódni látni egy még mindig hatalmas teremthő erőt s látni egy aggasztán munkáját, melyben hiányzik a komoly méltóság.

A mű, melyből e töredék véve volt, a *Sírontúli emlékek*, írva életének különböző időszakában, félbe-félbehagyva, meg újra kezdve, s ha szabad mondanom, túlterhelve az utólagos javítások által: abban a szomorú dicsőségben részesült, hogy mérsékeltnek tűntette föl a Rousseau elbizakodottságát. E könyv, mely csak azokat kiméli, a kikiről megfélelkezett, azt az ijesztő gondolatot ébreszti az olvasóban, hogy ép oly veszélyes lehetett a szerző barátai, mint ellenségei közé tartozni. Részemről ez *Emlékiratok*-ban más örömet, mint a gúnyét, vagy a bosszúét, nem látok kifejezve. Szomorú öröm! Virgil a pokol kapujába helyezi. Neve: a lélek gonosz öröme, *mala gaudies mentis*.

A maradandó becsű művek története csak szigorú megrovással szólhat a *Sírontúli emlékek*-ről, hálátlan művéről egy oly embernek, ki nem akar meghajolni sem aggkora, sem az idők kényszere előtt; ki, martalékul esve, nem többé a René búskomolyságának, melybe legalább vallásos eszmék vegyülnek s nyoma van a reménykedésnek, bár a fiatal szív visszautasítja azt; — hanem annak az engesztelhetlen bánatnak, hogy végeznie kell mindennel, mielőtt még sírba fektették volna; de viszont,

örökké dicsőség fogja környezni azt a szép és költői fölfogást, mely a század kezdetén, ihletet merített mindenből, a mi a mult romjain akart új életet teremteni és mindenből, a mi élni kezdett a jövő reményeiben. Ezt látjuk abban a Chateaubriand-ban, a ki még nem vegyülve a politikába, beszéd tárgyává tett valakit, a ki nem Napoleon volt, valamit, a mi nem volt nyert csaták zaja, sem polgári társadalmak újjáalkotása és a ki vezetni látszik hazánkban az újra föltámadt irodalom korát. Tolla alatt a nyelv, némely veszteségét leszámítva, gyarapodott szépségben, mint a fa, melyet Virgil említ, ha új lombjára olykor meglepetéssel néz is, fölismeri benne saját gyökere hajtásait. Új irány tetézi a szellemi termékek által nyújtott élvezetet. A ragyogó irány, — mely oly igen különböző a pompázó iránytól, — villámként tör elő e magvas eszmékre képes szellemből. Chateaubriandé tán a legnagyobb irány valamennyi prózairónk közt és tudjuk, hogy semmi sem ragyoghat, ha tűz nincs benne.

Tagadhatatlan, hogy e szép lapok közül, melyek atyáinkat annyiszor elvakíták, nem egynek fénye elhalványult, mint elmosódik bizonyos képek színpompája, melyeken a művész túlságosan igyekeztván a fresko hatását idézni elő, elmulasztotta az olajfesték állandóbb színeit alkalmazni. De hány van olyan is köztök, mely megtartá szépségét s napról-napra előbbre lép a marandó művek sorában. A vita a fölött, hogy mely rang illeti meg Chateaubriand-t dicső választottaink sorában, mindörökké tartani fog azok közt, kik nem akarják őt elsőnek ismerni el és azok közt, a kik kevesellik számára a második helyet. A vita megkezdődött s ha nem

ér soha véget, ez már magában dicsőség. Könyveket irtak már erről, s mintha az ó-kor valamely nagyjáról volna szó: ítéletet mondani Chateaubriand-ról, korunk irodalmának egyik nevezetes föladatát, hírneves íróinknak egyik új dicsőségét képezi. *

* Villemain *Étude sur Chateaubriand*. — Sainte-Beuve, *Chateaubriand et son groupe littéraire*.

B E F E J E Z É S.

Miért áll meg e történet a tizenkilenczedik századnál. — A kortársak illetéktelen volta. — I. Politikai-bölcseleti- és vallási vitá-
iratok. — De Bonald és de Staël-né. — Lamennais. — De Maistre
József. — II. A költészet a tizenkilenczedik század két első
harmadában. — III. A történelem és a kiválóbb történetírók. —
Thierry Ágoston. — IV. A műbírálat. A bölcseleti kritika. —
V. Színmű- és regény-irodalom. — Utolsó benyomás.

Chateaubriand-nal történetem végéhez ért. Tovább
folytatni azt, elmondani, mi birand maradandó becszel
mindabból, a mit a tizenkilenczedik század két első har-
mada a szellemi téren teremtett: erre nem érzem maga-
mat jogosítva.

Senki sem részrehajlatlan kora íróival szemben.
Történetem egész folyama tanulságot tesz arról, mennyi
csalódás vegyül a kortársak ítéleteibe s az utókor mily
keveset hagy azokból helyben.

A kritikus, még a rosszakaratú is, inkább megkö-
zelíti a valót, mint azok, kik feltétlen csodálattal adóz-
nak. De a rosszakaratú bírálóknak semmi érdemök abban,
hogy igazuk van. Éleslátásukat csak a bámulók hihet-
len elvakultságának köszönhetik. Többen közülök úgy
bukkantak a valóra, hogy a hibát keresték másokban.

La Beaumelle megjósolta a *Henriade* bukását, pusztán mert azt óhajtotta.

A szenvedélyes olvasók e két faja közt találkozhatik ember, a ki világosan lát, a ki részrehajlatlan, a nélkül, hogy közönyös lenne, ki, bár elfogult a személyek iránt vagy ellen, igazságos bírása lehet műveiknek; találkozhatik szellem, mely képes szemébe nézni a dicsőségnek, mint a napnak a sas, a nélkül, hogy ragyogása elvakítaná. Ilyen volt az Augustus korában Quintilius Varus, a Horácز barátja, e finom eszű bíráló, ki azt mondá a költőknek: »Javítsátok ezt meg amaszt,* s a rossz versek átdolgozását követelte. A tizenhetedik században Boileau volt ilyen. Boileau a korabeli költőkről úgy ítélte, a mint mi ma két század multán, menten minden elfogultságtól s meglepetéstől, melyektől ő magát meg birta óvni, minden megerőltetés itélünk, a miben jóformán semmi érdemünk. Kritikáiban Boileau sokkal inkább törvényhozó mint *Költségészettanában*, ítéletei a személyek felől sokkal biztosabb vezérfonalat adnak kezünkbe, mint törvényei a műfajokról. Hiában igyekeztek megdönteni ítéleteit elébb a bizonyító okmányok nélküli védbeszédekkel, aztán magokkal a díszes kiállításban kiadott művekkel, ajánlgatva azokat a furfangos érvek összes csábjaival. Az általa kigúnyolt költőket újra a napvilágra állították, de mint a hulla, melyet a tolakodó kíváncsiság a föld mélyéből kiás, csupán a világosság hatására porrá omlottak össze. Ismerjük a védőket; védenzeiket senki sem olvassa.

* Corrige, sodes, Hoc, aiebat, et hoc

Horat. Ad Pisones.

De ki merné azt hinni magáról, hogy bir a Quintilius Varus részrehajlatlanságával, vagy a Boileau jóstehetségével?

Amaz általános okokhoz, melyek a kortársak ítéletét az irodalmi művek megítélésében megzavarják, hozzájárul még pártszellem-sugallta kedvezéseivel és igaztalanságaival a napi politika is. Nincs oly rossz író, kit jónak, vagy jó, kit lángésznek ne tartana a pártszellem; nincs előtte vén ember, a kin a hanyatlás észrevehető volna s a granadai érsek homiliái közül a legutolsó a legjobb. Fájdalom, még azok közül is, a kik sejtik, hogy csalódásban élnek, igen kevesen birnak erkölcsünk e törvénye alól menekülni. Önkénytelenül keveredünk bele, észrevétlenül lep meg. »Sajátságos jellemvonása Franciaországnak, különösen Párisnak, írja 1817-ben de Maistre József, a személyek dicsőítésének szükségérzete s az ebben kifejtett művészet.« Hála a potitikának, ez a szükségérzet 1817 óta még növekedett, s a művészet még kevésbbé válogatóssá lett.

Sokkal kevésbbé vagyok bizonyos abban, hogy a tévedhetés mindez okaitól ment birtam volna maradni, hogysen mint történetíró mernék ítéletet mondani korom szellemi művei fölött. De mert nem szeretnék mindannak, a mi kitűnő azóta íratott, közönyös nézőjéül, legkevesbbé pedig hálátlan olvasójául tekinteni, megkísérlem néhány lapon röviden vázolni utolsó benyomásaimat ama művekről, melyekről illetékes bírálók maradandó véleménye oly ítéletet mondott, mely fölér a dicsőség kezdetével. *

* Korunk irodalmáról közzétett néhány tanulmányomban, saját felelősségemre és kockázatomra, mint kortárs és nem mint történetíró, mondtam már némi ítéleteket. Lásd *Vegyes-eimben* (Mélanges).

Csak a műfajokról fogok szólni s csak meghaltakat fogok megnevezni. Az élők közül csak azokra terjeszkedem ki, kik az emberi természet törvényei szerint feltehetőleg befejezték már munkájokat s jutalmukat rég elvették a köztiszteltben és csodálatban. Sem megnevezni, sem titkolni nem igyekszem nevöket. A mi a fiatalokat illeti, kik iránt még a közvélemény nem jött tisztába s kiknek némelyike még magával sincs egészen tisztában, a jövő fogja megmutatni, vajjon érett koruk be fogja-e váltani fiatal éveik ígéreteit s ama reményeket, melyekben legjobb barátaikkal magam is szívesen osztozom.

I.

Politikai-bölcseleti- és Vallási vita-iratok. — De Staël-né. — De Bonald. — Lamennais. — De Maistre József.

A Chateaubriand első művei által előidézett rendkívüli föltűnés után, sorban jönnek a műveiknél nagyobb tehetségek, mint de Staël-né, de Bonald, Lamennais, de Maistre József. Felettébb veszélyes idő volt a könyvekre. A nagy rombolások után következett az újítások dicsvágya. Azt hitték, minden a mi meghajolt, meg is van törve; minden a mi leveretett, meghalt. Mindenki arra törekedett, hogy vagy újra feltalálja a társadalmak alapelveit, vagy új erkölcsi rugókat keressen, mintha a régiék mind összetörték volna, vagy mintha a főbbek maguktól is újra vissza nem nyernék ruganyosságukat

abban a társadalomban, melyet ugyan az a gondviselés tartott meg, mely az emberi életet is megtartja.

E becsvágy-szülte könyvek azok közé tartoznak, melyekből az eszményi világban barangoló szellemek tápot szeretnek meríteni az emberi társadalmak eredetéről és a kormányformákról szőtt álmaiknak. Azok, a kik a szellem termékeiben, a magokhoz közelebb eső dolgok felől keresnek felvilágosítást, vagy egyszerűen a művészet változatos gyönyöreit, azok ez oly múltó hirre kapott könyvekből csak csalódást fognak meríteni, mely aligha lesz csekélyebb az eleinte fölkellett csodálatnál.

De Bonald neve tiszteletet parancsoló emléket hagyott hátra. De hány homályos, elvont eszmén, hány költői báj nélküli ábrándozáson kell áthatolnunk, míg egy ékesszóló laphoz, egy új, vagy eredeti kifejezéssel ismét újjá tett igazsághoz érünk! Staël-nének, tárgya magas röpténél és kifejezései erejénél fogva egyaránt férfias könyveiben nem egyszer hiányzik a női báj és a képzelet, a természetesség, a finomság s a szerencsés lelemény. Az olvasó kényszer hatása alatt érzi magát ott is, a hol a varázs vonzó-erejének szeretne csak engedni. Van e könyvekben elég erő, fölvetni a kérdéseket, de nincs, azokat meg is oldani; elég tehetség, kiválni a köznapi sorból, de nincs elég, a választottak sorába emelkedni; irány, mely ragyog, de nem világosít; azonfelül a leány elfoglaltsága, kinek Franciaország legszebb korszaka a Necker minisztersége,* s a ki a Directoriumban minta-kormányzatot lát, mert az újra megnyílt szalonok elragadtatással ünneplék minden este a Staël-né ragyogó társalgó tehetségét.

* Staël-né, mint tudva van, a Necker leánya volt.

Mindamellett is, *Németországról* irt könyve, elmés mű és az irodalomnak tett jó szolgálat is egyszersmind; s bár korunk, az idegen szellem iránti előzékenységével, abból a német aesthetika homályosságához kapott kedvet, mégis a könyv, számos termékenyítő eszméjével és a franczia szellemnek nyitott szélesb látkörénél fogva, nagy hatást tett, a mi a legnagyobb dicsőség a marandó becsű műveké után.

A Lamennais féltékeny elvonulásai a világtól, melyek alatt még barátai elől is rejtőzve, hónapokat tölt makacs elmélkedésekbe merülten: nem győznek meg engem arról, hogy mély gondolkodó volt. Az igazi gondolkodó nem hánykódik oly rohamosan két ellenkező sark között és a Lamennais elmélkedései annál gyanusabbak előttem, mert e két sark közül fölváltva majd egyik, majd másik, a népszerűség. A mit magányában így gyűjt, nem egyéb, mint érvek, egymásnak elmondó kitérései igazolására; s a mit még a barátság szórakozásai ellen is véd: az a temérdek sok idő, a mit annak a felette nehéz művészetnek elsajátítása igényel, hogy valaki szabatosan tudjon írni szenvedélyes dolgokat, s üres szónoklatot ízléssel. A Lamennais munkái nem az egyedüliek, melyekben a művészi fogások karöltve járnak a szenvedély legtúlzóbb kitéréseivel.

Lehetnek, kik az »üres-szónoklás« kifejezést igen keménynek találják ez íróval szemben. Azokat, kik e kifejezésen megbotránkoznának, felhívom, olvassák el a *Vallási közönyről* szóló tanulmányában azokat a kivonatokat Rousseau-ból, melyeket Lamennais azért idéz, hogy megczáfolja. A genfi bölcsező frázisai, bármily szónokiasak is abban a műben, melyből azokat Lamennais

kivette, a czáfolattal összehasonlítva egyszerűeknek és természeteseknek tűnnek föl. Vélvéd, a francia iskolából való képek, homályba borítva velencei festmények szomszédsága által.

Lamennais szép tollu író, De Maistre József igazi gondolkodó. Bár feltétlenül állít, nem riasztja vissza azokat, kiket meg nem győz, ellenfele nem igyekszik menekülni tőle, mint valami zsarnokoskodó kiabálótól, hanem védi magát. A magánember élete csak emeli a gondolkodó hitelét. Az irodalomtörténet keveset bir oly szépet fölmutatni. Minden, a mi tiszteletet érdemel, egysül benne: összhangzó egység, tartalmi szilárdság, gög nélküli büszkeség. Oly ember, ki nem bir tehetségei egész becsvágyával; szegény és mégis fentartja előkelőségét; ügyvívője egy országnélküli királynak, a ki ura részére a szerencsétlenség méltóságát megillető tiszteletet azzal a móddal vívja ki, a melylyel saját szűkös viszonyai iránt is tiszteletet tud gerjesztetni; szeretetre méltó, udvarias, résztvevő a közügyekben, de szenvedélyes belemerülés nélkül; oly ember, kinek szintén meg vannak a maga órái, melyekben elvonul, de csak nyugodt elmélkedéseibe, keresztyéni lelkiismeretébe s a családi szeretet körébe, mik mind oly alkalmasak az igazság keresésére és kifejezésére.

Levelei, munkáinak szeretetre legméltóbb s tán legeredetibb része, e határozott gondolkodóban, e kérlelhetetlen logikusban, a leggyöngédebb atyán is a szeretetben túltevő atyát árulják el; mert mind azt a szeretetet, melyet a leggyöngédebb apa, a szívéhez közel, a fedele alatt élő gyermeke iránt érez, de Maistre arra az egyetlen leányra halmozza, ki az nap született, melyen

ő hazáját elhagyta, s »kinek alakját maga elé idézni igyekezett«, fölismerve, kitalálva inkább szíve által a számkivetés bús óráiban s megszépítve az atyai büszkeség által.

Egyedül a keresztyén szellem magyarázhatja meg, miként férhet össze az elvek akkora szigorával — hogy ne mondjak többet — az érzelmek oly gyöngédsége. Két neme van a feltétlen szellemeknek: a szószerinti értelemben vett és a hitében feltétlen. Emez engedelmeskedik inkább, mint parancsol, vagy csak oly dolgok nevében parancsol, melyeknek maga is engedelmeskedik. Bajos elhatározni parancsolóbbak-e vagy engedelmesebbek? De Maistre ezek közül való volt. Úgy védi a keresztyén tűzhelyet, mint a hogy a hazát védjük az idegen betörés ellen, a rombolás minden eszközével, melyet a háború törvényei megengednek. Szigorúbb az eszmék mint a személyek iránt, ép oly kevésbé tartotta szabadosnak engedelkenynek lenni az igazság rovására, mint bőkezűsködni a más pénzével. Nincs mit tartani tőle, hogy az újkori szellem valaha magáévá tegye túlzásait, de éppen azok a nézetei, melyek a szabadság első ábrándjai korában oly nagy visszatetszésre találtak elleneseinél, hasznos meggondolást fognak ébreszteni mindazokban, a kik tudják, hogy a gyöngédség és jóság mily forrásából eredtek azok.

Gyűlölete a francia forradalom iránt, nem csekély okot ad a gondolkodásra. Azon nem lehet csodálkozni, hogy nem kiméli azokat a pártvezéreket, kik egymástól vitatták s ragadták el a kormányt s életökkel fizettek a jogért, hogy pár hónapig kizárólagos szállítói lehessenek a politikai vérpadnak. De Maistre senki által

sem engedi fölülmutatni magát, sem a megvető kifejezésekben, ha képességüket mérlegeli, sem a nemes harag föllobbanásában, midőn tetteiket bélyegzi meg. De végre sem mond lényegileg többet, mint a mennyit minden becsületes ember gondol. Gyűlöletének eredetisége abban áll, hogy ép oly kiméetlen az áldozatok, mint hóhéraik iránt. A kivégzettek közül is kevés van, a kit magát ne tartana első sorban halála okának. Igaztalanságuk vagy esztelenségük emelte, szerinte, a vérpadot, melyen elvérzettek.

Egynehány nyomorultra összpontosítani mind azt az utálatot, a mit a forradalom bűnei gerjesztenek: annyi, mint a történetekből kivonható tanulság hasznát kockáztatni. Így mindenki, gyűlölete egész súlyát a vezetőkre öntvén ki, hajlandó lesz a forradalommal járó felelősséget elhárítani magáról. Az által, hogy a nyelv kigondolható legerősebb kifejezései alkalmaztatnak a 93-diki emberekre, emlékek nem válik gyűlöletesebbé, de gondolataink elfordíttatnak a nemzet bűnéről, a mely őket eltúrte. Mi okon gyanítjuk, hogy Tacitus túlozta a Nero jellemét? Mert nem tudjuk képzelni, hogy nemzet annyira sülyedt volna, hogy ily nyomorultat eltűrjön maga fölött, sem azt, hogy oly férfiak, mint Tacitus, hozzá hasonlók alatt élhettek volna. Oly elbeszélés, mely e talányt megfejtette volna, nem teszi vala Nérót szeretetreméltóbbá, de megtudtuk volna belőle, az elaljasulásnak minő fokánál és neménél fogva válhatott, egy a rendezett szabadság élvezésére képtelenné vált társadalom, büntársává és egyszersmind martalékkává ama szörnyű zsarnokságok egyikének, melyek létezhetését, még egy Tacitus szavára is, alig merjük elhinni.

Semmi sem kényelmesebb, mint a politikai katasztrófák felelősségét, akár a megbukott, akár az annak helyét elfoglaló hatalomra hárítani. Az elnézés e nemét, senki sem fogja gyakorolni önmaga iránt, mihelyt de Maistre-t olvasta. Nem hogy a forradalom bűneinek terhe alól fölmentené Franciaországot, inkább kényszeríti, hogy magára vegye annak a felelősségét. Mint a gyóntató pap, ki még a vérpad lépcsőjén sem szűnik meg az elítélttől bűnei bevallását követelni, az örök igazság e kérlelhetetlen megtorlója is bűnbánó gyónást követel a vesztőhely felé lépdelő áldozatoktól. De nem tekintve szenvedélye e heves kitöréseit, s a véres bűnhődések iránti különös ízlését, mind ez csak a keresztén erkölcsi szigora és az ebből vonható tanulság hatályosabb, a hóhérok elleni minden hiú kifakadásnál.

Fogadjuk el hát a de Maistre nézetét: minden embernek megvan a maga része a társadalom megpróbáltatásaiban s a kormányok végzetében. Nincs egyéni hiba, mely közre ne működne azokban, nincs rossz példa, mely sokszorosán ne növelné az azokat megindító vagy megdöntő romboló erők hatását; és legyen bárki, ha önvád terheli lelkét, az nap, hogy a forradalom kitör, köteles maga részét hordozni a felelősségből és — mint megérdemelt büntetést — eltérni az azáltal okozott kárt.

A De Maistre műveinek sajátága, hogy az olvasót önmagábaszállásra vezetik. Nem mondhatom ugyanezt a Lamennais munkáiról. Oly erőszakos állítások, mint a milyenekkel az ő művei telvék, senkit sem fognak ösztönözni, hogy kérdéseket intézzon lelkiismeretéhez; senki sem szálland magába, hogy ellenőrizze állításai helyes-

ségét; a leczkét senki sem veszi magára. Csak a képzetet érdeklődhetik oly fényes tehetség látásán, mely botrányos ellentmondásokban gyakorolja magát s erőszakkal rontja le az emberek előtt saját hitelét. Az emberi bizonyosságtétel csálhatatlanságának ábrándképe, mint egyetlen elve a vallási igazságnak, méltán sorakozik a népek csálhatatlanságának ábrándképéhez, mint a kormányok egyetlen alapjához. Csálékony álmokép, melyet Lamennais maga tagadott volna legelőbb meg, ha a sors hatalmat ad vala kezébe, hogy amazt az inquisitio újra behozatalával, emezt a demagogiával megvalósítsa. A De Maistre eszméi a pápaságról, ma is, midőn e sorokat írom, abban a rendkívüli szerencsében részesülnek, hogy számos elme foglalkozik velök, és nem egy lelkiismeretet hoznak mozgásba; elmélete a forradalmakról, melyeket közvezeclés gyanánt fog föl, a melyben azok, a kik ölnek, nem teszik ártatlanokká azokat, a kiket megölnék: oly rettenetes leczke, mely nem egyhamar veszti el korszerűségét. A Lamennais munkáinak hatása kápráztató és elszomorító: De Maistre-től, az első heves tiltakozás után, örökre megtérítve és megerősödve válunk el.

Mindakettő erőszakos: de Maistre úgy mint az Evangéliom háborkodói, kikről megvan írva, hogy övék az Isten országa; Lamennais azoknak a féktelen szellemeknek a módjára, a kik, miután mindenkit telebeszéltek hitvallásaikkal, nem találnak utolsó órájokban egyet sem, mely megmutassa nekik az üdvösség útját, s megtanítsa őket keresztyénileg halni meg. De mert erőszakosak voltak mindaketten, egyikök sem fog helyet fog-

lalni a nagy írók és nagy szellemek sorában; azzal a különbséggel, hogy de Maistre mindig közelebb fog állani a nagy szellemekhez, Lamennais pedig a nagy írókhoz.

II.

A költészet a tizenkilencedik század első felében.

Igen nagy előnyt adnánk költő kortársainknak, ha a tizennyolczadik század költőivel, Chénier-t és Voltaire-t kivéve, hasonlítanók össze őket. Egész a tizenhetedik századig kell visszamennünk, ha összehasonlításokat akarunk tenni. Ha a francia költészet nem is tett előhaladást azokban a műfajokban, melyeket a tizenhetedik század a tökély fokára emelt, haladást mutat fel a költői szellem fejlesztésében s a verses nyelv gazdagításában, új lelemények és a múlt szerencsés felújításai által.

A versírás művészete megújhdott; a rím gazdagabbá vált azáltal, hogy, mint a tizenhetedik század megkivánta, a gondolat gazdagságához alkalmazkodott; a költői szólam visszanyerte régi szabad mozgását; a körülírást a sajátos kifejezés váltotta föl s a költő föl merte azt keresni, azoknak a kényeskedőleg válogatott szóknak a körén túl is, melyeket az udvari ízlés, tartózkodó és félénk, mint az illem, kizárólagos előkelőséggel kívánt felruházni.

De a versírás művészetének megújhdása alig érne többet a szók ügyes használatánál, ha maga a költészet is nem újhdott volna meg.

A tizenhetedik században a költő képzelt személyekbe önti át lelkét, s abból csak annyit tüntet föl bennök, a mi mindenkivel közös. Az egyén annyira elrejtőzik az író mögött, hogy ha nagy költőink életének nem lettek volna tanúi, vagy nem maradt volna fen utánok néhány magán levél, melyekben ákaratlanúl feltárták bensőjüket, csak nehezen tudnánk magunknak műveik után tiszta képet alkotni rólok. Sőt még műveikben is mindig egy-egy műfaj szabályaihoz alkalmazkodnak a szerint, a mint szellemirányuk a választott műfajjal összhangban áll. Szigorúan megmaradni a műfaj határai közt és annak jelleménél, ez volt törekvésük s az ízlés követelménye. Mintha inkább igyekeztek volna a mások érzelmeit tanulmányozni, mint a magokéit fejteni ki. Azonkívül műveikből kilátszik az oktatási szándék s az a meggyőződés, hogy nyilvános kötelességet kell teljesíteniök; s nem utolsó jelességök, hogy midőn az emberi szellem művelésén dolgoznak, egyiköken sem érzik a tudákosság bűze.

A tizenkilencedik században a legszebb költeményeknél nincs az ember rajza a műfajnak nevezett keretbe szorítva. Ma csak egy műfaj van különböző címek alatt, a lyrai költészet. A költő saját nevében beszél mindenről a mit érez: búról, örömről, reményről, szenvedésről, nagy eszményektől nyert benyomásokról, a természet szépségeiről, szerelemről, lelkesedésről, kételyekről, álmokról, csalódásról, mindarról, a mi René lelkét rezgésbe hozta, René-nek, az egyéni költészet típusának, ama nemes család elsőszülöttjének lelkét, mely az ő nyomdokait követi, nem utánzáskép, hanem mert az ő méla-

búja leghűbb kifejezése a tizenkilenczedik század kiváló szellemei lelkiállapotának.

Ne higgyük azonban, hogy az egyéni költészetben minden az egyén hű kinyomata, sem hogy mindazt, a mit leírtak, igazán át is érezték volna. Nem egy, a költemények közül, az író helyett azt a hizelgő képet mutatja be, melyet az magáról hátrahagyni szeretne. Ebben áll az egyéni költészet csalékony volta; de a hol az arcz-kép híven adja vissza az eredetit, a művészet nem bir ennél meghatóbb szépségeket fölmutatni.

Költőink közül, kik napjainkban e szépségeket leginkább megízleltették a közönséggel, főleg három válik ki, mint az egyéni költészetnek, még versenytársaik bevallása szerint is, legragygóbb képviselője.

Az elsőnél * e szépségek oly harmoniában olvadnak össze, mely még a Racine-ét is felülmulja. Cuvier, e legelőbb 1820 körül megjelent költeményeket a magános vándor mögött egyszerre fölcsendülő s annak legtitkosabb érzelmeit visszhangzó énekhez hasonlította. A hasonlat ép oly találó, mint szép. Az *ének* leginkább megfelel ez oly mély és egyszersmind oly könnyed ** termékek mivoltának. Valóban e bájos versekben, az eszmék és kifejezések szavai mögött, ott áll a láthatatlan zenész, kezében a névtelen hangszer, melylyel kíséri a dalt, s a mely zengzetesebb, édesebb, hangokban dúsabb a legtökélyesebb hangszernél, minőt emberi kéz valaha alkotott.

* Lamartine

** Könnyed, a miként Plató értelmezi: »a költő könnyed, szárnyaló, szent lény.«

Jon.

Saját érzelmeinket leljük föl bennök, mint midőn álomba ringatva, öntudatunk félig szűnyad s érezzük az élet édességét, annak terhe nélkül. Sokszor, e bűbajos költészetben meg kell állanunk a dolgok küszöbén; a gondolat sohasem hegyeződik ki egészen. A legszomorúbbak is, csak tövisét vesztett fájdalom gyanánt érintik a lelket. Még a szomorúság is édes bennök, s a könyvek, melyeket a költő hullat, a nélkül perdülnek le az arczon, hogy égetnének. A szók mindig összhangzatban vannak a tárgygyal. E verseket olvasva, nem panaszkodhatunk többé nyelvünk darabosságára. A szögletességek el vannak símulva, a legkeményebb szótagok is lágyak lesznek a mint összeolvadnak, és a leggyakorlottabb kéznek is ellenálló szókból oly zengzetes nyelv támad, mint az ókor nyelvei. A régiek lyrája, az Aeol-hárfa, melynek húrjait égi fuvalmak lágy csattogása hozta rezgésbe, nem puszta jelképek többé; mind az, a mi képletileg mondott a költők művészetéről, szószerint talál a költőre, kiről beszélnek.

A második, * költészetünk történetében nem kevésbbé újszerű tehetséggel adott kifejezést gondolatainak. Ha az elsőnél minden csupa ének, e másodiknál minden csupa szín és alak. A gondolat nem játszadoz nála a szív körül; erővel tör abba be s úgy tetszik, az érzékek útján hatol belé. Az erkölcsi és anyagi világ összefolynak; az érzések érzékekké változnak át; az eszméknek kör-rajzaik vannak; az elvont testet nyer s még a láthatatlan is alakot akar ölteni.

Mint Leonardo da Vinci, ki mindent megfigyelt,

* Hugo Victor.

hogy mindent lerajzolhasson, még a vén falak repedéseit is, melyekben arcvonásokat, különös alakokat, csaták zaját, szeszélyes jelmezeket vélt kiismerhetni, úgy e színekkel dolgozó költő is mindent megfigyel, hogy mindent festhessen. Ugyanazon adomány erejénél fogva, minden, a mit lát, ő reá is néz; hasonlóan ama mesteri kézből került arczképekhez, melyek a muzeumokban, mintha szemökkel kísérnék a nézőket. Neki a természetben, a mint ő azt átérzi, nem létezik élettelen tárgy; minden él és tudatában van annak hogy él; semmi sem pusztalátvány, élő arc minden. Ez a Pascal eszméje megfordítva: a mindenség ismeri az embert, s ha eltiporná az embert, tudná, hogy eltiporja.

E csodás költészet majd annyi félelmet, mint bámulatot gerjesztett. Úgy tetszett, hogy az ember, e számtalan reá szegzett szem előtt s ismerve mintegy a természet által, kevesebbre fogja becsülni végre a gondolkozás kiváltságát, mely megszűnt titok lenni közte és Isten között. A színezés e nagy mestere iránti csodálatba mindig bizonyos tartózkodás is fog vegyülni. A francia ízlés szintén kifogásokat teend hibái miatt. *Sugarak és árnyak*, gyűjteményei egyikének e címe, leend jelszava, ha nemcsak a bán és öröm, a hit és kétely, a remény és csüggedés váltakozásaira értjük azt, melyek a költő lelkéből a mienkbe is átömölnek, hanem szépségeire is, melyek sugarakként ragyognak és fogyatkozásaira, melyek árnyként nehezednek a lélekre. *

* Nem szólok e költő színműveiről, melyekre nézve ma is, harmincz év multán, vita tárgya, ha vajjon megszerzendik-e neki a dráma-költő dicsőségét, vagy csak a lantos költő dicsőségét emelendik.

Ha titkos előszeretettel viseltetem e három költő közül az utolsó és legfiatalabbik, a korán elhunyt de Musset Alfréd iránt, egész könyvem magyarázatát adja annak. Musset ép oly eredeti, mint két idősebb társa, inkább a klasszikus hagyomány útján jár, melyben Franciaország eredetisége áll. Családfája La Fontaine-től ered, sőt Boileau-tól, bár szeszélyes pártütése óráiban föllázad ennek szigorú fegyelme ellen. Tehetségének alapja a józanész. Képzelete fölött uralkodik. Érzí mindazt, a mit mond, s ha érzése kimerül, nem nyújtja azt retorikai fejtegetéssel tovább; egyébre megy át, mint La Fontaine. Gyűlöli a felállított tételeket. Nyelve, bár sajátja, szorosan ragaszkodik nagy elődeiéhez. Képeket, mint amazok, ritkán használ és mindig igazakat; leírásaiban semmi leltárszerű; azok is ép oly átérzettek, mint nála minden. Költészete nem erőlködik eltérni a prózától; jól tudja, hogy semmi sincs bájosabb a francia prózánál s hogy nem is tehet jobbat, mint ha megőrizve arca jellegét, testvéréhez hasonlít. Emelkedett, a nélkül, hogy predikálna; álmadozó, a nélkül, hogy a végetlenség ködébe merülne; nyájas, negélyzés nélkül és gúnyja nem metsz vérig.

Egyetlen szó többet fejez ki, mint mind e részletek; itt minden a szívből fakad, még a szellem is, mely annyi másnál az agyból jó; annál inkább a szenvedély, mely oly ékesszóló mint egyszerű a Musset költeményeiben. Nincs költőnk, a kinél a szerelem olyannyira ment volna mind az udvarias bóktól, mind a regényes túlzástól, a kinél egy szóval a szerelem olyannyira szerelem volna. Ebben Chénier André-hoz hasonlít, ki neki előhírnöke volt. Valódi testvérek, valódi költői név mindkettő, oly bájosak mint tiszteletparancsolók; jól esik

összefoglalnunk őket, a kora haláluk és félbeszakadt pályájok fölötti bánatban, siratva az egyiket, sajnálva a másikat.

A Béranger dalai közül gyermekeink nem azokat fogják olvasni, a melyeket mi legtöbbet daloltunk, mert mi is épen azon elfogultság hatása alatt daloltuk, mely neki azokat sugallta. De viszont, ők meg élvezettel fog-
nak olvasni nem egy darabot, melyet mi nem énekel-
tünk, melyben a politikai költészet helyet ad az egyéni
költészetnek, és a melynek szép strófái minden idők
embereinek szívéhez a köznapi életről, Franciaország
hoz katonai dicsőségéről és arról a nagy emberről szó-
lanak, a ki neki ebből legtöbbet juttatott.

A hamis kiindulási pont, megrontotta de Vigny
Alfrédben a valódi költői természetet. E kiindulási pont
az volt, hogy a lángésznek életföltétele a magába zár-
kózás, és hogy a költészetnek el kell magát fátyoloznia
a köznép szemei elől. Ebből ered, inkább előkelő mint
kitünő műveiben, a modorosságra hajló választékosság,
a rejtélyességig menő finomság; így lett ő az a költő, ki,
hogy a köznép szemei elől elrejtőzhessék, árnyakba bur-
kolózik, melyekben végre magára sem talál többé. De
de Vigny-ben a szép verselésnek oly igen ritka természeti
adománya volt, s a költői szép varázsereje oly nagy,
hogy a hol az ragyog, élet van és maradandóság. A
verselés tizenkilencedik századbéli művészetének sem
magas röptét, sem bizonyos választékos báját nem is-
mernők, ha nem olvastuk volna *Mózes-t*, *Eloá-t* és min-
denekfölött a *Sámson haragját*, a hol szűkebb keretbe
szorítva, az egymást sűrűn követő szépségek, alig en-

gednek észrevenni némely szándékos, vagy el nem került foltokat.

Az 1830 előtti fiatalság mulékony lelkesedésének szerény visszhangja, félénk kezdeményezője a klasszikus hagyomány és az új iskola kibékítésének: Delavigne Kázmér, inkább meglepő tehetség mint valódi költő. Nála minden kiszámítás, ügyesség, leleményes munka; hiányzik benne az a *dús ér*, mely nélkül, a Horácz mondása szerint, a ki pedig értett hozzá, a munka semmire sem megy.* Nem látom költeményeit sem a fiatalság kezén forogni, mely pedig könnyen lelkesül a hangzatos újdonságokon, sem az öregekén, kik szívesen olvassák újra a maradandó becsű műveket. Egy van csak, a mi közvetlen forrásból buzog fel, Delavigne-nél, a szellemesség; s a szellemességnek, mely párosúlva van nála a jó verselés ritka tehetségével s az előkelőség adományával, köszönheti legjobb művét, leg-sajátosabb alkotását, a *Vének iskoláját*.

Fámbusok fenyegető czíme alatt csodaszép ódák jelentek meg, egy a becsület iránt hévvel dobogó szívből fakadva, épen az 1830-ki forradalom kitörése percében, túlkiáltva egy perczig a forradalmi zajt, mint a harci riadó hangja kihallszik a csata zajából. A közfigyelem elfordult az események szemlélésétől, hogy hallgassa egy békés ember haragjának e kitörését. A *Fámbusok* sötét világot vetettek e kor eseményeire és szereplőire, mely nem fog kialunni soha.

Némi tétovázás után, az őt eleinte egyaránt vonzó költészet és festészet között, Gautier Theofil a költészetet

* Studium sine divite vena,
Quid possit, non video.

választotta, mely több tért nyitott, irodalomtörténetünkben páratlan alakító tehetségének. A Gautier tolla rajzol, fest, vés és metsz. *Zománczok és Domborművek*,* a czíme egyik gyűjteményének s e cím jellemzi és dicséri egyszersmind költői művei összegt. A mennyi gyöngéd érzelmet, s az erkölcsi élet felőli finom nézetet a költő, a hamisítatlan művészet e merész alkotásain átsillogtat: csak sajnálatra kész a fölött, mért nem érzi gyakrabban szükségét annak, hogy oly jól látó szemeit kívülről befelé fordítsa s hogy úgy tetszik, mintha költészetét, mint kelet lakói az opiumot, olykor csak a gondolatok fájdalomtól való szabadulás eszközeül használta.

Ezzel ellenkezőleg, épen e férfias szenvedésekből merítette ihletét legújabb műveihez egyik legmagasabb röptű költőnk, eredeti tanítványa Lamartine-nak, fényes tehetségű utóda de Vigny Alfréd-nak. A természet benső átérzése, az eszményi emberiség szeretete, keresztyén elmélkedés, a művészet imádása: ezekben áll első műveinek lényege. A szép versek bőven fordulnak elő azokban, vegyítve iskolai utánzással, mely más mestereket juttatott eszünkbe s kíváncsossá tette, hogy e nyügtől szabaduljon. Összhangzatban benső fejlődésével a jóindulatu kritika azt tanácsolta neki, hogy tájfestéseiben több helyet juttasson az alakoknak, hogy az embert tegye első sorba, a fát a másodikba, s homályos sovargásaiból szabadítsa ki eszméit és érzelmeit. Az alap megvolt; tehetsége újjászületett s legújabb költeményei, tele hévvel és léttel, áthatva az *emberi*-nek eszméjétől, tetőpontra emelik előbbi modoru költeményei által fényesen megkezdett dicsőségét.

* *Emaux et Camées.*

III.

*A történelem a tizenkilencedik század első felében. —
Thierry Ágoston.*

Ha az egykorú írók fölötti téves ítéletek általános okait a politika még a pártszellem elfogultságával szaporította, de viszont a történet-írást nemcsak a múltra vetett új világossággal, hanem új irodalmi szépségekkel is gyarapította. Nem szólok arról a nagy haladásról, mely Voltaire-rel kezdődik s azóta is folytatódik; a történelemnek a forrásokból merítéséről, a hiteles tanuktól vett elbeszélésről s a valószínűségnek csak a legnagyobb óvatossággal való alkalmazásáról. Ez érdemek közösek mindazon kortársainkkal, kik, bár az elbeszélésnek, a történetírás ez isteni részének adományával különböző mértékben megáldva, egyaránt dicsőséget szereztek magoknak a történetírás terén. A haladás, melyet e nagy művészet a politikának köszönhet, maga a politika, mely helyet követel a történelemben, s megmagyarázza a maga működését az emberi társadalmak vezetésében.

A politika, mely különböző attól a társadalmi tudománytól, melybe Montesquieu vezetett be, egy új tehetsége az emberi léleknek, mely arra tanít, hogy a törvényeken és azoknak az erkölcsökhöz való viszonyán túl, mikép alakul és fejlődik egy politikai társadalom; mikép tartja fenn magát; minő okok folytán omlik össze e még akkor is oly szép épület, ha szerkezete a legfogyá-

tékosabb, mikép kél ki e rombolásokból, melyek voltakép csak átalakulások, egy új épület; minő arányokban vegyül abban a régi az újjal; melyek, a forradalmaknak nevezett erőszakos válságokban, az egymással küzdő érdekek és szenvedélyek, a vajudó igazságok, a civilizáció nyereségei és veszteségei. Ime, ezek azok az oly különböző természetű tényezők, melyeket rendkívüli szabatossággal részletezve és oly vonzóan előadva találunk ama történeti művekben, melyekhez az anyagot az újkori polgárisulás és az angol forradalom adák.

E könyvek bölcselmi jellege, az eseményekből kivont tanulság, az elvek mélysége és komolysága; emelkedett szempontok és ékesszóló leczkék mindnyájunknak része felől a társadalmak jó- vagy balsorsában; a tekintély elvének, a szabadság elve fölött némi előnyben részesítése, de egyenlő meggyőződéssel az iránt, hogy mindkettő egyaránt szükséges az emberi társadalmak jobblétére és dicsőségére: mind e jelességek arról tanuskodnak, hogy a közoktatás nemes törekvései nem maradtak hatástalanok. E könyvek nemcsak érdekfeszítő és tanulságos olvasmányt nyújtanak, hanem erkölcsi épülésünkre is szolgálnak.

Más fajta szellemirány, a szószék küzdelmeiben kifejlett másnemű tehetségek és a sajtó mohó rögtönzése, a történetírás egy másik nemét teremtték meg, melyet a kormányzat történelmének lehetne nevezni. Hazánkat a parlamenti kormány gyakorlata tette fogékonnyá a történetírás e neme iránt. Béke, háború, politikai küldetések, alkudozások, pénzügyek, belkormányzat, mind e dolgokról, melyek kisebb-nagyobb mértékben mindnyájunk életét érintik, alapos értesülést kívánunk nyerni.

Illetékes bírák és a nagy közönség összhangzó ítélete szerint a *Konzulság és Császárság története* korunk e szükségletének eleget tett. Ha néhány, a régi történelmi modorhoz hű maradt szellem, méltán fektetve kiváló súlyt a szabatos előadásra, a szükséges és fölösleges közötti szigorú válogatásra és a nyelv szépségeire, azt hitte helyenként, hogy nem annyira történelmet, mint inkább terjedelmes és ékes jelentést olvas: de szakavatott bírákkal és a nagy közönséggel egyetértőleg bámulja e műben azt a könnyűséget és egyetemes világosságot, mely az író szelleméből kisugározva, egész tárgyán elárad, azt a mélyenható belátást, mely nem ismer akadályt, azt az ékesszólást, mely még áradozásában sem válik bőbeszédűvé, azt a nyelvünk legjobb korára emlékeztető francia szellemet, mely oly előnyösen üt el a politika köznapi nyelvénél hanyag és elavult beszédmódjától.

Elbeszélni és festeni: ez a Thierry Ágoston egész dolga. Látni s másokkal is láttatni, nem ez-e a vak * legfőbb szenvedélye? Thierry visszamegy a régiekig, hogy elsajátítsa tőlök a művészetnek azt a részét, melytől a történelem nevét is vette: az elbeszélés tehetségét. Még a beszédeknek az elbeszélésbe szövésében is utánozza őket, de ahelyett, hogy a szereplők beszédeit átdolgozná, vagy éppen maga-csinálta beszédeket adna szájokba, lefordítja szavaikat a latin krónikákból, hol nem egyszer, ha szemeivel nem leli meg, kitalálja azokat. Megvan benne a képzelet azon ereje, mely által a történetíró a kihalt

* Thierry Ágoston, mint tudva van, túlfeszített munka következtében csaknem egészen elvesztette szemvilágát s a melletti idegbetegségbe is esett.

nemzedékek kortársává válik és az az élénk érzés, mely-nélfogva életöknek részesévé lesz, az irány, mely egyedül képes újra és újra elolvasatni a könyveket és megőrizni a történelmi műveket, a regények mulékony sikereitől.

A *Normann hódítás története Angliában* című műben, a kritika az igazságtalanságnak oly nemét jelezte, mely ritka voltánál fogva majdnem érdemnek válik be: a legyőzött iránti részrehajlást. Igen elmésen jegyezték meg a szerzőről, hogy megfordította a Brennus mondását, s azt mondja: Jaj a győzőknek! * *Rajzok a merovingi időkből* című korrajzában pedig azt róta meg a kritika, hogy túlságosan hajlik ahhoz a hithez, hogy minden egykorú tanu szükségkép hű tanu is, hogy minden, a mi ódon nyelven van írva, őszinte is, s hogy mindaz, a mi hiteles alakban van mondva, igaz. Végre megróhatná talán, hogy a kidolgozás helyenként nincs arányban az események fontosságával, ha megfelelkezne arról, hogy kénytelen lévén a mások kezeivel kutatni, a mások szemével látni, Thierry Ágoston bizonyos lázas szenvedéllyel ragaszkodott azokhoz az épen ritkaságuknál fogva kétszeresen becses tényekhez, nagyítva és szépítve azokat a szüntelen rájok gondolással, éj és nap egybefolyó munkájában, melyben a történelem végre összekeveredett a költői alkotással.

Láttuk a történetírást még más, szintén oly kedvelt alakokban is föllépni, majd mint a régi krónikák könnyed és elmés ismétlését; majd a bizonyítékok szigorú és alapos megvitatásakép, melyben az elbeszélés csak a

* Nettement Alfréd, *A francia irodalom története a Restauratio alatt.*

bizonyítékok világos összeállítása; majd a költői mű bájával vagy a regény meséivel. És láttuk ismét, mint a legzajosabb és jósszerű valamit, félig álom, félig dal alakjában, eszményítve a tömegeket, keresve a nagy embereket inasaik mondásaiban, leszállva a symbolum magaslatáról az adoma színvonalára, de mindezt annyi ékes-szólással, pezsgő elevenséggel s oly nyelven adva elő, mely még kicsapongásaiban is tudós s egész az ütemességig gondosan kidolgozott. Tünődöm, mi nevet adjak e történetírásnak — s vajjon történetírás-e az; s tünődni fognak még utódaink is; de ez is a dicsőség egy neme lesz, melyhez a jó ízlés emberei magok is, bár mint vonakodnak, kénytelenek lesznek szavazatukkal járulni.

Legutóbb egy történelmi munka jelent meg, mely nagy fényt árasztott irodalmunkra és hazánkra. Egészen a forrásokból van merítve; semmi sincs benne másodkézből, valamint semmi sincs fölösleges. A *Julius Caesar történeté*-nek írójáról el lehet mondani, a mit Cicero mondott Caesar-ról, mint íróról, hogy elvette a mások kedvét, újra megírni a mit ő megírt. E könyv, melyhez mindenik tudomány, melyet a történelem egyes kérdések tisztázása végett segédül vesz, a nyelvészet, régiségtan, helyirat és hadászat bizonyítékokkal járult, egyaránt művészi alkotás az előadás jelességénél, az emberek és az események festésénél, a drámai érdeknél és az irállynál fogva. Elfogult levén, mert az vagyok a szigorú minták iránt, természetesen fogja találni mindenki, hogy tanaim igazolásakép, mindenek fölött élveztem az irály izmos egyszerűségét, s azt a keresetlenséget, mely nem annyira az azt kicsibe vevő íróra, mint inkább a mély gondolkodó öntudatlan ösztönére vall s végre azt a nyelvet, melyben

a képek csak az igaz és találó kifejezés legtökélyesebb alakjai.

Politikai szempontból nézve, e könyv tele van hasznos lecczkékkal oly kormányok számára, melyek marandóságra tartanak igényt. Megtanulhatják tőle, azon hibák részletes és találó rajzából, melyek Róma aristokratikus kormányát megdöntötték, hogy nem szabad a népekkel szemben sem csökönyösnek, sem erőszakosnak lenni; hogy a multból csak azt kell megtartani, a mi életre való és szakítani minden korhadttal; hogy a politikának már a távoli láthatáron észre kell vennie minden új érdek föltünését s ha ütött az óra, ki kell azt elégiteni; és főleg tisztában kell lenni azzal, hogy az egymást fölváltó eszmék, a megújuló erkölcsök s az emberi társadalmakat mozgóató remények és szenvedések közepett, sohasem szabad egy kormánynak kora mögött maradnia.

Különös, hogy e történetben, mely a Caesar apológiájának látszik, van tán a legnagyobb őszinteséggel és szabatossággal megjelölve, mi lett volna a teendő, hogy diktátorsága kikerülhető legyen s fenyegető nagysága hazája alkotmányának törvényes keretébe viasszaszoríttassék.

Ha fordulnak is elő benne a szenvedélyes csodálat nyilatkozatai azok iránt, a kik mindenek fölött állanak, kikre a végzet, a saját, vagy kormányaik bűnei által romlásba döntött társadalmak gyámságát bizta: a könyv politikai része egészen azon módok és eszközök fejtegetésének van szentelve, melyek e gyámságot fölöslegessé tehetik. Nem a forradalmak, sem az önkényuralom védelme, hanem a valódi haladásnak folytonos tanulmányozása és elhatározott gyakorlata, az ál-előhaladás által

főlkorbácsolt türelmetlenségek és annak csábjai közepett: ez a szelleme e szép munkának s épen ennél fogva van hivatva egyik legelső helyet foglalni el mind azon marandó művek oldalán, melyek, az újkori társadalmak tanulságára, a római eseményekről valaha irattak.

IV.

A műbírálat. — A szépművészetekre alkalmazott kritika.
— A bölcsészeti kritika.

Ha nem megkülönböztetési hiú viszketeg csal meg: korunkban az irodalmi kritikának négy nemével találkozunk.

Az első az egyetemes történelemnek mintegy új és igen lényeges része. A szellemi átalakulások, az ízlés változásai és a remekművek ennek az eseményei; hősei: az írók. Feltüntetve látjuk benne a társadalom befolyását az írókra, s az írókét a társadalomra s így nem is egyéb ez sajátlag a szellemi ügyek történeténél.

A kritika második neme úgy áll az elsőhöz, mint az emlékiratok a történelemhez. Ez inkább foglalkozik az irodalom krónikájával, mint történelmével, s inkább egyes arczképeket mint csoportozatokat fest. Előtte minden író egy-egy typus és egy typus sem megvetendő. Ennél fogva nem is állít fel rangfokozatokat; tetszik neki, hogy a tehetség annyiféle, a hány az egyén. Kevésbé érdeklik a szellem általános törvényei, mint az egyéni élet változatosságai. Mind lényegénél, mind módszerénél fogva, ez a kritika áll legtávolabb a tanmodortól s bir a leg-

fesztelenebb magatartással. A dolgokba való behatolás, mely nem riad vissza a szörszálhasogatástól sem, fogékonyság, józanész, csakhogy iskolaszagú ne legyen, s olykor némi szeszélyesség is, a részleteknek az utolsóig vitt kidomborítása, a képeknek a költészetből prózába is átvitele: ime a kritika e második nemének kiváló sajátságai. A Sainte-Beuve *Beszélgéseit*, a híres írókról, olvasva: Plutarkh és Bayle jut eszünkbe s őket véljük újra föltalálni.

A műbiralat harmadik neme, az irodalom által nyújtott összes tárgyaiból a tanulmánynak egyet választ ki. azt alaposan megvitatja, jól ügyelve, hogy tudákosnak ne lássék. Ha például a szenvedélyek alkalmazásáról a drámában van szó, összeszedi a legkülönbözőbb és legellenkezőbb dráma-írókból az igaz és csinált vonásokat, melyekkel valamely szenvedélyt festettek; összehasonlítja a darabokat, nem hogy köztök rangfokozatot állapítson meg, hanem hogy a szembeállításból tanulságokat vonhasson az igazság és az ízlés; hozzá teszi saját nézeteit s az összehasonlítás és kritika e munkájából valamely erkölcsi rendű igazságot von ki. Törekvésének tárgya: gyakorlati oktatást vonni ki az irodalmi művekből; inkább a szív, mint az elme művelésén dolgozni; nagyobb súlyt fektetni az erkölcsi tanulásra, mint a széptanra. Összehasonlító irodalom, mely erkölcsi tanulásra vezet.

Némi zavarba jövök, midőn a kritika negyedik válfaját kell meghatároznom. Ez inkább az értekezéshez közelít; dicsvágya: a szellemi élvezetet szabályozni, földani az irodalmat az egyéni ízlés zsarnoksága alól; tételes tudománynya tenni azt, mely inkább irányozni

akarja a szellemeket, mint tetszésöket megnyerni. Eszményképet állít fel magának a könyvekben nyilvánuló emberi szellemről; külön egyet Franciaország sajátos szelleméről és megint egyet nyelvről; s minden író, minden könyvet e hármassal szembe állít szembe. Kimutatja, melyik közelíti azt meg: az a jó; melyik tér el attól: az a rossz. Ha e szerint czélja magasztos, ha nem válik kárára sem az emberi szellemnek, melyet tiszteletet parancsoló egységében szemlél, sem Franciaország sajátos szellemének, melyet magához mindig következetesnek szeret föltüntetni, sem nyelvünknek, melyet a divat változó szeszélyeitől megóvni törekszik: meg kell vallanunk, hogy mindamellett megfosztja magát attól a tetszetősségtől, melyet a műbírálat három első nemének, a változatosság, a szabadabb mozgás, az irodalomba vegyített történelem, csoportozatok szépsége, az arcképek elevensége s az összehasonlító irodalom párhuzamai kölcsönöznek. Nekem talán személyes okaim vannak nem kicsinylenem a műbírálat e nemét; de még több okom van azt veszélyesnek és nehéznek tartani.

A három első modor mindegyikét híres nevekkel hozhatja kapcsolatba minden olvasó, külön helyet jelölve ki annak a kitűnő írónak, a ki a műbírálatot a történetírás magaslatára emelte és megmutatta, hogy az irodalom tudománya nem utolsó az erkölcsi tudományok sorában.* A mi a negyedik válfajt illeti, e könyv olvasói ítéljék meg, létezik-e az valóban, s nem csak a szerző képzelte-e a más háromra való tehetségének hiányát, külön műfaj jogcziméül?

* Villemain.

Van még egy neme a műbirálatnak, mely nem kíván külön műfajnak tekintetni s el is hátrítná magáról e dicsőséget. A jó könyvek olvasásának művészete: ez volna a legtalálólabb elnevezése. Szívesebben beszél a könyvekből merített élvezeteiről, mint visszatetszéséről; inkább igyekszik megkedveltetni velünk az irodalom szépségeit, mint igen kényesekké tenni az írók hibái iránt. Ha létrejöttéhez nem lett volna elég egy becsületes ember helyes ítélő tehetsége és nemes lelkülete, azt mondanám az íróról, ki napjainkban e műfajban szereztetreméltó névre tett szert, hogy Fénelon-t és Rollin-t vette mintáiül.

A kritika a tizenkilencedik századnak általános és uralkodó tehetsége. Oly tehetségeket vonzott körébe s bilincselte magához, melyek kiváló sikereket arattak a költészetben, a színmű- és regény-irodalomban. Éltető lelke minden munkának; belevegyül minden műfajba.

A szépművészetek történetére és a remekművek megítélésére alkalmazva, a kritika, egyes *Tanulmányok*-ban, minden idők művészetéről vázolta a nagy iskolák történetét és oly igazságokat hozott napfényre, melyek megtanítanak helyesen látni és helyesen ítélni. E *Tanulmányok* legterjedelmesebbike és legérdekesebbike, felújította legbájosabb és legkifejezőbb festőnk, Lesueur Eusták hírnevét, melyben ez jövőre történetírójával fog osztozni.*

A század első harmadának vége felé, előbb mint hallgatók bámultuk, ma már mint olvasók bámuljuk a műbirálat fényes alkalmazását a bölcsészet történetére.

* *Vitet*, *Tanulmányok a művészet történelméről*.

A szellem mily szép ünnepei voltak e fölolvadások, melyekben a legvilágosabb fejtegetéssel voltak föltüntetve, az ember önmagára fordított szemlélődésének négy alrendszerre: az érzékiség, az eszményiség, a kétkedés és a rajongás; s melyekben a legbehatóbb megvitatással volt elkülönítve e rendszerek mindenikében a való a hamistól s megezáfolva egyiknek tévedései a másiknak igazságaival; melyekben az ékesszólás egyedül tárgyai magasztosságából merítve ihletét, mindegyikünknek juttatott valamit a Descartes eszméből és a Malebranche ragyogó szelleméből; hogy elbűvölten és meggyőzve, erkölcsi természetünket emelkedni és jobbá válni éreztük, a szellem ugyanazon gyönyörei által, melyek izlésünket is képezték.

E fölolvadások később könyvalakba öntve is legmagvasabb részeikben megtartották a maradandó becsű irány jelességeit s még ott is, a hol csak ragyogók, megvan rajtok a nagy styl látszata. Óhajtott lett volna tán, hogy ily ragyogó toll, magasabb feladatot nyert volna mint rendszerek történetét vagy bírálatát írni meg; talán a lelemény és bizonyítás magasb útjára lépve, nagyobb erő kifejtéssel, hogy minket néhány lépcsőfokkal fölebb vigyen az elérhetetlen felé, nagyobb szolgálatot tett volna a bölcsészetnek, mint az eclecticismus szerény állításai által. De e fölötti sajnálkozásunk semmit sem vonhat le ama kitünő férfi érdeméből, a ki oly nagy dicsőségünkre vált,* sem közönyössé nem tehet azon áramlat iránt, mely most negyven éve, a spiritualismus fuvalmá-

* Cousin.

val, megtisztítá értelmi légkörünket a tizennyolczadik század érzékisége által terjesztett vastag gőzöktől.

Igaz-e, hogy a Sorbonne nem egy hallgatója, az Istenről, az emberről, a világról s ezek kölcsönös viszonyáról hirdetett szép szavak varázsától vonzatva, lépteiket a Miasszonyunk egyháza felé fordították, félig megnyerve már azoknak a vallási igazságoknak, melyeket a keresztyén szószékről oly prédikátorok hirdettek, kik messzebb állottak a nagy egyházi szónokok útjaitól, mint a bölcseész állt a Descartes-étől? Meg voltak-e e hallgatók igazán hatva, midőn a kétkedés Istenétől, az evangéliom Istenéhez fordultak, vagy csak az athéneiek módjára, egyik szószéktől a másikhoz, egyik szellemi élvezettől a másikhoz siettek? Annyi bizonyos, hogy a Sorbonne méltó volt arra, hogy hiveket toborzzon a Miasszonyunk egyháza számára s ha ezért dicséret illeti, ez oly dicsőség, melyet a vallástól való megkülönböztetésre legfélétekenyebb bölcseészet sem fogna visszautasítani.

V.

A szinmű- és regényirodalom a tizenkilenczedik században. — Utolsó benyomás.

A szellem összes termékei közt egy sincs, melylyel szemben az egykorúak oly könnyen tévedhetnének, mint a szinművek és regények.

Félve gondolok azokra a viszontagságokra, melyeknek a szindarabok sorsa ki van téve. Az írók száma, a kik a tizennyolczadik században a szinpad számára dol-

goztak s nagyrészők tapsokat is aratott, közel áll a százhoz. A színrehozott és megtapsolt darabok száma épen megszámlálhatatlan. De újjaimon el tudom számlálni azokat, melyeket ma is játszanak; s még ezek sikeréhez is egy-egy rászületett színész, vagy a sikerüket előidézett régi ízlés mulékony felújulása kívántatik meg, vagy végre új daraboknak pillanatnyi hiánya. Beaumarchais vagy Marivaux három-négy darabja mindössze, melyeket még ma is előadnak és olvasnak. Maradandó becsű művek történetében nem láttam helyén egy Sedaine-t fölemlíteni. Hálásak vagyunk azok iránt az írók iránt, kik apáinkat oktatták, de megfélekedzünk azokról, a kik csak mulattatták. A színművek maradandóságának a megölője: a mindennapi élet szellemirányának, ferdeségeinek és nyelvének változandósága. Új divat kerül felül, más irányt adva az elméknek s egyszerre megszűnik a pillanatra fölvert zaj s az imént megtapsolt darab, a zugbadobott könyvek gyér olvasóinak táplálékává válik.

A szomorújátékot még hamarább megúnják és elfeledik, mint a vígjátékot. A vígjátékírókat oly szeretetreméltó szellemek gyanánt emlegetik, kik kellemes órákat szereztek annak idejében kortársaiknak; a tragédia-írókat nagyobbára olyan eltévedt szellemeknek nézik, kik a lángeszűsögre való erőlködés által tették magokat nevetésségek. A tragédiákat érő feledés majdnem az írók sujtó büntetés alakját ölti magára.

A könnyű vígjáték oly igen francziás műfaja egy férfiban testesült meg, ki bájos szellemével a korunkbeli színműirodalom termékenységéhez egymaga többel járult valamennyi többi írónál. * Nem merek róla egyebet mon-

* Scribe.

dani, mint azt : vajha művei ne részesülnének a Sedaine-éi sorsában.

A prózában írt darabok szerencséje mulékonyabb a versben írottakénál, mert nyelvök közelebb áll a mindennapi társalgás nyelvéhez, mely nálunk oly gyorsan változik s avul el. A versben írott darabok, föltéve, hogy szerzőjük költő, inkább számíthatnak hosszú életre, mert kidolgozásuk több műgondot kívánván, ez a költőt a jelen fölé emeli, arra serkenti, hogy a szerepben a jellemet, a személyben a typust keresse, eszményképét folyvást szeme előtt lebegteti és szellemi érintkezésbe hozza őt a műfaj nagy mestereivel, a dicsőség vágyát ébreszti benne. Van tragédiánk ma is, mely hangjával és rímelési művészetével Corneille-re emlékeztet, van nem egy, szellemtől szikrázó, irányban és leleményben kiváló verses vígjátékunk, melyek mindegyike fényes tanubizonyosságot tesz a hagyományok termékenyítő voltáról, hivatott költőinkre, kik a nagy minták tanulmányozásából fejleszték saját tehetségöket s megtanulták tőlök, hogy kell jól írni s mégsem úgy, mint azok.

A minták szenvedélyes tanulmányozása, párosítva s mintegy azonosítva saját költői egyéniségével, sugallta Ponsard-nak egyenetlen darabjaiban azokat a szép jeleket, melyekben új szépségeket merít abból az emberi szívből, melyet Corneille és Molière szólaltattak vala meg, mig nyelve, ízléssel párosúlt merészségével s újítás nélküli újdonságával, szerencsés gyarapodás inkább, mint amazokénak visszhangja.

Ha féltém a színművek mulékony szerencsáját, mennyivel inkább kell aggódnom a regényekén! Ezekben minden időhöz van kötve s a mit bennök egyik divat

élvezettel olvas, a másik unalommal taszítja el magától. A viseleteket szabályozó divat sorsához semmi sem hasonlít annyira, mint a regények sorsa.

Mindamellett is emelkedik ki néhány maradandóságra számot tartható név regényíróink fényes csoportjából.

Kevésbé aggódnám a divat szeszélyeinek fordulatán a Balzac jó regényei iránt, ha a bennök festett erkölcsök kevésbé adomaszerűek s a nyelv természetesebb volna. Igen is tágas képcsarnokában, egy sereg túlsapongó, de mindig eleven vázlat között, van két bevégzett tökélyű arckép, az öreg Grandet és leánya, a *Grandet Eugénia* című maradandó regényében.

Kevésbé mély szemlélő, de élénkebb elbeszélő Dumas Sándor; párbeszédei erőteljesebbek és természetesebbek, nyelve jobb. Első versei költőt sejtettek benne; utolsó darabjai, mesternek mutatták a színműírásban. Hajlama az elbeszélés felé vonta s az elbűvölt közönség kora legmúlattatóbb írójának nevezte el. Nem kis dicséret. Kérdemelhett volna talán irigylendőbbet is, ha különbséget tudott volna tenni a termelés és a dolgozás között. A hatalmas agyából kikerült roppant könyvtárban keresem a művet, mely addig él, mint neve.

A nyelv jelességével s a rajzok igazságával tűnnek ki egy másik regényírónk nem számos, rövid, de annál bevégzettebb művei, melyekben a regényíró élénk képzeletével a tudós alaposága párosul.* A szenvedély kifejezése e kiváló művekben egészen ment attól a hamis és elcsépert hangtól, mely hazánkban, minden korban beleve-

* Merimée.

gyült a szerelem festésébe. Hogysem csinált érzelmeket fesszen: szerzőnk kész volna inkább az igazon is innen maradni.

A költői szép, melytől a művészet valamennyi többi szépségei fényüket nyerik, külön helyet biztosít egy hirneves nő regényeinek, a kit, a közvélemény összhangzó ítélete szerint, korunk összes regényírói közt a legelső hely illet meg. Erkölcs- és jellemrajzain, párbeszédein, elbeszélésein és leírásokon, könyveiben mindenben, a legmagasb szépség ömlik el. Elménket emelkedni érezzük a művészet tiszta alkotásai által, még akkor is, ha józaneszünk megütközéssel látja bennök oly szokásoknak és nézeteknek tüntető elítélését, melyeket minden becsületes ember tiszteletben tart. Szeretjük hinni, hogy e támadó jellemű utópia nem sajátja a szerzőnek. Legálább ép oly idegennek látszik attól, a mily idegens zínben tűnnek föl, különben természetes és keresetlen nyelvén, némely, a napi divat regényes szótárából vett, kifejezések, melyeket az író gondtalan emlékezete nálánál szegényebbektől vett kölcsön.

Az ízlés emberei regényei közül kiválasztottak néhányat, melyekben az erkölcsi szép párosul a költői széppel. Megindító események, falusi erkölcsök rajza, üde tájképek szép hazánk valamely félreeső zugából; falusi emberek, kiknek szájába szerző a maga előkelő nyelvét adja, nem mint Fontenelle, az ő pásztorai szájába, hogy a városi ékes nyelven szólaltassa meg, hanem a végett, hogy érzelmeiket jobban fejezhessék ki; a *Vallo-mások* irálya, több bájjal és keresetlenséggel; a Bernardin de Saint-Pierre újra föllelt ecsete; mind ez néhány pásztor-darabját oly népszerűvé tette, mint *Pál és Virginia*, s valamint *Pál és Virginia* többel járult a Bernar-

din de Saint-Pierre dicsőségéhez, mint *Tanulmányai* és *Harmoniái*, ép úgy e pásztorregények, nagyobb szolgálatot fognak tenni híres írójuknak, mint legelméőbb társadalmi utópiái.

Ha nem kellene attól tartanom, hogy kétszeres elfogultság vakít el, a kortársé s a jó baráté, merném megjósolni két népszerű és kedves, a színmű- és regényírásban egyaránt szerencsés írónknak, hogy műveik olvasókra fognak találni Franciaországban mindaddig, míg csak el nem tompul az ízlés, az érzés finomságai s a jó írók nyelvén kifejezett gondolatok iránt.

Végére érve ez igen is fntólagos szemlémnek, korm dicsősége más munkára szólít, s még egyszer fölmerül bennem a kétely könyvem tervének helyes volta iránt, mely mindent mellőznöm kényszeríte, a mi nem tisztán az irodalom körébe vág. Így hallgatnom kelle az állami iratokról, ha szabad így neveznem, győzelmi jelentésekről, politikai jegyzékekről, az ország házában tartott beszédekről, melyekben a tizenkilencedik század Franciaországa oly nagy viszhangot keltve szólt a nagy világhoz. Ép így hallgatással kelle mellőznöm a politikai ékesszólás annyi fényes példáját a törvényhozás szószékén, melyek pedig a gyakorlatiság és korszerűség igényeinek inkább megfelelnek, a forradalom gyülekezeteiben tartott szónoklatoknál; s nem oly korlátoltan nemzetiek mint szomszédainkéi, emelkedettek, szabadelvűek, bölcselmiek s sohasem választják el Franciaország ügyét az emberiség ügyétől.

Végre a dicséretekben, melyekkel a tisztán irodalmi műveket illetem, eleget tettem-e, nem az íróknak, kik közül a legszerényebbek is szívesen eltűrik, ha kevésbbé

vagyunk szerények műveikről szólva, mint magok, hanem az igazságnak? Nem voltam-e tartózkodó csodálatomban a jelen iránt, félve, hogy a jövő meghazudtol? Ennek is ki kelle tennem magamat. Ha föltehettem, hogy a tizenkilencedik századot megelőző műveket illetőleg sokak nevében beszélek, az egykorú művekre nézve csak a magam nevében szólottam.

Az a vád legalább nem érhet, hogy csekélyre becsültem koromat. Ha a tizenhetedik század számára, a *nagy*-nál még nagyobb nevet találnának ki, szívesen elismerném, hogy a tizenkilencedik század első hatvan éve többet tesz ki egy nagy század felénél. Sőt merném állítani, hogy e név rajta is marad, ha a francia szellem újra szorosabbra fűzi egy perczre meglazult kötelékeit a két régiséggel, e két halhatatlan dajkájával. Ez a legjobb iskola, még az új ösvényeket nyitni vágyó eredetiségnek is. Ebben van a francia szellem ereje, és minden szellem értéke mindig arányban álland azzal: mennyit meritett e közös forrásból.

V É G E.

vanyunk azelőtt, hogy a könyv megérkezett volna. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett.

Az a legfontosabb, hogy a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett.

Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett. Azonban az igazság az, hogy a könyv megérkezett, és a könyv megérkezett.

NEVEZETESEBB SAJTÓ-HIBÁK A IV. KÖTETBEN.

4. lap	11. sor	kezde	h. olv. kezdte
16. »	2. »	azt mint	» » mint
26. »	6. »	mindenki	» » nem mindenki
33. »	16. »	annyira	» » annyival
35. »	9. »	meder	» » modor
49. »	14. »	től	» » föl
54. »	14. »	az udvar és	» » az udvar is
83. »	28. »	<i>lábaihoz.</i>	» » <i>lábaihoz</i>
95. »	2. »	A könyvekben	» » E könyvekben
134. »	11. »	hogya a	» » hogya a
138. »	24. »	tapsolták	» » tapsolják
163. »	18. »	tragédiánkban	» » tragédiáinkban
164. »	25. »	ez által	» » ez úttal
168. »	15. »	reformjai. Korában	» » reformjai korában.
		kevesen	Kevesen
213. »	1. »	Turcaret	» » Turcaret *)
218. »	1. »	nagyobb	» » vagy oly
265. »	legalsó »	érvei	» » érvel
352. »	3. »	XVI. Lajos	» » XIV. Lajos
380. »	5. »	dicséreteiben	» » dicséreteibensincs
392. »	9. »	versenyeze	» » versenyez
400. »	28. »	tátványt	» » látványt
472. »	11. »	<i>tagjának</i>	» » <i>tagjainak</i>
489. »	14. »	elmékeiktől	» » emlékeiktől
519. »	12. »	használta.	» » használta volna.

MEVETTERB SZÁTO HBK A IV. KÖTETEK

1. kötet	2. kötet	3. kötet	4. kötet	5. kötet	6. kötet	7. kötet	8. kötet	9. kötet	10. kötet	11. kötet	12. kötet	13. kötet	14. kötet	15. kötet	16. kötet	17. kötet	18. kötet	19. kötet	20. kötet	21. kötet	22. kötet	23. kötet	24. kötet	25. kötet	26. kötet	27. kötet	28. kötet	29. kötet	30. kötet	31. kötet	32. kötet	33. kötet	34. kötet	35. kötet	36. kötet	37. kötet	38. kötet	39. kötet	40. kötet	41. kötet	42. kötet	43. kötet	44. kötet	45. kötet	46. kötet	47. kötet	48. kötet	49. kötet	50. kötet	51. kötet	52. kötet	53. kötet	54. kötet	55. kötet	56. kötet	57. kötet	58. kötet	59. kötet	60. kötet	61. kötet	62. kötet	63. kötet	64. kötet	65. kötet	66. kötet	67. kötet	68. kötet	69. kötet	70. kötet	71. kötet	72. kötet	73. kötet	74. kötet	75. kötet	76. kötet	77. kötet	78. kötet	79. kötet	80. kötet	81. kötet	82. kötet	83. kötet	84. kötet	85. kötet	86. kötet	87. kötet	88. kötet	89. kötet	90. kötet	91. kötet	92. kötet	93. kötet	94. kötet	95. kötet	96. kötet	97. kötet	98. kötet	99. kötet	100. kötet
1. kötet	2. kötet	3. kötet	4. kötet	5. kötet	6. kötet	7. kötet	8. kötet	9. kötet	10. kötet	11. kötet	12. kötet	13. kötet	14. kötet	15. kötet	16. kötet	17. kötet	18. kötet	19. kötet	20. kötet	21. kötet	22. kötet	23. kötet	24. kötet	25. kötet	26. kötet	27. kötet	28. kötet	29. kötet	30. kötet	31. kötet	32. kötet	33. kötet	34. kötet	35. kötet	36. kötet	37. kötet	38. kötet	39. kötet	40. kötet	41. kötet	42. kötet	43. kötet	44. kötet	45. kötet	46. kötet	47. kötet	48. kötet	49. kötet	50. kötet	51. kötet	52. kötet	53. kötet	54. kötet	55. kötet	56. kötet	57. kötet	58. kötet	59. kötet	60. kötet	61. kötet	62. kötet	63. kötet	64. kötet	65. kötet	66. kötet	67. kötet	68. kötet	69. kötet	70. kötet	71. kötet	72. kötet	73. kötet	74. kötet	75. kötet	76. kötet	77. kötet	78. kötet	79. kötet	80. kötet	81. kötet	82. kötet	83. kötet	84. kötet	85. kötet	86. kötet	87. kötet	88. kötet	89. kötet	90. kötet	91. kötet	92. kötet	93. kötet	94. kötet	95. kötet	96. kötet	97. kötet	98. kötet	99. kötet	100. kötet

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 682/19.10 N. SZ.

